

Beata Iwona Kuryłowicz

**Język polski
w szesnastowiecznych
księgach miejskich Knyszyna**

Białystok 2005

Recenzenci: Władysława Bryła
                          Bogusław Nowowiejski

Redaktor serii: Bogusław Nowowiejski

Korekta: Beata Kuryłowicz

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2005

Wydanie publikacji sfinansowane przez
Wydział Filologiczny i Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku

ISBN 83-7431-014-6

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. (085) 745 70 59; e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl

Spis treści

UWAGI WSTĘPNE	11
GRAFIKA I ORTOGRAFIA	17
Pisownia samogłosek.....	17
Pisownia spółgłosek.....	19
Geminaty.....	23
Wielkie i małe litery.....	24
Pisownia łączna i rozdzielna.....	24
Oznaczanie miękkości.....	25
Wnioski.....	26
FONETYKA	27
System wokaliczny.....	27
Samogłoski pochylone.....	27
Samogłoski nosowe.....	29
Samogłoska <i>ɛ</i>	29
Samogłoska <i>ɔ</i>	30
Oboczność <i>ɛ</i> <i>ɔ</i>	32
Samogłoski <i>i</i> , <i>y</i>	33
Samogłoski w nagłosie.....	34
Zjawiska związane z przegłosem.....	34
Oboczność typu <i>jechać</i> <i>jachać</i>	35
<i>e</i> ruchome.....	36
Samogłoski <i>i</i> , <i>y</i> w pozycji przed spółgłoskami półotwartymi.....	36

System konsonantyczny	37
<i>l</i> miękkie	37
Mieszanie spółgłosek <i>l</i> i <i>ł</i>	37
<i>ř</i> <i>ž</i> <i>r</i>	38
<i>x</i> <i>h</i>	39
Mazurzenie	39
<i>k'è, g'è</i> <i>ke, ge</i>	41
Kontynuanty grup * <i>sř</i> , * <i>zř</i> , * <i>žř</i>	41
Upodobnienia i odpodobnienia	41
Uproszczenia grup spółgłoskowych	42
Grupy spółgłoskowe bez <i>j</i>	43
Varia	45
Wnioski	45
FLEKSJA	47
Odmiana rzeczowników	47
Deklinacja męska rzeczowników	47
Deklinacja żeńska rzeczowników	54
Deklinacja nijaka rzeczowników	59
Rzeczowniki męskie zakończone na <i>-a</i>	62
Rzeczowniki typu: <i>bracia</i>	62
Nazwiska na <i>-ic, -owic</i>	63
Pozostałości liczby podwójnej	64
Wahania w kategorii rodzaju	64
Wahania w kategorii liczby	65
Tematy supletywne	66
Odmiana przymiotników i imiesłów przymiotnikowych	66
Rzeczownikowe formy przymiotników i imiesłów przymiotnikowych	66
Odmiana przymiotnikowo-zaimkowa	70
Substantywizacja przymiotników	73
Stopień najwyższy przymiotnika	74
Odmiana zaimków	75
Zaimki jednorodzajowe	75
Zaimki osobowe i zwrotny	75
Zaimki <i>kto, nikt, co, nic</i>	76
Zaimki rodzajowe	76
<i>on, ona, ono</i>	76
Inne zaimki	78

Odmiana liczebników	81
Liczebniki główne	81
<i>Dwa</i>	81
<i>Trzy</i>	82
<i>Cztery</i>	82
<i>Pięć – dziesięć</i>	83
<i>Jedenaście – dziewiętnaście</i>	83
<i>Dwadzieścia – sto</i>	83
Inne liczebniki	84
Odmiana czasowników	84
Czas teraźniejszy	84
Czas przeszły	86
Czas zaprzeszyły	88
Czas przyszły	89
Tryb przypuszczający	89
Tryb rozkazujący	89
Imiesłowy	90
Wnioski	91
ELEMENTY SKŁADNI	93
Składnia zdania pojedynczego	93
Związek główny	93
Podmiot szeregowy	93
Związek podmiotu z orzeczeniem	94
Zdania bezpodmiotowe	95
Związki poboczne	97
Związki z dopełnieniem	97
Dopełnienie kazualne zastąpione później innym kazualnym	97
Dopełnienie kazualne zastąpione później przez przyimkowe	100
Dopełnienie przyimkowe zastąpione później przez kazualne	103
Dopełnienie przyimkowe zastąpione później innym przyimkowym	105
Dopełnienie przy czasowniku osobliwym	110
Związki z kolicznikiem	112
Kazualny	112
Przyimkowy	114
Związki z przydawką	121
Kazualna	121
Przyimkowa	121
Związki z liczebnikiem	123
Szyk wyrazów w zdaniu	124

Wypowiedzenie złożone	125
Składnia przytoczenia	125
Imiesłowy równoważnik zdania	126
Ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem <i>i</i>	128
Utarte schematy zdań	129
Elementy składni języka potocznego	131
Wskaźniki zespolenia	134
Wnioski	137
SŁOWOTWÓRSTWO	139
Przyrostkowe formanty rzeczowników	139
Nazwiska	139
Nazwy zawodowe i działacza	142
Nazwy osób żeńskich	144
Nazwy czynności i stanu	144
Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów	146
Nazwy zdrobniałe	147
Varia	148
Przyrostkowe formanty przymiotników	148
Przymiotniki przynależnościowe	148
Przymiotniki czynnościowe i stanowe	152
Przymiotniki własnościowe	152
Przymiotniki materiałowe	153
Przymiotniki podobieństwa	153
Przymiotniki możliwościowe	153
Nazwy opłat	153
Formanty przysłówkowe	154
Formanty czasownikowe	155
Formanty przyrostkowe	155
Formanty przedrostkowe	156
Wyrazy złożone	162
Wnioski	163
SŁOWNICTWO	165
Wyrazy rodzime	166
Wyrazy zapożyczone	205
Pożyczkę wschodniosłowiańskie	205
Pożyczkę germańskie	210

Pożyczki łacińskie	216
Pożyczki czeskie	222
Pożyczki węgierskie	227
Pożyczki litewskie	227
Pożyczki włoskie	228
Pożyczki francuskie	228
Pożyczki południowosłowiańskie	228
Pożyczki tureckie	228
Wnioski	228
UWAGI KOŃCOWE	231
BIBLIOGRAFIA	235

UWAGI WSTĘPNE

Podstawę materiałową niniejszej pracy stanowią rękopiśmienne księgi miejskie Knyszyna, które znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Jest to wolumen w kształcie prostokąta o wymiarach 22 x 34 cm, liczący 238 kart. J. Maroszek ustalił, że rękopis został przekazany do AGAD w 1963 r. z ZSRR. „Bez wątplenia były to tomy najbardziej zawilgocone, wewnątrz przemieszane i wtórnie oprawione z luzów archiwalnych”¹. W woluminie zszyto razem rękopisy spiswane w okresie od 1553 roku do roku 1706. Przy zszywaniu dokumentów nie zachowano ani porządku chronologicznego, ani dawnego układu. W jedną całość połączono akta sądu wójtowsko-ławniczego i burmistrzowsko-radzieckiego. Rękopis ten został wydany drukiem pt. *Akta albo sprawy sądów miasta knyszyńskiego 1553–1580* w 1999 roku przez J. Maroszkę.

W pracy wykorzystuję polskie wpisy z drugiej połowy XVI w., obejmujące lata 1553–1580 i stanowiące około trzystu stron tekstu. Badane teksty są zbiorem dokumentów związanych z kupnem, sprzedażą i zamianą nieruchomości, długami, kradzieżami, pobiciem, sprawami spadkowymi, oszczerstwami szkodzącymi dobrej sławie obywateli oraz różnego rodzaju umowami zawieranymi przez mieszkańców miasta. Zawierają one także protokoły z zeznań świadków. Zapiski są różne: krótkie i lakoniczne, ograniczające się do podania daty rozprawy, nazwisk stron i wyroku, dłuższe – wyjaśniające przyczynę sporu i uzasadnienie wyroku, jak również bardzo szczegółowe, np. protokoły z przebiegu całej rozprawy.

Na temat północno-wschodniej odmiany polszczyzny powstała już bogata literatura. Jednakże, pomimo że badania w tym zakresie prowadzone są od bardzo dawna i ciągle stanowią przedmiot intensywnych zainteresowań językoznawców, nasza wiedza, szczególnie w zakresie dawniejszego stanu polszczyzny na tym terenie, wciąż jest niepełna. Do tej pory nie doczekaliśmy się żadnego opracowania traktu-

---

¹ Wstęp do *Akt albo spraw sądów miasta knyszyńskiego 1553–1580*, t. I, Białystok 1999, s. 7.

jącego o polszczyźnie Podlasia wieku XVI. Zadaniem niniejszej pracy jest zatem dostarczenie nowych danych do naszej znajomości ówczesnej polszczyzny.

Ponieważ o szesnastowiecznych stosunkach językowych na Podlasiu, jak dotąd, wiemy niewiele, podstawowy cel pracy stanowi w miarę pełna charakterystyka języka ksiąg miejskich Knyszyna, która, przynajmniej w części, pomoże odtworzyć ówczesny język na omawianym terenie. Ponadto podejmuję próbę przedstawienia polszczyzny Podlasia na szerszym ogólnopolskim tle, głównie chodzi tu o zderzenie i konfrontację języka pisarzy knyżyńskich z szesnastowieczną polszczyzną innych regionów, gwarami i językiem artystycznym. Celem tak rozległej konfrontacji jest rozbudowanie płaszczyzny porównawczej i stworzenie pewnego tła. Dzięki temu możliwe będzie uchwycenie zjawisk ogólnopolskich, archaizmów, regionalizmów oraz pewnych innowacji i cech specyficznych tylko dla badanych tekstów.

Zdaniem S. Urbańczyka „na przełomie XV i XVI w. tworzyły się środowiska miejskie, które przejęły funkcję nosicieli języka ogólnego. I one opierały się w walce z dialektyzmami na tradycji pisanej, na poglądach szkoły, zanim okrzepły i nabrały własnego życia”². Dlatego istotne wydaje się zbadanie, czy i w jakim stopniu omawiane teksty reprezentują stan zgodny z ogólnym językiem polskim drugiej połowy XVI w. oraz na ile od tego stanu odbiegają. Głównie chodzi tu o uchwycenie cech specyficznych języka tego obszaru oraz zidentyfikowanie zaobserwowanych odchyleń jako archaizmów, dialektyzmów lub pewnych innowacji występujących tylko przejściowo lub zachowanych również w wiekach późniejszych.

Rozwój osadnictwa na Podlasiu³ doprowadził do zróżnicowania etnicznego, a co za tym idzie również językowego. Mazowiecka odmiana języka polskiego zetknęła się tu z gwarami wschodniosłowiańskimi, a nawet w niewielkim stopniu bałtyckimi (gwary litewskie)⁴.

---

² S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, w: M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz (red.), *Odrodzenie w Polsce. Historia języka*, t. III, cz. I, Warszawa 1960, s. 442.

³ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, *Acta Baltico-Slavica* I, Białystok 1964, s. 115-135; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, *Acta Baltico-Slavica* XI, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 7-80.

⁴ Zob. A. Obrębska-Jabłońska, *Dialektologiczna problematyka badań slawistycznych na Białostocczyźnie*, *Acta Baltico-Slavica* I, Białystok 1964, s. 197-205. Autorka artykułu podaje, że na obszarze Białostocczyzny stykają się grupy językowe zachodniosłowiańskie, czyli „mazowiecki dialekt ludności wiejskiej osiadłej na terenach wschodnich oraz język polski (dialekt kulturalny?) ludności dwujęzycznej zmodyfikowany w ustach autochtonów” oraz wschodniosłowiańskie, reprezentowane przez „trzy odłamki języków ruskich: gwary południowo-zachodniej Białorusi, gwary przejściowe od południowo-zachodnio-białoruskich do północnoukraińskich, a także niewielkie skupienia dialektu wielkoruskiego; E. Smułkowa, *Problematyka badawcza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego*, *Studia nad polszczyzną kresową* V, 1991, s. 151-164; też: *Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski*, *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 7, 1988, s. 395-406.

Z. Kurzowa stwierdza, że „Mieszane stosunki ludnościowe i językowe na Podlasiu są niejako przedłużeniem sytuacji ludnościowej i językowej, jaka panowała w Wielkim Księstwie Litewskim i doprowadziła do powstania dialektu północno-kresowego”⁵. Jednakże B. Nowowiejski zwrócił uwagę na odmienną genezę i mechanizm powstawania obu typów polszczyzny. Polszczyzna północnokresowa rozwijała się „w warunkach superstratu”, a odizolowana od polskiego centrum językowego kreowała własne innowacje i zachowywała archaizmy, podczas gdy „język polski Białostoczczyzny ukształtował się jako adstrat wobec stykających się z nim gwar wschodniosłowiańskich, rzadziej bałtyckich. Polszczyzna Białostoczczyzny nie ma charakteru wyspowego, nigdy nie straciła na dłuższy czas kontaktu z centrum kulturalno-językowym”⁶. Można zatem przypuszczać, że pewne cechy charakterystyczne dla polszczyzny kresowej znajdują potwierdzenie również w tekstach ksiąg miejskich Knyszyna. Gdy weźmiemy jednak pod uwagę nieco odmienne warunki powstawania obu typów polszczyzny, możemy domniemywać, że cechy te w języku polskim Podlasia wystąpią z mniejszym natężeniem. Interesujące wydaje się zatem sprawdzenie, czy język polski Podlasia drugiej połowy XVI w. reprezentowany przez pisarzy knyżyńskich bliższy jest polszczyźnie kresowej czy językowi ogólnemu.

Inny problem związany jest z uchwyceniem cech typowych dla ówczesnego stylu normatywno-dydaktycznego⁷, do którego należy język prawniczy oraz jego swoistych właściwości będących skutkiem sytuacji językowej na omawianym obszarze. W omawianych księgach przeplatają się ze sobą dwa sposoby zapisu. Z jednej strony mamy do czynienia z zapisanymi, często w mowie niezależnej, zeznaniami świadków przypominającymi stenogramy, z drugiej zaś występują w nich typowe teksty urzędowe (kontrakty kupna, sprzedaży i zamiany nieruchomości, protokoły posiedzeń, sentencje wyroków itp.). Oba typy zapisu dostarczają istotnych informacji o ówczesnej regionalnej odmianie języka polskiego: potocznej i urzędowej. Różnice między takimi zapisami dostrzegła H. Wiśniewska nazywając je polszczyzną potoczną i urzędową⁸.

W tym miejscu konieczna jest uwaga z zakresu metodologii. Otóż traktujemy badane teksty jako całość, a cechy specyficzne języka urzędowego wskazują za każdym razem, gdy tylko możliwe jest ich uchwycenie. Takie założenie jest konieczne, ponieważ cechy specyficzne tej odmiany języka występują z różnym natężeniem i nie w każdej płaszczyźnie można je uchwycić.

---

⁵ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa-Kraków 1993, s. 475.

⁶ B. Nowowiejski, *Język polski Białostoczczyzny – odmiana polszczyzny kresowej?*, w: *Polszczyzna północno-wschodnia*, II, Białystok 1999, s. 26.

⁷ Termin został przejęty od Z. Klemensiewicza, *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, Warszawa 1953, s. 33.

⁸ H. Wiśniewska, *Polszczyzna potoczna a urzędowa w XVII-wiecznych księgach lubelskich*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XVI, 1977, s. 117-135.

Jak podaje S. Estreicher⁹, polski język prawniczy powstaje dość późno, bo dopiero w XVI w. W księgach sądowych roty przysięg oraz rzadkie glosy zapisywano po polsku już w średniowieczu. Pod koniec wieku XVI względnie jednolity język prawniczy niemal całkowicie wypiera łacinę i język niemiecki. Pomimo to w księgach knyszyńskich obok wpisów w języku polskim funkcjonują także łacińskie.

Aby zidentyfikować zjawiska zgodne z szesnastowiecznym językiem ogólnopolskim, jak również uwydatnić cechy językowe specyficzne dla badanych tekstów oraz w miarę możliwości zbadać przyczyny wywołujące te zjawiska¹⁰ wyekscerpowany z podlaskich dokumentów materiał klasyfikuję i porównuję z wynikami dotychczasowych badań nad polszczyzną ogólną XVI w.¹¹ oraz jej regionalnymi i stylowymi odmianami.

Ze względu na bogactwo materiału poddałam analizie te fakty językowe, które zwracają uwagę, są nietypowe z perspektywy dzisiejszego oglądu. Pominęłam natomiast te, które do dziś są znane i dobrze zachowane we współczesnym języku polskim¹². Materiał został opracowany w następujących rozdziałach:

1. **Ortografia i grafika** – zwracam tu szczególną uwagę na pisownię *i, y, j*; samogłosek pochyłonych *â, é, ó*; samogłosek nosowych *ę, ę*; a także samogłosek *u, a, e* oraz spółgłosek *c, ǰ, ǰ, ś, ś; z, ǰ, ǰ*; a także *ř, ń, l, ł*; spółgłoski *f* oznaczonej przez *ph*; *k* dość często oddawanej przez *c*; *t* bardzo często zapisywanej jako *th*; *c* w wyrazach pochodzących z łaciny zapisanej przez *t*; grupy spółgłoskowej *ks* oddawanej za pomocą liter *x* oraz *kx*; *kw* zapisanej jako *qu* lub *qw*. W tym rozdziale omówiono także zjawiska ortograficzne: pisownię wielkich i małych liter oraz pisownię łączną i rozdzielną.

2. **Fonetyka** – badaniom została tu poddana wymowa samogłosek pochyłonych; samogłosek nosowych; samogłosek *i, y*; wymowa samogłosek w nagłosie; ponadto zjawiska związane z przegłosem; oboczność *jechać || jachać*; *e* ruchome; mieszanie *l, ł*; wymowa spółgłosek *l, ř, h*; mazurzenie; oboczność *kè, gè || ke, ge*; upodobnienie

---

⁹ S. Estreicher, *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 40-118.

¹⁰ Czasami ustalenie przyczyn prowadzących do powstania jakiegoś procesu językowego oraz czynników wpływających na jego przebieg i rezultaty nie jest możliwe, wtedy praca przybiera charakter czysto opisowy.

¹¹ Wyniki dotychczasowych badań nad językiem polskim XVI w. zawarte są w różnego rodzaju opracowaniach, np. podręcznikach gramatyki historycznej, słownikach, monografiach i rozprawach. Prace te są pomocne w odtworzeniu szesnastowiecznej normy językowej,

¹² Czasami zdarzają się odstępstwa od tak przyjętego założenia, szczególnie wtedy, gdy dane zjawisko trzeba pokazać na szerszym tle, np. ekspansywność końcówek deklinacyjnych czy dominacja zapożyczeń. Wyjątek tu stanowi także rozdział dotyczący słowotwórstwa. W zakresie słowotwórstwa dokonuję oglądu materiału z perspektywy produktywności formantów, w związku z tym konieczne było uwzględnienie formacji występujących także w dzisiejszej polszczyźnie.

nia i odpodobnienia; uproszczenia grup spółgłoskowych; grupy spółgłoskowe bez *j* i inne.

3. Fleksja – w tym rozdziale szczegółowo zostały przedstawione formy przypadkowe rzeczowników męskich, żeńskich i nijakich; odmiana rzeczowników typu *bracia*; nazwiska na *-ic*, *-owic*; pozostałości liczby podwójnej; wahania w kategorii rodzaju i liczby; tematy supletywne; odmiana prosta i złożona przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych; odmiana zaimków; liczebników oraz czasownika.

4. Elementy składni – w części poświęconej składni zdania pojedynczego zwracam szczególną uwagę na następujące zagadnienia: podmiot szeregowy, związek podmiotu z orzeczeniem, zdania bezpodmiotowe, związki z dopełnieniem, okolicznikiem i przydawką. Natomiast w części dotyczącej wypowiedzenia złożonego zostały opisane takie zagadnienia, jak: składnia przytoczenia, imiesłowowy równoważnik zdania, ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem *i*, utarte schematy zdań, elementy składni języka potocznego, wskaźniki zespolenia.

5. Słowotwórstwo – w tej części pracy analizuję przyrostkowe formanty rzeczowników, przymiotników, formanty przysłówkowe, czasownikowe oraz wyrazy złożone.

6. Słownictwo – zostały tu przedstawione i opisane wyrazy rodzime, które dziś wyszły już z użycia bądź zmieniły swą postać lub znaczenie oraz zapożyczenia: ruskie, niemieckie, łacińskie, czeskie i inne.

W tym miejscu pragnę gorąco podziękować Panu Profesorowi Zenonowi Leszczyńskiemu za cierpliwą opiekę promotorską oraz za uwagi krytyczne przekazywane mi w czasie powstawania tej pracy.

Dziękuję także Pani Profesor Władysławie Książek-Bryłowej za wnikliwe uwagi sformułowane w recenzji. Wpłynęły one na usunięcie nieścisłości i usterek.

Szczególne podziękowania składam Panu Profesorowi Bogusławowi Nowowiejskiemu za niezwykle cenne wskazówki i rady, które starałam się w pełni uwzględnić i jak najlepiej wykorzystać.

GRAFIKA I ORTOGRAFIA

Z przyczyn technicznych często występujące w omawianych rękopisach okrągłe francuskie *r* na oznaczenie spółgłoski *r* oddają za pomocą znaku τ . Pewną osobliwość w badanych tekstach jest litera *r*, która przez knyszyńskich pisarzy używana jest na oznaczenie samogłoski *e*, jak też spółgłoski *r*.

Pisownia samogłosek

W zakresie oznaczenia samogłosek *i*, *y* w podlaskich rękopisach trudno jest zaobserwować jakiegokolwiek reguły. Zarówno na oznaczenie samogłoski *i*, jak też *y* podlascy pisarze stosują te same litery: *i*, *y*, $\ddot{y}$, $\dot{y}$, η , *j* np.: samogłoska *i* – *liſth* (list) 1, *braczia* (bracia) 4, *insich* (inszych) 214, *nŷcz* (nic) 5, *zaplacziŷli* (zapłacili) 13v, *bliŷkiŷch* (bliskich) 14, *nyrydr* (nie idzie) 22v, *ŷβ* (iż) 16v, *ŷs* (iż) 214v, *wyrſnŷa* (więźnia) 76v, *Pŷskorz* (Piskorz) 214v, *Jacubowj* (Jakubowi) 5, *jch* (ich) 214v; samogłoska *y* – *ktory* 218^b, *skody* 21^{8b}, *ktory* 76v, *wyβnal* (wyznał) 1, *wyđal* (wydał) 2v, *kirdŷ* (kiedy) 1, *bila* (była) 3v, *pital* (pytał) 22, *fioſtri* (siostry) 214, *welny* (wełny) 214, *zonŷ* (żony) 215, *monrtj* (monety) 4v.

Spójnik *i* zapisywany jest w omawianych tekstach za pomocą liter: $\ddot{y}$, *i*, η , *gi*, np.: *zaliobie ŷ oprza* (żałobę i oprza) 2v, *vczŷynilŷ ŷ zaliozŷli* (uczynili i założyli) 6, *wczas i wgodzine* (w czas i w godzinę) 22, *komornikowi i woznemv* (komornikowi i woźnemu) 22, η *bronit* (i bronić) 214, η *klotkŷ* (i kłódkę) 214, *skody tezz gi vtrati* (szkody też i utraty) 218^b, *domu gi dobr* (domu i dóbr) 220.

Zjawisko mieszania samogłosek *i* – *y* w podlaskich dokumentach w zasadzie jest odzwierciedleniem szesnastowiecznego stanu języka polskiego. S. Rospond podaje, że w rękopisach przez cały wiek XVI nie odróżnia się *y* od *i*¹. Nie radzili sobie

¹ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław 1949, s. 61.

z rozróżnianiem *i*, *y* między innymi Rej² i Seklucjan³, a nawet twórcy z wieków późniejszych, np. Poczobut i Sapieha – przedstawiciele polszczyzny północnokresowej z przełomu XVII i XVIII wieku⁴.

W badanych dokumentach nie są wyodrębnione pod względem graficznym samogłoski *ã*, *é*, *ó*⁵. Knyszyńscy pisarze oznaczają samogłoski pochylone w taki sam sposób, jak odpowiednie samogłoski jasne, np.: *wyßnal* (wyznał) 1, *zadal* (zadał) 59, *wydzial* (widział) 8v, *piofak* (posag) 7, *fwathkow* (światków) 1, *fol* (sól) 103, *plotna* (płótna) 214, *wielkiego* 22, *chlieb* 214v, *lep* (łeb) 215v, *fwego* 7. W tej kwestii podlaskie rękopisy również nie odbiegają od ogólnopolskiej normy (w zasadzie braku normy), ponieważ sprawa pisowni samogłosek pochylonych nie była wówczas ustabilizowana⁶ i „w rękopisach XVI w., a chyba i w późniejszych, prawie nigdy nie oznaczano pochyleń”⁷.

Zapis samogłosek nosowych *ę*, *o* także charakteryzuje się dużą niestabilnością. Samogłoska *ę* oddawana jest przez *ę*, *q*, *e*, *a*, *r*, *ęn*, *en*, *em*, *an*, *rn*, *qn*, np.: *Przisiejnem* (przysiężnym) 214, *majętność* (majętność) 215v, *mąbq* (męża) 49v, *czqfzcz* (część) 90, *z urzedu* (z urzędu) 16, *powßthepnej* (po wstępnej) 16, *w kxirgach* (w księgach) 1, *mirza* (męża) 2, *ßfir* (się) 1, *ßlugir* (sługę) 2v, *cziafzcz* (część) 2v, *mazrm* (mężem) 4, *ręncznik* (ręcznik) 214, *bęndzie* (będzie) 214, *urzendu* (urzędu) 22, *przipendzony* (przypędzony) 52, *czenfzcz* (część) 228, *gembe* (gębę) 232v, *Zaręmbaczowej* (Zarębaczowej) 215v, *gęmbę* (gębę) 216v, *banda* (będę) 5v, *ziancz* (zięć) 103v, *brndacz* (będąc) 11, *prziprndzon* (przypędzon) 34v, *ręnczylly* (ręczyli) 87v.

Samogłoska *o* oznaczana jest za pomocą liter *q*, *a*, *o*, *an*, *qm*, *qn*, *ęn*, *u*, np.: *urząd* 1, *z zoną fwą* (z żoną swą) 68v, *wziął* (wziął) 214, *postapyl* (postąpił) 1v, *piathrk* (piątek) 4v, *poczal* (począł) 22v, *ßtanowßfi* (stanąwszy) 77v, *na wiozkę* (nawiazkę) 219, *zdzieuko* (z dziewczką) 37, *sadow* (sądów) 39, *lanka* (łąka) 49, *rank* (rąk) 62v, *ßanßfiada* (sąsiada) 66, *porqm* (porą) 113, *zastampić* (zastąpić) 214, *oglięndaniu* (oglądaniu) 214, *rięnk* (rąk) 214v, *w sąnsieku* (w sąsieku) 217, *urzęd* (urząd) 230, *przedemnu* (przede mną) 72v (kilka poświadczeń), *przed wßfiieczku radu naßßu* (przed wszycką radą naszą) 72v.

Pisownią nosówek w badanych tekstach nie rządzą jasne, przejrzyste i konsekwentne zasady, choć w drugiej połowie XVI w. wchodzi w użycie litera *ę* dla

² W. Kuraszkiewicz, *Szkice o języku Mikołaja Rej*, w: M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz (red.), *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. I, Warszawa 1960, s. 121.

³ S. Rospond, *Studia nad językiem...*, s. 65.

⁴ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 13.

⁵ Wyjątek stanowi pod tym względem pisarz X, który *ã* oznacza za pomocą *á*, aczkolwiek czyni to bardzo niekonsekwentnie, np.: *nie stáll* 218^b, *nakazzáll* 218^b, *pokazzall* 218^b, *zqndall* 218^b, *liát* 221.

⁶ S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 44.

⁷ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1980, s. 286.

nosówki przedniej, a *q* dla tylnej⁸. Badane teksty reprezentują w tym zakresie pisownię fonetyczną, a to pozwala zorientować się w ówczesnej wymowie samogłosek nosowych.

Samogłoska *u* zapisywana jest w postaci *v*, rzadziej *u*, *ù*, np.: *przrd vrzrd* (przed urząd) 2, *vliczj* (ulicy) 21v, *drvgr* (drugie) 2v, *pobvdowial* (pobudował) 14, *do czafsv* (do czasu) 2v, *pozithkv* (pożytku) 33, *zdrugą* (z drugą) 229v, *wykupili* 229v, *na miesczù* (na miejscu) 217, *Narokù* (na roku) 218b, *ùrząnd* (urząd) 217. Tych samych liter knyszyńscy pisarze używają na oznaczenie spółgłoski *w*, np.: *vymir* (winie) 3v, *staniſlav* (Stanisław) 50v, *volien* (wolen) 54v, *polovicj* (połowicy) 107, *zvpnikoui* (żupnikowi) 222, *urzędoui* (urzędowi) 222. S. Rospond tego typu mieszanie liter *u*, *v*, *w* określa jako staroświeckie⁹. W innym miejscu stwierdza, że używanie liter *u*, *v* dla samogłoski *u* było wówczas modne¹⁰. W. Semkowicz ustalił, że rozróżnienie *u* jako znaku dla dźwięków samogłoskowych i *v* – dla spółgłoskowych ustaliło się w pisowni łacińskiej dopiero w wieku XVII¹¹.

Na oznaczenie samogłoski *a* w nagłosie i w funkcji spójnika, pisarze knyszyńscy najczęściej stosują literę *a*, chociaż niektórzy posługują się znakiem przypominającym grecką literę α , np.: *aljr* (ale) 11, *albo* 28v, *Andrzejv* (Andrzeju) 28v, *athrj* (a tej) 3, *adrgrj* (a z drugie) 41.

Samogłoskę *e* pisano za pomocą liter *e* oraz *r*, np.: *wieczei* (więcej) 22, *wjrdzecz* (wiedzieć) 18, *wontem* (wójtem) 214, *thrdi* (tedy) 5, *kirdj* (kiedy) 1, *monrtj* (monety) 4v, *irflj* (jeśli) 5, *piathrk* (piątek) 4v, *nyrydr* (nie idzie) 22v.

Pisownia spółgłosek

Spółgłoski *c*, *č*, *ć* knyszyńscy pisarze najczęściej zapisywali jednakowo przez *cž*, *c3* lub *cz*, np.: spółgłoska *c* – *βaczowal* (szacował) 1, *ojećowrj* (ojcowej) 4, *lycja* (lica) 10v, *krawcza* (krawca) 74, *Palcza* (palca) 214, *obraczam* (obracam) 215, *na czo* (na co) 214; spółgłoska *č* – *čzrkal* (czekał) 3v, *brczka* (beczka) 6, *liczacž* (licząc) 20v, *stluczono* (stłuczono) 214, *ržeczj* (rzeczy) 215v, *karczmjv* (karczmie) 9; spółgłoska *ć* – *fukacz* (szukać) 1, *cziafcž* (część) 2v, *maczkowjv* (Maćkowym) 1v, *dzieczmi* (dziećmi) 214v, *dožjcz* (dosyć) 25v.

Omawiane głoski oddawano także za pomocą litery *c*, np.: *corke* (córkę) 64, *Capki*¹² (czapki) 221, *čęnsto* (często) 220, *casu* (czasu) 222, *zžplaczic* (zapłacić) 217v,

⁸ Tamże, s. 290.

⁹ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, 44.

¹⁰ S. Rospond, *Studia nad językiem...*, s. 67.

¹¹ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 427-428.

¹² Na ten sposób zapisu może mieć wpływ wymowa mazurząca. Na związek pisowni z wymową zwracam uwagę w rozdziale poświęconym fonetyce.

dac (dać) 217v; wyjątkowo *cċ* (na oznaczenie głoski *c*), np.: *krawcċowi* (krawcowi) 218^bv, *mocċą* (moca) 218^bv oraz sporadycznie *ċ* (na oznaczenie głoski *ċ*), np.: *bronicċ* 214, *krascċ* (kraść) 214, *stacċ* 215v. S. Rospond stwierdza, że stosowanie znaku diakrytycznego w postaci przecinka nad literą *c* w ówczesnych rękopisach było zjawiskiem rzadkim¹³, ale na przykład u Jana Kochanowski taki sposób oznaczania miękkości występuje dość regularnie¹⁴.

Pisownią spółgłosek *s*, *š*, *ś* w badanych rękopisach nie rządzą jednoznaczne reguły. Są one oznaczane przez *ff*, *f*, *β*, *s*, *ss* (dla głosek *s*, *š*), *fz* (tylko dla głoski *s*), *sz*, *σ*, *oz* (dla głosek *s*, *š*), *z* (tylko dla głoski *s*), *fch* (dla głosek *s*, *š*), np.: spółgłoska *s* – *opÿffv* (opisu) 1, *czaffv* (czasu) 11, *ffweÿ* (swej) 58, *softta* (siostra) 4, *goßpodzir* (gospodzie) 8, *wrßpolrk* (wespolek) 9, *βÿn* (syn) 9, *ljß* (lis) 2, *sluzebnikowi* (służebnikowi) 69v, *sama* 214, *strona* 217, *Zastawill* 218^av, *Zawias* 217, *posslla* (posta) 218^b, *fzobÿr* (sobie) 31v, *szwem* (swem) 224, *włoszow* (włosów) 225v, *synowczowi* (synowcowi) 58, *okrzinnika* (skrzynnika) 59, *mieÿškÿ* (miejski) 59, *szaphrÿrm* (Safiejem) 78, *ozadzon* (osadzony) 77, *zqth* (sąd) 82, *fcham* (sam) 97v, *fchaffiadom* (sąsiadom) 97v, *fchadem* (sadem) 98v; spółgłoska *š* – *ffaczÿÿac* (szacując) 3, *kniffinskÿ* (knyszynski) 6, *prÿÿffrthwßÿ* (przyszetywszy) 3v, *fvkacz* (szukać) 1, *flÿ* (szli) 1, *przißlrgo* (przyszłego) 57, *odeflo* (odeszło) 55v, *grof* (grosz) 5, *ßabla* (szabla) 10, *koßvla* (koszula) 10, *groß* (grosz) 5, *skolnej* (szkolnej) 214v, *inse* (insze) 214, *Arest* (areszt) 214v, *Łukas* (Łukasz) 214v, *ssamotal* (szamotał) 215v, *nassla* (naszła) 220, *groszem* 225, *szewca* 225, *orfcz* (sześć) 60v, *ozlÿachrthnÿ* (szlachetny) 78, *fchaczuÿr* (szacuje) 90v, *fchanek* (szanek) 95v, *wÿroßumÿawfchi* (wyrozumiawszy) 94v; spółgłoska *ś* – *ffmirrczi* (śmierci) 58, *fwathkow* (świadków) 1, *wÿadomoſcz* (wiadomość) 90, *ÿrflÿ* (jeśli) 1, *ÿ zrß* (iżeś) 3v, *βmirrczÿ* (śmierci) 4, *sliubuir* (ślubuje) 58v, *swiadki* (świadki) 214v, *oswiaczal* (oświadczał) 214, *oszwiaçziwffſſ* (oświadczywszy) 214, *szwinia* (świnia) 224v, *przepuſczil* (przepuścił) 58, *smirrczi* (śmierci) 58.

Na oznaczenie spółgłosek *z*, *ž*, *ź* knyszynscy pisarze najczęściej stosują literę *ž*¹⁵, a także *β*, *f*, *ff* (dla głosek *z*, *ž*), *z* (dla głosek *z*, *ž*), *z*, *zz* (dla głosek *z*, *ž*), np.: spółgłoska *z* – *kažali* 1, *žapÿffac* (zapisać) 1, *žebnal* (zaznał) 1, *žrnkv* (Zenku) 6, *brß* (bez) 4, *doßwolÿli* (dozwolili) 2v, *poßwiannÿ* (pozwany) 3v, *ſdarla* (zdarła) 8v, *ſlodžrÿſtwo* (złodziejstwo) 8, *žrſnanÿr* (zeznanie) 11, *ſdun* (zdun) 17, *wÿroßumiawßÿ* (wyrozumiawszy) 2v, *oÿczÿffnÿ* (ojczyzny) 5v, *za* 41, *zagaÿonr* (zagajone) 3v, *zefnanie* (zeznanie) 20, *zaſtawÿl* (zastawił) 9, *sskazall* (skazał) 218^a, *skazal* (skazał) 217, *zeliazne* (żelazne) 217, *razz* (raz) 218^b, *zakažzanie* (zakazanie) 222v; spółgłoska *ž* – *žrm* (żem) 1, *žonia* (żona) 4v, *zitta* (żyta) 7v, *ÿžr* (iże) 1, *dzirtžÿ* (dzierży) 1v, *liržÿ* (leży) 4v,

¹³ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, 43.

¹⁴ S. Jodłowski, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979, s. 24.

¹⁵ Z przyczyn technicznych znaku *ž* na oznaczenie spółgłosek *z*, *ž* używam tylko w tym punkcie, w pozostałej części pracy stosuję pisownię uproszczoną.

kaſdr (każde) 15, *wyſſrj* (wyżej) 4v, *obzalował* (obżałował) 9, *malzonka* (małżonka) 25v, *zalował* (żałował) 7v, *zona* (żona) 9v, *kaßdÿ* (każdy) 24v, *tenze* (tenże) 218^{bv}, *męzobojczę* (mężobójcę) 217, *dierz3all* (dzierzył) 218^b, *te33* (też) 218^b, *i33* (iż) 219; spółgłoska *ż* – *nirnialieflÿ* (nie naleźli) 1, *wÿrſnÿa* (więźnia) 77v, *kaßnÿ* (kaźni) 3v, *nÿßlÿ* (niźli) 16v, *wozniczę* (woźnicę) 216, *węzmje* (weźmie) 216v.

Analiza grafiki spółgłosek *c – ċ*, *s – ś*, *z – ź* pokazuje, że autorzy podlaskich ksiąg nie poszli za przykładem szesnastowiecznych druków, w których konsekwentnie odróżniano szeregi *S – Š* oraz dążono do jednolitego ich znakowania¹⁶. Wierność wobec tradycji średniowiecznej, kiedy to dla jednego dźwięku stosowano różne kombinacje znaków lub jednej litery używano dla różnych głosek oraz różnice w wymowie spowodowane mazurzeniem¹⁷ sprawiły, że pisownia *c – ċ*, *s – ś*, *z – ź* przysparzała podlaskim pisarzom dużych trudności.

Spółgłoska *ř* najczęściej oddawana jest przez *τÿ* (*τ* oznacza okrągłe francuskie *r*), *rÿ*, *rz*, czasami przez *τ*, *r*, *a* a nawet przez *rs*, np.: *pÿſſatÿ* (pisarz) 1, *τczc* (rzecz) 2, *rÿekÿ* (rzeki) 49, *prÿed* 11, *prczÿÿwko* (przeciwko) 11, *mÿſtτ* (mistrz) 15, *ſbrozowa* (z Brzozowa) 14, *ſktinnÿka* (skrzynnika) 20, *Andrteiovi* (Andrzejowi) 56, *Boÿarin* (bojarzyn) 16v, *wiepra* (wieprza) 229v, *gregorem* (Grzegorzem) 28, *Krÿſtopha* (Krzysztofa) 77, *na wierschu* (na wierzchu) 216, *na wirſchu* (na wierzchu) 230.

Spółgłoska *d* zapisywana jest przez *d* oraz *ð*, np.: *swaðrk* (świadek) 1, *dokað* (dokąd) 1v. Spółgłoski *dz* i *dź* oznaczane są za pomocą *ðz*, *dz*, *d*, *ð*, np.: *mirðzr* (miedze) 4v, *nodze* 220v, *drodze* 221, *pienedi* (pieniędzy) 218^{av}, *miedach* (miedzach) 218^{bv}, *liudzmi* (ludźmi) 216, a także *nÿrdzÿrl* (niedziel) 1, *Gðzem* (gdziem) 2, *dzÿrwczr* (dziewce) 25v, *złodzieiką* (złodziejką) 220v, *dieie* (dzieje) 218^a, *diecięcia* (dziecięcia) 218^{av}, *dieñ* (dzieñ) 218b.

Spółgłoskę *ń* pisano za pomocą *n*, *nÿ*, a czasami *ñ*, np.: *ðan* (dañ) 3, *pañſką* (pańską) 6, *ſloczincza* (złoczyńca) 91, *nany* (nañ) 7v, *zanÿ* (zañ) 16v, *Gmiñski* 216, *dieñ* (dzieñ) 218b, *Koſsiñskiego* (Kosiñskiego) 218^b.

Bardzo często w podlaskich rękopisach spółgłoska *l* w nagłosie i w śródgłosie oznaczana jest przez zwykłe *l* oraz przez *li*, *lj*, np.: *lirzÿ* (leży) 4v, *lioßÿ* (losy) 4, *nalirzÿ* (należy) 4, *poliach* (polach) 4v, *alie* (ale) 56v, *ßliubował* (ślubował) 72v, *zrlionÿm* (zielonym) 4v, *chlieb* (chleb) 214v, *pawlÿr* (Pawle) 46, *czrlÿrßna* (cielesna) 11v.

Na oznaczenie spółgłoski *ł* najczęściej stosuje się litery *l* lub *ll* np.: *malzonka* (małżonka) 25v, *skazał* (skazał) 217, *zalował* (żałował) 7v, *ſdarla* (zdarła) 8v, *lanka* (łąka) 49, *sskazał* (skazał) 218^a, *poſſlla* (poſła) 218^b. W omawianych tekstach jako znak graficzny spółgłoski *ł* występuje także *li*, np.: *dzialio ſſir* (działo się) 4v, *wliaßni* (własny) 5, *zirßnalia* (zeznała) 5v, *wliadacz* (władać) 5v, *ſkazialio* (skazało) 13v, *liawnikamÿ* (ławnikami) 14, *zaliobą* (żałobę) 93v, *ſlial* (słał) 101v, *poſſlia* (poſła) 101v, *na liſinie* (na łysinie) 232.

¹⁶ K. Kamińska, *Pisownia druków polskich XVI wieku*, Prace Polonistyczne XI, Wrocław 1953, s. 15-17.

Pisownią joty także nie rządzą jasne reguły. Na oznaczenie tej głoski niezależnie od pozycji w wyrazie knyszyńscy pisarze stosują znaki *y, ȳ, i, ȳ, j, g*, np.: *ȳrflȳ* (jeśli) 1, *wöytha* (wójta) 1, *nayachal* (najechał) 22, *ȳeȳ* (jej) 3, *pokoȳ* (pokój) 4, *irno* (jeno) 1, *iofko* (Joszko) 5, *woithem* (wójtem) 22, *obiawil* (objawił) 22, *naiemnyȳ* (najemny) 56v, *wonȳtem* (wójtem) 214, *moieȳ* (mojej) 214, *Jan* 1v, *Jurkowrȳ* (Jurkowej) 31v, *jako* 214v, *jednal* 214v, *gȳ* (ji=go) 9, 9v, 18, *ge* (je) 218^bv, *gei* (jej) 220v, *grdzrmȳ* (jedziemy) 113, *kygy* (kiji) 79v. Podlascy pisarze zatem stosują jeszcze przestarzałą grafikę (*g = j*) i nie przestrzegają powszechnego wówczas zwyczaju, kiedy to *j* przed samogłoską zapisywano jako *i*, natomiast przed spółgłoską i w wygłosie jako *y*¹⁸.

W pisowni niektórych spółgłosek widać wpływy łacińskie. Spółgłoska *f* oznaczana jest przez *ph*, nie tylko w wyrazach zapożyczonych, np.: *Zophiȳa* (Zofia) 2, 11, 18v, *taphalem* (Rafałem) 13v, *Jozeph* (Józef) 33v, *seraphina* (Serafina) 69v, *Krzistofha* (Krzysztofa) 76, *Theophila* (Teofila) 96, *philipczik* (Filipczyk) 58v, *thraphȳ* (trafi) 13v, *lȳphy* (lify=lichwy) 95v, *phartuch* (fartuch) 106v, *phȳli* (fili=chwili) 110v, 112v, *phuk-nial* (fuknął) 113, *phantu* (fantu) 228, ale także i *theofȳl* (Teofil) 71v, *Fiedora* 223, *Florian* 233v, *francz* 55v, *filipczika* (Filipczyka) 8, *frankowicza* 90v, *firdkowa* (Fiedkowa) 34, *franczkciem* 60v, *fortvnr* (fortunę) 4, *furmani* (furmani) 10, *furmanfkir* (furmańskie) 113v, *fartuch* 236v, *traffilo siȳ* (trafiło się) 233v, *fforteliem* (fortelem) 228v.

Spółgłoska *k* jest dość często oddawana przez *c*, głównie w wyrazach pochodzących z łaciny, ale nie tylko, np.: *Acta* 16, *procurator* 110, *successorom* 218, *decrethu* 232, *Contradictȳ* 234v, *Confirmowal* 234v, *iacub* 2, *Casper* 216, *Canclerza* 216, *Cristiny* 218bv, *corona* 222, *Cristoph* 230, *Dominic* 229, *Catharzina* 227v, *cassowany* 223v, *micolayow* 86v, *crawczowȳ* (krawcowi) 38v, *sclanemi* (szklanymi) 220, *Cnysyn* (Knyszyn) 223v.

Spółgłoska *t* bardzo często zapisywana jest jako *th*, np.: *pothrm* (potem) 1, *lifth* (list) 1, *thrn* (ten) 90v, *kith* (kit) 214, choć zdarzają się również takie zapisy: *ktorȳ* (który) 1, *stronir* (stronę) 4, *trftamnrtrm* (testamentem) 7, *nȳrktora* (niektóra) 90v itp. Zdaniem S. Rosponda, pisanie *t* przez *th* było wówczas już przestarzałą zasadą graficzną¹⁹. Jednakże Rej stosował jeszcze ten sposób zapisu²⁰. E. Ostrowska podaje, że zapisywanie *t* przez *th* nie było obce również drukarniom: „*th*, zawsze zresztą obok *t*, w XVI w. cofające się przed *t* wyrażnie, wciąż jednak stosowane przez niektóre drukarnie, np. w drukach Wirzbięty z 1566 r. (...)”²¹.

¹⁷ Rozbieżność między drukami a rękopisami dostrzegł S. Rospond w odniesieniu do pisowni omawianych głosek także w I połowie XVI w., zob. *Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej*, Wrocław 1957, s. 407-483.

¹⁸ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 44, zob. też J. Łoś, *Pisownia polska w przeszłości i obecnie*, Kraków 1917, s. 56-57.

¹⁹ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 44.

²⁰ W. Kuraszkiewicz, *Szkice o języku...*, 124-125.

²¹ E. Ostrowska, *Do historii drukarni krakowskich i druków Rejowych*, *Język Polski* XLV, 1965, s. 99.

Spółgłoska *c* w wyrazach pochodzących z łaciny zapisywana jest przez *t*, np.: *Contradicty* (kontradykcji) 234v, *instanty* (instancji) 220, *đilatŋ* (dylacji) 220, *allegatie* 234v, *apellatią* (apelacją) 95, *exceptią* (ekscepcją) 227.

Grupa spółgłoskowa *ks* w omawianych tekstach jest oddawana za pomocą liter *x* oraz *kx*, np.: *olrxŷ* (Oleksy) 12v, *alrxanđrt* (Aleksander) 14, *plaxi* (Płaksy) 24, *xŷeſthwa* (księstwa) 39, *Maxima* (Maksyma) 40, *xŷgk* (ksiąg) 71v, *plaxŷnirŷ* (Płaksi-nej) 103v, *Exequowac* (egzekwować) 218, *exekucziirŷ* (egzekucji) 227, *exceptią* (ekscepcją) 227, *kxirgach* (księgach) 1, *makxŷmirm* (Maksymem) 14v, *kxirdza* (księdza) 27v, *makxim* (Maksym) 105.

Grupa spółgłoskowa *kw* bywa zapisywana jako *qu* lub *qw*, np.: *Quith* (kwit) 70, *Tomka Quinthuŷika* (Tomka Kwintusika) 73, *Quintusowna* (Kwintusówna) 223v, *quithowanu* (kwitowaniu) 109, *quitowac* (kwitować) 214, *Exequowac* (egzekwować) 218, *qwiethnia* (kwietnia) 2.

Geminaty

W omawianych tekstach występuje zjawisko częstego podwajania liter *ł, l, s, f, d, r, c, z, p, b, g, n, t*, np.: *przedalla* (przedała) 215, *przeciąll* (przeciął) 219, *dalla* (dała) 219, *wszellakye* (wszelakie) 30v, *allie* (ale) 72v, *ulliczy* (ulicy) 214v, *Lukassem* (Łukaszem) 215, *opissu* (opisu) 1, *czassu* (czasu) 11, *ssey* (swej) 58, *posslla* (pośla) 218^b, *przysądone* (przysądzone) 220, *Prussa* (Prusa) 214v, *sslusnie* (słusznie) 218^b, *Raffalla* (Rafała) 215v, *Czyrograffye* (cyrografie) 1, *Saffeyem* (Safiejem) 9, *Seraffina* (Serafina) 41, *suffel* (szufel) 217, *poddathku* (podatku) 104v, *poddanie* (podanie) 103v, *bandde* (będe) 110v, *Dorrothe* (Dorotę) 215, *ktorre* (które) 216, *siekierrą* (siekie-
rą) 216, *umocowanego* (umocowanego) 218^b, *przeciw* (przeciw) 218^b, *pokazzal* (pokazał) 218^b, *skazzano* (skazano) 219, *zapplacicc* (zapłacić) 218^b, *zapplacie* (zapłacić) 219, *czappnik* (czapnik) 230v, *oppowiedziala* (opowiedziała) 236, *zallobbe* (żałobę) 230v, *zdruggą* (z drugą) 230v, *Jedennascczie* (jedenaście) 34v, *zitta* (żyta) 95v. Być może, nie wszystkie przytoczone przykłady z geminatami są odzwierciedleniem zjawisk graficznych. Jednakże na podstawie zapisów trudno jest jednoznacznie wskazać, w których przykładach mamy do czynienia z manierą graficzną, a które są odbiciem wymowy.

Podwojone *s* występowało już w *Psalterzu floriańskim*, w rocie piotrkowskiej z r. 1401, w *Psalterzu puławskim* i u Potockiego²², a także u Strykowskiego²³. Geminaty

²² Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 81.

²³ M. Karpluk, *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 42.

spotykamy także w tekstach kresowych, np. w *Aktach Wileńskiej Komisji*²⁴, u Poczobuta i Sapięhy²⁵, a także w tekstach przemyskich²⁶.

Wielkie i małe litery²⁷

Autorzy ksiąg miejskich Knyszyna używają wielkich i małych liter z dużą dowolnością. Na ogół wielka litera rozpoczyna akapit. Natomiast nazwy osobowe i miejscowe, nazwy świąt i miesiący oraz wyrazy pospolite raz są zapisywane dużą literą, np.: *Mathissa popyelnika* 1, *Jan Wapylsky* 1v, *●ziabło* 4, *Elysbyethy* (Elżbiety) 11, *Grzessiowa Katarzyna* 11v, *Hriczko Lazowski* (Hryczko Lazowski) 34v, *przeth Trokamy* (przed Trokami) 23, *miastha Nowego Cziechanowskiego* (miasta Nowego Ciechanowskiego) 37v, *Bozego Narodzenia* (Bożego Narodzenia) 30, *od Swiethego Wawrzinca* 37v, 16 *dnya Luthego* 16, *Dnia 16 Marcza* 41v, *Brathu* 8, *Cyrograw* 1, *prawo Zagayonie* 3v, *Acta* 16, *Do Domu* 23, *ten dom Jako Naiemny* 37v, *paluchowicz Gumna* 42v, *Na Borg* 95, raz małą, np.: *marczyniem zelonym* (Marcinem Zielonym) 1v, *piotr* 4, *malgorzatha* 4, *heleny* 214, *zobrowky* (z Bobrówki) 4, *sgdanska* (z Gdańska) 6, *do trok* 23, *do polsky* 95v, *stikoczina* (z Tykocina) 215, *narodzenie mathki bozey* 4, *boze czyalo* 50v, *bosego na rodzenya* 38v, *XVI dnia qwiethnia* 2.

Pod tym względem podlaskie rękopisy reprezentują stan zgodny z panującym w XVI w. Podobną niekonsekwencję w zapisie wielkich i małych liter można dostrzec nie tylko w rękopisach Reja, ale także w jego drukach. Świadczy to o tym, iż korektorzy drukarni także nie przestrzegali wyraźnych zasad w tym względzie²⁸. S. Rospond podaje, że wielkich i małych liter nie rozróżniał Seklucjan, natomiast Malecki czynił to bardzo starannie²⁹.

Pisownia łączna i rozdzielna

Pisownię łączną i rozdzielną w badanych dokumentach charakteryzuje brak konsekwencji i duża chwiejność. W zakresie pisowni wyrazów przyimkowych oraz nie z czasownikami, ortografia ksiąg knysztyńskich znacznie odbiega od dzisiejszej.

²⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 109, dalejskrót AWK.

²⁵ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 58.

²⁶ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 40.

²⁷ W tym punkcie, jak i w dalszej części pracy z przyczyn technicznych stosuję pisownię uproszczoną. Ponadto ścisłe przestrzeganie kształtu graficznego w poszczególnych zapisach nie miałyby tu większego znaczenia.

²⁸ W. Kuraszkiewicz, *Szkice o języku...*, s. 119–120.

²⁹ S. Rospond, *Studia nad językiem...*, s. 99.

Dominuje tu pisownia łączna, np.: *zyedney* (z jednej) 2, *zogradzenym* (z ogrodzeniem) 13, *snych* (z nich) 24v, *zadan* (za dań) 3, *odgod dogod* (od god do god) 1v, *na miessczu* (na miejscu) 1v, *przynich* (przy nich) 10v, *wdomu* 3v, *wręcze* (w ręce) 217, *wsumie* 218a, *nienialiesli* (nie należeli) 1, *nieslozila* (nie złożyła) 6, *nyepoziwala* (nie pozywała) 51, choć występują również takie przykłady: *do riak* (do rąk) 5, *za boy* (za bój) 8, *do czassu* 11, *na ogrod* 40, *do wylna* (do Wilna) 77 itp. S. Rospond podaje, że pisownia łączna przeczenia *nie* z czasownikami była w XVI wieku prawie powszechnym zwyczajem ortograficznym³⁰. Stosowali ją między innymi Kochanowski³¹, Seklucjan i Malecki³².

Oznaczanie miękkości

Spółgłoski miękkie i zmiękczone oznaczane są za pomocą liter *i*, *y*, *ÿ*, *ÿ*, *η*, np.: *obieral* 1, *kiedy* 1, *konja* 214, *siostrji* 214, *pyecz* (pięć) 11, *podnyescz* 11v, *mieyskj* 56v, *myjelnjkiem* 1v, *zjemie* 4v, *sobothnj* 59v, *wjēsnyā* (więźnia) 76v, *Pjotr* (Piotr) 214v, *Pjskorz* (Piskorz) 214v.

W podlaskich tekstach zwraca uwagę bardzo częste zjawisko nadmiernego oznaczania miękkości, np.: *kupowial* (kupował) 1, *sliowo* (słowo) 1, *ssiebie* (sobie) 1, *slugie* (sługę) 2v, *bieczka* (beczka) 2v, *krowia* (krowa) 4, *zonja* (żona) 4v, *kthoria* (która) 5v, *skazialio* (skazało) 13v, *mja* (ma) 29v, *wjēdljje* (wedle) 82v, *zjjenko* (Zenko) 91v, *piolie* (pole) 104v. Podobne zjawisko można dostrzec w innych regionach Polski, np. H. Wiśniewska zaobserwowała je w polszczyźnie przemyskiej. Jej zdaniem, taka pisownia w księgach cechowych Przemysła zdradza cechy języka ukraińskiego i przejawia się jako tendencja do hiperpoprawności³³.

Nie brak również w omawianych dokumentach przykładów, w których miękkość spółgłosek przed samogłoskami nie jest zaznaczona, np.: *swathkow* (światków) 1, *zeliony* (zielony) 2, *winen* (winien) 4, *sostrzye* (siostrze) 4, *polskey* (polskiej) 14, *zieczowy* (zięciowi) 14, *lepey* (lepiej) 16v, *ydze* (idzie) 24v, *Bracze* (bracie) 46, *na ugodze* (na ugodzie) 88v, *sodlo* (siodło) 102v.

---

³⁰ Tamże, s. 72.

³¹ S. Rospond, *Język i artyzm językowy ...*, s. 45.

³² S. Rospond, *Studia nad językiem...*, s. 72-73.

³³ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska ...*, s. 16.

Wnioski

Knyszyńskie rękopisy w zakresie grafiki i ortografii mają charakter bardzo niejednolity. Trudno doszukać się w nich stosowania jakichkolwiek norm i reguł. Mimo to nie wyróżniają się specjalnie na tle innych szesnastowiecznych tekstów rękopiśmiennych.

FONETYKA

W rozdziale tym przedstawiam te zjawiska fonetyczne, które już nie występują we współczesnym języku ogólnopolskim lub mają charakter regionalizmów. Wnioski na temat ówczesnej wymowy formułuję na podstawie tekstu pisanego, dlatego fakty fonetyczne przeplatają się tu pisownianymi.

System wokaliczny

Samogłoski pochylone

W badanych rękopisach nie stosuje się kreskowania liter ani innych znaków diakrytycznych na oznaczenie samogłosek pochylonych.

Pochylone *ó* we wszystkich zapisach oddawane jest przez *o*, np.: *swathkow* (świadków) 1, *sol* (sól) 103, *plotna* (płótna) 214. W omawianych dokumentach nie występują przykłady, w których *ó* byłoby zastąpione przez samogłoskę *u*¹. Można zatem przypuszczać, że w wymowie Podlasian samogłoski *o* i *ó* brzmiały bardzo podobnie. Z. Klemensiewicz, na podstawie rymów Jana Kochanowskiego, stwierdził, że w XVI w. *o* i *ó* były zbliżone². Pod tym względem więc badane rękopisy nie wyróżniają się na tle ogólnopolskim.

Pochylone *a* prawdopodobnie także nie różniło się od swojego jasnego odpowiednika. Przemawia za tym fakt, że w omawianych tekstach brak jest zapisów wskazujących na wymowę *ã* jak *o*. Położenie geograficzne Knyszyna i związana z tym specyficzna sytuacja narodowościowa także mogą wskazywać na brak w systemie samogłoskowym Podlasian *ã*. K. Nitsch widział przyczynę zaniku *ã* w języku

---

¹ Wyjątek pod tym względem stanowi wyraz *pół* zapisywany różnie, przez *o* i przez *u*, ale to stanowiło normę w tamtych czasach. Ponadto imię *Jakub* też jest zapisywane na dwa sposoby *Jakub* i *Jacob*.

² Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 289.

literackim właśnie we wpływie możnowładców, szlachty i mieszczaństwa z Ukrainy i Białorusi, w których języku taka głoska nie istniała. Pochylone *a* nie występowało również w części ziem mazowieckich³. Ponadto identyfikacja *â* z *a* jasnym zachowała się w gwarach na całym wschodzie kraju i szerokim pasie ciągnącym się przez środkowe Mazowsze aż po Kociewie⁴.

Pochylone *e* w przeważającej większości zapisów oddawane jest przez *e*. W podlaskich rękopisach występują także przykłady wskazujące na zwężenie tej samogłoski, np.: *niktore* (niektóre) 22, *kussnyrzowa* (kuśnierzowa) 37, *nimyal* (nie miał) 59v, *nyma* (nie ma) 74v, *nimas* (nie masz) 217, *nimieli* (nie mieli) 224v, *chmyl* (chmiel) 72v i kilka innych poświadczeń, *odyszly* (odeszli) 92, *tymi trzymi* (tymi trzema) 7v, *poltrzymia* (półtrzema) 83v, *panyskygo* (pańskiego) 86v być może także *wolij* (woli) 11, *plebanij* (plebani) 93v, *obligatij* (obligacji) 227v, *Zofij* (Zofii) 2 21, *kontradycij* (kontradykcji) 234v. Niejasne są przykłady typu *siekyrką* (siekierą) 76v, *dopyrał* (dopierał) 103, *pirszy* (pierwszy) 6v, *pyrwei* (pierwej) 23, *passirb* (pasierb) 75v, *dopiro* (dopiero) 106v, *szyrzy* (cztery) 55, ponieważ samogłoski *i*, *y* + *r* mogą być kontynuacjami dawnych *ir*, *yr*, które do końca XVI w. w języku literackim ulegały obniżeniu do *er*. Podobny stan rzeczy odnotowany został w tekstach późniejszych pochodzących z kresów, np.: w zapisach przemyskich rzemieślników z XVII i XVIII w.⁵, czy Poczobuta i Sapiehy⁶. Inne obserwacje poczyniła Z. Kurzowa. Otóż zaobserwowała ona, że w materiałach AWK z XVII i XVIII w. zakres występowania *i*, *y* w miejsce *é* jest dość szeroki⁷. Także w języku filomatów Z. Kurzowa stwierdziła dużą liczbę przykładów z wąskim *e* i uznała taką wymowę *e* pochylonego za cechę kresową⁸. Prawdopodobnie również poeci z kresów wschodnich, jak Szarzyński, Szymonowic, Zimorowicze, wymawiali wąskie *e*. Świadczą o tym rymy *é* z *i*, *y*⁹. Natomiast w szesnastowiecznej polszczyźnie ogólnej *e* pochylone zbliżało się raczej ku *e*¹⁰, ale już w w. XVII rodowity Polak Potocki rymuje *é* z *i*, *y*¹¹. H. Koneczna uważa, że w starych dialektach Polski zwężenie *e* pochylonego miało niejednolite natężenie, poeci XVI w. „rymują *é* równie często z *e*, jak i z *é*, nigdy zaś z *i*, co wskazywałoby na stosunkowo niewielkie zwężenie *é*. Jednakże poeci czerwono-

³ K. Nitsch, *Wpływ prowincji ruskich na polszczyznę literacką*, *Język Polski* I, 1913, s. 79-83.

⁴ A. Furdal, *O przyczynach zmian głosowych w języku polskim*, Wrocław 1964, s. 98, H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965, s. 107.

⁵ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska ...*, s. 20.

⁶ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 32-33.

⁷ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 67-68.

⁸ Z. Kurzowa, *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja i składnia)*, Kraków 1972, s. 26.

⁹ K. Nitsch, *Z historii polskich rymów*, Warszawa 1912, s. 17-18.

¹⁰ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 286.

¹¹ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1952, s. 45.

rusej z XVI–XVII w. rymy te już wprowadzają (...) W XVII w. poeci z ziem rdzennie polskich rymują nadal *é z e*, ale również *é z i*, *y*¹². Z. Stieber uważa, że *é* spłynęło z *i*, *y* najpierw w wymowie Polaków z Czerwonej Rusi, a trochę później na terenach czysto polskich (...) ¹³. Na tej podstawie można przypuszczać, że w podlaskich tekstach, których język jest swoistym ogniwem pośrednim między polszczyzną kresową a dialektami rdzennie polskimi, widzimy początki spływania samogłoski *é z i*, *y*.

Samogłoski nosowe

W podlaskich rękopisach samogłoski nosowe zapisywane są w różny sposób, nie tylko za pomocą liter *ę*, *ą*. Ta nie znormalizowana, fonetyczna pisownia nosówek pozwala nam zorientować się w ich wymowie.

Samogłoska *ę*

-*ę*- > -*e*- w różnych pozycjach w wyrazie, np.: *mieza* (męża) 2, *nawiezacz* (nawiezać) 5, *wyzezyeny* (więzieniu) 11, *wyesnya* (więźnia) 76v, *przyssieze* (przy sięże) 101, *przysiezných* (przysiężnych) 220, *Sczesnego* (Szczęsnego) 40v, *czieszczia* (częścią) 5, *czesch* (część) 80, *urzednyk* (urzędnik) 2v, *urzedem* (urzędem) 8v, *urzedu* (urzędu) 16, *nyebedacz* (nie będąc) 29v, *bedacz* (będąc) 32v, *pamietne* (pamiętne) 6, *polpyethy* (półpięty) 20v, *wziethych* (wziętych) 232, *ksiegach* (księgach) 1, *przyssiegy* (przysięgi) 3, *ssięgniely* (sięgnęli) 6, *przisiegal* (przysięgał) 231v, *rekam* (ręką) 38, *zarekawie* (zarękawie) 236v, *postepu* (postępu) 6, *zastepuye* (zastępuje) 13v, *powsthepney* (po wstępnej) 16, *przypiedzony* (przyrządony) 4v, *wyeczey* (więcej) 9v, *recznikow* (ręczników) 237, *siedzye* (siędzie) 8, *bedzie* (będzie) 37v, *pyecz* (pięć) 11, *ziczewy* (zięciowi) 14, *kyniely* (kinęli) 6, *sgynelo* (zginęło) 7v, *yela* (jęła) 8v, *wzyela* (wzięła) 90v, *zaiella* (zajęła) 226, *grykie* (grykę) 1v, *na mieszciankie* (na mieszczańkę) 2, *zaliobie* (żałobę) 2v, *slugie* (sługę) 2v, *nabarbare* (na Barbarę) 3, *na mathkie* (na matkę) 5v, *wine* (winę) 6, *mężobojczie* (mężobójcę) 217, *krowe* (krowę) 231v, *regine zone* (Reginę żonę) 232, *zassie* (zasię) 1, *ssie niegodzily* (się nie godzili) 1, *mye sbyl* (mię zbił) 7v, *na mye* (na mię) 4.

-*ę*- > -*a*- przed szczelinowymi, zwartymi i zwarto-szczelinowymi, np.: *cziascz* (część) 2v, *mazem* (mężem) 4, *swiathem* (świętem) 4v, *zyacz* (zięć) 6, *pieniadzi* (pieniędzy) 6, *raczyla* (ręczyła) 50, *majathnosczyą* (majętnością) 50, *yaczmenu* (jęczmieniu) 104.

-*ę*- > -*eN*- przed zwartymi, zwarto-szczelinowymi i szczelinowymi, np.: *nyebedacz* (nie będąc) 11, *urzedu* (urzędu) 22, *przecietha* (przecięta) 228, *podszendka* (podsędka) 225, *renką* (ręką) 215v, *gembe* (gębę) 232v, *wienczei* (więcej) 231v, *ren-*

¹² H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 103.

¹³ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny...*, s. 42.

czili (ręczyli) 230v, *ziencia* (zięcia) 226v, *bendze* (będzie) 12, *przipendzony* (przyję-dzony) 52, *czenszcz* (część) 228.

-ę- > -aN- przed zwartymi i zwarto-szczelinowymi, np.: *bandaczym* (będącym) 4v, *bandzie* (będzie) 5v, *ziancz* (zięć) 103v.

Samogłoska *o*

-o- > -o- przed szczelinowymi i w wygłosie, np.: *zdziewko* (z dziewczką) 37, *stanowssi* (stanąwszy) 77 i kilka innych poświdczeń, *nawiozkę* (nawiązkę) 219.

-o- > -a- w różnych pozycjach, np.: *zadal* (żądał) 1, *dokad* (dokąd) 1v, *urząd* (urząd) 2, *sadow* (sądów) 16, *piathek* (piątek) 4v, *postapyl* (postąpił) 1v, w *Goniadzu* (w Goniądzu) 22, *myenyacz* (mieniąc) 11, *odyacz* (odjąć) 6, *wyyal* (wyjął) 3, *poyal* (pojął) 3v, *poczal* (począł) 7v, *stanawshy* (stanąwszy) 1, *za mias* (za męż) 2, *cziasthkie* (częstkę) 13v, *wwiazaly* (wwiązali) 103v, *miasz* (mąż) 107, *ssia* (są) 3v, *wespolek wszy-sthka radia miesczkq* (wespolek wszystką radą miejską) 4v, *pod panska wina* (pod pańską winą) 6, *sklacza* (z klaczą) 8 i wiele innych.

-o- > -aN-, przed zwartymi, zwarto-szczelinowymi i szczelinowymi, np.: *urząd* (urząd) 35, *sadow* (sądów) 39, *do kand* (dokąd) 63v, *lanka* (łąka) 49, *rank* (rąk) 62v, *sandzono* (sądzono) 67, *nieoddalaincz* (nie oddalając) 26, *sanssiada* (sąsiada) 66.

-o- > -u- w wygłosie, np.: *przedemnu* (przede mną) 72v i kilka innych przykładów, przed *wssiczku radu nassu* (przed wszycką radą naszą) 72v, *ju odiela* (ją odjęła) 73v.

Ponadto w omawianych tekstach samogłoski nosowe zapisywane są jako *ęN*, *ąN*, np.: *odCzięta* (odcięta) 216, *księgi* (księgi) 214, *przisięngq* (przysięgą) 214v, w *ręniku* (w ręku) 221, *Zaręmbaczowej* (Zarębaczowej) 215v, *gęmbę* (gębę) 216v, *niewztęmpuiqnc* (nie wstępując) 229, *przędzi* (przędzy) 214, *będzie* (będzie) 214, *więnczej* (więcej) 214, *ręcnznik* (ręcznik) 214, *pięnc* (pieć) 214, *zięnc* (zięć) 217v, *często* (często) 220, *porąnka* (poręka) 87v, *rąnczyly* (ręczyli) 87v, *dziesięncziu* (dzie-sięciu) 214v, *ogliądaniu* (oglądaniu) 214, *urząd* (urząd) 214, *piąntku* (piątku) 214, *riąnk* (rąk) 214v, *krąng* (krąg) 220v, *rąmbanych* (rąbanych) 236v, *zastąmpić* (zasta-pić) 214, *postąmpi* (postąpi) 220, *daiąnc* (dając) 214, *nawiąnzal* (nawiązał) 215v, w *sąnsieku* (w sąsieku) 217, *sąnsiedzi* (sąsiedzi) 217, *sąmsiada* (sąsiada) 230v, *mąnz* (mąż) 219, *mąnz* (mąż) 224, *porąm* (porą) 113.

Tak różnorodne fonetyczne zapisy nosówek w podlaskich rękopisach wskazują na dwie główne tendencje, które być może przejawiały się w wymowie tych samo-głosek w drugiej połowie XVI w. na Podlasiu. Z jednej strony jest to tendencja do odnosowienia, z drugiej zaś do rozszczepienia.

Brak nosowości obserwujemy przed *l*, *ł*, co w zasadzie jest zgodne, a nawet wy-przedza szerzącą się od końca XVI w. dążność do usuwania nosowości samogłosek przed spółgłoskami płynnymi¹⁴. Podobnie rzecz się ma z zatrąą nosowości przez

¹⁴ Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia...*, s. 39.

ę w wygłosie wyrazu. Taka wymowa szerzyła się w języku literackim od drugiej połowy XVI w. (najpierw poprzez rymy)¹⁵.

Wygłosowe ρ także traci nosowość, co prowadzi do $-a$, rzadziej $-o$. Na tej podstawie możemy wnioskować o szerokiej wymowie tylnej nosówki. Z badań M. Bargieł wynika, że tylna nosówka w pierwszej połowie XVI w. brzmiała jako nosowe $\hat{a}$ ¹⁶. Ponadto E. Ostrowska stwierdza, że na Mazowszu „wymowa obydwu samogłosek nosowych jest od średniowiecza aż w głąb XVI wieku szeroka, zbliżona co do wartości ustnej do a ”¹⁷.

Ważne wydaje się tu samo zjawisko denazalizacji wygłosowego ρ . Z. Kurzowa uważa, że źródłem takiej właśnie wymowy, która dopiero od XVIII w. (dzięki licznym poetom kresowym) weszła do języka literackiego jako licencja poetycka, jest polszczyzna kresowa. „Wymowa ta zbiega się z tendencją do denazalizacji wygłosowego ρ w polskich rdzennych dialektach wschodnich. Kilka jej przykładów zanotowano u Mazowszanina Chrościńskiego”. Z. Kurzowa odnalazła w tekstach AWK 10 przykładów denazalizacji wygłosowego ρ , z których najwcześniejszy sięga końca XVI wieku¹⁸. Widać zatem, że zjawisko to na Podlasiu pojawiło się znacznie wcześniej, bo co najmniej na początku drugiej połowy XVI w. i występowało tu z dużo większym natężeniem.

Zapisy ϵ jako a świadczą być może o tym, że samogłoska ta była jeszcze bliska nosowemu a . H. Koneczna stwierdza, że taka wymowa krótkiej nosówki utrzymywała się do początków XVI w. w Małopolsce i na Mazowszu¹⁹. Z badań M. Bargieł wynika, że w pierwszej połowie XVI w. w zabytkach mazowieckich zdecydowanie przeważają zapisy przedniej nosówki jako a , a odchylenia od takiej pisowni są bardzo niewielkie²⁰. W ten sposób ϵ wymawiali między innymi Rej i Seklucjan²¹.

Druga tendencja związana jest z rozszczepioną wymową nosówek, chyba jeszcze wówczas procesem dość nowym. H. Koneczna podaje, że zjawisko to można obserwować w zabytkach sądowych wielkopolskich dopiero w drugiej połowie XVI, przy czym taka wymowa nie występuje przed spółgłoskami szczelinowymi²². Według Z. Stiebera, język literacki ostatecznie dokonał fonologicznego rozkładu samogłosek nosowych na grupy eN , oN przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowo-

¹⁵ Tamże, s. 38, 44.

¹⁶ M. Bargieł, *Samogłoski nosowe w rękopisach polskich pierwszej połowy XVI wieku*, RKJ ŁTN II, 1955, s. 180.

¹⁷ E. Ostrowska, *Samogłoski nosowe w staropolskich tekstach z Mazowsza*, *Język Polski* LII, 1972, s. 323.

¹⁸ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, s. 80-81.

¹⁹ H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 115.

²⁰ M. Bargieł, *Samogłoski nosowe...*, s. 181-182.

²¹ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 63; Zob. też: tenże, *Studia nad językiem...*, s. 113; W. Kuraszkiewicz, *Szkice o języku Mikołaja Reja*, s. 130-131.

²² H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 117.

wymi po wieku XVI²³. W drugiej połowie XVI wieku w zapiskach województwa krakowskiego i mazowieckiego poświadczone zostały zapisy typu *sand*, *urzand*, *bendzie*. W. Kuraszkiewicz widzi tu wpływ „rozszczepionej” wymowy literackiej²⁴, natomiast M. Bargieł „zachowanie dawnej tradycyjnej pisowni w wyrazach często w tekstach prawniczych występujących”²⁵.

Rozszczepiona wymowa nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi, nie spotykana raczej w języku ogólnopolskim, cechuje, zdaniem Z. Kurzowej, dialekty kresowe, zarówno południowy, jak i północny²⁶. Z. Kurzowa wyjaśnia, że przyczyny tego zjawiska wynikają z kontaktu polszczyzny z językami ruskimi. „Nie znająca bowiem samogłosek nosowych ruskojęzyczna ludność Wielkiego Księstwa Litewskiego, musiała niejako uczyć się wymowy polskich samogłosek *ę*, *ρ*. Przystawiała je podstawiając samogłoski własnego systemu w miejsce odpowiednich <trudnych> głosek języka przyswajanego. I tak w miejsce ogólnopolskiego *ę* podstawiała znane białoruszczyźnie *e* + *N*, w miejsce ogólnopolskiego *ρ* połączenia *o* + *N*”²⁷. Należy dodać, że M. Bargieł w *Zapiskach warszawskich z XV–XVI w.* odnalazła przykłady rozszczepionej wymowy nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi, przy czym stwierdza ona, że tego typu zapisy świadczą o stosowaniu starego, tradycyjnego sposobu oznaczania samogłosek nosowych bez względu na pozycję²⁸.

Zwraca uwagę również realizacja nosowego *ρ* jako *u*. Być może mamy tu do czynienia z substytucją ruskiego *u* w miejsce dawnej nosówki tylnej. Podobne przykłady występują w innych tekstach ze wschodnich obszarów Polski, np. w *AWK*²⁹, czy w księgach cechowych Przemysła³⁰.

Oboczność *ę* || *ρ*

W podlaskich tekstach występują wahania w zakresie używania *ę*, *ρ*, np.: *zastempicz* (zastąpić) 229v || *zastąpicz* (zastąpić) 229v, *zastąmpić* (zastąpić) 214, *nawiezacz* (nawiązać) 5 || *nawiąanzal* (nawiązał) 215v, *będącz* (będąc) 68, *bedzie* (będzie) 37v, *bendzie* (będzie) 34, *niebrdacz* (nie będąc) 29v || *banda* (będę) 6, *bandzie* (będzie) 5v, *bandaczym* (będącym) 4v, a także *ogledacz* (oglądać) 104, *nie ustempie* (nie ustąpię)

²³ Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia...*, s. 12.

²⁴ W. Kuraszkiewicz, *Studia nad polskimi samogłoskami nosowymi*, Kraków 1932, s. 137.

²⁵ M. Bargieł, *Samogłoski nosowe w rękopisach polskich pierwszej połowy XVI wieku*, RKJ ŁTN II, 1955, s. 191.

²⁶ Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowowschodnich do 1939 r.*, Warszawa-Kraków 1985, s. 79-81; Taż, *Język polski Wileńszczyzny...*, s. 81-82.

²⁷ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, s. 82.

²⁸ M. Bargieł, *Samogłoski nosowe...*, s. 171.

²⁹ Tamże, s. 85.

³⁰ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska...*, s. 106-107.

231v, *usthepicz* (ustąpić) 103v, *syedzye* (siądzie) 8 i *rąnczyły* (ręczyli) 87v. Powyższe oboczności mają swoje źródło w staropolszczyźnie, kiedy to *ę*, jako kontynuacja samogłoski krótkiej, występowało w bezokoliczniku i rozkazniku, natomiast *o* we wszystkich innych formach. J. Rozwadowski przyczyny tego zjawiska wyjaśnia tym, iż w językach lechickich występowało w bezokolicznikach stare regularne skrócenie cyrkumfleksowanych przed akutową przyciskową oraz skrócenia prawidłowe w trzeciej zgłosce od końca. Podobne skrócenie zgłoski zachodziło w rozkaznikach³¹. J. Łoś podaje, że w tekstach z XV i XVI występują liczne ślady tego zjawiska nie zatarte jeszcze w wyniku wyrównań analogicznych³².

Ponadto w omawianych tekstach została poświadczona oboczność *urzęnd* 234v || *urząd* 214. Być może *urzęnd* w tym wypadku jest przejawem tendencji do usuwania alternacji *o* || *ę* i uogólnienia jednej z głosek w całej odmianie. Według H. Turskiej, takie wyrównania nosówek były dość częste na Wileńszczyźnie³³.

Samogłoski *i*, *y*

W podlaskich rękopisach bardzo licznie poświadczono zostało mieszanie samogłosek *i*, *y*. Występują one zamiennie zarówno po spółgłosce miękkiej, jak i twardej, np.: *opysu* (opisu) 1, *nycz* (nic) 5, *podbytha* (podbita) 11, *blyskych* (blyskich) 14, *onym* (o nim) 18, *myelnykiem* (mielnikiem) 1v, *zeliony* (zielony) 2, *czy* (ci) 16v, *babyka* (Babika) 5, *lycza* (lica) 10v, *bila* (była) 3v, *pani* (pany) 4v, *wliasni* (własny) 5, *thedi* (tedy) 5, *sinowie* (synowie) 5v, *pital* (pytał) 22, *gdi* (gdą) 22, *strij* (stryj) 214, *zlotich* (złoty) 214, *kripna* (Krypna) 218^a, *wypossazilam* (wyposażyłam) 5v, *towarzisow* (towarzyszy) 6v, *przidal* (przydał) 214, *uczynil* (uczynił) 214, *poczynayą* (poczynają) 16, *przipadl* (przypadł) 56v. Proces ten dokonał się na obszarze całej północnej Polski od Kaszub po Podlasie³⁴. B. Lindert wymienia zjawisko mieszania *i* z *y* wśród cech dialektu mazowieckiego, które wpłynęły na język polski kresów północno-wschodnich³⁵. Mieszanie *i* z *y* odnotowała także K. Siekierska u Mazowszania Chrościńskiego³⁶ oraz B. Smolińska³⁷ u reprezentantów polszczyzny kresowej,

³¹ T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1923, s. 91; Zob. też J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. I, Głosownia historyczna*, Lwów-Warszawa-Kraków 1922, s. 99-100.

³² J. Łoś, *Gramatyka polska...*, s. 99.

³³ H. Turcka, *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodniej Rzeczypospolitej*, Wilno 1930, s. 31.

³⁴ K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław-Kraków 1957, s. 28-29; Zob. też A. Furdal, *O przyczynach zmian głosowych...*, 22.

³⁵ B. Lindert, *Wpływy mazowieckie w języku polskim na kresach północno-wschodnich Polski na początku XVII w.*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XXX, 1972, s. 213.

³⁶ K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław 1974, s. 39.

³⁷ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 33-34.

Poczobuta i Sapiehy. B. Smolińska stwierdza także, że omawianej cechy nie notują badacze późniejszego języka kresowego.

Samogłoski w nagłosie

W omawianych tekstach występują przykłady, w których nagłosową samogłoskę poprzedza element spółgłoskowy. Poświadczono zostały przykłady zarówno prejotacji, jak i przydechu, np.: *yadam* (Adam) 2 || *adamowi* (Adamowi) 63v, *Jewia* (Ewa) 3, *Jagnieska* (Agnieszka) 232v || *agnieszka* (Agnieszka) 25v, *yadrzeja* (Andrzeja) 49, *honaczko* (Onaczko) 50 || *onacka* (Onaczka) 237, *hona* (ona) 51 (częste we wszystkich formach deklinacyjnych), *Hordzieia* (Ordzieja) 64, *hiczkowa* (Iczkowa) 45 || *yczkowej* (Iczkowej) 45, *helysbetha* (Elżbieta) 13v, *helisbyeta* (Elżbieta) 97, *hoswyathczil* (oświadczył) 98. Tego typu protezy znane były staropolszczyźnie, a obecnie istnieją w gwarach. Na tej podstawie H. Wiśniewska doszła do wniosku, iż występowanie takich wyrazów w przemyskich tekstach cechowych pojawiło się pod wpływem języka mówionego. Jej zdaniem, przypuszczenie to potwierdzają utwory Fredry, w których postaci literackie mówiące gwarą posługują się właśnie formami z protezą³⁸.

Zjawiska związane z przegłosem

W podlaskich rękopisach występują:

1. Stare, prawidłowe formy, w których nie nastąpiło jeszcze wyrównanie do form z przegłosem, np.: *zienie* (i wiele innych przykładów w różnych wariantach graficznych) (żonie) 5, *ssiestrze* (siostrze) 5v i inne, *byessedzie* (biesiadzie) 8, *siestrzaniek* (siostrzanek) 105 i inne, *zeliezie* (żelazie) 217, *kolienie* (kolanie) 230, 232v, *sczienie* (ścianie) 235v, 236v oraz *koczelek* (kociołek) 102v.

2. Formy, w których nastąpiło wyrównanie do innych postaci paradygmatu, lub do wyrazów pokrewnych:

a) z przegłosem, np.: *sostrzye* (siostrze) 4, *zonie* (żonie) 14 i inne, a także *wyarze* (wierze) 49v, *pomiarze* (pomierze) 61, *mienony* (mienieni) 71v, *rzemianne* (rzemieńne) 236v.

b) bez przegłosu, np.: *kolenkowa* (Kolankowa) 14, *powyeda* (powiada) 51 (częste w różnych formach koniugacyjnych) || *powiada* 72v (częste), *ssienozeczq* (sianożęcią) 54, *miestha* (miasta) 61, *przyynesla* (przyniosła) 90v, *pothpier* (podparł) 104v, *otpowiedacz* (odpowiadać) 106, *przewied* (przewiódł) 107v, *zenia* (żona) 108, *opowiedanie* (opowiadanie) 214, *opowiedal sie* (opowiadał

³⁸H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska...*, s. 34-35; Zob. też: J. Zaleski, *Język A. Fredry*, Wrocław 1969, s. 124.

się) 215, *nieprzyaczieliom* (nieprzyjaciołom) 217, *klietki* (klatki) 217, *sienka* (sionka) 217.

W zasadzie występowanie w omawianych tekstach form bez przegłosu analogicznego jest zgodne z szesnastowiecznym stanem ogólnopolskim. Z badań S. Jodłowskiego wynika, że wyrównanie w kierunku *a* i *o*, choć rozpoczęło się dość wcześnie, większą liczbę wyrazów objęło dopiero w wieku XVII i XVIII³⁹. Ponadto dość liczne występowanie przykładów z rdzeniem *-powied-* w omawianych tekstach, potwierdza obserwacje T. Brajerskiego, że w XVI w. forma powieść pozostała na Mazowszu, znikła z Wielkopolski, a w Małopolsce i na wschodzie dawnej Rzeczypospolitej występowała nadal obok *powiadać*⁴⁰.

Oboczność typu *jechać* || *jachać*

W badanych dokumentach czasownik *jechać* dosyć często występuje w postaci *jachać*, np.: *yachal* (jechał) 23, *przyachal* (przyjechał) 18, *przyachali* (przyjechali) 77, *nayachal* (najechał) 22 i wiele innych || *przyechal* (przyjechał) 23 i inne. Ponadto w omawianych rękopisach zostały poświadczony takie formy jak: *yedam* (Adam) 87, *jedamem* (Adamem) 51 || *yadam* (Adam) 2, *jecob* (Jakub) 51, *poyekubye* (po Jakubie) 93v || *yacob* (Jakub) 93v, *Jendrzei* (Andrzej) 73 || *yadrzeya* (Andrzej) 49, *jedwidze* (Jadwidze) 218^av, a także Jana Jenchoskiego (Jana Jankowskiego) 10 oraz forma hiperpoprawna poświadczona na Podlasiu także przez W. Taszyckiego⁴¹ – *Jamiolka* (Jemiołka) 217v, *Jamiolkę* (Jemiołkę) 224v || *Jemiolcze* (Jemiołce) 12.

Oboczność typu *jechać* || *jachać*, zdaniem W. Taszyckiego, związana jest z powszechnym w północnej części Polski zjawiskiem przejścia *ja* w *je* (zmiana *a* w *e* dokonana się pod wpływem głoski *j*), zapoczątkowanym w przedhistorycznej dobie języka polskiego⁴². Natomiast F. Sławski oboczność form *jechać* || *jachać* tłumaczy dwiema prasłowiańskimi postaciami tego czasownika *jachati i **ěchati*⁴³.

e ruchome

Inne niż dziś rozmieszczenie *e* < *ɛ*, *ɛ* obserwujemy w przyimkach, np.: *we srode* 14v, *we trzech* 23, *we trzech kopach* 108v, *we trzech poliach* 61v, *we szterzech kopach* 63v, *nadebrwią* 216 || *w dwu groszech* 9v, *z dwiema ławnikoma* 71v itp., w liczebni-

³⁹ S. Jodłowski, *O formach* w oddziale, w zwierciadle *i* w oddziale, w zwierciadle, *Język Polski* XV, 1930, s. 137.

⁴⁰ T. Brajerski, *Oboczność powieść || powiadać w języku polskim XIV–XVI w.*, *Slavia Occidentalis* XX, z. 2, Poznań 1960, s. 42.

⁴¹ W. Taszycki, *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego, cz. II. Przejście ja > je*, Lwów 1934³ Tamże, s. 64–65.

⁴³ Zob. F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków 1952, s. 542.

kach *siedem*, *osiem*, których postać jest historycznie uzasadniona, i ich pochodnych, np.: *za osm kop* 28v, *za kop siedm* 64v, *osmnascie gr.* 73v, *siedmnascie* 222v oraz w leksykalnych częściach wyrazowych, np.: *polwloczeky* 28v, *Macziaka* 70v, *Oziabło sbobrowky* 4 || *oziabel sbobrowky* 6v, *spisank* 221, *mark* 1v, *Olk* 234, *Dominik Sopl* 237, a także kilka poświadczeń formy *swiecz* 'szewc' 112v.

Z badań I. Bajerowej wynika, że w języku polskim istniała tendencja do usuwania oboczności *e* || *ø* w przyimkach i przedrostkach na rzecz postaci z *ø*⁴⁴.

W. Kuraszkiewicz podaje, że wyrazy z wyrównanym przyrostkiem *-k*, *-c* zamiast *-ek*, *-ec* rozszerzyły się na północy Polski i zachowały się w gwarach Wielkopolski i Mazowsza⁴⁵. Również H. Koneczna wyjaśnia, że w formach takich, jak *Olk* nastąpiło wyrównanie do tematów z przypadków zależnych. Ten typ wyrównań jest bardzo częsty w zabytkach z wieku XIII–XVI pochodzących z Polski północnej, a do dziś zachował się na Mazowszu, w szczątkowej postaci dopełniacza l. mnogiej, np.: *do Podgórk*, *do Mikołajk*⁴⁶. W przykładach *polwloczeky*, *Macziaka* *e* pochodzenia jerowego zostało zachowane. Wydaje się, że nastąpiło tu wyrównanie do mianownika liczby pojedynczej.

Samogłoski *i*, *y* w pozycji przed spółgłoskami półotwartymi

Przed spółgłoskami półotwartymi samogłoski *i*, *y* ulegają rozszerzeniu, np.: *postanowyely* (postanowili) 71v, *nyeuczynyely* (nie uczynili) 71v, *prosyely* (prosili) 77, *niebelo* (nie było) 77, *nyebyel* (nie bił) 84v, *stawyela* (stawiła) 84v, *uderzela* (uderzyła) 85, *sromoczyela* (sromociła) 85, *uczinyel* (uczynił) 86, *bell* (był) 218b, *wysenkowali* (wyszynkowali) 237, *Domienika* (Dominika) 216, *lłomzieńskigo* (łomżyńskiego) 218b, *nirmy* (nimi) 85. Z. Stieber stwierdza, że zjawisko oddziaływania *l*, *ł* na poprzedzające je *i* widoczne jest w XIV i XV w., a w w. XVI jest już powszechne. Przypuszcza on także, że do wyparcia wymowy z rozszerzonym *i* mogła przyczynić się polszczyzna kresowa, ponieważ w leżącej u jej podłoża wymowie ukraińskiej i białoruskiej zmiana *i* w *e* przed płynnymi nie zachodziła⁴⁷. Zdaniem Z. Klemensiewicza natomiast, omawiane zjawisko nie było powszechne, ale miało charakter sporadyczny i od początku traktowano je jako coś, co narusza normy języka ogólnego⁴⁸. Szeroka wymowa *i*, *y* przed *l*, *ł* obecna była w języku, np. M. Bielskiego⁴⁹, czy Seklu-

⁴⁴ I. Bajerowa, *Polska oboczność e || ø w przyimkach i przedrostkach*, Studia z filologii polskiej i słowiańskiej I, 1955, s. 162-202.

⁴⁵ W. Kuraszkiewicz, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 25-26, 76.

⁴⁶ H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 83.

⁴⁷ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny...*, 35-36.

⁴⁸ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 293.

⁴⁹ P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. 1, s. 80-82.

cjana⁵⁰. U J. Kochanowskiego nie spotykamy w zasadzie przykładów świadczących o takiej wymowie, z wyjątkiem formy *telko* w *Zgodzie*⁵¹.

System konsonantyczny

l miękkie

Miękkie *l*, najdłużej zachowane w polszczyźnie kresowej, utrzymywało pełną palatalność w języku polskim aż do drugiej połowy XVI wieku⁵². W podlaskich rękopisach występuje wiele przykładów świadczących o silnej palatalności tej spółgłoski, np.:

- przed *e*: *naliezy* (należy) 4, *polie* (pole) 4v, *liezy* (leży) 4v, *polieczil* (polecił) 5v, *kolyenskich* (koleńskich) 11, *alie* (ale) 11, *czeliesna* (cielesna) 11v, *pawlye* (Pawle) 46, *wedlie* (wedle) 56v, *Helienie* (Helenie) 70v, *liekarzewey* (Lekarzowej) 76, *wskolye* (w szkole) 92v, *ilie* (ile) 214, *tilliekroć* (tylekroć) 214, *Gawlie* (Gawle) 214, *chlieb* (chleb) 214v.
- przed samogłoskami tylnymi: *liagwoythem* (landwójtem) 4v, *liath* (łat) 13v, *ursulia* (Urszula) 21, *mylyach* (milach) 23, *krolia* (króla) 39, *sliachetny* (szlachetny) 59, *liosy* (losy) 4, *zelionym* (zielonym) 4v, *przyiaczeliowy* (przyjacielowi) 5, *sliubowal* (ślubował) 72v, *chmieliu* (chmielu) 73.

Z. Stieber wiąże stwardnienie *l* chronologicznie ze zmianami w brzmieniu pierwotnego zębowego *ł*, które w języku polskim dokonywały się również od drugiej połowy XVI stulecia⁵³.

Mieszanie spółgłosek l i ł

O mieszaniu spółgłosek *l* i *ł* mogą świadczyć jedynie przykłady, w których *ł* zostało zapisane za pomocą *li*, np.: *Dzialio ssie* (działo się) 4v, *wliasni* (własny) 5, *zieznaia* (zeznała) 5v, *wliadacz* (władać) 5v, *skazialio* (skazało) 13v, *liawnikowy* (ławnikowi) 14, *zaliobą* (żałobą) 93v, *slial* (słał) 101v, *poslia* (pośla) 101v, ponieważ knyszyńscy pisarze nie stosują odrębnych liter na oznaczenie tych spółgłosek. Przykłady mieszania *l* i *ł* poświadczane zostały w wiekach późniejszych w polszczyźnie kresowej, np.: w tekstach AWK⁵⁴, u Poczobuta i Sapiehy⁵⁵, w pamiętniku Rusiec-

⁵⁰ S. Rospond, *Studia nad językiem...*, s. 114.

⁵¹ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 64.

⁵² H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna...*, s. 142.

⁵³ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny...*, s. 70-71.

⁵⁴ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, s. 100.

⁵⁵ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 49.

kiej⁵⁶, u Fredry⁵⁷. B. Smolińska uważa, że mieszanie *l* i *ł* można traktować jako zjawisko o charakterze lokalnym. Jej zdaniem, zostało ono spowodowane wpływami ruskimi, ponieważ kresowe *ł* pod wpływem ruskim nie uległo redukcji do *u* i pozostało głoską półotwartą jak *l*⁵⁸.

ř || ž || r

W podlaskich rękopisach zapisy spółgłoski *ř* konsekwentnie są odróżniane od zapisów *ž*. Pisownia ta być może świadczy o tym, że autorzy omawianych ksiąg nie mieszała również w wymowie dźwięków *ř* i *ž*, a także o tym, że spółgłoska *ř* nadal zachowywała charakter drżąco-trący. Za ostatnim przypuszczeniem przemawia również to, że dwukrotnie *ř* zostało zapisane jako *rsch* oraz jako *rs*: *na wierschu* (na wierzchu) 216, *na wirschu* (na wierzchu) 230, *czierspi* (cierpi) 214, *pasiersba* (pasierba) 217. Przyjmuje się, że zatrata wibracji nastąpiła w Polsce w XVIII w., jednakże W. Kuraszkiewicz odnalazł wiele przykładów mieszania znaków *ř* i *ž* w wielkopolskich rotach sądowych z XV wieku. Oznacza to, że proces identyfikacji fonemów *ř* i *ž* względnie *š* musiał się rozpocząć już w XV wieku. Zjawisko to, zdaniem W. Kuraszkiewicza, najpierw pojawiło się w Wielkopolsce i stąd szerzyło się na Mazowsze i Małopolskę⁵⁹.

W podlaskich tekstach występują wahania *r* || *rz*: *burmysthr* (burmistrz) 93, *Bormistra* (burmistrza) 12, 16, *sbrozowa* (z Brzozowa) 14, *mystr* (mistrz) 15, *mystrem* (mistrzem) 15, *Boyarin* (bojarzyn) 16v, *boiaryna* (bojarzyna) 29, *skrinnyka* (skrzynnika) 20, *skrynyk* (skrzynnik) 28, *ktory* (którzy) 24, *s gregorem* (z Grzegorzem) 28, *andreiowi* (Andrzejowi) 56, *brosowsky* (Brzozowski) 71v, *Krystopha* (Krzysztofa) 77, *wiepra* (wieprza) 229v oraz hiperpoprawne *kthorza* (która) 28, *nabarbarzą* (na Barbarę) 28. Tego typu zapisy mogą świadczyć o twardej wymowie spółgłoski *ř*. Przykłady podobnych wahań zostały poświadczony w późniejszych tekstach kresowych, np. odnalazła je B. Smolińska w języku Poczobuta i Sapiehy i uznała, że tego typu stwardnienia są spowodowane wyraźnie wpływami języków wschodniosłowiańskich⁶¹. Ponadto takie zapisy wystąpiły u Rusieckiej⁶¹, filomatów⁶², Mickie-

⁵⁶ M. Weiss-Brzezina, *Regionalizmy kresowe w pamiętniku Rusieckiej*, Zeszyty Naukowe UJ, z. 5, Kraków 1965, s. 138.

⁵⁷ J. Zaleski, *Języka A. Fredry...*, 165-166.

⁵⁸ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 49.

⁵⁹ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, Wrocław 1953, s. 56-58.

⁶⁰ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 47-48.

⁶¹ M. Weiss-Brzezina, *Regionalizmy kresowe...*, s. 137.

⁶² Z. Kurzowa, *Studia nad językiem filomatów...*, 54.

wicza⁶³ i Słowackiego⁶⁴. Zdaniem L. Bednarczuka, tendencja do eliminacji *rz* przez *r* jest jedną z najważniejszych osobliwości polszczyzny północno-wschodniej⁶⁵.

Wahania *r* || *ř* wykazują ponadto inne wyrazy, w których *r/z/* kontynuuje *ř przed spółgłoskami wargowymi, np.: *pasyrbiem* (pasierbem) 5v, *passirb* (pasierb) 75v, *pasziersba* (pasierba) 217, *pasierzbem* (pasierbem) 225, *passierzbyczy* (pasierbicy) 93v, a także *czyrzpyal* (cierpiał) 86, *czierspi* (cierpi) 214.

x || *h*

W podlaskich rękopisach *ch* i *h* są rozróżniane dość konsekwentnie, choć zdarzają się w tym zakresie niewielkie odstępstwa, np.: *hcze* (*chce*) 27v, 56, *hromego* (*chromego*) 56, *Hmielnik* (*chmielnik*) 59, *chaniebna* (*haniebna*) 23v, *Drochiczaniin* (*Drohiczaniin*) 53v i kilka innych poświadczeń, *Chryczka* 87v, *Choczkowa* 50. Z. Klemensiewicz stwierdza, że w dobie średniopolskiej zwracano baczną uwagę na odróżnianie dźwięcznego *h* od bezdźwięcznego *ch*⁶⁶. S. Rospond podaje, że – według Stojeńskiego – wymowa *h* zamiast ogólnopolskiego *ch* była dialektyzmem, czyli rutemizmem⁶⁷. Poprawna na ogół ortografia w zakresie *h* i *ch* w omawianych dokumentach wskazuje, że na Podlasiu, zgodnie z panującą wówczas normą, również w wymowie odróżniano te dwie tylne spółgłoski.

Mazurzenie

Pisownia spółgłosek *s* – *š*, *z* – *ž* (*c* i *č* pisane są bardzo często za pomocą dwuznaku *cz*, choć zdarzają się też zapisy przez *c*) jest bardzo chaotyczna i niejednolita, np.: – *opyšfu* (*opisu*) 1, *czaffu* (*czasu*) 11, *šfwey* (*swiej*) 58, *sofra* (*siostra*) 4, *gošpodzie* (*gospodzie*) 8, *wešpolek* (*wespolek*) 9, *šyn* (*syn*) 9, *lyš* (*lis*) 2, *služebnikowi* (*służebnikowi*) 69v, *sama* 214, *strona* 217, *Zastawill* 218^av, *Zawias* 217, *posšlla* (*pošla*) 218^b, *šzoby* (*sobie*) 31v, *šzwem* (*swem*) 224, *włozow* (*włosów*) 225v, *šynowczowi* (*synowcowi*) 58, *škrzinnika* (*skrzynnika*) 59, *mieyok* (*miejski*) 59, *šzapheyem* (*Safiejem*) 78, *ozadzon* (*osadzon*) 77, *zqth* (*sąd*) 82, *šcham* (*sam*) 97v, *šchaffiadom* (*sąsiadom*) 97v, *šchadem* (*sadem*) 98v; *ššaczuycz* (*szacuje*) 3, *knifšinsky* (*knyszyński*) 6, *pryššfethwšy* (*przyszedłszy*) 3v, *šukacz* (*szukać*) 1, *šly* (*szli*) 1, *pryššlego* (*przyszłego*) 57, *odešflo* (*odeszło*) 55v, *groš* (*grosz*) 5, *šabla* (*szabla*) 10, *košbula* (*koszuła*) 10,

⁶³ S. Hrabec, *Język rękopisów Mickiewicza w porównaniu z językiem dzieł drukowanych*, w: *Materiały Sesji Naukowej Obchodu Roku Mickiewiczowskiego*, PAN, Warszawa 1955, s. 45.

⁶⁴ A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956, s. 210.

⁶⁵ L. Bednarczuk, *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, *Język Polski* LIV, 1974, z. 5, s. 328.

⁶⁶ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 296.

⁶⁷ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 72.

groß (grosz) 5, *skolney* (szkolnej) 214v, *inse* (insze) 214, *Arest* (areszt) 214v, *Lukas* (Łukasz) 214v, *ssamotal* (szamotał) 215v, *nassla* (naszła) 220, *groszem* 225, *szewca* 225, *œfecz* (sześć) 60v, *szlyachethny* (szlachetny) 78, *ſchaczuye* (szacuje) 90v, *ſchanek* (szanek) 95v, *wyroßumyawſchi* (wrozumiawszy) 94v; *kazali* 1, *zapyſſacz* (zapisać) 1, *zeßnal* (zeznał) 1, *zenku* (Zenku) 6, *beß* (bez) 4, *doßwolyli* (dozwolili) 2v, *poßwianny* (pozwany) 3v, *ſdarla* (zdarła) 8v, *ſlodzeyftwo* (złodziejstwo) 8, *Zefnanye* (zeznanie) 11, *ſdun* (zdun) 17, *wytoſſumiawſy* (wrozumiawszy) 2v, *oyczyſſny* (ojczyzny) 5v, za 41, *zagayone* (zagajone) 3v, *zefnane* 20, *zaſtawyl* 9, *sskazall* 218^a, *skazal* 217, *zelazne* (żelazne) 217, *razz* (raz) 218^b, *zakazanie* (zakazane) 222v; *zem* (żem) 1, *zonia* (żona) 4v, *zitta* (żyta) 7v, *zye* (iże) 1, *dzierzy* (dzierży) 1v, *liezy* (leży) 4v, *obzawal* (obżałował) 9, *malzonka* (małżonka) 25v, *zawal* (żałował) 7v, *zonia* (żona) 9v, *kaſde* (każde) 15, *wyſſey* (wyżej) 4v, *kaßdy* (każdy) 24v, *tenze* (tenże) 218^{bv}, *męzobojczę* (mężobójcę) 217, *dierzall* (dzierzył) 218^b, *tezz* (też) 218^b, *i33* (iż) 219; *nieboscyk* (nieboszczyk) 112v, *celadnią* (czeladnią) 112v, *piascythey* (piaszczyste) 113, *ucynyl* (uczynił) 113, *capki* (czapki) 221, *cwarty* (czwarty) 221, *spuscać* (spuszcząć) 222, *casu* (czasu) 222. Taka pisownia z jednej strony utrudnia odtworzenie wymowy tych spółgłosek, z drugiej zaś wskazuje na to, iż autorzy knyszyńskich ksiąg nie potrafili dźwięków *s – ś*, *z – ż* zopozycjonować, czyli nie odróżniali spółgłosek syczących i szumiących. Na tej podstawie możemy przypuszczać, że mazurzyli. W piśmiennictwie z pierwszej połowy XVI stulecia S. Rospond dostrzegł ślady mazurzenia w drukach (nieco słabsze) i w rękopisach (silniejsze) pochodzących z Małopolski i Mazowsza. Przejawem mazurzenia jest w nich nieopozycyjna pisownia mazurząca lub szadząca, uzależniona od wymowy i pochodzenia pisarza⁶⁸. W. Taszycki ustalił, że mazurzenie powstało pod koniec średniowiecza, najpierw na Mazowszu (w wieku XV), następnie w XVI w. objęło Małopolskę⁶⁹. Argumenty W. Taszyckiego nie przekonały K. Nitscha⁷⁰. W. Kuraszkiewicz przypuszcza, że mazurzenie powstało jeszcze przed wiekiem XV, „skoro pisarze sądowi już w początku XV w. albo mazurzą, albo unikają mazurzenia i szadzą lub mieszają głoski *s – ś*, *z – ż*”. Ponadto stwierdza on, że należy to zjawisko traktować jako gwarowe, zwalczane w języku pisanim, literackim od początku XV w., pomimo dużego rozprzestrzenienia w terenie⁷¹.

⁶⁸ S. Rospond, *Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej*, Wrocław 1957, s. 407-447.

⁶⁹ W. Taszycki, *Dawność tzw. mazurzenia w języku polskim*, Warszawa 1948, s. 30, 33.

⁷⁰ K. Nitsch, *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI wieku?*, *Język Polski* XXXIII, 1953, s. 232-241.

⁷¹ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego ...*, s. 88-89.

k'e, g'e || *ke, ge*

Oboczności *k'e, g'e* || *ke, ge*, np.: *knissinskem* (knyszyńskim) 1v, 4, *polskey* (polskiej) 5, *drugey* (drugiej) 12v, 25 częste, *dworskey* (dworskiej) 42, *nagrodzyenskey* (na Grodzieńskiej) 18 częste, *phalczewskiego* (Chwalczewskiego) 1, *panu klossewkemu* (Kłosowskiemu) 3 || *lewyczyego* (Lewickiego) 1, *slugie* (sługę) 2v, *kiedy* 1, *myelnykiem* (mielnikiem) 1v, *cziastkje* (cząstkę) 13v, *grykie* (grykę) 1v, *na matkie* (na matkę) 5v, wskazują, że knyszyńscy pisarze nie odróżniali głosek *k* od *k'* i *g* od *g'*. Z. Stieber stwierdza, że zjawisko występowania dwóch fonemów zwartych tylnojęzykowych na miejscu czterech charakteryzuje system spółgłoskowy dialektu mazowieckiego⁷². B. Lindert uważa, że jest to jedna z mazowieckich cech fonetycznych, które wpłynęły na język polski na kresach północno-wschodnich⁷³.

Kontynuanty grup *sř, *zř, *žř

Stara grupa spółgłoskowa *sř występują w podlaskich rękopisach w postaci *sř* (być może jest to spółgłoska *ś*, ale nie można tego jednoznacznie stwierdzić, ponieważ spółgłoski *ś, ź, ż* w omawianych dokumentach nie są oznaczane za pomocą znaków diakrytycznych), np.: *szroda* (środa) 6, *do szrody* (środy) 218, *szrebrny* (srebrny) 229v, *poszrod* (pośród) 217. Wydaje się zatem, że powyższe nieliczne zapisy odzwierciedlają powszechną do XIX w. wymowę ogólnopolską⁷⁴.

Upodobnienia i odpodobnienia

Najczęściej spotykanym w podlaskich rękopisach rodzajem upodobnień są upodobnienia pod względem dźwięczności. Pisownia fonetyczna omawianych tekstów odzwierciedla przede wszystkim ubezdźwięcznienia, ale występują tu także formy udźwięcznione, np.: *swathky* (świadkowie) 1, *rosterky* (rozterki) 6, *spathkyem* (spadkiem) 46, *ubezpieczic* (ubezpieczyć) 216, *opsaczowaniu* (obszacowaniu) 229v, *roskazowiania* (rozkazywania) 2v, *poczcie* (pójździe) 112v, *pozydku* (pożytku) 14, *sdudnyą* (studnią) 28, *slachedny* (szlachetny) 88v, *swiedlyk* (Świetlik) 103v, *swlisu* (z flisu) 105v, *doztatek* (dostatek) 222, *zkodzie* (szkodzie) 222, *Arezt* (areszt) 223v, *kawthana* (kaftana) 229, *zkazal* (skazał) 230.

Ponadto w podlaskich rękopisach zostały poświadczone przykłady ze spółgłoską bezdźwięczną, mimo że do ubezdźwięcznienia nie ma warunków, np.: *sbyekl* (zbiegł) 3v, *w ziaczborku* (w Ządzborku) 6, *ukrathla* (ukradła) 11v, *pothdane* (poddaną) 22, *sbawil* (zbawił) 22v, *w zathna* (w żadną) 25v, *slothe* (złote) 91v, *krzywny* (grzywny)

⁷² Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia...*, s. 82.

⁷³ B. Lindert, *Wpływy mazowieckie...*, 214.

⁷⁴ W. Śmiech, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sř, *zř, *žř*, Łódź 1953, s. 156.

101v, *bethnarz* (bednarz) 102v, *strzechl* (strześć) 106v, *przysethl* (przyszedł) 106v, *usdą* (uzdą) 236. Wydaje się, że są to doraźne, indywidualne wykołejenia ortograficzne związane z brakiem ustabilizowanej normy graficznej. Nie jest wykluczone także, że ten sposób zapisu ma związek z warszawską wymową ubezdźwięczniającą przed rozpoczynającymi wyraz samogłoskami i spółgłoskami płynnymi i nosowymi⁷⁵. Potwierdzeniem tego przypuszczenia mogłyby być wyrażenia przyimkowe typu: *sramyeny* 71v, *smyasta* 90v. Tego typu zapisy są jednak bardzo niekonsekwentne, ponieważ poza przytoczonymi przykładami występują też takie, jak: *zmathka* (z matką) 61v, *zmezem* (z mężem) 35v, *zroskazania* (z rozkazania) 22. Podobne niekonsekwencje widoczne są również w innych połączeniach wyrazowych, np.: *przed urzed* (przed urząd) 2, *od actu* 218^bv, a także *czwarty raz nad prawo* 217, *o piosak yze* 7, *przeth urzad* 7, *przeth oblicznosczya* (przed oblicznością) 91v, *urzath myszczky* (urząd miejski) 92. Jak widać z powyższych przykładów, trudno jest wskazać w badanych dokumentach jakiegokolwiek zasady rządzące fonetyką międzywyrazową. Być może zjawisko mieszania wymowy udźwięczniającej z ubezdźwięczniającą wiąże się ze zmianą przyimka *ot* w *od* pod wpływem *nad*, *pod*, *przed*. Otóż, W. Kuraszkiewicz ustalił, że w dialekcie mazowieckim w wieku XV i XVI „widzimy nie jednostronne dostosowanie *ot* do *nad*, *pod*, *przed*, lecz wzajemny wpływ tych prepozycji, czyli zachwianie poczucia normy, czy mają się one kończyć na *-d* czy na *-t* (...) osobliwością Mazowsza w owym czasie była odwrotna tendencja do uogólnienia wymowy *nał*, *poł*, *przet* wedle częstszego w tekstach *ot*, co ustąpiło dopiero w końcu XVI w., chyba pod wpływem druków”⁷⁶.

Rzadziej w omawianych tekstach poświadczane są upodobnienia pod względem miejsca artykulacji, np.: *ucćiwy* 219v (w badanych dokumentach spotykamy zapisy *uczliwa* (uczciwa) 11, *uczliwemu* (uczciwemu) 4v, a także *niepoczlywe* (niepoczciwe) 8, *wlasliwy* (właściwy) 78) oraz upodobnienia pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy, np.: *na ćwiercce* (na ćwiartce) 220v, *oswiaccall* (oświadczał) 218, *swiaccą* (świadczą) 218^bv.

Nielicznie występują w omawianych dokumentach odpodobnienia, np.: *powynowasthwa* (powinowactwa) 1v, *swiadesthwo* (świadectwo) 3v, *kradziesthwa* (kradzieże) 23.

Uproszczenia grup spółgłoskowych

W podlaskich rękopisach obserwujemy również uproszczenia grup spółgłoskowych, polegające na zaniku jednej lub dwóch spółgłosek, np.: *-gw-* > *-g-*, np.:

⁷⁵ Zob. K. Nitsch, *Polskie dialekty kulturalne*, w: tenże, *Wybór pism polonistycznych*, t. I Wrocław 1954, s. 209.

⁷⁶ W. Kuraszkiewicz, *Staropolska zmiana prepozycji ot na od* wedle *nad*, *pod*, *przed*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* IV, 1963, s. 6.

godzem (gwoździem) 2v; -*dn-* > -*n*, np.: *jenia* (jedna) 5v, *ienę* (jedną) 215v; -*dwš-* > -*wš-*, np.: *przyszewszy* (przyszedłszy) 6, *przysewsi* (przyszedłszy) 6v; -*swš-* > -*wš-*, np.: *przynowszy* (przyniósłszy) 9v; -*strń-* > -*śń-*, np.: *namyesnikiem* (namiestnikiem) 16, 40, *namyesnikyem* (namiestnikiem) 29v, *uczestniczką* (uczestniczką) 95v; -*ńc-* > -*c-*, np.: *zloczycza* (złoczyńca) 22; -*rws-* > -*rš-*, np.: *pirsse* (pierwsze) 56v; -*dč-* > -*č-*, np.: *oswiaczal* (oświadczał) 214; -*słš-* > -*sš-*, np.: *podniossy* (podniósłszy) 214v; -*stc-* > -*sc-*, np.: *ysczowy* (istcowi) 5; -*śćc-* > -*sc-*, np.: *myesczu* (miejscu) 101v i inne, a także na zaniku spółgłoski wygłosowej, np.: *klath* (kłał) 101, *przewied* (przywiódł) 107v, *pomar* (pomarł) 112, *sthluk* (stłukł) 219. Do uproszczenia dochodzi także w wymowie liczebnika *cztery*, który w podlaskich dokumentach zapisywany jest następująco: *szterzech kop* 63v, *szyrzy* 55, *szyry* 64v, 71v.

Na osobną uwagę zasługuje przejście *xv* > *f*, *lyphy* (lichwy) 95v, *phyli* (chwili) 110v, *phalczewskyego* 51 || *Chwalczewskiego* 58v, 112v oraz *fiedor* 70 || *fwyedorem* 8v, *fwyedora* 12 || *chwedora* 13v, *chwiedorem* 22, 230, *ffieczko* 230v || *fwyeczka* 20v, *fwyeczkowy* 20v || *Chwieczka* 232. Zmiana *xv* > *f* polegająca na ubezdźwięcznieniu i uproszczeniu, jest zjawiskiem, które zachodziło w średniowieczu na Mazowszu i w Małopolsce. Natomiast w Wielkopolsce grupa *xv* zachowywała się w stanie niezmiennym⁷⁷. Przykłady z *f* pochodzącym z *xv* odnalazła Z. Kurzowa w tekstach AWK (najwcześniejszy z końca XVI w.). Przypuszcza ona, że *f* pochodzące z *xv* pojawiło się na kresach północnych właśnie za pośrednictwem Mazowsza⁷⁸. Niewykluczone także, a mogłyby na to wskazywać przykłady *fiedor*, *Fiecko*, że mamy tu do czynienia z wpływem języków ruskich.

Grupy spółgłoskowe bez *j*

W podlaskich dokumentach występują wyrazy, które nie zawierają *j*, choć w wieku XVI jota w takich formach była już obecna, np.: *ociecz* (ojciec) 65v i inne przykłady, *myesczky* (miejski) 2 i wiele innych || *myeskiem* 39 i inne || *myeskiym* 4, *myesczu* (miejscu) 101v i inne, *voczzech* (Wojciech) 84 i kilka innych poświadczeń || *Woicieh* 222v i inne, *przydzie* (przyjdzie) 97v i inne, *poczmy* (pójdzmy) 97v, *poczcie* (pójdźcie) 112v, *prycz* (przyjść) 106, *powysciu* (po wyjściu) 227v, *przyaciel* (przyjaciel) 216v, *przyachal* (przyjechał) 216v, *przyal* (przyjął) 214v, *przyali* (przyjęli) 93v, *nieprzymowala* (nie przyjmowała) 84v.

Z ustaleń T. Skuliny wynika, że antycypacja miękkości w rzeczownikach typu *miejsce*, *ojciec*, *rajca* zachodzi najwcześniej w Wielkopolsce, natomiast Mazowsze

⁷⁷ W. Taszycki, *Przejście chw- > f- w staropolszczyźnie*, Sprawozdania PAU XLVIII, 1947, s. 40-45 oraz Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, s. 52-53.

⁷⁸ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, s. 111.

jest pod tym względem wyraźnie opóźnione w stosunku do Wielkopolski⁷⁹. „Na Mazowszu pierwszy zapis z jotą pojawia się w r. 1481, mianowicie w haśle *ociec*. Wobec ciągłości rot mazowieckich wymieniona data ilustruje początki procesu względnie dokładnie (...) W rzeczowniku *mieście* pierwszy zapis z jotą pochodzi z r. 1532⁷⁹. Natomiast w Wielkopolsce proces ten, w zakresie niektórych rzeczowników, zachodził już w pierwszej połowie wieku XV. T. Skulina podaje także, że wydzielenie miękkości najwcześniej nastąpiło w rzeczownikach *radźca*, *zdradźca*, nieco później w takich jak *ociec*, *skociec*, a wyraźnie później w rzeczowniku *mieście* (niewiele wcześniej rozpowszechnia się przymiotnik *miejski*). W języku literackim forma *miejsce* ustala się dopiero w drugiej połowie XVI wieku⁸⁰. Ponadto M. Bargieł w zabytkach z XVI w. odnalazła formy oboczne do *mieście*, *miejsce*, czyli *mieście* lub *miesce*. Charakteryzuje je uproszczona grupa z zachowaną palatalnością albo też brak spółgłoski miękkiej, która zanikła w wyniku asymilacji. Formy z *-śc-* lub *-sc-* występowały między innymi na Mazowszu⁸¹. W tym zakresie teksty z Podlasia są opóźnione w stosunku do języka literackiego, ponieważ forma *miejsce* nie jest w nich jeszcze poświadczona.

Forma *miesce* nadal występuje w dzisiejszych gwarach, głównie w Polsce północno-zachodniej, poza tym na Lubelszczyźnie, Podhalu, Spiszu, Orawie i Śląsku⁸².

W podlaskich tekstach występują oboczne formy *Wociech* || *Wojciech*, podobnie jak ma to miejsce w zabytkach mazowieckich. Zdaniem T. Skuliny, *Wociech* jest hiperyzmem, który na Mazowszu, a w związku z tym i na Podlasiu, pojawił się pod wpływem wielkopolskim i w XVI w. „był już bez wątplenia uważany za dialektyczny, o czym chyba świadczy usuwanie go z druku⁸³”.

H. Grappin, badając rzeczowniki odczasownikowe utworzone od *iść* i czasowników pochodnych, ustalił, że *j*, które z czasem weszło w skład wszystkich rzeczowników odsłownych tej rodziny, najpierw pojawiło się w bezokoliczniku. W rzeczownikach odczasownikowych *j* zaczęło występować dopiero w drugiej połowie XVI

---

⁷⁹ T. Skulina wyjaśnia, że zjawisko nazywane antycypacją miękkości „jest procesem złożonym. Poza wydzieleniem miękkości w postaci niezgłoskotwórczego *i* zachodzi tu redukcja jednej z afrykat i dyspalatalizacja pozostałych komponentów grupy spółgłoskowej, co jest najwyraźniejsze w grupach trójgłoskowych, por. przejście *mieście* > *miejsce* (dyspalatalizacji uległo nie tylko *c* lecz także *ś*)⁷⁹; tenże, *Rozwój grup spółgłoskowych zwartoszczelinowych w języku polskim*, Poznań 1964, s. 88.

⁸⁰ T. Skulina, *Rozwój grup spółgłoskowych...*, s. 89-91; Zob. też: tenże, *O staropolskiej oboczności mieście* || *miesce*, *Język Polski* XLI, 1961, s. 30-36.

⁸¹ M. Bargieł, *Rozwój prapolskich grup spółgłoskowych *-(-s)tć-, *-(z)đć-*, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN IX*, 1963, s. 100.

⁸² Zob. Z. Leszczyński, *Studia nad polskimi grupami spółgłoskowymi*. I. Gwarowe grupy z *j* na tle polszczyzny ogólnej, Wrocław 1969, s. 64-66.

⁸³ T. Skulina, *Staropolska oboczność Wociech* || *Wojciech*, *Poradnik Językowy* 1960, z. 3, s. 121-123.

wieku. H. Grappin form z *j* nie odnalazł ani w *Zapiskach i rotach polskich XV–XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej* W. Kuraszkiewicza i A. Wolffa, ani w *Dworzanie Górnickiego*⁸⁴.

Varia

Z innych zjawisk fonetycznych warto zwrócić uwagę na brak kontrakcji w czasowniku *dziać się*, np.: *dzeyalia ssie* (działa się) 2, *dzie yalio ssie* (działo się) 6v i pięć innych przykładów. I. Winkler-Leszczyńska podaje, że czasowniki *chwiać* i *dziać* najdłużej opierały się kontrakcji i jeszcze w XV w. występowały w formie nieściągniętej⁸⁵.

Ponadto uwagę zwraca oboczność *wszytek* || *wszystek*, np.: *wsitko* 232v, *wsithko* 226v, *wszytkiemu* 225, *wszythky* 91v || *wszisthka* 76, *wszystkych* 101v, *wsitko* 215v || *wssiczki* 74v, *wssiczku* 74, *wssiczkie* 74v. Przypuszcza się, że wtórne *s* we *wszystek* pojawiło się najpierw w formie męskoosobowej mianownika I. mn.⁸⁶ A. Obrębska przejście *wszytek* we *wszystek* wiąże z procesem ekspansji przyrostka przymiotnikowego *-isty* na niekorzyść *-ity*⁸⁷.

Podlaskie dokumenty notują pierwotne postacie współczesnych *bardzo*, *sumienie*, *wielki*, np.: *barzo* (bardzo) 223, 228 i inne, *sumnyenym* (sumieniem) 98v i inne, *wyelikiego* 16, *Wielyk dzien* 102 oraz nieupodobniona do *twardy* postać *potwierdzona* (potwierdzona) 95v.

Wnioski

Na podstawie przeprowadzonej analizy systemu wokalicznego i konsonantycznego możemy powiedzieć, że system fonetyczny pisarzy miejskich Knyszyna jest zgodny z ówczesnym stanem ogólnopolskim pod względem zbliżonej wymowy samogłosek *o* i *ó*, *e* i *é*; odnosowienia *ę* przed spółgłoskami płynnymi i w wygłosie; jak również braku przegłosu analogicznego i nieprzegłoszonej formy *powiedać*.

W omawianych tekstach obserwujemy także pewne cechy regionalne, np. północnopolskie formy typu *jachać*, *Olk*, czy znamienne dla Mazowsza, np. mieszanie samogłosek *i*, *y*; *ę* bliskie nosowemu *a*, mazurzenie, oboczność *ke*, *ge* || *kě*, *gě*, przejście *xv* > *f*.

⁸⁴ H. Grappin, *Rzeczowniki słowne od iść i czasowników pochodnych*, Język Polski, XXXVIII, 1958, s. 167-169.

⁸⁵ I. Winkler-Leszczyńska, *Czasowniki typu siać, grzać w polszczyźnie*, RKJ ŁTN VIII, 1962, s. 195.

⁸⁶ Por. A. Kryński, *Z historii wyrazów*, Prace Filologiczne V, s. 136-137.

⁸⁷ A. Obrębska, *Tajemnicze s we wszystkim*, Język Polski XVII, 1932, s. 120.

Ponadto w podlaskich rękopisach można wskazać takie zjawiska, które są charakterystyczne dla wschodnich obszarów Polski lub których źródłem jest polszczyzna wschodniopolska, np. *ǫ* bliskie *a* jasnemu, początki spływania *é* z *i*, *y*; denazalizacja wygłosowego *φ*; rozszczepiona wymowa nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi; realizacja tylnej nosówki jako *u*; miękkie *l'*; mieszanie *l* i *ł*; wahania *r* || *ż*. Podobne zjawiska badacze odnotowali w tekstach pochodzących z kresów i uznali je za ukształtowane pod wpływem języków ruskich.

FLEKSJA

W rozdziale tym omawiam wszystkie odmienne części mowy (rzeczownik, przymiotnik, zaimek, liczebnik i czasownik) w układzie kategoriowym. Pokazuję wariantywność końcówek w różnych pozycjach paradygmatu. Analiza wielostronnie porównawcza umożliwi mi zakwalifikowanie zjawisk językowych jako ogólnopolskie, regionalne, regresywne czy progresywne.

Odmiana rzeczowników

Deklinacja męska rzeczowników

W mianowniku l. poj. rzeczowniki męskie występujące w podlaskich rękopisach mają końcówkę zerową, np.: *wójt* 3, *testament* 7, *kowal* 24, *łup* 81v, *brataniec* 100, *spór* 110v, *bakałarz* 231 oraz -o, np.: *Jaczo* 6, *Lewko* 64.

W dopełniaczu l. poj. występują dwie wariantywne końcówki: -a pochodząca z dawnych tematów na *-o-, *-jo- oraz -u z tematów na *-u-. W XVI w. doszło do ustalenia nowej normy opartej na znaczeniu rzeczownika. Według Z. Klemensiewicza, rzeczowniki żywotne przyjmują końcówkę -a, wśród nieżywotnych szerzy się -u¹. W badanym materiale niemal wszystkie rzeczowniki żywotne przybierają końcówkę -a: *wójta* 3v, *chłopca* 7v, *ojca* 2, *męża* 2, *brata* 223v. Wyjątek stanowi: *od tego wołu* 38. Natomiast przy rzeczownikach nieżywotnych oprócz -u częste jest też -a, np.: *dnia* 6, *korzenia* 2, *żywoła* 22v, *kościola* 100v, *fartucha* 106v, *nosa* 223, *kaftana* 229. Formy te w niezmięnionej postaci zachowały się w języku literackim aż do czasów obecnych.

---

¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1964, s. 268.

W zakresie rzeczowników nieżywotnych występują ponadto liczne oboczności końcówek *-a* || *-u*, np.: *ogroda* 30, 30v, 31v, 218^v, 224, 230v, 235v || *ogrodu* 27v i inne, *pliacca* 216v || *placu* 69v, *Dwora* 69v || *dworu* 18 i inne, *woza* 76v, 112v, 113v || *wozu* 76v, *słoda* 101 || *słodu* 101, *piątka* 99 || *piątku* 113v, *areszta* 230 || *aresztu* 233v, 234v, 235v, *półciwartka jęczmieniu* 50 || *jęczmienia* 104. Trzy rzeczowniki nie mają form obocznych: *liasa* 8, *Rynka* 99, *broga* 106.

Wahanie końcówek *-a* || *-u* w XVI w. było zjawiskiem normalnym. W. Książek-Bryłowa ustaliła, że w XVI w. utrzymuje się staropolska proporcja *-a* || *-u* jako 1 : 1. W obrębie form wariantywnych na końcówkę *-a* przypadają 993 użycia, zaś na *-u* 973².

Według Z. Klemensiewicza, końcówka celownika l. poj. *-owi* pochodząca z dawnych tematów na **-u-* w XVI w. prawdopodobnie była powszechna w języku potocznym, szerzyła się też w języku literackim. Jednakże liczne rzeczowniki z dawnych tematów na **-o-* nadal zachowują właściwą sobie końcówkę *-u*³. Tak też jest w analizowanych księgach miejskich Knyszyna: *temu roku* 80, *temu wyroku* 71v, *k temu boju* 8v, *ku temu boju* 8v, *ku nakładu* 69v, *k temu naszemu listu* 70, *ku dworcuz* 57, *ku swojemu pożytku* 5 i wiele innych, *k temu długu* 7v, 8. Niektóre przytoczone rzeczowniki występują w połączeniach z przyimkiem *ku*, który podtrzymywał starszą końcówkę *-u*. W XVI w. stosowanie końcówki *-u* po przyimku *ku* miało charakter zwyczajowy. Formy tego typu znajdujemy nie tylko u Reja, Orzechowskiego, Seklucjana, ale także u Kochanowskiego⁴.

Wiele rzeczowników osobowych, dla których *-owi* jest dziś szczególnie charakterystyczne (być może pod wpływem odziedziczonej formy *synowi*⁵), również zachowało końcówkę *-u*: *mieszczaninu* 21, 25 (*mieszczaninu* 21v, 91v, *miescianinu* 108, *mieszczaninu* 105), *Zenku* 6, *Kilianu* 3v, *temu Andrzeju* 28v, 105, *wójtuz* 76v, 101v, *swemu małżonku* 50v, *Andrzeju Bylinie* 94v, *Stanisławuz* 102, *temu Potapoiczuz* 105v, *panu Janu Zelgowskiemu* 108v, *Janu Zeglowskiemu* 109, 110, *panu Marcinu Skrzynnikuz*, *wójtuz* 109v, *była winna nieboszczyku panu Pawłuz Cedrowskiemu* 109v, *panu Janu* 110, *skazali Mikołajuz* 111, *Mikołajuz Bajce mieszczaninu* 111. Niektóre z wyżej wymienionych przykładów mają formy oboczne zakończone końcówką *-owi*: *Stanisławowi* 102, *Marcinowi Skrzynnikowi* 109v, *Mikołajowi* 111, *nieboszcikowi* 8, *wójtowi* 6. Czasem wariantywne końcówki występują obok siebie, np.: *jej zięciuz Jakubowi* 108v, *Andrzejowi Zakrzewskiemuz synowcu* 28v, *nieboszcikowi Pawłuz* 109. W badanych dokumentach obserwujemy tendencję do stosowania w dwuczłonowych nazwach

² W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność fleksji w historii i gwarach języka polskiego*, Lublin 1994, s. 53.

³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 270.

⁴ S. Rospond, *Język i artyzm językowy ...*, s. 83.

⁵ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 270.

osobowych dwóch różnych końcówek. Pierwszy człon występuje zazwyczaj z końcówką *-owi*, drugi – z *-u*, np.: *przedał Hryczowi Rakowiczu plemiennikowi* 34v, *Stanisławowi szewcowi Andrzejewiczu* 21v, *Maciejowi Antonowiczu* 38v *ojcu Hiłnatowi świeszczieniku* 4v, *Pawłowi Paluchowiczu* 65, *Antonowi Maciejewiczu* 66, *Hrehorowi Mikolaiewiczu* 69v, *Deczowi Paszkowiczu* 86, *Jakubowi Rimasewiczu* 77v, *Wawrzyńcowi Golasewiczu* 77v, *Mikołajowi Janowiczu* 78. Wyjątkowo pojawiły się formy: *synowcowi swojemu Hriczku Lazowczikowi* 58 oraz *sniovcowi swemu Hriczku Lazowczu* 58. W. Książek-Bryłowa ustaliła, że w *Słowniku staropolskim* na końcówkę *-u* przypada 56% (111) użyć, a na *-owi* 44% (87) użyć⁶. Natomiast W. R. Rzepka zauważył, że w drukach pochodzących z lat 1521–1535 końcówka *-owi* wystąpiła 328 razy (73%), natomiast *-u* 121 razy. Z biegiem lat nowych form przybywa, a pełna normalizacja (95% form zakończonych na *-owi* w poezji i w prozie) nastąpiła dopiero około 1610–1615 roku⁷. Z. Leszczyński, analizując konstrukcję *dativus absolutus* w *Kodeksie Olszewskim Chomińskich, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmódzkiego Kronice* (jest to przekład kroniki napisanej po rusku), ustalił, że: „W rozpatrywanej konstrukcji uderza także ściśle naśladowanie formy przypadku w imionach, gdzie regularnie występuje końcówka *-u* zamiast spodziewanej w polskim tekście *-owi*”⁸. W badanych tekstach wystąpił jeden przykład z końcówką *-owi* w rzeczowniku, który miał pierwotnie w celowniku *-u* i w takiej postaci przetrwał aż do dziś: *ojcowi* 305.

W podlaskich aktach urzędowych mamy także dość licznie poświadczoną końcówkę *-ewi*, która w użyciu jest do XVI w. Wystąpiła ona po spółgłosce miękkiej: *zięciowi* 14, *Mikołajewi* 77, 78, *koniewi* 110, po funkcjonalnie miękkiej: *bogmistrzewi* 6, *Grzegorzewi Drzazdzewi kowalewi* 93v, *bratu swojemu Grzegorzewi kowalewi* 93, *temu Grzegorzewi* 104v, *sewczewi* 103v, *temu Śteczewi* 14, *Śteczewi Dzieńsowiczu* 14, *Marcinowi Liaskowczewi* 110v, *Łukaszewi* 215, 219v, a nawet po twardej: *Janowi Golasewi* 13v || *Golasiewi* 13v. W. Kuraszkiewicz wyjaśnia, że „polska oboczność *-’ev-* || *-’ov-* polega na zachwianiu w starej polszczyźnie dawnej prasłowiańskiej korelacji samogłosek *e* || *o*. W dobie prasłowiańskiej samogłoska *o* mogła występować tylko po spółgłoskach twardych, natomiast samogłoska *e* tylko po spółgłoskach miękkich lub zmiękczonej. Była to oboczność fonetyczna *e* || *o*, której ślad zachował się w niektórych zabytkach staropolskich i w niektórych gwarach współczesnych zachodniej Wielkopolski w postaci grupy spółgłoskowej *-’ev-* || *-’ov-*”⁹.

⁶ W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność...* s. 55.

⁷ W. R. Rzepka, *Z dziejów form fleksyjnych rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVIII wieku: celownik liczby po pojedynczej rodzaju męskiego*, *Slavia Occidentalis* XLIII, 1986, s. 138–139.

⁸ Z. Leszczyński, *Dativus absolutus w tekście polskim z połowy XVI wieku*, *Slawistyczne studia językoznawcze*, 1987, s. 175–179.

⁹ W. Kuraszkiewicz, *Oboczność *-’ev-* || *-’ov-* w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, Wrocław 1951, s. 6

Rzeczowniki nieżywotne w badanych tekstach biernik l. poj. mają równy mianownikowi: *zadał policzek 226, na swój pożytek obrócić 5*. Natomiast rzeczowniki żywotne w większości wypadków przybierają formę dopełniacza: *na brata 58v, na syna 64, pasierba 75v, ukradł konia 22v, żłował się o wołu 38*, zgodnie zresztą z szesnastowieczną normą: „Właściwie już w XVI w. panuje powszechny zwyczaj językowego wyróżniania rzeczowników żywotnych w dopełniaczu i bierniku i nie ma w tej grupie form wariantywnych”¹⁰. Na uwagę zasługuje fakt, że w tekstach pochodzących z drugiej połowy XVI w. rzeczowniki żywotne i męskoosobowe mają formę mianownika: *na tamten mieszczanin 35v, kupił wół ten 38, przydał jemu koń pleszniwy 78, za koń 102, uczynił za ten koń 110v, 111v, Iże mi koń mój własny wzięto 110v*. Ponadto biernik równy mianownikowi pojawił się także w utartych zwrotach: *na św. Michał 13v, na Święty Marcin 50v, na św. Jan ... na św. Michał 108v, na przyszły św. Marcin 110v*. Raz pojawił się rzeczownik *mąż* w formie mianownika w skostniałym zwrocie, występującym również we współczesnym języku polskim: *poszła za mąż 2*. Dążność do używania formy dopełniacza w funkcji biernika w zakresie rzeczowników żywotnych, a zwłaszcza osobowych była charakterystyczna już dla języka prasłowiańskiego. Świadczą o tym przykłady z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. W zabytkach staropolskich z XIV i XV w. biernik równy mianownikowi zachowany jest już tylko szczątkowo¹¹. Na przykład M. Kamińska w *Psalterzu floriańskim* poświadcza tylko dwa rzeczowniki rodzaju męskiego w obocznej formie: *boga || w bog żywy, luda || w lud, na lud*¹². T. Skubalanka formy mianownikowe w bierniku rzeczowników męskich odnalazła w języku pisarzy kresowych i uznała je za regionalizm fleksyjny¹³.

W n a r z ę d n i k u l.poj. występuje końcówka *-em*, np.: *listem 233v, koniem 215 bojem 85v*. W badanych tekstach spotykamy także rzeczowniki z tematem zakończonym na spółgłoskę miękką, w których dziś jest spółgłoska twarda: *przyjacieliem 219v, zduniem 28v, kowaliem 218^bv*.

W m i e j s c o w n i k u l.poj. zwracają uwagę wahania końcówek *-e || -u*: *po nieboszczyku bratuswem 28v || bracie 13v* i inne, *na mieszczaninu knissinskiem 4, po opisu 67v, przy panu Janu Maczkowiczu 7, przy...Marcinu Zielonym 76, Przy...Wojciechu Drzasu 101v, przy... Stanisławie Piotrassu 104, Mikołaju Mikosu 216*. Analogiczne formy pojawiają się, aczkolwiek rzadko, w drukach z drugiej połowy XVI w., z reguły po przyimku *po*, np.: *po łbu* u Jana Kochanowskiego i Reja¹⁴, *po wiatru, po stołu* u An-

¹⁰ W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność...* s.56.

¹¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 271.

¹² M. Kamińska, *Psalterz floriański. Monografia językowa*, cz. 1, *Ortografia, fonetyka, fleksja imion*, Wrocław 1981, s. 84.

¹³ T. Skubalanka, *Fleksja a język pisarza*, w: *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci prof. M. Szymczaka*, Wrocław 1988, s. 366.

¹⁴ J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. III. *Odmienienia (fleksja) historyczna*, Lwów 1927, s. 32.

drzeja Kochanowskiego¹⁵. Pierwotnie przyimek *po* rządził celownikiem, dopiero później miejscownikiem¹⁶. Formy typu *po opisu* mogły być zatem traktowane jako celownikowe. Z. Leszczyński z wyżej wspomnianego *Kodeksu...*¹⁷ wynotował przykłady rekcji przyimka *po* z celownikiem i miejscownikiem, np.: *po drogach i po wsiam...|| po wsiach i po wlosciach...* Podobne konstrukcje odnalazł autor w tekstach ruskich (*Kronika Rumiancowa, Kronika Raczyńskiego, Kronika Krasieńskiego*). Nie bez znaczenia jest również fakt, że formy *po świecie* używał jeszcze w XIX w. Adam Mickiewicz. Z. Leszczyński przypuszcza, że „Leksykalny relikwium rekcji celownikowej przyimka *po* jeszcze u Mickiewicza wzmacnia interpretację typu *po wlosciach* jako konstrukcji nieobcej także spontanicznej polszczyźnie kresowej w XVI w.”¹⁸.

W badanych tekstach w miejscowniku l. poj. końcówka *-e* zamiast dzisiejszej *-u* wystąpiła w przykładach: *Przy ... panie Franczu* 110, *wziąć na domie* 104. Formy *domie* używał jeszcze Mickiewicz, np.: *w Wilnie przy ulicy Bernardyńskiej w domie Byczkowskich* L 80, *Mieszkamy teraz za głównym pocztamentem, na Pokrowskim bulwarze, w domie Jakowlewa* L 276¹⁹. Rzeczownik *dom* kilka razy wystąpił w syntetycznej formie ze starą końcówką *-a*: *doma* 100 i kilka innych poświadczeń w znaczeniu ‘w domu’. Forma ta używana była w języku literackim XVI w., między innymi przez Reja, Górnickiego, Kochanowskiego.

Kończórkę *-a* przyjął także, zupełnie nietypowo, rzeczownik *służebnik*: *Przy jego służebnika* 109. Nie można jednak wykluczyć, że jest to zwykła pomyłka.

Rzeczowniki miękko tematowe mają archaiczną końcówkę *-i* wywodzącą się z tematów na **-jo-* oraz **-i-*²⁰: *po...męży* 234, *o męży* 224v, w *Królewczy* 221v. Używanie *-i* w miejscowniku l. poj. rzeczowników miękko tematowych w drugiej połowie XVI w. świadczy o konserwatywnym badanych tekstów. S. Rospond uważa, że *-i* szczątkowo występowało już w XIV w. *Kazaniach świętokrzyskich* i *Psalterzu floriańskim*²¹.

W. Książek-Bryłowa ustaliła na podstawie materiału pochodzącego ze *Słownika polszczyzny XVI wieku*, że wśród 151 haseł (8480 użyć) tylko kilka wystąpiło z obocznością. Uważa ona, że „już w pierwszej połowie XV w. nastąpiło utrwalenie fonetycznego kryterium doboru końcówek w tym przypadku i praktycznie znaczne ograniczenie wariantowości”²².

¹⁵ H. Borek, *Język Andrzeja Kochanowskiego na podstawie Eneidy z r. 1590*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, nr 4, Językoznawstwo 1, Opole 1957, s. 121.

¹⁶ Por. P. Zwoliński, *Dyskusja*, w: *Odrodzenie w Polsce*, III, cz. 1, s. 388.

¹⁷ Z. Leszczyński, *Szesnastowieczny tekst kresowy w dzisiejszym odbiorze*, Folia Linguistica XXIII, 1990, s. 83-94.

¹⁸ Z. Leszczyński, *Szesnastowieczny...* s. 92.

¹⁹ *Słownik języka Adama Mickiewicza*.

²⁰ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawinski, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 273.

²¹ S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1973, s. 241.

²² W. Książek-Bryłowa, *Wariantowość...*, s. 58.

W mianowniku l. mn. rzeczowniki męskoosobowe twaridotematowe przybierają końcówki *-owie*, np.: *panowie* 6v, *synowie* 5v, *-i (-y)*, np.: *chłopi* 232v, *studzy* 10, *służebnicy* 11; miękкотematowe *-e*, np.: *ludzie* 70 i inne. Rzeczowniki nieosobowe mają końcówki *-i (-y)*, np.: *trzewiki* 223, *rogi* 217, *wozy* 113v; *-e*, np.: *noże* 10. W podlaskich aktach urzędowych pojawił się w mianowniku l. mn. tylko jeden rzeczownik żywotny: *konie* 112.

Trzy rzeczowniki męskoosobowe mają mianownik równy biernikowi: *potomki* 4v || *potomkowie* 227, *świadki* 226, *światki* 1, 112 || *światkowie* 6v i kilka innych poświadczeń, *ławniki* 23 || *ławnicy* 2v, 85v. H. Turska ustaliła, że formy tego typu były charakterystyczne głównie dla języka potocznego, sporadycznie pojawiały się również w szesnastowiecznych drukach²³.

W dopełniaczu l. mn. bardzo licznie reprezentowana jest końcówka *-ów*, która ze względu na swą wyrazistość opanowała rzeczowniki męskie już w średniowieczu²⁴. Występuje ona zarówno w formach, które i dziś są zakończone na *-ów*: *sąsiadów* 98, *potomków* 66, *obrusów* 231, jak i tych, które obecnie mają końcówkę *-i (-y)*: *obywatelów* 222 *towarzyszów* 6v, 101, *nożów* 1 lub końcówkę zerową: *mieszczanów* 32, *przyjaciółów* 234v, (*przyjacieliów* 72).

Pierwotną końcówkę zerową, po zaniku jerów, dopełniacz przybrał w formach: *od God do God* 1v, *od Got aż do przyszłych Got* 108v, *do god przyszłych* 218^av, *od zapust do zapust* 49, *ze wszystkich długów, zastaw* 110, *zawias* 3 217, *zawias* 2 217, *wrzeciądz* 2 217 || *wrzeciądzow* 2 217. K. Siekierska stwierdza, że końcówka zerowa dopełniacza liczby mnogiej już w XVI wieku uważana była za archaizm²⁵.

W celowniku l.mn. powszechna jest końcówka *-om*: *nieprzyjaciółom* 221 (*nieprzyjacieliom* 217), *synom* 19v.

W rzeczownikach twaridotematowych występujących w badanych tekstach pierwotne końcówki biernika l. mn. *-y (-i)* mają zdecydowaną przewagę nad nowszą końcówką *-ów*: *posłał posły* 216, *tysiąsiady* 98v, *na...syny* 85v, *na...furmany* 10, *na...mieszczany* 89 (6 poświadczeń), *światki* 84v, *przez potomki swe* 226v, *przez ławniki* 225, *na pomocniki* 221, *na świadki* 215v, *na...potomki* 58 (łącznie odnotowano 35 użyc). Rzeczownik *świadek* posiada formę oboczną, np.: *mienił* 3 *światków* 8v. Wyjątkowa forma równa dopełniaczowi pojawiła się w połączeniu z liczebnikiem. Formy tego typu były w XVI w. bardzo rzadkie również w utworach literackich²⁶. W. R. Rzepka za H. Grappinem wyjaśnia, że „dziedzina, w której powstał system gen.-acc. pl., były najpierw liczebniki, że jest to wynik procesu, w czasie którego fleksja *dwu* rozcią-

²³ H. Turska, *Mianownik l. mn. typu chłopcy, draby w języku ogólnopolskim*, Język Polski XXXIII, 1953, s. 136.

²⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 168.

²⁵ K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego...*, s. 109.

²⁶ W. Kuraszkievicz, *Uwagi o gen. - acc. pl. męskich form osobowych w XVI w.*, Język Polski XLI, 1961, s. 288-295.

gnęła się na wszystkie liczebniki, i że to właśnie liczebniki prowokowały pojawienie się pierwszych rzeczownikowych gen.-acc. pl.²⁷. Przedstawiony materiał prezentuje zatem stan zgodny z normą panującą w XVI w.: „W historii B rzeczowników osobowych należy wyróżnić dwa okresy. W pierwszym, który sięga do XVII w., forma B przybierała te same końcówki, co B rzeczowników nieosobowych ...”²⁸.

Niektóre rzeczowniki w bierniku l. mn. mają końcówkę *-e*: *goście mi rozeгнаł* 86, *uczynili te iste Paluchowicze wolniemi* 109v, *przez dobre cnotliwe ludzie* 110 (forma *ludzie* pojawia się w tekstach 6 razy), *przyjacieli swoje oddaliwszy* 234v, *oddalił...wszystkie inoze przyjacieli* 234v, *oddaliwszy wszystkie swoje przyjacieli* 234v, (*oddaliwszy od tego przyjacioly swe* 234v, *na przyjacioly* 234v).

W narzędniku l. mn. obok nowej końcówki *-ami*, która wywodzi się z narzędnika żeńskiej deklinacji samogłoskowej i w ciągu XVI w. wchodzi do narzędnika rzeczowników męskich²⁹, w badanych tekstach występuje również końcówka *-y (-i)*, np.: *przed pany* 4v i kilkanaście innych poświadczeń, *karwatka czerwona lisy podbita* 11, *przed mieszczany* 29, *miesszczany* 78, *z ławniki* 3 || *ławnikami* 73v, *przed...służebniki* 11, *z temi podatki* 34, *ze swemi syny* 14v, *między domy* 68, *z ogrody* 68v, *z wojaki* 113, *z pomocniki* 216, *chciał dowieść świadki wiary godnemi* 230. W sumie odnotowano ok. 30 użyczeń końcówki *-i (-y)*. Natomiast końcówka *-ami* poświadczona jest łącznie 14 razy, np.: *z temi podatki i czynszami* 34, *swemi synami* 104v, *pomocnikami* 97v, *sąsiadami* 98v, *z płotami* 28.

W narzędniku l. mn. używana jest także końcówka *-mi*: *placmi* 68, *synmi* 60, *ludźmi* 87, *końmi* 233v, *pieniędzmi* 92v || *pieniędzami* 100v. J. Łoś podaje, że „W zakresie tematów miękkich do XVI w. wyłącznie używano końcówki *-mi*, właściwej dawnym tematom na *-i*: *przed ludźmi Gn.* 11 b, co rozciągnięto na wszystkie tematy miękkie z wyjątkiem rzeczowników na *-ec...*”, w tej kategorii rzeczowników *-mi* rozpowszechnione jest również w wieku XVI, natomiast rzeczowniki twar-dotematowe końcówkę tę przybierają do wieku XVI³⁰.

„W dziejach formy N wyróżniamy dwie doby: przed wiekiem XVI i od wieku XVII; wiek XVI, zwłaszcza jego ostatnie dziesiątki lat, jest okresem przejściowym”³¹. Przedstawiony materiał doskonale to ilustruje. Mimo jeszcze liczebnej przewagi starej końcówki narzędnika (przypomnę, że analizowane teksty pochodzą z lat 1553–1580), w użyciu jest już nowa końcówka *-ami*, która dopiero od końca XVI w. zacznie się rozpowszechniać ograniczając końcówkę *-mi* i wypierając *-y*³².

²⁷ W. R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 118.

²⁸ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 281.

²⁹ Tamże, s. 283.

³⁰ J. Łoś, *Gramatyka polska...*, s. 54-56.

³¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 283.

³² Tamże, s. 283.

Niektóre rzeczowniki w miejscowniku l. mn. mają końcówkę *-ech*: w *tych domiach* 17v, w *buciech* 76, *na...mościach* 225, *Przy ... paniech* 101, w *dwu groszech* 9v, *miescianiach* 109v. Nie świadczy to jednak o archaiczności badanych tekstów, gdyż końcówka *-ech* używana była w XVII w., a nawet w XVIII (szczątkowo)³³.

Pozostałe rzeczowniki w miejscowniku przejęły końcówkę *-ach*, pochodzącą z żeńskiej deklinacji samogłoskowej, np.: *przewozach* 225, *członkach* 221, *wieczach* 83.

Deklinacja żeńska rzeczowników

Mianownik l. poj. reprezentują w analizowanych tekstach głównie rzeczowniki samogłoskowe twar-dotematowe z końcówką *-a*, np.: *strona* 1v, *dziewka* 62v, *niewiasta* 91, *kosa* 215v, *małżonka* 229v. Feminina samogłoskowe miękkotematowe poświadczane są w podlaskich dokumentach zaledwie kilkoma przykładami: *studnia* 28, *świnia* 224, *dylacja* 230v, *Intromisja* 225, *gospodyni* 106, *pani* 230.

Niektóre rzeczowniki wykazują miękkość spółgłoski tematycznej, np.: *strawia* 113.

Nielicznie poświadczony jest również mianownik l. poj. rzeczowników spółgłoskowych: *kolej* 29v, *sól* 71, *dawność* 224, *pościel* 231.

W zakresie rzeczowników twar-dotematowych zakończonych w mianowniku l. poj. na *-a* w dopełniaczu l. poj. utrzymuje się odziedziczona z prasłowiańskiego końcówka *-y*, (*-i* po *k*, *g*), np.: *monety* 4v, *winy* 38, *przysięgi* 6, *małżonki* 97, *skrzyńki* 108.

Kończówkę *-e* przyjmują rzeczowniki *godzina* i *strona*: *A Timosz pilnowiał godzinie z południa* 6, *z jenej stronie* 233.

W femininach miękkotematowych występują wariantywne końcówki: *-e* || *-ej* || *-i* (*-y*). Kończówka *-e* kontynuuje północnosłowiańskie **-ě* i wywodzi się z dawnych tematów na **-ja-*, np.: *z Tykoczkiej ulicze* 55, *z ulicze* 66, *ku połowice tej ćwierce* 75v, *do niedziele* 85v, *wedlie miedze* 49, *zastawił ziemię pół włóki* 94, *z pszenice* 226, *czapki i sukne nie złupił* 216v, *złupienie delie* 221, *okiennice wybicie* 236v, *kosulie zdrapanie* 237. W tym typie *-e* poświadczane jest około 30 razy.

Kończówka *-ej* pochodzi z deklinacji przymiotnikowej i występuje już w zabytkach z końca XIV wieku³⁴. W podlaskich dokumentach pojawiła się ponad 20 razy, nie tylko w rzeczownikach żeńskich zakończonych w mianowniku l. poj. na *-a*, np.: *wedle oprzej* 19, *swej woliej* 69v, *Pani Mariej Gromnicz* 89, *ot tej rakojmiej* 50, *według skaźniej* 100v, (*nie czyniąc skaznej* 98v), *skrzyńiej* 237, ale również zakończonych na *-i*, np.: *paniej* 112, 217v, 230, w rzeczownikach zapożyczonych, np.: *kontrydykciej* 219v, także w imieniu *Zofia*, np.: *Zofiej* 25v.

³³ Tamże, s. 284.

³⁴ A. Kowańska, *Kończówka -ej w odmianie rzeczowników rodzaju żeńskiego w języku polskim*, Prace językoznawcze II, Katowice 1973, s. 59.

W rękopisach analizowanych dokumentów spotykamy również formy dopełniacza l. poj. zakończone na *-ij (-yj)*, np.: *wolij* 11, *plebanij* 93v, *obligatij* 227v, *Zofij* 221, *kontradycij* 234v, *zaprzyj* 111v. Z powodu niejasnej pisowni trudno orzec na pewno, która z końcówek *-ej*, czy *-i* była używana. Być może owo *-ij* jest skutkiem zwężenia *e* przed *j* lub odzwierciedla stadium przejściowe między *-ej* i *-i (-y)*, a w rękopisach podlaskich akt urzędowych utrwalał proces wypierania *-ej* przez *-i*. J. Łoś uważa, że już w pierwszej połowie XVI w. *-ej* nie istniało w wymowie, było tylko manierą graficzną³⁵. Czy zatem w wymowie Podlasian w drugiej połowie XVI w. używana była końcówka *-i*, natomiast *-ej* pozostało martwym zapisem? Trudno o jednoznaczną odpowiedź, tym bardziej że Z. Klemensiewicz podaje, iż *-i (-y)* było w XVI wieku końcówką rzadką³⁶. Została ona przejęta z deklinacji żeńskiej spółgłoskowej typu *kości, złości*³⁷. W badanym materiale wystąpiła ok. 40 razy, np.: *od tej sukni* 8v, *przedał ćwiartkę roli* 27, *połowica studni* 28, *ziemi* 33, *skażni* 71v, *ot księdza plebanii* 93v, *u piekarni* 217, *się jęli zaprzy* 111v, *przędzy* 214. I. Bajerowa ustaliła, że raptowne załamanie występowania *-e* nastąpiło dopiero na początku XVIII w.: 17% *-i (-y)* w latach 1675–1696 i 79% w latach 1730–1740³⁸.

Współwystępowanie w dopełniaczu l. poj. rzeczowników żeńskich miękko tematowych końcówek *-e* || *-ej* || *-i (-y)* było zgodne z szesnastowieczną normą literacką. Jednakże dość liczne przykłady z *-i (-y)* w deklinacji miękko tematowej z mianownikiem l. poj. na *-a* świadczą o pewnym nowatorstwie badanych testów.

Celownik l. poj. najliczniej reprezentują rzeczowniki twar-dotematowe zakończone na *-e* pochodzące z dawnych tematów na **-a-*, np.: *zenie* 12, *siestrze* 59, *żałobie* 70v, *stronie* 100v, *ugodzie* 100v, *winie* 222v.

Nielicznie poświadczone w badanych tekstach rzeczowniki miękko tematowe mają wariantywne końcówki: *-i (-y)*, np.: *ku jego woli* 14, *skażni* 10v, *instancji* 220, *komornicy* 218³⁹; *-ej* wywodzące się z celownika odmiany złożonej przymiotnika³⁹, np.: *Zofjej* 2v, *paniej* 100v, *k tej sukniej* 8v, *ku egzekucyjnej* 227; *-e*: *ku połowice tej ćwierce* 75v.

W podlaskich aktach urzędowych wśród rzeczowników samogłoskowych w b i e r n i k u l. poj. trudno jest wskazać jednoznaczne kryteria dystrybucji końcówek fleksyjnych. Na przykład rzeczowniki twar-dotematowe zakończone w mianowniku na *-a* obok końcówki *-ę*, którą przybierają od najdawniejszych czasów⁴⁰, np.: *szkodę* 96v, *ciąpkę* 101, *biesadę* 105, *nawiązkę* 219, *przysięgę* 231, bardzo często przyjmują

³⁵ J. Łoś, *Gramatyka...* s. 103.

³⁶ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 288.

³⁷ S. Rospond, *Gramatyka...*, s. 261.

³⁸ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 80.

³⁹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 289.

⁴⁰ Tamże, s. 290.

też -ą, np.: *tę siekierą* 3, *na Barbarzą Bartoszwą* 28, *skazano przysięgą* 51, *o tą dobrą zioną* 100v, *na miescianinę* 101, *zgrabiwszy słomą* 106v. Nieliczne przykłady rzeczowników z końcówką biernika -ą znalazła I. Bajerowa w tekstach z XVII i XVIII w. Jednakże uważa ona, że mogą to być zwykłe omyłki druku⁴¹. Natomiast Z. Kurzowa ze względu na częste powtarzanie się przykładów typu: *tę wielką schizmą* w różnych tekstach północnokresowych skłonna jest uznać -ą w tematach twardych „za jeden z wariantów końcówki biernika deklinacji żeńskiej”⁴². Nietypowe dla języka ogólnopolskiego występowanie rzeczowników twardotematowych z końcówką biernika l. poj. -ą jest zatem cechą wspólną tekstów pochodzących z Podlasia i z kresów północno-wschodnich.

W badanych dokumentach zwracają uwagę również te rzeczowniki żeńskie, które biernik mają równy mianownikowi, np.: *stargował izba* 5v, *o te rolia* 1v, *wyrozumiawszy żalobę i oprza* 9v, *mają...siostra...chować* 13v, *o miedzia* 14, *dał jej suknia* 60v, *Przykazali jej przysięga* 51, *na Jakubowa dziewczka* 51, *rolia ma poriać* 109v, *kiniał włócznia* 113 i wiele innych. Podobne przykłady odnotowała Z. Kurzowa i uznała je za regionalną cechę polszczyzny północnokresowej⁴³. Zrównanie biernika z mianownikiem liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich i męskich na -a zaobserwowała już wcześniej H. Turska. Wskazała ona na białoruskie pochodzenie tej cechy. Według niej, podłożem tego zjawiska jest nie tylko akanie, ale też usuwanie połączeń typu spółgłoska twarda + e nieznanym białoruszczyźnie, a następnie rozszerzenie tego procesu na spółgłoski miękkie + e, np.: *daj ręka* → *pokaż szyja*. W ten sposób występowanie końcówki -a w bierniku l. poj. rzeczowników żeńskich i męskich na -a „stało się cechą formalną tych kategorii, tzn. uległo morfologizacji”. H. Turska dodaje, że -a w tych kategoriach gramatycznych stało się normą nie tylko wśród warstw niższych, ale także wśród warstw wyższych, a nawet dostało się do języka literatury⁴⁴. To z kolei, zdaniem Z. Kurzowej, dało podstawę do wprowadzenia końcówek dopełniacza w funkcji biernika rzeczowników żeńskich, głównie osobowych. Uważa ona, że jest to uderzająca cecha regionalna kresów północno-wschodnich. Formy typu: *proszę małżonki mey miłey Knehini* występują w materiałach AWK od pierwszej ćwierci XVII wieku⁴⁵. Podobne przykłady można zaobserwować w podlaskich aktach urzędowych, np.: *prosił obrony* 2, *Tej Barbary pytał urząd* 91, *jednać pani* 103, *aby Kwasiłotowej nagroził za rany* 220v, *on się jął prosić i jednać pani* 103, *miała niestlusnie skowrody tej dostać* 215v, *co karmiąc świni wydał* 219, *tej ziemie dał* 5, *abo ćwierki postąpił* 82, *poprawując żaloby swej* 234v, *dopuścił dobrowolnej intro-*

⁴¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się...*, s. 85.

⁴² Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 175.

⁴³ Tamże, s. 175, 264-265.

⁴⁴ H. Turska, *Jeszcze w sprawie widzę pana starosty*, *Język Polski* XXVIII 1948, s. 105-111.

⁴⁵ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 175, 265.

misji 231, dopuścili dobrowolnej intromisji w przerzeczone włóki i spokojnej dzierżawy 227v. Przykłady użyć końcówek dopełniacza w funkcji biernika rzeczowników żeńskich odnotowała H. Turska w ludowych gwarach polskich na Wileńszczyźnie w XX wieku, widząc ich związek z białoruskimi odpowiednikami występującymi w gwarach białoruskich⁴⁶.

Rzeczowniki miękkotematowe w bierniku l. poj. przybierają końcówki *-q*, *-ę*, np.: *o miedzią* 5, *tą studnią* 28, *na służącą* 90v, *za swoją niewolią* 49v, *apelacją* 95, *sukną zdrapał* 104v, *intromisją* 219v, *pracą* 103, *na karmią* 219, *kwitacją* 219v, *na dylacją* 233, *jałowicę* 10, *komornicę* 218^a, *połowicę* 218^av, *granicę* 222, *kosulię* 229v.

Feminina spółgłoskowe w większości wypadków biernik l. poj. mają równy mianownikowi, np.: *za dań miodową* 2v, *mia swoją część* 2v, *czyni wolność* 57v, *o pieczęć* 63v, *miał korzyść* 103, *odpowieź dała* 112, *na pomoc* 229.

Osobliwością w zakresie rzeczowników spółgłoskowych jest końcówka biernika l. poj. *-q*: *aby zamorską solą konstytucjami zakazano* 222. Rzeczownik *sól* w jednym przykładzie przybrał końcówkę *-a*: *odkupią inszą sola* 99v.

W narzędniku l. poj. rzeczowniki żeńskie mają końcówkę *-q*, np.: *z tąż służbą* 29, *przysięgą* 11v, *wolą* 14, *z żoną* 68v, *pieczęcią* 70, *panią* 112, *majątnością* 234v i wiele innych. Sporadycznie dochodzi do odnosowienia wygłosowego *-q*: *z dziewko swoją* 37.

W badanym materiale zwraca uwagę także osobliwa forma narzędnika l. poj. typu: *puścił z cieladziej* 96 || *z celiadzią* 113.

Niektóre rzeczowniki w narzędniku l. poj. temat mają zakończony spółgłoską miękką zamiast twardej, np.: *radią* 4v, *stronią* 5, *żonią* 13v itp.

W zakresie rzeczowników samogłoskowych twar-dotematowych wyłączną końcówką miejscownika l. poj. jest *-e* kontynuująca prasłowiańskie **-ě*⁴⁷, np.: *na biesiedzie* 8, *na gospodzie* 16v, *na wolnej drodze* 19, *po matce* 60v, *w tej karczmie* 102v, *na łysinie* 232.

Wśród rzeczowników samogłoskowych miękkotematowych końcówką dominującą jest dawne *-i*, po stwardniałych *-y*⁴⁸, np.: *w piekarni* 2v, *po niewoli* 219, *na ziemi* 232v, *na oprzy* 1, *na samej miedzy* 28, *na duszy* 105v, *na ulicy* 216v. Sporadycznie w tej grupie femininów spotyka się także końcówki: *-e*, którą J. Trypućko zalicza do rusycyzmów⁴⁹: *w czemnice* 94v, *w połowice domu* 63 oraz *-ej*: *po św. Trójcej* 83, *po św. Apoloniej* 51.

⁴⁶ H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Studia nad polszczyzną kresową, I, 1982, s. 71.

⁴⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 291.

⁴⁸ Tamże, s. 291.

⁴⁹ J. Trypućko, *Język W. Syrokomli*, Uppsala 1955–1957, s. 284.

Rzeczowniki żeńskie spółgłoskowe kontynuują prastłowiańską końcówkę *-i* (*-y*) z dawnych tematów na **-i-*⁵⁰, np.: *po śmierci* 2, *w swej właściwości* 78v, *na tej soli* 103, *w żadnej rzeczy* 58v itp.

Dwa rzeczowniki w miejscowniku l. poj. mają zmiękczone spółgłoskę tematyczną: *na drodze* 112, *w szkole* 92v.

Zebrany materiał pozwala stwierdzić, że dystrybucja końcówek miejscownika l. poj. w podlaskich aktach urzędowych jest w zasadzie zgodna z szesnastowieczną normą językową.

W mianowniku i bierniku l. mn. rzeczowniki twar-dotematowe mają końcówkę *-y* (*-i* po *k*, *g*) pochodzącą z dawnych tematów na **-a-*⁵¹, np.: *mian.* – *strony* 8v, *siostry* 13v, *szkody* 91v, *ławy* 220, *dzieweczki* 66, *tacki* 217, *włóki* 227v; *bier.* – *szkody* 68, *rany* 71, *żupy* 221v, *nauki* 23, *posługi* 37v, *beczki* 99v.

Rzeczowniki miękkotematowe przybrały końcówkę *-e* kontynuujące **-ě* z dawnych tematów na **-ja-*⁵², np.: *mian.* – *świnie* 226, *batalie* 228; *bier.* – *niedziele* 62v, *rolie* 68, *suknie* 112, *owce* 217v, *okiennice* 236v.

Rzeczowniki spółgłoskowe zakończone są w bierniku l. mn. na pierwotne *-i* (*-y*), końcówkę właściwą dawnym tematom na **-i-*⁵³, np.: *powinności* 30v, *żeności* 38v, *piersi* 236v.

W niektórych femininach miękkotematowych w bierniku l. mn. występuje *-i* zamiast ogólnopolskiego *-e*: *za 4 niedzieli* 229, *miał być winien 4 świni* 7. Podobne formy wynotowała Z. Kurzowa z tekstów AWK (występują od końca XVI w.), Chodźki, F. Mickiewicza, Syrokomli i filomatów. Występowanie *-i* (*-y*) zamiast ogólnopolskiego *-e* w rzeczownikach miękkotematowych uznała Z. Kurzowa za regionalną cechę dialektu kresowego⁵⁴.

Rzeczowniki samogłoskowe w dopełniaczu l. mn. mają odziedziczoną końcówkę zerową, np.: *szat* 11, *solanek* 56, *ksiąg* 58v, *kóz* 95, *drabin* 217.

Feminina spółgłoskowe i rzeczownik *dylacja* w dopełniaczu przyjęły *-i* (*-y*) wywodzące się z dawnych tematów na **-i-*⁵⁵, np.: *wszeliakich wolności* 225, *dylacji* 229.

Repartycja końcówek dopełniacza l. mn. zgodna jest zatem z szesnastowieczną normą ogólnopolską.

Celownik l. mn. rzeczowników żeńskich poświadczony jest w omawianych tekstach zaledwie kilkoma przykładami. Wynotowane formy przybierają w tym przypadku pierwotną końcówkę rzeczowników **-a-*, **-ja-* tematowych *-am*, np.: *panom*

⁵⁰ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 298.

⁵¹ Tamże, s. 293.

⁵² Tamże, s. 293.

⁵³ Tamże, s. 299.

⁵⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 267.

⁵⁵ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 298.

radam 5v, żonom 24v, siostram 13v, 5 kopam 50v, rzeczam 215v. Z. Klemensiewicz podaje, że „Wiek XVI jest okresem powolnego wygasania końcówki *-am*, a szerzenia się *-om*, która się upowszechnia od drugiej połowy tego stulecia”⁵⁶. Również z badań W. R. Rzepki wynika, że właśnie w XVI w. *-om* we wszystkich rodzajach wyparło pozostałe końcówki⁵⁷. Pod tym względem podlaskie dokumenty cechuje konserwatywność językowa.

W n a r z ę d n i k u I. mn. panującą końcówką jest *-ami* wywodząca się z tematów na **-a-*, **-ja-*⁵⁸, np.: *ostogami* 16v, *miedzami* 94, *ławami* 220, *sianożęciami* 80, *przynależnościami* 218^v. Rzeczownik *rzecz* obok nowej końcówki *-ami* zachował w jednym przykładzie starą, właściwą deklinacji spółgłoskowej⁵⁹ końcówkę *-mi*: *rzeczmi* 58.

W m i e j s c o w n i k u I. mn. występuje pierwotna końcówka *-ach*, np.: *księgach* 1, *ranach* 89v. W księgach miejskich Knyszyna uwagę zwraca stara końcówka *-ech*, która pochodzi z **vchъ*⁶⁰: *w sieniech* 217. H. Grappin podaje, że występowała ona w XIV i XV wieku⁶¹. Można więc uznać ją za cechę archaiczną omawianych dokumentów.

Deklinacja nijaka rzeczowników

M i a n o w n i k i b i e r n i k I. poj. najliczniej reprezentują rzeczowniki zakończone na *-e*, np.: mian. – *skazanie* 37v, *wyznanie* 76v, *upominanie* 110, *złupienie* 221, *zeznanie* 17, *używanie* 221v, *odarcie* 221; bier. – *zeznianie* 3v, *przemienianie* 17, *mieszkanie* 2v, *oddrapanie* 235v, *rozlanie* 232v, *wyzwanie* 59v, *darowanie* 97, *warzenie* 221v, *milczenie* 2v, *pobicie* 230, *o zabicie* 221 i wiele innych. Neutra należące do innych typów są mniej licznie poświadczane w podlaskich dokumentach, np.: mian. – *prawo* 3v, *prześcieradło* 10, *święto* 90, *mężobójstwo* 217, *kółko* 217, *województwo* 222; bier. – *świadectwo* 3v, *wiano* 60v, *zliodziejstwo* 106, *rękojemstwo* 234v, *słowo* 203.

W d o p e ł n i a c z u I. poj. końcówką panującą w podlaskich aktach urzędowych jest *-a* wywodzące się z dawnych tematów na **-o-*, **-jo-*⁶², np.: *według rozkazania* 3, *3 kopy żyta* 7v, *sukna* 8, *według niestania* 17, *miasta* 37v, *do więzienia* 237, *siedliska* 32, *nasienia* 3v, *podlie ciała* 217.

W przypadku tym uwagę zwraca również osobliwa forma: *dla dobru poddanych* 222 oraz *a z drugą rowu i poliu królewskich* 231. Kończówka *-u* została przeniesiona

⁵⁶ Tamże, s. 295.

⁵⁷ W. R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985, s. 32.

⁵⁸ W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność...* s. 72.

⁵⁹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 299.

⁶⁰ Tamże, s. 300.

⁶¹ H. Grappin, *Histoire de la flexion du non en polonais*, Wrocław 1956, s. 243.

⁶² Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 302.

z deklinacji męskiej i, jak podaje za H. Grappinem W. Książek-Bryłowa, w XVI występowała sporadycznie⁶³.

Dla wszystkich typów deklinacyjnych w celowniku I. poj. w omawianych tekstach powszechna jest końcówka *-u*, pochodząca z prasłowiańskich tematów na **-o-*, **-jo-*⁶⁴, np.: *ku zachowaniu 2v, miastu 5v, ku oglądaniu 214, karaniu 222v, ku swemu imieniu (imienie zostało tu użyte w znaczeniu 'własność, mienie')* 113.

Obok końcówki narzędnika I. poj. *-em* kontynuującej pierwotne **-emь* z tematów na **-jo* oraz **-ьmь* ze spółgłoskowych⁶⁵, np.: *wniesieniem 234v, opatrzeniem 231v, południem 113, nasieniem 4, poliem 26v, słowiem 100v, prawiem 3* w badanym materiale notujemy także końcówkę *-im*: *milczeniem 95, pisanim 96, nasieniem 3v, ogrodnem 13, sumnieniem 98v*. Jest ona charakterystyczna dla rzeczowników z przyrostkiem *ьj*, a powstała w wyniku ściągnięcia grupy **ьjemь*⁶⁶. Zdaniem A. Kowalskiej, *-im* w XVI w. rozszerzyło swój zasięg, a pod koniec wieku bardzo licznie występowało w drukach⁶⁷.

Rzeczowniki wywodzące się z dawnych tematów na **-o-* w miejscowniku I. poj. w podlaskich rękopisach kontynuują prasłowiańskie **-ě* w postaci *-e*, np.: *przy prawie 3, w gumnie 81v, na żelazie 217, na udzie 224, na kolieniu 230*. Neutra z tematem zakończonym na spółgłoskę tylnojęzykową oraz miękkotematowe przybierają końcówkę *-u*, przejętą w XV w. z odmiany męskiej⁶⁸, np.: *w temże siedlisku 60v, na polu 106v, na licu 237, po usprawiedliwieniu 230, w podwórzu 2127, w biciu 224, na obliczu 222v, w prowadzeniu 222, na weseliu 64*.

Do osobliwości w tym przypadku należy zaliczyć sporadyczne występowanie *-u* w tej kategorii rzeczowników, które dziś mają *-e*, np.: *na gardłu 91v, w niedzielny dzień po ranu 98v, Co przy niej i potomstwu jej wiecznie zostać ma 234v*.

W mianowniku i bierniku I. mn. rzeczowniki nijakie mają pierwotną końcówkę *-a*, np.: mian. – *okna 217*; bier. – *morderstwa 22, wnaczęta 74, święta 89, pęta 219, wiadra 223v, cła 222*.

W dopełniaczu I. mn. w analizowanych tekstach występuje końcówka zerowa, powstała po zaniku *jeru*, np.: *świętek 35, liat 62v, wiader 223v*.

W dopełniaczu I. mn. deklinacji nijakiej w knyszyńskich księgach została poświadczona również końcówka *-ów*, przejęta z odmiany męskiej: *przez dnow* 'den' 217. Według J. Łosia, była ona w użyciu od XVI do XVIII wieku⁶⁹.

⁶³ W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność...* s. 74.

⁶⁴ S. Rospond, *Gramatyka...*, s. 254.

⁶⁵ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 303.

⁶⁶ Tamże, s. 303.

⁶⁷ A. Kowalska, *Dzieje końcówki -im w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego w języku polskim*, Prace Językoznawcze I, Katowice 1969, s. 49.

⁶⁸ S. Rospond, *Gramatyka...*, s. 255.

⁶⁹ J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. III. Odmienienia (fleksja) historyczna*, Lwów 1927, s. 77.

W narzędniku l. mn. w podlaskich księgach występuje końcówka *-y* odziedziczona z deklinacji **-o-* tematowej i spółgłoskowej⁷⁰, np.: *słowy* 38 oraz 7 innych użyć, *świadcetwy* 219v. Uwagę zwraca to, że w badanych testach nie została poświadczona końcówka *-ami*, która została przejęta z deklinacji żeńskiej w połowie XVI w., w drugiej połowie tegoż wieku rozpowszechniała się coraz bardziej⁷¹. Taki stan rzeczy dziwi tym bardziej, że z badań przeprowadzonych przez S. Rosponda wynika, że końcówkę tę propagowali pisarze z Polski północnej⁷². Z. Kurzowa najwcześniejszy przykład z końcówką *-ami* w języku kresów północno-wschodnich odnotowała dopiero z 1608 r.: *prawami*. Ponadto zauważyła ona, że w tekstach reprezentujących dialekt kresowy *-y* występuje częściej niż *-ami*⁷³. Jak wynika z badań L. Muszyńskiego, również Skarga częściej używał *-y* niż *-ami*⁷⁴. Można zatem przypuszczać, że brak w badanym materiale przykładów z *-ami* w narzędniku l. mn. rzeczowników nijakich świadczy o tym, że pod koniec XVI w. na Podlasiu końcówka ta nie była jeszcze w użyciu. Być może jest to cecha archaiczna nie tylko dialektu wileńskiego, w którym *-y* utrzymywało się aż do XIX w.⁷⁵, ale też polszczyzny Podlasia. Nie jest wykluczone również, iż brak poświadczeń *-ami* wynika ze zbyt skąpego materiału, w którym akurat końcówka ta nie wystąpiła, choć mogła być używana. Opierając się tylko na takiej podstawie materiałowej, nie można jednoznacznie stwierdzić, czy w drugiej połowie XVI w. w języku Podlasiaków końcówka ta była w użyciu.

Miejscownik l. mn. w jednym przykładzie zachowuje pierwotną końcówkę *-ech*: w *miesciech* 222v. Obok *-ech* występuje wtórna końcówka *-ach*, która pojawiła się w średniowieczu analogicznie do rzeczowników żeńskich⁷⁶: *poliach* 29, *miesciach* 4v, (*miescach* 222, 225, *mieszczach* 214, 215), *miasteczkach* i *państwach* 222v. S. Rospond podaje, że: „Normą języka literackiego w XVI w. były warianty *-ech* || *-ach*”⁷⁷. Z przedstawionego materiału wynika więc, że rozkład końcówek miejscownika l. mn. w badanych dokumentach jest zgodny z ówczesnym językiem ogólnym.

⁷⁰ W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność...* s. 76.

⁷¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 307.

⁷² S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 98, Tenże, *Gramatyka...* 258.

⁷³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 173.

⁷⁴ L. Muszyński, *O fleksji rzeczowników u Piotra Skargi na podstawie fragmentów Rocznich dziejów kościelnych...*, RKJ ŁTN XIV, Łódź 1968, s. 175-176.

⁷⁵ J. Trypućko, *Język W. Syrokomli*, s. 268 oraz Tenże, *Nie dostrzeżona dotychczas końcówka narzędnika l. mn.* *Język Polski* XXXI 1951, s. 160-165.

⁷⁶ S. Rospond, *Gramatyka...*, s. 258-259.

⁷⁷ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 99.

Rzeczowniki męskie zakończone na -a

W liczbie pojedynczej rzeczowniki należące do tego typu odmieniają się według deklinacji żeńskiej:

M i a n. – *sługa* 8, *starosta* 18, *organista* 215v, *złoczyńca* 22, *mężobójca* 217.

D o p. – *starosty* 22, *wojewody* 23, *sługi* 101v, *rzance* 'rządcy' 16, *rzance a sprawce* 22, *sprawce* 221v, *woźnice* 216v, *złoczyńce* 231v, 233v.

C e l. – *sprawcy* 71v, *starości* 5v.

B i e r. – obok ogólnopolskiej końcówki -ę, np.: *sługę* 217, *jako rękojmię ugodzić tego Hrycza* 85v, *mężobójcę* 217, w podlaskich aktach urzędowych spotykamy typowe dla języka kresów północno-wschodnich zrównanie biernika z mianownikiem, np.: *ustrzegę twego złoczyńca* 106v || *tego złoczyńcę* 106v, *pierwszego Macieja cieśla* 110. Są to formy analogiczne do omawianych wyżej bierników równych mianownikowi rzeczowników żeńskich.

Charakterystyczną cechą regionalną kresów północno-wschodnich jest także używanie końcówki dopełniacza w funkcji biernika rzeczowników osobowych na -a analogicznie do męskich rzeczowników żywotnych⁷⁸. Zjawisko to wystąpiło w badanych tekstach: *Przed szlachetnego pana...podstarosty* 32v.

N a r z. – *starostą* 100, *dzierżawcą* 95, *rosbójcą* 112, *przyczyńcą* 226v.

W l. mn. rzeczowniki męskie zakończone na -a obok końcówek odmiany żeńskiej przybierają też męskie.

W m i a n o w n i k u rzeczowniki na -ca mają -e z deklinacji żeńskiej miękkotematowej: *nie są zbójce* 10, *ci rękojemce* 35v, *rajce* 75. Końcówkę męską -i przybiera rzeczownik *studzy* 10.

W d o p e ł n i a c z u również występują końcówki oboczne: zerowa charakterystyczna dla odmiany żeńskiej: *od sprawc* 222 x2 oraz -ów przejęta z deklinacji męskiej np. *sprawców* 222v.

Podobnie jak w powyższych przypadkach również w c e l o w n i k u współistnieją dwie końcówki: żeńska -am: *starostam i dzierżawcam* 222, oraz męska -om: *sprawcom* 222v.

W b i e r n i k u poświadczona została tylko końcówka odmiany żeńskiej -i: *jako sługi chowamy* 10, *za tysługi* 10.

Rzeczowniki typu: *bracia*

Poświadczone w podlaskich aktach urzędowych rzeczowniki *bracia*, *szlachta*, *czeladź* zachowują na ogół formę collectivów, czyli odmieniają się według paradygmatu rzeczowników rodzaju żeńskiego w liczbie pojedynczej, np.: *szlachta* 23, *rodem bracia* 62v, *zeznanie tej braciej* 99v, *u ich czeladzi* 101, *własnej braciej* 219v,

⁷⁸ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 265.

braciej swojej 4, *sliachcie objawił* 22, *oddalił od tego bracią* 234v, *bracią jego* 220, *jęli poddanie cieliacki ‘czeladź’ swoją* 113, *przed szlachtą* 23v, oraz najprawdopodobniej błędna forma narzędnika: *ize mi puścił z cieladzej mego winowatego* 96. Jednakże z kontekstu wynika, że w omawianych dokumentach kolektywna forma *bracia* w mianowniku pełni funkcję l. mn.: *braci...zeznali* 33, *bracia zapłacili* 13v, *przerzeźeni bracia...wolni będą* 20 itp. Ten fakt może świadczyć o tym, że w knyszyńskich księgach utrwalone zostało powolne przesuwanie collectivów do l. mn. Uwidacznia się ono w tym, że czasownik odnoszący się do rzeczownika zbiorowego posiada zawsze formę l. mn. Ponadto, gdy rzeczownik zbiorowy pełni funkcję podmiotu i jest w mianowniku, również przydawka określająca go przybiera formę l. mn., np.: *ci bracia* 4, *opacznii bracia* 33, *bracia rodzeni* 28v⁷⁹.

Nazwiska na *-ic*, *-owic*

W podlaskich rękopisach występują przykłady braku odmiany nazwisk na *-ic*, *-owic*, np.: *wedla Paluchowicz gumna* 42v, *od Jacoba Rymkowicz* 55, *temu Stanisławowi Bojarzynowicz* 6v, *Steczewi Dzienissowicz* 14, *na Stanisława na Bojarzynowicz* 6v, *na Marcina na Rimkowicz* 7, *na Piotra Smurloicz* 229v, *na Wojciecha Krywuloicz* 237, *na Truchonia Sienkowicz* 229 || *na Trochima na Brykowicza* 6, *na Simana Frankowicza* 7v, *Simka Litwinkowicza* 25 i wiele innych. Zdaniem W. Kuraszkiewicza, tego typu nazwiska były wówczas jeszcze żywymi formami dopełniacza l. mn., które po zaniku jeru nie różniły się od mianownika (końcówka *-ów* w dopełniaczu l. mn. przy takich nazwiskach pojawiła się być może aż w XVII w.). Nazwiska na *-ic*, *-owic* mogły występować w formie dopełniacza l. mn., ponieważ wyrażały one pochodzenie lub przynależność wobec imienia czy nazwiska przodka, „miały więc charakter tworów dzierżawczych (...) Zatem wyrażenia typu *Janowi Jurkowic* można rozumieć jako *Janowi (pochodzącemu z rodziny czy z rodu, albo z gromady) Jurkowiców*, a nie od imienia ojca, który mógł się nazywać np. *Paweł Jurkowic*. W ten sposób mogły się ustalać nazwiska dziedziczne na *-owic*”. Ponadto W. Kuraszkiewicz przypuszcza, że skoro w Warszawie XV–XVI w. formy dopełniacza dzierżawczego występowały obok właściwych patronimików odimiennych typu *Janowi Jurkowicowi* czyli *synowi Jurka*, a w mianowniku oba określenia brzmiały jednakowo: „łatwo mogło dojść do pomieszania treści obu typów”⁸⁰. Nieodmiennie patronimika wynotował także M. Karaś z tekstów kresowych początku XVI w.⁸¹

⁷⁹ Por. L. Muszyński, *O fleksji...*, s. 178-179.

⁸⁰ W. Kuraszkiewicz, *Nazwiska na -owic w Warszawie XV–XVI w.*, *Język Polski* XXXL, 1951, s. 27-28.

⁸¹ M. Karaś, *Kilka uwag o polszczyźnie kresowej początku XVI w.*, *Język Polski* LIII, 1973, s. 110.

Pozostałości liczby podwójnej

Zgodnie z szesnastowiecznym stanem ogólnopolskim liczba podwójna w podlaskich aktach urzędowych zachowała się szczątkowo, aczkolwiek dość licznie. Rzeczownikowym formom dualnym występującym w badanych tekstach prawie zawsze towarzyszy liczebnik *dwa* albo *oba*. Tylko parzystość naturalna wyrażana jest samym rzeczownikiem, np.: *oczy zaliła* 220v, *dane w ręce* 218^av, *po rękę i po inszych członkach* 221. Stosunkowo najczęściej w analizowanych dokumentach spotykamy formy dualne mianownika i biernika rodzaju żeńskiego, np.: mian. – *obie stronie* 6v, 63v, 84, 86, 105v, 112v, 215v, 218^a, 232, *obiedwie stronie* 59v, 230v, *dwie izbie* 220, *Dwie ranie* 228; bier. – *dwie niedzieli* 3, *za dwie niedzieli* 3v i wiele innych, *dwie becze soli* 2v, 3, *dwie siostrze* 5v, *za dwie kopie* 35v, *dwie misce* 67. Formy *dwie niedzieli* mogą mieć kresowe *-i* zamiast ogólnopolskiego *-e*. Wtedy nie byłaby to liczba podwójna, ale mnoga. Za taką interpretacją przemawia fakt, że forma *niedzieli* wystąpiła też przy liczebniku 4: *za 4 niedzieli* 229.

Formy dualne w innych przypadkach spotykamy sporadycznie, np.: narz. r. ż.: *rękoma* 94v, *obiema stronoma* 9, 24, *dwierma ławnikoma* 71v; mian. r. n.: *dwie liece* 18; bier. r. n.: *dwie liecie* 87v; bier. r. m.: *dwa palca* 214v, *wrócić 2 grosza* 3 oraz biernik równy dopełniaczowi rodzaju męskozwierzęcego: *mając dwu koniu* 233v. M. Kucała stwierdził, że już od początku XV w. formy dualne połączone z liczebnikiem *dwa* biernik mają równy dopełniaczowi, i że w formach połączonych właśnie z liczebnikiem synkretyzm ten wystąpił najwcześniej. Dodaje, że takie właśnie połączenia od początku XV w. obejmują też rzeczowniki męskozwierzęce⁸².

W połączeniu z liczebnikami *dwa*, *oba* obok form l. podwójnej w podlaskich rękopisach występują także formy liczby mnogiej, np.: *za dwie beczi* 108, *obie strony* 24v itp. Również rzeczownik *ręka* w dopełniaczu przyjmuje formę l. mn. zarówno przy liczebniku *dwa*, jak i bez niego: *u obydwu rąk* 225v, *do rąk* 62v, *z jego rąk* 3v.

Wahania w kategorii rodzaju

Niektóre rzeczowniki występujące w podlaskich dokumentach mają inny rodzaj gramatyczny lub odmieniają się według innej deklinacji niż ich współczesne odpowiedniki. Rodzaj męski mają rzeczowniki: *ten morg* 65, *tego morga* 65, *w tym morgu* 5, *przedał mork polia swój własny* 5, *którego połowicy ogroda* 218^av, *Tego połowica domu* 21v, *za moim domowym grabieżem* 3, *z którego renku bolieść cierpię* 235, *wziąć z kieszenia* 233, *tem swoim rękojmiąm* 50, *półćwiartek żyta* 111, *nie chce dać półćwiartka jęczmieniu* 50.

⁸² M. Kucała, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 157.

Niektóre formy występujące w omawianych rękopisach przejawiają fakultatywność rodzajową, np.: *półwłoka* || *półwłók*: *A ta półwłoka* 92, *tę półwłoki* 92 || *który półwłók* 32v, *na ten półwłók* 32v, *półwłóczka* || *półwłóczek*: *tej półwłóczkiej* 29v || *zastawa półwłóczka* 108v, *z tego półwłóczka* 29v.

W badanych tekstach występują też takie formy, których budowa słowotwórcza nieco różni się od dzisiejszej, a w związku z tym inny jest też rodzaj gramatyczny: *zamianek domu* 32, *zamiankiem* 105v || *zamiana* 68, *zamianę* 68.

W rodzaju żeńskim występują rzeczowniki: *zastawa* 215v, *dał w zastawę* 65, *o zastawę* 63, *zastawą daje* 55v, *na zastawę* 11, *obyczajem zastawy* 215v, *żeby była pomiarą* 55v, *odieszło na dwor pomiarą* 104, *woli, żeby odszedł ten morg od niego pomiarą* 65, *Przedanie ćwiartki ziemie pomierze miasta* 61. Formy *pomierze* mogą być również interpretowane jako ‘według miary’.

Zaobserwowane w podlaskich dokumentach wahania w rodzaju gramatycznym dotyczą rzeczowników nieżywotnych. M. Kucała wykazał, że najliczniejszą i najbardziej wyrazistą grupę wśród takich rzeczowników stanowią derywaty odczasownikowe i od wyrażen przyimkowych. Wyjaśnia on również, że zmiany rodzaju właśnie rzeczowników nieżywotnych wynikają z „chwiejności rodzajowej widocznej w niektórych grupach rzeczowników” i zachodzą w całej historii języka polskiego. M. Kucała dodaje też, że im odleglejsza przeszłość, tym większa chwiejność i więcej zmian w języku⁸³. Z. Kurzowa takie wahania, jak: *grabież* m., *morg* m., *pomiar* || *pomiarą*, *zastaw* || *zastawa* uznaje za znamienne dla ówczesnego języka ogólnopolskiego⁸⁴.

Wahania w kategorii liczby

Rzeczowniki *nieszpory* i *zapusty* w podlaskich aktach urzędowych występują w liczbie pojedynczej: *po nieszporze* 79, *na Star y Zapust* 60v, *Kopę na Zapust miał dać* 102, *od Starego Zapustu...do drugiego Starego Zapustu* 86, *w Zapust* 235 || *przed Zapusty* 96v. Z nieustabilizowaną liczbą mamy do czynienia także w wypadku rzeczownika *mięsopest*, co według *Słownika etymologicznego języka polskiego* A. Brücknera znaczy: „przeniesione z ‘postu’ (‘carnisprivium’, gdy mięsa pusto, t. j. nie wolno używać) na ‘ostatki’ przed nim...”. W jednym przykładzie rzeczownik ten przybiera formę l. poj.: *po Starym Mięsościu* 14v, w drugim formę l. mn. z końcówką zerową: *ot tych Mięsopest aż drugich Mięsopest* 94. W liczbie mnogiej użyte są też przydawki określające ten rzeczownik.

⁸³ M. Kucała, *Rodzaj gramatyczny...*, s. 159.

⁸⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 163.

Tematy supletywne

W analizowanych tekstach obok nowszych form liczby mnogiej rzeczowników *człowiek* i *rok*, czyli *ludzie* 70 i inne, *liata* 74v, 55, *lat* 55 itp. Występują też staropolskie: *na ty roki* 89, *skazał roki przysięgi* 80, *człowieków* 113, 230. Ponadto rzeczownik *rok* w liczbie pojedynczej zastępowany bywa przez formę *lato*, np.: *Lata Bożego* 2, *liata bożego* 16, 29, *półtora lata* 110 (*liata* 22), *na przyszłe święto Nowego Liata* 218^b, *w dzień Nowego Liata* 218^b, *na przyszłe Nowe Liato* 229v, *od roku terażniejszego Nowego Liata* 232. Podobne formy odnalazł L. Muszyński u Skargi, np.: *półtora lata*, *Nowe Lato* itp. L. Muszyński wyjaśnia, że zastąpienie *roku* przez *lato* nastąpiło pod wpływem liczby mnogiej *lata* „oraz przez analogię do znaczenia wyrazu *lato*” jako trzeciej pory roku⁸⁵.

Odmiana przymiotników i imiesłów przymiotnikowych

Rzeczownikowe formy przymiotników i imiesłów przymiotnikowych

Wiek XVI to czas normalizacji deklinacji przymiotników. Następane stulecia odziedziczyły po nim stan bardzo zbliżony do obecnego. Między innymi wtedy to doszło do redukcji „deklinacji rzeczownikowej do pozycji reliktu w nom. m. i f. (funkcja orzecznikowa)”⁸⁶. Jednakże w księgach miejskich Knyszyna przymiotniki i imiesłowy proste nadal występują dość licznie, a ich różnorodność świadczy o tym, że w drugiej połowie XVI wieku na Podlasiu są one kategorią ciągle żywą.

Rodzaj męski

W m i a n o w n i k u l. poj. występuje najwięcej przykładów form prostych przymiotników i imiesłów. W badanym materiale obok form dziś już nie używanych, spotykamy również takie, które w skostniałej postaci występują we współczesnej polszczyźnie: *winien* 4 oraz z negacją *nie winien* (w sumie kilkadziesiąt przykładów), *powinien* 75v i inne, *gotów* 89 i inne, *wesół* 112v, *wart* 110, *nie wart* 111v. Przymiotnik *wart* zwraca szczególną uwagę, ponieważ, jak podaje J. Petr, w postaci niezłożonej przedostał się on z języka niemieckiego do polszczyzny w drugiej poł. XVII wieku⁸⁷. Tymczasem *wart* w podlaskich dokumentach odnotowany został już w 1557 r. Wobec tego należy przesunąć czas owego zapożyczenia z wieku XVII na XVI.

⁸⁵ L. Muszyński, *O fleksji...*, s. 181.

⁸⁶ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 103.

⁸⁷ J. Petr, *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 28, 108.

Dużo większe zróżnicowanie leksykalne obserwujemy wśród przymiotników i imiesłowów prostych, które po XVI wieku wyszły z użycia: *żyw* 49v, 224v, *praw* 7v, *niebezpieczeń* 230, *chrom* 231v, *wolen* 62 oraz wiele innych przykładów, *posłuszeń* 15, *winowat* 3, *nie przypędzon, ani przymuszon* 34v, *przymuszon* 75v, *pytan* 23, *upomienion* 236, *oskarżon* 235, *ukazan* 77, *uchwycon* 76, *osadzon* 77, *nakazan* 228, *odłożon* 228, *obwinion* 221v, *sądzon* 96v, *skaran* 219, *karan* 221v, *zdan* 236, *dan* 221v, *podan* 217, 237v, *założon* 218av, *złożon* 229, 234, *skazan* 23, 217, *przydan* 216 i inne.

Wśród form prostych wyodrębnia się znaczeniowo grupa przymiotników dzierżawczych pochodnych od imion własnych: *Czimochow syn* 39, *Czuczerejow Roman* 32v, *ociec Dmosikow* 223v, *dom i ogród Janow Pluskatow* 103v, *Jurkow syn* 9, *syn Lewkow* 64, *ociec Matisow* 215, *syn Mikołajow Szarszaninow* 86v, *brat nieboszczykow* 62v, *syn nieboszczykow* 233v, *świadek Oziebłow* 6v, *Postrzygaczow syn z Haćkowem* 214, *półwłóczek Serafinow* 68, *Sienko Sierchiejow zięć* 37, *Tomko Sokołow* 62, *Supronow syn* 215v, *Świetlikow zięć* 6, *brat Wiasselow kuśnierzow* 101v.

W mianowniku l. mn. poświadczona została końcówka *-y*: *mianował na Tarusę i na Slawskie i Niewiarowskiego, które są wyżej opisany* 23v, *nieprzymuszony zeznali* 14, *wyżej mieniony porucznicy* 71v, *przerzeczony światkowie* 88, *przerzeczony mieszkanie* 89, *nie będąc przymuszeni, ani przypędzony* 69v, *nie przymuszony, ani zwiedzeni* 105v.

W innych przypadkach przymiotniki i imiesłowy proste występują zdecydowanie rzadziej: w d o p. l. poj. – *z sziera* (tzn. z surowego) *korzenia* 2, w c e l. l. poj. – *po pianu* 233, w b i e r. l. mn. – *przydał urząd...ławniki przysiężny* 223v. W ostatnim przykładzie nie dziwi stary biernik przy rzeczowniku męskoosobowym zamiast występującej w tej funkcji formy dopełniacza. Z badań W. R. Rzepki wynika, że lata 1574–1590 są dopiero wstępną fazą kształtowania się męskoosobowego gen.–acc. pl. przymiotników i liczebników porządkowych użytych rzeczownikowo jako dopełnienia⁸⁸. Już wcześniej M. Kucała stwierdził, że to zaimki i przymiotniki (od nich rozpoczął się proces rozwoju form acc. = gen. pl.) narzucają swoją formę rzeczownikom, wtedy gdy przydawka znajduje się przed określonym rzeczownikiem. Jednakże w tekstach z początku XVII w. odnalazł on wiele form starego biernika zaimków i przymiotników wtedy, kiedy występują one po rzeczowniku⁸⁹.

Rodzaj żeński

W badanym materiale trudno wskazać niewątpliwe przymiotniki proste w m i a n o w n i k u l. poj., ponieważ w podlaskich dokumentach rękopiśmiennych, w zależności od ręki pisarskiej, albo wcale nie są oznaczane samogłoski pochylone, albo

⁸⁸W. R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika...*, s.29.

⁸⁹M. Kucała, *Rola zaimków i przymiotników w powstaniu męskoosobowego acc.–gen. plur.*, Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski, Wrocław-Kraków-Warszawa-Gdańsk 1972, s. 87-92.

czynione jest to w sposób niekonsekwentny. Można jednak przypuszczać, na podstawie tak licznie poświadczonych męskich form przymiotników prostych w mianowniku l. poj., że również wśród żeńskich w mianowniku l. poj. pewna grupa przykładów (szczególnie w funkcji orzecznika) to formy niezłożone. Dodać należy, że najwięcej przykładów przymiotników prostych rodzaju żeńskiego przypada właśnie na mianownik l. poj. J. Petr zaobserwował, że w XVI w. istnieje wyraźna morfologiczna zależność między przymiotnikami prostymi w mianowniku l. poj. r. żeńskiego a przymiotnikami prostymi w mianowniku l. poj. r. męskiego. Polega ona na tym, że nie występuje taki przymiotnik prosty w mianowniku l. poj. r. żeńskiego, którego nie byłoby w mianowniku l. poj. r. męskiego⁹⁰. Można zatem przypuszczać, że formy typu: *była...winna* 217v, *gotowa była* 11v, *żona Matisowa* 9v, *była wolna* 55 są przymiotnikami prostymi.

W przypadkach zależnych przykłady przymiotników prostych są pewniejsze, a ich występowanie szcztkowe. W d o p. l. poj. – *pilnował przysięgi na rok złożony* 17. W m i a n. l. mn. – *dzieweczki nie przypędzony ani przymuszony* 66, *wolny ty obie strony* 24v.

Rodzaj nijaki

Formy proste imiesłowów w rodzaju nijakim występują częściej niż przymiotników. Podobnie jak w wypadku r. męskiego i żeńskiego najwięcej przykładów przypada na m i a n o w n i k l. poj.: *aby to lice okazano beło* 77, *było jemu położono* 70, *było...winno* (dziecko) 71, *aby to jawno...było* 88, *jest...zapisano* 214, 215, *Co jest do ksiąg zapisano* 221, 228v, 232, 232v, *jest szerzej opisano* 71v. W m i a n o w n i k u l. mn. występują takie przykłady, jak: *aby beła podana* (dobra) 223v; w n a r z ę d n i k u l. mn. – *targnął się rękąm albo nieuczciwy słowy* 38.

Z. Klemensiewicz poświadcza obecność imiesłowów prostych w mianowniku r. nijakiego, gdy w funkcji podmiotu występują zaimki *to*, *co*, *ono*, jeszcze w XVII wieku⁹¹.

Wiele podobnych form wynotowała Z. Kurzowa z AWK. Z jej badań wynika, że w polszczyźnie północnokresowej występowały one nadal jeszcze w XVIII w. i stanowiły „na tle języka ogólnego rys archaiczny”⁹².

⁹⁰ J. Petr, *Niezłożone formy...*, s. 52.

⁹¹ Z. Klemensiewicz, *Szcztki niezłożonej odmiany przymiotników w staropolszczyźnie*, *Prace Filologiczne* XII, 1927, s.124.

⁹²Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 181.

Niezłożone formy przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych w podlaskich rękopisach najczęściej występują w funkcji orzecznika⁹³, np.: *ostał jemu winien* 102, *ostał praw 7v, jest wolen* 37, *był wiar* 110v, *był wesół* 112, *beł ukazan* 77, *był...złożon* 234 itp.

Zdaniem Z. Klemensiewicza, przymiotniki proste od XVI w. rzadko występują w tej funkcji, natomiast wśród imiesłowów formy proste przeważają w pierwszej połowie tego stulecia „później mnożą się złożone”⁹⁴. Badany materiał może zatem wydawać się bardzo archaiczny. Jednakże najliczniej poświadczony są takie przymiotniki proste, które w skostniałej postaci używane są również dzisiaj, a jednocześnie „wykazują indywidualną skłonność do formy niezłożonej, przynajmniej w orzeczniku”⁹⁵, czyli takie jak: *winien*⁹⁶, *powinien*, *wesół*, *gotów*, *wart*, *żyw*.

W wypadku imiesłowów w badanym materiale zdecydowaną większość stanowią formy złożone. Materiał podlaskich rękopisów potwierdza zatem opinię Z. Klemensiewicza, że w drugiej połowie XVI w. nastąpił przyrost imiesłowowych form złożonych.

W funkcji przydawki w analizowanych dokumentach przymiotniki proste występują raczej rzadko. Najliczniej reprezentowaną grupą wśród nich są przymiotniki dzierżawcze z przyrostkiem *-ow*⁹⁷, np. *Jurkow syn*. Ponadto w tej funkcji zdarzają się także przymiotniki o innej budowie słowotwórczej, ale w przypadkach zależnych, np.: z *sziera* (tzn. z surowego) *korzenia* 2, w bier. l. mn. – *przydał urząd...ławniki przysiężny* 223v, w narz. l. mn. – *targnął się rękąm albo nieuczciwy słowy* 38.

⁹³ Pod uwagę biorę orzecznik wyrażony tylko przez przymiotnik i imiesłów przymiotnikowy w mianowniku r. męskiego i nijakiego, ponieważ trudno jest w badanych dokumentach odróżnić formy proste od złożonych w mianowniku r. żeńskiego.

⁹⁴ Z. Klemensiewicz, *Szczątki niezłożonej...*, s.124, 129.

⁹⁵ Tamże, s. 128.

⁹⁶ W omawianych tekstach przymiotnik złożony *wimny* poświadczony jest zaledwie kilka razy, np. 100v. Prawdopodobnie również przymiotnik *wolen* w znaczeniu „wolno mu coś zrobić” wykazywał indywidualną skłonność do formy prostej. *Wolny* poświadczony jest zaledwie kilka razy.

⁹⁷ S. Szlifersztejnowa uważa, że przymiotniki dzierżawcze pełnią funkcję orzeczników, ponieważ: „Przymiotnik dzierżawczy nie wymienia tu bowiem jednej z podstawowych cech podmiotu, bez której rzecz nazwana przez podmiot po prostu nie istnieje, ale orzeka coś o podmiocie, jest wyrazem postawy sądującej wobec niego, uwydatniając cechę przypadkowo różniącą dany przedmiot od innych przedmiotów tejże klasy, nie mającą żadnego wpływu na ogólne wyobrażenie nazwanej rzeczy”. Ponadto twierdzi ona, że niemal wszystkie przytoczone przez nią formy niezłożone przymiotników dzierżawczych użyte zostały w funkcji przydawki orzeczeniowej, co umożliwiło występowanie w średniowieczu w „dość pokażnej liczbie przypadków”. S. Szlifersztejnowa, *Przymiotniki dzierżawcze w języku polskim*, Wrocław 1960, s. 34-35, 89.

Skoro od wieku XVI nie spotyka się przymiotników prostych w przydawce, z wyjątkiem przymiotników dzierżawczych z przyrostkiem *-ow, -in* pochodnych od imion własnych lub pospolitych⁹⁸, można stwierdzić, że badany materiał pod tym względem reprezentuje stan zgodny z ogólnopolską normą językową.

W podlaskich księgach przymiotniki proste sporadycznie występują także w funkcji przydawki orzekającej⁹⁹, np.: *pan Jakub Czech jedzie wesół* 112v. J. Petr wyjaśnia, że w tej funkcji niezłożone formy przymiotników najczęściej używane były w XV w., a od wieku XVI ich liczba kurczy się coraz bardziej¹⁰⁰.

Statnią funkcją, którą pełnią przymiotniki proste w badanych dokumentach, jest funkcja modalna¹⁰¹. Trzy formy: *powinien, winien i gotów* wystąpiły w takiej roli. Dwie pierwsze wyrażają modus konieczności, np.: *będzie powinien czynsz na każdy rok płacić* 94, *winien będzie Jan dosyć czynić* 223v, *nie winien dać tej liphy* 95v; ostatnia wyraża tylko prostą dyspozycję do realizacji dictum¹⁰², np.: *Iżem ja gotów na ranach swoich podeprzeć cielesną przysięgą* 89v, *beł gotów dosyć uczynić* 225v, *jestem gotów i teraz położyć* 233, *beł gotów przysięc* 234, *był gotów przysięgi słuchać* 235.

Odmiana przymiotnikowo-zaimkowa

Rodzaj męski i nijaki w liczbie pojedynczej

Przymiotniki określające rzeczowniki męskie nieżywotne i nijakie biernik mają równy mianownikowi, np.: *na dzień dzisiejszy wtorkowy* 9, *przedał siedlisko gołe* 13v i wiele innych. Natomiast przymiotniki będące określeniami rzeczowników męskich żywotnych na ogół biernik mają równy dopełniaczowi, np.: *za sąsiada dobrego* 230v, *wziąłem był konia gościnnego* 216v itp.

W podlaskich aktach urzędowych występują także pierwotne formy biernika mimo żywotności określanego przez przymiotnik rzeczownika. Dotyczy to szczególnie utartych zwrotów, ale nie tylko, np.: *na święty Michał* 108v, *na Święty Marcin* 50v, *na przyszły św. Marcin* 110v, *przydał jemu koń pleszniwy* 78, *koń mój wliasny wzięto* 110v. W zasadzie tej archaicznej cechy, wyłączając utarte zwroty, nie spotykamy w innych tekstach z drugiej połowy XVI wieku.

Narzędnik i miejscownik. S. Rospond twierdzi, że: „Mieszanie form rodzajowych i przypadkowych było w XVI w. powszechne”. Przypuszcza on także, że Kochanowski wymawiał *e+N*, a przewaga końcówek *-ym, (-im)* w jego utworach jest konsekwencją korekt drukarskich, a nie cechą języka poety¹⁰³. Także Z. Klemensie-

⁹⁸ Z. Klemensiewicz, *Szczątki niezłożonej...*, s. 129.

⁹⁹ Por. J. Petr, *Niezłożone formy...*, s. 67-72.

¹⁰⁰ Tamże, s. 70-71.

¹⁰¹ Por. J. Petr, *Niezłożone formy...*, s. 78-85.

¹⁰² Termin przejęty od J. Petra, por. *Niezłożone formy...*, s. 84.

¹⁰³ S. Rospond, *Język i art yzm językowy...*, s. 105.

wicz uważa, że: „w XVI w. wydaje się przeważać *-em*”¹⁰⁴. Natomiast według A. Kaliny, „w drugiej poł. XVI w. przechyla się szala na stronę zakończenia *-ym* tak dalece, że zakończenie *-em* należy do wyjątków”¹⁰⁵. Wprowadzenie do narzędnika i miejscownika końcówek *-ym* (*-im*) obserwujemy między innymi w *Apokalipsis Reja* oraz w *Eneidzie* Andrzeja Kochanowskiego¹⁰⁶.

W materiale ksiąg miejskich Knyszyna poświadczona jest zdecydowana dominacja końcówki *-em* w obu przypadkach i rodzajach. W narzędniku r. męskiego na ok. 445 form 360 to przymiotniki zakończone na *-em*, np.: *przet świętem Marcinem* 108, *pożycznem obyczajem* 218^bv, *Przed temże sądem zagajonem* 216v, *koniem gniadem* 215, *ostatecznem testamentem* 234v, *synem własnem* 219v, ale też: *urzędem mieszkim* 11, *przed urzędem knyszynskim* 77, *wolnym go uczynili* 104v. W r. nijakim notujemy 9 razy *-em* i 3 razy *-ym* (*-im*), np.: *słowiem ...nielusznem* 107v, *przet prawiem mieszkim* 108v, *prawem przyrodzonym* 234, *przet prawem dwornim i miejskim* 71, *imieniem Sobiechowym* 93v.

Miejscownik jest mniej licznie zaświadczony, jednakże proporcje rozkładu końcówek *-em* || *-ym*, (*-im*) są podobne. W r. męskim 57 form przybrało *-em*, 11 – *-ym* (*-im*), np.: *w roku panskim* 86, *Na pliacu bartłomiejowskim* 217, *na boku prawem* 228, *przy swoim zdrowiu zupełnym* 75v. W r. nijakim *-em* wystąpiło 16 razy, *-ym* (*-im*) — 6 razy, np.: *w mieście knischińskim* 233, *na oku prawem* 232, *na miejscu Błaskowym i Maćkowym* 1v.

Trudno jednoznacznie odpowiedzieć, dlaczego w badanych tekstach występuje tak wiele form zakończonych w narzędniku i miejscowniku na *-em*. Być może jest to cecha lokalna. Być może w języku potocznym końcówka ta używana była częściej, a drukarnie próbując ustabilizować chwiejność obocznych końcówek, podporządkowały sobie pod tym względem pisarzy¹⁰⁷. Rękopisy zatem mogłyby odzwierciedlać stan, jaki panował w żywej mowie. Jednakże w rękopisach z innych regionów Polski, np. w księgach miejskich Tarnowskich Gór *-em* zostało poświadczane nielicznie¹⁰⁸. Za wystarczające trzeba chyba przyjąć wyjaśnienie S. Rosponda: „Niektórzy pisarze dają dla *N* oraz *Mc* przewagę końcówki *-ym*, inni na odwrót *-em*”¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, s. 301.

¹⁰⁵ A. Kalina, *Historia języka polskiego, I, Formy gramatyczne*, Lwów 1883, s. 320.

¹⁰⁶ M. Łukowicz, *Deklinacja i koniugacja w dziele Mikołaja Reja Apokalipsis*, Sprawozdania Komisji Językowej AU, V, Kraków 1894, s. 46; H. Borek, *Język Andrzeja Kochanowskiego...*, 128.

¹⁰⁷ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s.105.

¹⁰⁸ A. Kowalska, *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Tarnowskich Gór*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 55.

¹⁰⁹ S. Rospond, *Gramatyka...*, s. 286.

Rodzaj żeński w liczbie pojedynczej

W dopełniaczu końcówką dominującą jest *-ej*, np.: *winy zaklatnej* 8, *wedle przysięgi kościelnej* 98v itd.

W celowniku odnotowano końcówkę *-e*: *przeciwko teźże ćwiarcinie nalieżące sł. Panu Marcinowi* 109v. W tym przypadku jest ona wynikiem realizującej się w odwrotnym kierunku „tendencji zrównania tych trzech przypadków”¹¹⁰, czyli dopełniacza, celownika i miejscownika. W pozostałych przykładach występuje *-ej*, np.: *przeciw stronie obrażonej* 221.

Obok ogólnopolskiej końcówki *-ą*, np.: *dał jemu ostatnią ratę* 38, *tę sumę przerzeczoną* 102v, *suknię kołtrysową* 215v w bierniku sporadycznie trafia się przejęta z deklinacji rzeczowników końcówka *-ę*: *na te szkode mienionie* 112v, *dziwke swoje własne* 73v. K. Nitsch jest zdania, że pochodzenie tej końcówki należy wiązać z kresami, czyli terenami, gdzie nie występuje *a* pochylone. Natomiast H. Grappin przyczynę występowania *-ę* tłumaczy rodzimymi procesami morfologicznymi (analogia do form *moję, jedną*)¹¹¹.

W bierniku w podlaskich dokumentach funkcjonuje także regionalna końcówka *-a*. Jej powstanie H. Turska tłumaczy rozszerzeniem „zgodności formalnej pomiędzy nom. i acc. sg. rzeczowników na przymiotniki, zaimki i liczebniki”¹¹², np.: *dał jej suknia czerwona, luńska* 61, *wzięli z niej...kosulka kolieńska* 81v, *ma dziesięcina płacić snopowa* 94, *obwiniawszy ta dobra żona* 100v, *zapłacić wina nierównia* 107, *odda ta przerzeczona suma* 107, *przerzeczonia summa wróci* 109v, *dali mi krowia jałowia, czerwonia* 4, *kupiłam suknia brunatna* 2, *i zupełna zapłata wziął* 12v, *maja ta ista sostra młodsza chować* 13v, *zapłata...wyznawa zupełna* 57v.

W badanym materiale poświadczona jest również forma z ogólnopolską końcówką *-ą* przy rzeczowniku, który formę biernika ma równą mianownikowi: *intromisja urzędową podawszy* 228v.

Liczba mnoga

Obok form pierwotnego mianownika łączącego się z męskoosobowym rzeczownikiem, np.: *opatrzni mieszczanie* 24, *ławnicy przydani* 220, *sąsiedzi przerzeczoni* 217, *ludzie dobrzy* 107, *dwa ławnicy przysiężni* 221 w podlaskich dokumentach wyjątkowo występują także w tej funkcji formy pierwotnego biernika: *światki naku pionie* 112v, *urząd... skazał Paska z pomocniki jego... być winne* 221.

W dopełniaczu obok dominującej końcówki *-ych (-ich)*, np.: *ławników przysięgłych* 16, *pieniędzy gotowych pożycznych* 107v, *u świetlicznych drzwi* 217, *słów*

¹¹⁰ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 333.

¹¹¹ H. Grappin, K. Nitsch, *O końcówce -ę biernika żeńskiego liczby pojedynczej przymiotników*, *Język Polski XXVIII*, 1948, s. 169-172.

¹¹² H. Turska, *Jeszcze w sprawie...*, 108.

nieuczciwych 100, *ksiąg ziemskich nurskich* 58v sporadycznie trafia się także gwarowe *-ech*, np.: *do rozumniech liat* 74v, *do przysziech Got* 108v, *wziętech* (kop 12) 227v.

W nielicznie poświadczonym celowniku również występują końcówki oboczne *-ym* || *-em*: *uczciwym* 71v, *slachetnym* 19v, *przerzeczonym* 13v || *będącym* 222 (*bandączciem* 14). Z. Klemensiewicz uważa, że *-em* jest wynikiem „chwiejności *-y* || *-i* przed *m*”¹¹³.

Bez względu na rodzaj w bierniku panuje stara końcówka *-e*, np.: *przet sliawietne pany* 13v, *obrał sobie dwa światki postronne* 98v, *jeno ty sąsiady zobopólne, dobre a cnotliwe* 98v, *na mieszczaany knyssinskie* 109, *przez dobre, cnotliwe ludzie* 110, *przez... ławniki przerzeczone* 217, *ławniki przysiężne* 218^a, *przez ławniki zestane* 225, *nieporządne ludzie chowa* 231v, *na przyjacioly a potomki mężowe* 234v, *mam zeznanie litkup dobre ludzie* 3v, *Jam posłał posły miesckie* 216, *mieszczaany knyszyńskie* 217v, *pobrał te przerzeczone pieniądze* 112, *rękawy odprute* 215v, *pliace pomienione* 231, *dobra pozostałe* 228, *słowa nieucztiwe* 49v, *w księgi ziemskie* 22, *niemałe szkody* 113v.

W połączeniu z liczebnikiem *dwa* rzeczownik osobowy i przymiotnik go określający przyjęły formę dopełniacza: *Przydał dwu ławników przysiężnych* 220.

Narzędnik ma oboczne końcówki *-emi* || *-ymi* (przymiotniki określające rzeczowniki nijakie przyjmują tylko *-emi*), np.: *przed dobreimi luczmi* 18, *Przet slachetnemi pany* 22, *czasy wiecznemi* 228v, *pożytkami... przynalieżącemi i przysłużającemi* 356, *słowy nieuczciwemi* 220, *sromotnemi słowy* 236v, *obronami prawnemi* 218^b, 227v, *dobrymi ludźmi zaświatczył* 98. Z. Klemensiewicz stwierdza, że w XVI i XVII wieku przewagę miała końcówka *-emi*¹¹⁴. Materiał ksiąg miejskich Knyszyna to potwierdza. Na ponad 60 form w około 40 poświadczonych jest *-emi*.

Substantywizacja przymiotników

W podlaskich aktach urzędowych występuje liczna grupa wyrazów, które uległy procesowi substantywizacji¹¹⁵. Przede wszystkim są to nazwy urzędów i funkcji, nazwy godności urzędników, nazwy kobiet na *-owa*, *-ina*, nazwy opłat, ulic i inne. Odmieniają się one według deklinacji przymiotnikowej. Wśród nich najliczniej poświadczony są nazwy żeńskie.

Liczba pojedyncza

M i a n. – r. ż. *Grzesiowa Katarzyna* 11v, *Ursula Klimkowa* 54v, *Marcinowa Zdunowa* 37, *Małgorzata Krupina* 70v, *Stara Walendzina* 83v, *Janowa Czizina* 105, r. m. *podwojski* 218^b, *potkomorzy* 113v, *woźny ziemski* 111v, *podstarości* 9, *poddany* 99v.

¹¹³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 335.

¹¹⁴ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 301.

¹¹⁵ S. Jodłowski, *Substantywizacja przymiotników w języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.

Dop. – r. ż. *Jakubowej Liekarzowej 76, Janowej Zarębaczowej 215v, Zofiej Hiczkowej 25v, Marcinowej Graliny 214, Jakubowej Zielonczynej 215, Lewkowej wdowy 17, potdanej samej Trusinej 22v, r. m. potkomorzeżo 70, komorzeżo 102, krewnego 26.*

Ceł. – r. ż. *Matisowej rudnikowej 228v, Jurkowej Fortuninej 31v, Czechczynie 74, r. m. krewnemu i niekrewnemu 12v, Jurgemu 28v.*

Bier. – r. ż. *na Barbarzq bartoszową 28, na Janową Strzelczową 232v, na Walendziną 112, na Marcinową Grallingą 215, na Piotrową Kiszczyną 232v, na Jakubowa wdowa 85, na Zofia Mojsziejowa 11v, r. m. stawilł gmińskiego 230, r. n. za komorne 218^b, dał pamiętne 6 || pamiętne 7, dał...świadomego 6v, pomocne zaliożył 102.*

W bierniku rzeczowników żeńskich występują oboczne końcówki -q, regionalna -a oraz wprowadzona przez analogię do rzeczowników żeńskich -ę.

Narz. – r. ż. *Janową Zarębaczową 215v, z tą Krupiną 70v, r. m. bliźniem 228, potkomorzem 95, podstarościem 27v || podstarościm 9, r. n. z komornem 218^a.*

Msc. – r. ż. *na tej Szczepanowej wdowie 110, na Walendzinej 96v, na Thikoczki ul. 69, na ul. Thikoczki 27 (Thykoczki 26), r. m. przy woźnem 221, po zmarłem 234.* Kończowka -y (-i) powstała najprawdopodobniej w wyniku zwiężenia e przed j.

Liczba mnoga

Mian. – *potdani 23.*

Dop. – *poddanych 221v, bliskich i krewnych 78v, od swoich bliskich, krewnych i nie krewnych, znajomych i nie znajomych 14v.*

Ceł. – *krewnym i niekrewnym 24v.*

Bier. – *na potdane JKM Jaczfieskie 22, na Slawskie 23v, kradł potdane KJM Zabielskie 23.*

Narz. – *potdanemi 23v, krewniemi 107v.*

Stopień najwyższy przymiotnika

W podlaskich dokumentach dominują formy z przedrostkiem *na-*, zgodnie z panującą w XVI w. normą¹¹⁶, np.: *ku swojemu pożytku nalepszemu 21v (naliepszemu 33v), ot namniejszego 107v || ku swojemu najlepszemu pożytku 20.*

M. Jędrzejewska i Z. Stieber w zabytkach z początku XVI wieku formy z *naj-* odnaleźli tylko w jednym, prawdopodobnie małopolskim *Przewodniku Jadwigi* i uznali je za dialektyzmy. *Naj-* do powszechnego użycia wchodzi od wieku XVII¹¹⁷. S. Urbańczyk dodaje, że w XVI w. przedrostek *naj-* znany był w dialekcie mazowieckim, jed-

¹¹⁶ M. Jędrzejewska, Z. Stieber, *Przedrostki stopnia najwyższego na-, naj- w dawnej polszczyźnie i dzisiejszych gwarach*, *Język Polski* XXXI, 1951, s. 155-158.

¹¹⁷ Tamże, s. 155-158.

nakże w związku z tym, iż w tym okresie dialekt ten nie odgrywał żadnej roli, pisarze mazowieccy musieli się poddać normie wielkopolsko-małopolskiej¹¹⁸.

Odmiana zaimków

Zaimki jednorodzajowe

Zaimki osobowe i zwrotny

W dopełniaczu l. poj. dominują formy pierwotne, np.: *nocując u mnie* 10, *do mnie* 93, *od ciebie* 70v, *do ciebie* 92v, *do siebie* 22v, *u siebie* 100.

Zaimek *ja* w funkcji dopełniacza przyjął formę biernika: *do mie* 95, *przyniosła do mie* 90, *prosił mie* 99¹¹⁹. Zdaniem Z. Klemensiewicza: „Innowacją doby nowopolskiej jest użycie enklityczne w funkcji D formy B *mię cię się* w odwrotnej analogii do użycia w B podakcentowym formy D¹²⁰”.

W podlaskich dokumentach w celowniku l. poj. przeważają formy krótkie zaimka *ja*. Na 113 przykładów 99 razy wstąpiła forma *mi*, np.: *usedł mi koń* 236, *powiedział mi* 98v, *nie czynił mi* 2, *spichlerz mi spaliła* 231v, *że mi owsa było nabrano* 230, *Iże mi dał* 107v, *goście mi rozegnał* 86.

Zdarza się, że zamiast enklityki w pozycji bezakcentowej występuje forma dłuższa, np.: *nie obwieściwszy mnie* 96, *uczynił dosyć mnie* 59, *był pomocnikiem mnie* 58v, *ona mnie oczy zaliła* 332, *On to mnie winien* 220v, *beło mnie powiedzieć* 71. Podobne formy wynotowała Z. Kurzowa z AWK z końca XVI w., a zatem tekstów nieco późniejszych niż księgi miejskie Knyszyna. Występowanie w pozycji nieakcentowej form dłuższych *mnie*, *ciebie* uznaje ona za cechę regionalną polszczyzny kresowej. Uważa również, że w tekstach AWK jest początek tej cechy, „która silniej dochodzi do głosu w ciągu XIX i XX w.”¹²¹.

Proporcje występowania w badanym materiale zaimka *ty* w celowniku są nieco inne niż *ja*. Formy krótsze pojawiły się 4 razy: *lepiej ci abyś* 16v, *jenom ci pożyczył* 107v, *com ci ja mówiła* 112, *Tom ci mówił* 219, natomiast dłuższe – 11 razy, np.: *jako tobie trzeba* 101, *bandą tobie mówić* 105, *my tobie odmierzamy* 101, *ja tobie to puszczam* 107.

Z badań B. Kreji wynika, że w zabytkach staropolskich częściej występują formy *tobie* niż *ci*. Natomiast od XVI w. pospolita staje się forma *ci*. W *Słowniku Mączyńskiego ci* odnotowane zostało ponad 200 razy, *tobie* – 72. W *Postylli* Reja stosu-

¹¹⁸ S. Urbańczyk, *O staropolskim przedrostku na- || naj-*, *Język Polski* XXXII, 1952, s. 28-30.

¹¹⁹ Czasownik *prosić* łączy się w podlaskich tekstach z dopełniaczem, np.: *prosił urzędu* 134.

¹²⁰ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 321.

¹²¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 188, 274-275.

nek wynosi 595 *tobie*: 640 *ci* (ć). W samym *Ewangeliarzu* przeważają formy długie, podobnie w *Psalterzu* Kochanowskiego. Natomiast we *Fraszkach* zdecydowanie częściej występuje *ci* (ć). B. Kreja uważa, że użycie *tobie* lub *ci* uwarunkowane jest rodzajem literackim. „*Psalterz*, należący do literatury poważnej, starannie stylizowanej, ma zapewne język bardziej <uważny>, bardziej różniący się od języka naturalnego, potocznego niż na przykład język *Fraszek*”¹²². Można zatem przypuszczać, że w zakresie oboczności *tobie* || *ci* analizowane teksty cechuje konserwatyzm językowy. Wynotowane przykłady są fragmentami zeznań świadków zapisanymi w mowie niezależnej. Ponieważ jest to język potoczny, którego jedną z cech jest tendencja do skrótu, tym bardziej dziwi będąca w częstszym użyciu i typowa dla staropolszczyzny forma dłuższa.

Biernik zaimków *ja*, *ty*, *się* najczęściej ma pierwotną postać, np.: *boś mię jesce w dom swój zwabiwszy* 219, *Pozywa mię* 218^bv, *oszpecił mię* 225v, *kiniał włócznia na mie* 113, *albo mie bronił* 18, *na się* 227v, *przez się* 226v, *za się* 103, *pamiętaj, że cię za to Bóg skarże* 234. Według J. Łosia, formy krótkie biernika po przyimku były w powszechnym użyciu do początku XVII wieku¹²³.

W podlaskich dokumentach pojawiają się także, aczkolwiek rzadko, formy dłuższe, czyli pierwotnego dopełniacza, np.: *czego on na mnie nie dowiedzi* 100, *ciebie ranił* 79v, *ja ciebie nigdy nie bił* 84v, *mnie zbiła* 224v, *on mnie złodziejem nazwał* 219, *albo mnie niechaj dopuści* 110, *na siebie* 5v.

Zaimki *кто, nikt, co, nic*

W narzędniku i miejscowniku mają końcówkę *-em*: *cziem* 107v, *niczem* 223v, *przy kiem* 7, *o czemez* 95, *Przy czem* 217, *o czemem* 219. Zaimek *nic* w miejscowniku przyjął osobliwą postać *ni w czym* 235.

W bierniku zaimka *nikt* w wygłosie wystąpiło *j*: *alem nikogoj nie bił* 86 || *nikogo* 98.

Zaimki rodzajowe

on, ona, ono

W dopełniaczu, celowniku i bierniku l. poj. r. męskiego bardzo często w omawianych księgach w pozycji bez akcentu występują formy dłuższe, np.: *używał jego* (tzn. ‘domu’) 2, *jąłem jego prosić* 106v, *A Jan jego* (tzn. ‘konia’) *nie chciał dać* 16v, *iż ona jemu soli rozsypała z kopani* 232v, *i ona jemu takowyż zapis była uczyniła* 234v, *aby to jemu nie ginęło* 111, *jako jemu oddał sanek jarki* 111, *jeśli jemu nie*

¹²² B. Kreja, *Oboczność tobie || ci w języku staropolskim*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* V, 1965, s. 347-353.

¹²³ J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. III, s. 161.

odda 105v, które było jemu położono 70, wydał jemu 111, dał jemu dom 105v, ona zapłaciła jemu 105, nie chciał jemu wierzać 105, odpuściła jemu 100v, skazali jemu przysięgę 71, przydał jemu 78, dopuścił jemu 69, dał jemu 32, winien jemu 4, dowieźliśmy jego 113, uczynili jego wolnym 11lv, pozwał jego 104v, słysząc jego 50, zbił jego 83v, iże jego wyjął 111v, A my jego prosili 113. Najczęściej forma dłuższa występuje w celowniku. Na *jemu* przypada ponad 150 użyć, na *mu* – ok. 80. W bierniku forma dłuższa została poświadczona 24 razy, *go* – 65. Natomiast w dopełniaczu formy *jego* i *go* odnotowane zostały po trzy razy.

B. Kreja ustalił, że: „Jedynie na Mazowszu (ale nie na Mazowszu bliższym, starym) i na terenach z nim związanych (Podlasie, Kresy wschodnie, częściowo też Kaszuby) forma długa *jego* występuje również często w funkcji anaforycznej, niekoniecznie pod naciskiem logicznym (...) Na Mazowsze dalsze itp. z jego częstymi formami długimi *jego*, *jemu* mogły wpływać sąsiednie języki wschodniosłowiańskie, gdzie brak zasadniczo zredukowanych form *go*, *mu*”¹²⁴.

Tendencję do używania dłuższych form celownika i biernika, szczególnie w pozycji po czasowniku, Z. Kurzowa uznaje za cechę regionalną dialektu północnokresowego. Pierwszy odnotowany w AWK przykład formy *jego* pochodzi z 1624 r. W XVII i XVIII w. formy tego typu zaświadczone są nielicznie, a ich „wyraźniejsza ekspansja” ma miejsce dopiero w wieku XIX¹²⁵.

Regionalny charakter ma również mieszanie form z nagłosowym *ń*- oraz bez tej spółgłoski: *sam u jego jako weźmie* 216v, *od jego odrzekam się* 56, *z im zostać może* 76v, *sam w im korzystać miał* 17, *żeby się ją opieką* 229, *k im* 94v, *między jemi* 6, 105, 111, *z jemi* 27, *z jem* 16v, *nad jemi* 22, *kiedy na je kolej przydzie* 29v oraz hiperpoprawne *z niej majątności* 95v. Jest to kolejna cecha północnokresowa pochodzenia białoruskiego¹²⁶ obecna również w tekstach pochodzących z Podlasia.

W bierniku l. poj. r. męskiego zaświadczona została archaiczna postać zaimka *ji*, który kontynuuje prasłowiańskie **jb*¹²⁷: *trzymałem gy* 18, *A potym gy wykupił* 9v. S. Rospond uważa, że form dopełniaczowych *jego*, *go* zamiast pierwotnego biernika *ji* zaczęto używać najwcześniej w Wielkopolsce. *Ji* „gdzie indziej utrzymuje się jeszcze po XVI stuleciu”. W *Szachach gi = ji* Rospond uznaje za „element zdobniczy języka pisanego”, jako że Kochanowski nie uznawał oznaczania *j* przez *g*¹²⁸. Zatem pod tym względem księgi miejskie Knyszyna cechuje konserwatyzm językowy.

Zaimek *ji* w szczątkowej postaci w badanych dokumentach zachował się w formach *zani* 73v, *nani* 75v, *nań* 89v, 106v, 221v itp. Powstały one w wyniku połączenia przyimka z pierwotną formą biernika.

¹²⁴ B. Kreja, *Oboczne formy zaimkowe jego || go, jeji || ji w języku polskim*, Poznań 1962, s. 45, 46.

¹²⁵ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 188, 274-275.

¹²⁶ Tamże, s. 188, 273.

¹²⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 313.

¹²⁸ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 112.

W analizowanym materiale dość licznie występują w przypadkach zależnych staropolskie formy pochodzące od tematu *on-*, np.: *za obronienie onego* 230, *za zranienie onego* 230v, *onego nie masz* 233, *onego kwituję* 96, *onego zbił* 232, *onego darowała* 234v, *ono wniesienie* 234v, *onej majątności* 234v, *onej nie biła* 224, *onej dosyć uczynił* 236, *onę ujadł* 236, *onę zbił* 235, *oną* 109, 217v, *onych...wykupić nie mogą* 228v, *onych...zostawiła* 237, *one* (tzn. dobra) *beło dać* 234v. Łącznie odnotowano 50 przykładów.

Zaimek *on* poświadczony jest w analizowanym materiale z gwarową protezą *h*, np.: *hon* 86v, *hona* 93, *nie nalieziono honego* 92v, *daruję honego* 91v, *uczynili honą wolną* 93, *honi* 93v.

Inne zaimki

Liczba pojedyncza

W bierniku r. męskiego niektóre zaimki odnoszące się do rzeczowników żywnotnych mają archaiczne formy równe mianownikowi: *kupił wół ten* 38, *Iże mi koń mój własny wzięto* 110v, *za ten koń* 110v, 111v, *Jako ten koń stał, który jem żem wziął* 110v, *na tamten mieszczanin* 35v.

W bierniku r. nijakiego zaimek wskazujący obok formy na *-o* wyjątkowo przybiera końcówkę *-e*, przejętą ze złożonej deklinacji przymiotnikowej: *te skazanie* 93.

Sporadycznie w funkcji biernika r. nijakiego występuje forma dopełniacza: *światkiem tego podparlia* 103, *Ten Tomek tego potpier* 104v, *Sąd jej tego dopuścił* 81v, *Niechaj tego podeprze* 18v.

W narzędniku i miejscowniku r. męskiego i nijakiego podobnie jak w odmianie przymiotników występuje oboczność końcówek *-em* || *-ym* (*-im*), np.: *narzędnik – tem obyczajem* 30v, *z tem Drazdem* 70v, *którem sposobem* 220v, *z wnukiem swoim* 219v, *tem mojem listem* 70, *z bratem mem* 59, *z mężem swem* 35v, *inszem prawem* 231 || *synem moim* 58, *półwólczykiem swym* 59v, *którym duchem* 79, *tym obyczajem* 68, *moim pisanim* 96, *za tym miastem* 15, *jakim prawem* 220; miejscownik – *w tem domu* 63v, *na roku tamtem* 217v, *na ogrodzie swem* 235v, *na wszelkiem miejscu* 233v, || *w domu moim* 228, *na placu mym* 75v, *w tym domu* 26v, *o nim* 61. Tak jak przymiotniki, również zaimki prawie dwukrotnie częściej przyjmują *-em* niż *-ym* (*-im*).

W dopełniaczu, celowniku i miejscowniku r. żeńskiego przy niektórych zaimkach utrzymuje się stara końcówka dopełniacza *-e*. Powstała ona w wyniku ściągnięcia *-oje*, *-eje*. W celowniku i miejscowniku *-e* jest wynikiem upodobnienia do formy dopełniacza¹²⁹. Dop. – *moje* 36, cel. – *je* 29v, 224, *te* 9, msc. – *swoje* 15.

¹²⁹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 314-315.

W bierniku r. żeńskiego najliczniej (95 razy) została poświadczona stara końcówka -ę, np. *zelżywość swoją* 230, *swoje ćwiartkie roli* 27, *świerzopę moją* 234, *przez wszystkie rade* 76, *okazała je* 74, *moje żone* 58, *na nie* 100v, *one ujadł* 236, *jako ją ma* 218^v.

Obok -ę w podlaskich dokumentach w bierniku r. żeńskiego występuje także -ą przejęte z biernika r. żeńskiego odmiany przymiotnikowej¹³⁰, np.: *oną* 217v, *na swą* 218^v, *tą kobyłą* 109, *tą przerzeczoną sumę* 103v, *tą studnię* 28. Kończąca -ą wystąpiła 15 razy w tym 10 w zaimku *tą*.

W siedemnastowiecznym materiale I. Bajerowej -ą nie jest poświadczona¹³¹, natomiast w tekstach AWK formy na -ą pojawiają się około połowy wieku XVII¹³². B. Smolińska przypuszcza, że „w języku mówionym końcówka -ą pojawiła się o wiele wcześniej, niż nam to sygnalizują druki ze swoją znormalizowaną pisownią, a także gramatyki, które notują raczej stan utrwalony w języku, a nie pojawiające się w nim nowe tendencje rozwoju”¹³³.

W badanym materiale została także poświadczona regionalna końcówka -a, np.: *na macocha swoją* 2, *odda ta przerzeczona suma* 107, *mają ta ista sostra młodsza chować* 13v, *na potrzeba swoją* 99v.

Liczba mnoga

W m i a n o w n i k u r. męskoosobowego jeden zaimek przyjął osobliwą końcówkę: *na Tarusę i na Slawskiego i Niewierowskiego które są wyżej opisany* 23v. W rodzaju niemęskoosobowym archaiczne końcówki mają: *Ty strony obie* 24v, *rzeczy wszystkie* 91.

Czterokrotnie w d o p e ł n i a c z u wystąpiła końcówka -ech: *od potomków swech* 67, *i swech bliskich* 78, *od swech własnych...przyjaciół* 78v, *od wszystkich* 26.

Wahanie końcówek -y (-i) || -e zaimków twardotematowych niemęskoosobowych obserwujemy w b i e r n i k u. Kończąca -y (-i) została poświadczona 32 razy, natomiast -e – 31, np.: *ty pieniądze* 5v, *za ty woze* 1, *ty swoje domy* 24v, *ty roki* 89, *wszyscy podatki* 30v, *pieniądze wszystkie* 78v, *ty rany* 83v, *ty 3 półćwiartki* 107, *wszyscy szkody* 69v || *te pieniądze* 35, *te dwa półtalarki* 108, *te pliace* 230v, *te rzeczy* 228, *szkody te* 101v, *wszystkie sprawy* 101v.

Wśród zaimków męskoosobowych w podlaskich aktach urzędowych występują formy starego biernika. Przy czym zaimki twardotematowe zamiast pierwotnego -y mają -e z odmiany miękkotematowej: *bo niektóre pobił do śmierci, a niektóre poranił* 22, *na niektóre mieszczany* 89, *ma jeszcze i inne świątki* 101v, *na pomocniki swoje* 221, *przez potomki swe* 226v, *oddaliwszy wszystkie swoje przyjaciele* 234v, *oddaliwszy od*

¹³⁰ Tamże, s. 315.

¹³¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się...*, s. 88.

¹³² Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 189.

¹³³ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 84.

tego przyjaciół swe 234v, oddalił...wszystkie insze przyjaciele 234v, przyjaciele swoje oddaliwszy 234v, na pomocniki swoje 217v.

W analizowanych dokumentach funkcję biernika w rodzaju męskoosobowym pełnią także formy dopełniacza: *kwitować ich* 218^b, *ich mieć* 112v, *podmówić ich* 101.

Zdarza się, że również zaimki niemęskoosobowe w funkcji biernika mają formę dopełniacza: *co ich* (tzn. 'pieniądze') *miał* 112v, *jako mu ich* (tzn. '54 gr.') *dawał* 18v, *tych pieniędzy wziął* 62v.

W narzędniku panuje końcówka *-emi*. Wystąpiła ona 45 razy, *-ymi* (*-imi*) –11, np.: *przyjaciółmi swojemi* 50, *swemi syny* 14v, *z takimi* 22v, *między niemi* 214v || *przed tymi* 11, *z nimi* 111v.

W celowniku r. męskiego została zachowana l. podwójna zaimka *ji*: *I bandzie jema obiema też siedliska i ich potomkom pożywiać wiecznie i na wieki* 105v.

Zaimki dzierżawcze w podlaskich aktach występują w obocznych postaciach: pełnej i ściągniętej, np.: *swojego* 30 || *swego* 2, *mojego* 101v || *mego* 2, *mojej* 214 || *mej* 58, *swoję* 230 || *swą* 234v, *swoje* 10v || *swe* 7, *swojemi* 50 || *swemi* 14v. W analizowanym materiale nieznacznie częściej występują przykłady z kontrakcją. Stanowią one ok. 58% tj. ponad 290 użyć. Formy wtórne, kontrahowane uznawane są za czechizmy¹³⁴. W wieku XV i XVI używane są na równi z pierwotnymi, a np. w utworach Jana Kochanowskiego stanowiły ok. 60%¹³⁵. Form ściągniętych częściej używali również na przełomie XVII i XVIII w. przedstawiciele polszczyzny północno-wschodniej, np.: Poczobut i Sapieha (mniej więcej 70%)¹³⁶.

W podlaskich dokumentach występują również zaimki, których dziś już w języku polskim nie spotykamy oraz takie, których forma we współczesnej polszczyźnie jest inna niż w XVI w. Do pierwszej grupy oprócz wymienionych wcześniej **on**, **ona**, **ono** w przypadkach zależnych, czyli **onego**, **onej** itd. należy również bardzo licznie poświadczony staropolski zaimek **ten isty**, **ta ista**, **to iste** 'ten sam, ta sama, to samo' np.: *ten isty Lukyan* 14, *ta ista Kolenkowa* 14, *tego istego* 73v, *pytali tej istej* 93v, *temu istemu* 14v, *to iste siedlisko* 13v, *oglądać tego istego* 104v, *z tem istem* 93v, *z tą istą* 112, *ci iści* 104v, *miewał iste nauki* 23, *uczynili te iste Paluchowicze wolniemi* 109v, *tym istym* 97v. Z użycia wyszły także: ***wszen** 'wszystek, cały' – *ot wszego* 109v, *wszem* 226; **niektóry** w l. poj. – *Niektóra Barbara* 90v, *w porucze niektórego podanego własnego Marcina cieśle* 71v; **jakowy** 'jaki' – *jakowej slika nie brała* 233; **takowy** – *takowąż ciężstkie* 30.

Archaiczną postać mają: **tamo** 103, 103v, 106v, 110v, 112v, 113v || *tam* 92v i wiele innych przykładów; **tako** 58 (ok. 35 form) || *tak* 11v (ponad 30 przykładów); **jako** – *wiemy jako sługi chowamy* 10, *tako jako* 108 i kilkadziesiąt innych przykładów

¹³⁴ S. Rospond, *Studia nad językiem ...*, s. 117-118.

¹³⁵ K. Nitsch, *Przyczynki do charakterystyki polskich czechizmów*, Wybór pism polonistycznych, I, Wrocław 1954, s. 223.

¹³⁶ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 83.

|| *jak* 26; *tedy* 11 (w sumie ok. 120 poświadczeń); *wszytek* – ze *wszytkiem* 28, *wszytkich inszych* 69v, *wszytko* 58 || *od wszystkich* 60v, *ze wszystkim* 27 (w sumie po kilkadziesiąt przykładów obu form); *niegdy* ‘niegdyś’ – *niegdy* 19v; *-kolwie* – *cco kolwie* 218^b, 218^{bv}, *jakiej kolwie* 218bv, *jakiemkolwie* 227v || *-kolwiek* – *którekolwiek* 234, *co-kolwiek* 15, *którybykolwiek* 38, *gdziekolwiek* 8; *nijaki* ‘niejaki’ – *nijaki Wasik* 231, *od nijakiego Waska* 235; *inszy* – *kto inszy* 62v, *inszego* 22v, *inszem* 101, *inszą* 65, *insi* 92 (w sumie ponad 50 użyć) || *inych* 59, *inemi* 91, *od innich* 68v. K. Nitsch *iny* uznaje za gwarową formę pochodzenia mazowieckiego, która do języka literackiego weszła dopiero na początku XIX w. Między wiekiem XVI a XVIII dla języka literackiego charakterystyczna jest postać *inszy*¹³⁷.

Odmiana liczebników

Liczebniki główne

Dwa

W mianowniku r. męskiego niezależnie od tego, czy określany rzeczownik jest osobowy, czy też nie, liczebnik kontynuuje prasłowiańskie formy * *dъva*, * *oba*, * *oba dъva*, np.: *dwa pliace* 228, *oba dwa* (tzn. domy) 71 v, *A ci Sławsci dwa* 22v, *przydani...dwa ławnicy* 221, *jawnie obia zeznali* 105v.

Odziedziczoną z prasłowiańskiego postać ma również mianownik i biernik r. żeńskiego i nijakiego, np.: mian. – *obiedwie stronie* 59v, 230, *dwie izbie* 220, *strony obie* 24, *kół dwie* 217; bier. – *kop dwie* 226v, *za niedziel dwie* 214v. Wydaje się, że w funkcji biernika r. żeńskiego występują formy dopełniacza: *pożyczyłem jemu dwu solanek żyta* 95v, *pożyczył...dwu kop gr. liczby pol.* 105v, *w sumie gr. kop dwu pol.* 215v. Oboczność *dwie* || *dwu* w bierniku r. żeńskiego zaobserwowała między innymi B. Lindert w szesnastowiecznej księdze radzieckiej Puchaczowa¹³⁸. Jednakże czasownik *pożyczać* w XVI w. łączył się nie tylko z biernikiem, ale też z dopełniaczem (*Słownik polszczyzny XVI wieku*).

W dopełniaczu i miejscowniku w podlaskich tekstach poświadczono są starsze formy *dwu* oraz *obudwu*, np.: dop. – *dwu pliaczów* 230v, *w niebytności nas obudwu* 229v, *stron obudwu* 95, *dwu niedziel* 111v, *z obu stron* 2v; msc. – *we dwu piolach* 108, *w dwu groszech* 9v, *w tych dwu kopach* 105v.

W bierniku r. męskoosobowego występują formy oboczne: pierwotna – *obrał sobie dwa światki* 98v oraz równa dopełniaczowi – *przydał dwu ławników* 220.

¹³⁷ K. Nitsch, *Inny i jego odmiany*, Język Polski XX, 1936, s. 71-75.

¹³⁸ B. Lindert, *Dialektyzmy i archaizmy fleksyjne w tekstach polskich XVI wieku zapisanych w księdze radzieckiej miasta Puchaczowa*, Slavia Occidentalis XXVII, 1968, s.129.

Z. Klemensiewicz podkreśla, że już w XV w. w znaczeniu biernika używa się formy dopełniacza¹³⁹. Także w rodzaju męskozwierzęcym biernik równy jest dopełniaczowi: *mając dwu koniu* 233v.

Pierwotne formy zaświadczone są również w celowniku i narzędniku: cel. – *bandzie jema obiema* 105v, narz. – *z dwiema ławnikom* 71v, *ze dwiema ławniki* 71v, *ze dwiema poddanemi* 22v, *obiema stronoma* 9, *obiema stronami* 110v, *obiema stronoma* 24.

Pod względem użycia liczebnika *dwa* księgi miejskie Knyszyna przedstawiają stan dość archaiczny. Mimo że w XVI w. pojawiają się już formy nowsze, np.: *mian.* – *dwaj, dwoma* w narz. już w XV w., *msc.* – *dwóch*¹⁴⁰ nie są one jeszcze używane przez pisarzy knyszynskich.

Trzy

W mianowniku r. męskiego zaświadczona została forma nowsza: *ich studzy trzej* 10. Klemensiewicz wyjaśnia, że jest to nowotwór, który pojawił się już w wieku XV¹⁴¹.

Nowsza forma, używana od schyłku XIV w.¹⁴², występuje także w dopełniaczu: *dlia trzech złych człowieków* 230, *do świątków trzech* 4v.

W celowniku w podlaskich dokumentach kontynuowane jest prasłowiańskie *trьmь w postaci *trzem: ku temże trzem kopam* 108v.

W rodzaju męskim nieosobowym, żeńskim oraz nijakim biernik zachował starą formę: *o trzy wozy* 104, *stołów trzy* 220, *kop trzy* 224v, *trzy raty* 18, *trzy lata* 23.

Narzędnik został poświadczony tylko jednym przykładem: *między tymi trzemi* 7v. Formy tego typu używane były w wieku XVI i XVII¹⁴³.

W miejscowniku w księgach miejskich Knyszyna kontynuowane jest prasłowiańskie *trьchь w postaci *trzech*, np.: *we trzech kopach* 108v, *we trzech poliach* 61v.

Cztery

W dopełniaczu i bierniku występują oboczne formy: dop. – *szerzech kop* 63v || *półgroszków cterech* 220, *kop cterech* 218^bv; bier. – *szyrzy* 55 || *szyry* 64v, 71v || *cztery* 216v || *cztery* 74 || *czterzy* 76 || *cztery* 216v, 225v, 228, 231v, 232, 232v.

W miejscowniku odnotowano jeden przykład: *we szerzech kopach* 63v.

Z. Klemensiewicz wyjaśnia, że w XVI w. obok form z *ř* istniały z *r*. Także oboczność *yr* || *er*, *yř* || *eř* występowała w tym stuleciu¹⁴⁴.

¹³⁹ Z. Klemensiewicz, *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej*, Prace Filologiczne XV, 1930, s. 10.

¹⁴⁰ Tamże, s. 7, 12, 16.

¹⁴¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 340.

¹⁴² Z. Klemensiewicz, *Liczebnik główny...*, s. 21.

¹⁴³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 340.

¹⁴⁴ Z. Klemensiewicz, *Liczebnik główny...*, s. 23-24.

Pięć – dziesięć

W podlaskich dokumentach występują obok siebie formy odziedziczone z prąsłowiańskiego odmieniające się według deklinacji żeńskiej z tematem na *-i-*: dopełniacz – *tych sześci świątków* 98v, *bez dziesiaci* 3v, *kop pięci* 35, *piąci kop* 96, *dziesinci groszy* 32, *tych zł. pięci* 235v; celownik – *ku tem pięci kopam* 50v; biernik – *za osm kop* 28v, *na pięć koszul* 11, *za sześć kop* 12, *za kop dziewięć* 26, *za kop siedm* 64v, *kop dziesięć* 69v (łącznie w bierniku ponad 70 pierwotnych form w r. niemęskosobowym); narzędnik – *jedną kop sescią* 62v, *pot dziesiacia kop* 107v; miejscownik – *w pięci kopach* 71v, *w pięci kopach* 71v, *w dziesiaci kopach* 71v, *w kopach siedmi* 65v oraz nowe: dopełniacz – *złoty siedmi* 218v, *w sumie zł. osmiu i gr. piąnciu* 218^a, *kop piąnciu* 225v, 229v, *kop sesciu* 223v, *z piąnciu* 219v, *zł. siedmiu* 217v, *przez gr. dziesięnciu* 214v; biernik – *za kop osmi* 61, *za dziesięci gr.* 101, *za kop siedmi* 60v, *za kop dwadzieścia i sześci* 57v, *po osmi pieniędzy* 30v, 69v, 20; miejscownik – *w pięnciu kopach* 230v, *w siedmiu kop* 229v, *w pięciu kopach* 229v, *w kop pionciu* 228v, *w zł piąciu* 218av.

W zakresie fleksji liczebników 5–10 badane teksty przedstawiają stan zgodny z panującym w wieku XVI. W tym stuleciu pojawiają się i istnieją w języku polskim formy wtórne, np.: końcówka *-u* w dopełniaczu i miejscowniku oraz forma dopełniacza na *-i* w bierniku¹⁴⁵.

Jedenaście – dziewiętnaście

W dopełniaczu występują „formy tradycyjne”, częste jeszcze w wieku XVI¹⁴⁶: *do osminiaście niedziel* 102v, *z tych trzinaście zł.* 217v oraz nowe na *-u*: *od dwunastu* 233v, *w sumie zł. dwunastu* 231, *kop dwunastu* 227v, *w sumie kop dwunastu* 227v.

W zakresie biernika w podlaskich dokumentach kontynuowana jest pierwotna forma równa mianownikowi, np.: *dwanaście gr.* 29, *o trzinaście beczek* 73, *o osmnaście gr.* 73v, *kop czternaście* 218^bv, *kop siedmnaście* 222v.

Narzędnik poświadczony został tylko jednym przykładem: *pod...winą czternaścią grzywien* 221v. Formy tego typu są nowotworami, powstałymi w XVI w. Pierwszy człon tego liczebnika jest nieodmienny, drugi odmienia się jak rzeczowniki żeńskie i liczebniki 5–10¹⁴⁷.

Dwadzieścia – sto

W odmianie tych liczebników zaświadczone zostały tylko dwa przypadki: dopełniacz (tylko w wypadku liczebnika 20) oraz biernik. Liczebniki *dwadzieścia*, *trzydzieści*, *czterdzieści*, *pięćdziesiąt* i *sto* mają formy równe dzisiejszym. Natomiast

¹⁴⁵ Tamże, s. 32-36, Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 345.

¹⁴⁶ Z. Klemensiewicz, *Liczebnik główny...*, s. 42.

¹⁴⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 346.

wśród pozostałych występują oboczności, głównie w warstwie fonetycznej, np.: *siedmi dziesięć* 80 || *siedmdziesięć* 31v || *siedmdziesiąt* 222, 229, *ośmdziesiąt* 103v, 104, 105v || *ośmdziesiąt* 27v, 87v || *osmdziesiąt* 237.

Inne liczebniki

W podlaskich dokumentach oprócz liczebników głównych występują także:

a) Liczebniki **porządkowe**, które mają odmianę przymiotnikowo-zaimkową. W tej kategorii uwagę zwracają liczebniki *pierwszy*, *-a*, *-e* oraz *drugi*, *-a*, *-e*, które mają oboczne formy *pierwy*, *wtóry*, np.: *pierwszego Macieja* 110, *pierwszy raz* 112, w *pierwszej żałobie* 228v || *wiedle opisu pierwszego* 106, *prawo pierwsze* 51, w *pierwy piątek* 16, *wedle żałoby pierwszej* 98v, *po drugiej* 34, *drugi dom* 71v, *do drugiego* 38v || *wtóry* 220v, *po wtóre* 23, 231v, *powtóre* 113v, 219v.

b) Liczebniki **zbiorowe**: *Tak oboje jęli się wodzić* 8v, *noże dwoje* 10, *dwoje polie* 94, *u obojga* (tzn. drzwi) 217, *z tych trojga dzieci* 2v.

c) Liczebniki **ułamkowe**, np.: *półtoryniasty kopy* 101v, *półtoruniaście gr.* 101v, *bez półtorychniaście gr.* 101v, *bez półtoranaście* 109, *półsotniaście gr.* 108, *półczwarta* 215, *półsiódmy kopy* 21v, *półpięty* 25v, *półtrzeci* 37, *półdziesiąty* 68v, *pół domu*, *pół ogroda i ćwierć ziemie włóki* 30, *półwartka jęczmieniu* 50, *półtora kop* 233 i wiele innych.

d) Liczebniki **wielokrotne**: *pozywał już czwarty kroc* 221, *po trzy kroc* 88, 221, 235, *raniłem go siekierą trzykroc w głowę* 76, *do trzech kroc* 87, *dwakroc* 220v, 226v, 229.

e) Liczebniki **zespolowe**: *samowtór* 234, 235, *samo wtóra* 22, *samotrzej* 220v, 231. P. Zwoliński wykazał, że liczebniki te składają się z tematu zaimka *sam-o* oraz liczebnika porządkowego w odmianie rzeczownikowej. Oznaczają one „jednostkę w grupie składającej się z tyłu równorzędnych elementów, ile zawartych jest w liczebniku porządkowym”¹⁴⁸.

Odmiana czasowników

Czas terażniejszy

Formy czasu terażniejszego występujące w księgach podlaskich nie stanowią ciekawego materiału do analizy. Na ogół są to przykłady w 3. os. l. poj. i mn., np. *bierze*, *wiedzą*, których postać jest taka sama jak we współczesnej polszczyźnie.

Zgodność z szesnastowieczną normą językową wykazują natomiast czasowniki iteratywne z przyrostkiem *-wa-* oraz *-ywa-*, formalne: *Ja Małgorzata...zeznawiam*

¹⁴⁸ P. Zwoliński, *Liczebniki zespolowe typu samotrzej w języku polskim na tle słowiańskim i indo-europejskim*, Wrocław 1954, s. 6.

przed urzędem 4, Gdzie ja to jemu wyznawam i opisuję pokój wieczny 59, Ja Teophil Brzozowski...wyznawam tem moim pisanim, iże...96, Iż to wznawiam pod sumieniem moim, iż gdym był w domu... 98v, Alie to przed tymi dobrymi lućmi wyznawam, iż jest dobra, cnotliwa, mieszkająca według zakonu... 100v, A tak ja wziął ty pieniądze, które było jemu położono za dom w skrzynce miesckiej na co dawam kwit 70, Gdzie już zapłatę ten Matis wyznawa zupełną 57v, nie stawa Azotawa po usprawiedliwieniu tego i przed tym okrom tej jednej rzeczy pani Penska przy wolności swej szlachetnej zostawa 230, Ja Serafin Śliwowski wesolek z żoną moją Anną i z dziećmi naszymi wyznawamy sami na siebie 69v, z którem ja sobie zostawuję prawo zdrowe wedlie opisu 217v i być może znaczeniowe: i już trzeci raz po dwie niedzieli do prawa nie stawa 236, iż gdziekolwiek siędzie na gospodzie albo na biesiadzie albo na podkaniu sromoci mię i zadawa mi słowa sromotne 8, To com pierwiej zeznawał na prawie dobrowolnie po wtore i po trzecie ipo czwarte zeznawam 23, iż ją pozywa do prawa wedle żałoby w księgach zapisanej o poszkodzenie rozsady a sama nie stawa 218^{bv}, iż on go teraz zachowyywa przy sobie brata swego Pażka czego chce dowieść 230. W wyniku procesu przesuwania się czasowników z jednego typu koniugacyjnego do innych powyższe przykłady zmieniły swoją postać. Jednak obok starszych form w badanym materiale spotykamy także formy oboczne nowsze, np.: *nie staje* 218^{bv}, *daje* 34, a także *opisuje* 55v, *podpisuje* 110, *szacuje* 228, *kwituje* 234, *zastępuje* 13v, *okazuję* 1. W. Śmiech stwierdza, że w leksykonie Mączyńskiego występują obocznie *stawam się* || *stają się*, *dostawam* || *dostają* itd., podobnie w słowniku Knapiusza, przy czym na podstawie odsyłaczy *-wam* do *-ają* przypuszcza, że Knapski zaleca używanie tych ostatnich¹⁴⁹.

W 1 os. l. mn. występują dwie końcówki: pierwotna *-m* ≤ *-m̄* oraz *-my* powstała pod wpływem oddziaływania zaimka osobowego *my*¹⁵⁰: *ostawujem im prawo zdrowe* 8v, *postoim trochę* 112v, *wstępu mieć nie będziem* 69v, *winni będziem* 70, *będziem tobie płatni* 97v || *my chcemy być* 98, *nie możemy* 113v, *my wiemy* 10, *skażnię odpuszczamy* 106, *przyjeżdżamy* 113. Proces przechodzenia *-m* w *-my* wsparła i być może przyspieszyła „kontrakcja u czasowników pewnych klas koniugacji III”¹⁵¹. Według M. Wojtyły, najwcześniej (jeszcze w epoce przedpiśmiennej) *-my* wypiera *-m* w czasownikach kontrahowanych i atematycznych. Wprowadzenie nowej końcówki do tych kategorii miało uzasadnienie funkcjonalne. W innych koniugacjach *-m* zanika z końcem XVI w. w piśmiennictwie małopolskim, w polszczyźnie kulturalnej regionu wielkopolskiego i mazowieckiego także nie przekracza końca XVI w., natomiast na kresach występuje aż do XIX wieku¹⁵².

¹⁴⁹ W. Śmiech, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź 1967, s. 96-97.

¹⁵⁰ J. Łoś, *Gramatyka polska*, III, s. 221.

¹⁵¹ W. Śmiech, *Rozwój...*, s. 159.

¹⁵² M. Wojtyła, *Oboczność końcówek 1 os. l. mn. czasu teraźniejszego czasownika -m || -my w historii języka polskiego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Językoznawcze, z. 35, 1971, s. 125-150.

Czas przeszły

Język podlaskich rękopisów w czasie przeszłym cechuje duża ruchomość końcówek osobowych. W większości wypadków łączą się one ze spójnikiem (głównie z *izę*, zgodnie ze stanem panującym w XVI w.¹⁵³) i zaimkiem, np.: *Iżem ja zapłacił* 3, *Iżem jej zostawiła* 3, *Iżem ja jego nie bił* 7v, *Żem je ja obierał* 1, *którem jemu dał* 6, *alem początku nie widział* 7v, *Jam cierpiał* 86, *od kogom podjął ranę* 79v, *gdym szedł* 76, *Iżeś ty mnie i z nasieniem sprzedał* 3v, *Gdzieś ta suknia wzięła* 91v, *com mówił tom źle mówił* 100v, *dłategom ją bił* 219, *Nimem świnię wyżywił* 219, *Którąm ja nie widział żeby ukradł* 231, *Aliem mu rany nigdy szkodliwej nie zadał* 231v. A. Kowalska ustaliła, że w okresie 1520–1650 „przeważały konstrukcje analityczne z ruchomymi wykładnikami osoby łączonymi zgodnie z prawem Wackernagla z tzw. wyrazami wprowadzającymi. W zdaniach podrzędnych formy takie stanowiły 90% ...”¹⁵⁴. Ponadto T. Rittel uważa, że formy tego typu całkowicie opanowały język potoczny. Świadczą o tym *Roty przysięg sądowych* z XIV i XV w. oraz z przełomu XV i XVI¹⁵⁵.

Dość licznie w badanym materiale występują także formy czasu przeszłego bez końcówek osobowych. Wykładnikiem osoby w takich wypadkach jest zaimek osobowy, np.: *Iż ja ten dom kupił* 227, *ja tobie żadnego posagu nie dawał* 107v, *ja tobie nie zastawiła tej siekiery* 3, *Iże ja jemu pieniędzy żadnych siła nie brał* 6, *Iż ja zapłaciła ten dłuł* 1, *My przykazali jemu* 73v, *I sam ja ciebie ranił* 79v, *Iż ty nieuczciwie a sromotne słowa mówiła* 88 itp. Takie przykłady uważane są za typowe dla polskich dialektów kresowych wytworzone pod wpływem języków ruskich¹⁵⁶.

Wydaje się, że za przejaw hiperpoprawności wobec bezkońcówkowych form czasu przeszłego można uznać przykłady z podwojoną końcówką: *Jam potym szłam do urzędu* 71, *Jam na ten czas dla trudności nie mogłem opisu tego otrzymać* 98, *iżem ten miot samam wzięła* 90v, *tegomem dopomagał* 22v, *iżeś ty wołu ukradłeś* 88. Podobne przykłady z podwojoną ruchomą końcówką 1. os. l. poj. *-mem* odnalazł w tekstach z XVI w. M. Kucała¹⁵⁷. M. Karplukówna uważa, że początek zjawisku reduplikacji końcówek czasu przeszłego dały staropolskie konstrukcje typu: *abym to przebrałem*¹⁵⁸.

Dwukrotnie w czasie przeszłym w 1. os. l. poj. wystąpiła końcówka *-m*: *pouciekalim* 113v, *Iżem się wesotek drapali* 101v.

¹⁵³ A. Kowalska podaje, że w dobie średniopolskiej spójnikiem, który najczęściej przyciągał enklitykę preterytalną było (*i*)*że*, A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł w języku polskim*, Katowice 1976, s.56.

¹⁵⁴ Tamże, s. 43.

¹⁵⁵ T. Rittel, *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego trybu przypuszczającego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 59.

¹⁵⁶ Z. Kurzowa, *Język polski...* s. 198; B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 98.

¹⁵⁷ M. Kucała, *Staropolskie przykłady podwajania ruchomej końcówki czasu przeszłego*, *Język Polski* L, 1970, s.295-296.

¹⁵⁸ M. Karplukówna, *Orzeczenie w zdaniach rozpoczynanych spójnikiem aby*, *Język Polski* XLIX, 1969, s. 277-278.

W podlaskich dokumentach zostały poświadczone także formy na *-ch*: *przeda-
tech* 91v, *bitech* 49v, *przedałach* 90v, *natszedłech* 87, *skazalichmy* 73v. Formy czasu
przeszłego na *-ch* są polskimi nowotworami powstałymi pod koniec XV w. pod
wpływem form trybu przypuszczającego¹⁵⁹. Zdaniem Z. Kurzowej, w przeszłości
były one ogólną cechą polszczyzny, choć nigdy nie opanowały „języka polskiego
i jego literackiej odmiany całkowicie” i funkcjonowały „na prawach wariantu obocz-
nego do *-m*”. Czas przeszły na *-ch* był jednak na tyle silny, że przedostał się nawet do
peryferycznej odmiany języka polskiego w W. Księstwie Litewskim i tam utrzymał
się jeszcze długo poza 2. połowę XVII w.¹⁶⁰.

W badanych rękopisach zwracają uwagę również dwuczłonowe formy 3. os.
l. poj. zbudowane z dawnego imiesłowu czasu przeszłego oraz słowa posiłkowe-
go *być*, np.: *jest wyznał* 77v, *jest zginął* 76v, *zeznał jest* 79v, *jest...spuścił* 78, *jest był*
58v, *przedał jest* 26. W sumie odnotowano 24 użycia w tym 23 u jednego pisarza.
Z badań A. Kowalskiej wynika, że podobnych form wciąż używano po 1540 r.
w rękopiśmiennych dokumentach prawniczych i aktach sejmikowych oraz różnego
rodzaju zapisach cechowych i miejskich, a pod koniec XVI wieku stały się one
„swoistą cechą stylu kancelaryjnego”¹⁶¹. Zdaniem W. Mańczaka, czasownik posił-
kowy szybciej zanikał w 3. os. l. poj. niż w 3. os. l. mn., ponieważ liczba pojedyncza
używana jest częściej niż mnoga (zgodnie z prawem Zipfa, które mówi, że elementy
językowe częściej używane są na ogół krótsze od elementów rzadziej używanych)¹⁶².
W materiale podlaskich ksiąg nie zostały poświadczone formy czasu przeszłego zło-
żonego w 3. os. l. mn.

Dość licznie w podlaskich rękopisach zaświadczane są wypadki łączenia form
czasownika w 3. os. l. poj. rodzaju męskoosobowego z podmiotem niemęskooso-
bowym, np.: *byli pieniądze aresztowane* 235v, *aby (place) byli szacowane* 228v, *polu-
bili strony* 8v, *dwie racie przeszli* 18, *dzieweczki zeznali* 66, *rzeczy...zginęli* 224, *obie
stronie zezwolili* 217v, *się obie stronie zgodzili* 231v, *aby obie stronie...stali* 235v, *iż się
moje szkody wrócili* 91v, *sielaw kop 4 przy tem mi zginęli* 236, *zimna zaszli* 92, *minęli*
3 lata 95v itp. S. Urbańczyk podaje, że zjawisko to cechuje dialekty Borów Tuchol-
skich, Kociewia, Malborskiego, Lubawskiego, dalszego Mazowsza oraz Podlasia¹⁶³.
Z. Kurzowa tego typu formy uznaje za „regionalne kresowe wywołane kontaktem
z językami ruskimi nie należącymi do kategorii męskoosobowości oraz podtrzymywane

¹⁵⁹ W. Taszycki, *Staropolskie formy czasu przeszłego* *robiłech, robilichmy*. Sprawozdania Polskiej
Akademii Umiejętności 47, Kraków 1946, s. 7.

¹⁶⁰ Z. Kurzowa, *Nowe uwagi o genezie i chronologii czasu przeszłego na -ch*, *Język Polski* LXVIII,
1988, s. 210.

¹⁶¹ A. Kowalska, *Dwuczłonowe formy 3. osoby czasu przeszłego w XVI w.*, *Język Polski* XLVII, 1967,
s. 358.

¹⁶² W. Mańczak, *XVI-wieczne wyrażenia typu pisał jest, pisali są*, *Język Polski* XLVIII, 1968,
s. 298-301.

¹⁶³ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1962, s. 61.

dotatkowo przez północnopolskie dialekty rdzenne. Masowe występowanie takich przykładów Z. Kurzowa w tekstach AWK obserwuje od pierwszej ćwierci XVII w.¹⁶⁴. Cecha ta występowała również w języku Mazowszanina Chrościńskiego¹⁶⁵.

Czasowniki wielokrotne, które dziś tworzone są za pomocą przyrostków *-ywa* (*-iwa*) w badanych dokumentach w czasie przeszłym występują z *-owa*, np.: *korzystał* 17, *okazał* 18, *obiecował* 95v, *przywołał* 235, *pokazał* 219v, *przypisował* 219v, *wywołał* 86 (w sumie 19 przykładów)¹⁶⁶. Typ na *-ywać* pochodzi z Mazowsza (pierwszy przykład datowany jest na wiek XV), stąd też rozszerzył się na inne dialekty¹⁶⁷. Natomiast południowo-zachodni sufix *-owa*, zdaniem B. Dunaja, miał w polszczyźnie literackiej charakter marginalny i występował głównie w zabytkach bliższych językowi potocznemu. B. Dunaj podaje także, że przykłady z *-owa* poświadczono zostały w Tykocińskim (*karować*) i na Mazurach (*mieszkać*)¹⁶⁸.

W badanym materiale została także poświadczona liczba podwójna: *Strona pozwana opowiedziała, iż on mnie prędzej uderzył i jeliśwa się oba wespoł* 236.

Czas zaprzesłły

Dość często w podlaskich rękopisach występują formy czasu zaprzesłłego zarówno w zdaniach złożonych, jak i pojedynczych. Słży on do wyrażenia czynności wcześniejszej od innej czynności przeszłej, np.: *wyjął się jej los, który sobie obrała była* 3, *wykupił tegoż Pawła ogród u Mikołaja Bajki, który był zastawił* 30v, *odpór uczyniła przed urzędem mieszkim, iżby sobie tego nie kazała była zapisać* 95, *przebaczyła tego cyrografu, który była dała na siebie* 105, *testament, który był uczynił...kasował* 229, *iż już począł był jednać, a nie przejednał* 235. Czas zaprzesłły w badanych tekstach wyraża także ogólnie jakąś czynność minioną, np.: *A potem byli dali 2 półtarkalki JM panu naszemu na pokłon* 108, *A tę drugą sarę beł u mnie w gr. 10 przepił* 231, *Iż którym był plac kupił z ogrodem tylnem na ul Grodzieńskiej między domy, z jednej strony Simana Kolaka, a z drugiej Michała Golssika mieszczan knyszyńskich* 69v, *Którego konia był zostawił w Kamieńcu u kowalia w ratuszu mieszkającego* 96v. W sumie zostały poświadczono 43 formy czasu zaprzesłłego. Według R. Koppensa, był on w powszechnym użyciu aż do XIX wieku¹⁶⁹.

¹⁶⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...* s. 199, 285.

¹⁶⁵ K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego...* s. 106.

¹⁶⁶ Również w bezokolicznikach: *przypisować* 69, *dowiadować się* 8, *zyskować* 218^bv, a także w rzeczowniku odczasownikowym: *rozkazowania* 2v.

¹⁶⁷ K. Nitsch, *Polskie chy, chi i hy, hi*, w: *Wybór pism polonistycznych, polonistycznych*, I, Wrocław 1954, s. 230; W. Śmiech, *Rozwój form czasu teraźniejszego...*, s. 108.

¹⁶⁸ B. Dunaj, *Iteratiwa typu bierać, pisywać w języku polskim*, Kraków 1971, s. 84-85.

¹⁶⁹ R. Koppens, *O czasie zaprzesłłym w języku polskim*, Poradnik Językowy III, 1904, s. 37.

Czas przyszły

Czas przyszły od czasowników niedokonanych w omawianych księgach zbudowany jest ze słowa posiłkowego *być* w czasie przyszłym oraz bezokolicznika lub imiesłowu przeszłego czynnego, np.: *będzie robić ta ziemia* 80, *Którego domu będzie używać cum omnibus pertinentibus aż do zwrócenia brata jego* 225, *będą pisać* 38v, 86 (w sumie 10 przykładów) || *będzie pożywał* 30v, *bandę je szukał* 51, *będę strzegł* 106, *będzie postępował* 235, *będzie miała pokój* 72 (w sumie 16 przykładów). Jest to stan zgodny z panującym w XVI wieku, kiedy to nastąpił szybki wzrost konstrukcji imiesłowowych¹⁷⁰.

Tryb przypuszczający

W XVI w. do wyrażenia trybu przypuszczającego używano równolegle dwu form: aorystycznych zakończonych na *-bych*, *-bychmy* oraz nowszych z *-bym*, *-byśmy*¹⁷¹. W. Taszycki wyjaśnia, że formy *byłbym*, *wołałabym* powstały pod wpływem form czasu przeszłego *byłem*, *wołałam*¹⁷².

W 1. os. l. poj. w badanych dokumentach nieznacznie przeważają jeszcze starsze formy: *abych opisał* 99, *bych mogła ich mieć* 1 12, *Tedy bych nakupiła* 1 12v || *Jakobym miał tego nazwać* 219, *sełł bym* 101v. Z badań A. Kowalskiej wynika, że w drugiej połowie XVI wieku stosunek *bych* : *bym* w drukach wynosi 27 : 40¹⁷³.

W 3. os. obu liczb partykuła *by* występuje zawsze przed czasownikiem i łączy się ze spójnikiem lub zaimkiem, np.: *jeśli by się słowem targnął* 107v, *A jeśli by nie wykupił* 80, *cokolwiek by postanowił* 218b, *Która by strona przewiotła* 8, *jeżeli by honi mieli szkodować* 50, *a jeśliby nie stawili* 35v itp.

Tryb rozkazujący

W trybie rozkazującym zdecydowana większość przykładów ma charakter opisowy. W pierwszym członie występuje *niechaj* lub skrócone *niech* w drugim 3. os. l. poj. lub mn. czasu teraźniejszego, np.: *niechaj podniesie prawo* 3, *Niechaj czyni* 91, *niechaj ... jedna* 98, *Niechaj ... słuchają* 5v, *niechaj ... chowają* 74, *Niech przysięga* 1 11v, *niech ukáže* 220 itp.

Inne osoby, np.: *popraw* 3v, *dopłać* 9v, *późdzmy* 97v, *póćcie* 1 12v, *pożywaj* 74, *nie dawaj* 106v, *opiszcie* 98.

---

¹⁷⁰ A. Zagrodnikowa, *Rywalizacja dwu typów czasu przyszłego złożonego: będę pisał – będę pisać. Próba interpretacji statystyczno-stylistycznej*, *Język Polski* LII, 1971, s. 352; A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, s. 129.

¹⁷¹ S. Rospond, *Język i art yzm językowy...*, s. 119.

¹⁷² W. Taszycki, *Staropolskie formy...*, s. 7.

¹⁷³ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form...*, s. 89-90.

Dwukrotnie zostały poświadczone stare rozkaźniki z wygłosowym -i: *Wojciechu kupi u nas sanek słođu 101, Pomoży mi tego złoczyńcę, iżę masz Oleksiego s prawia i dowód do urzędu, niechaj nie czyni źle 106v*. Według Z. Klemensiewicza, w XVI w. miesza się jeszcze formy z -i oraz bez -i, choć w coraz mniejszym stopniu¹⁷⁴.

Imiesłowy

Imiesłowy odmienne czynne i bierne zostały omówione w rozdziale poświęconym odmianie przymiotnikowo-zaimkowej, ponieważ zgodnie ze stanem ogólnopolskim przybierały one końcówki identyczne z przymiotnikami.

Imiesłowy przysłówkowe współczesne na -ąc, z wyjątkiem przykładów: *nie ostawując 4v, nie zostawując 58*, nie różnią się od form używanych obecnie, np.: *nocując 10, nie mając 10v, licząc 20, nie czyniąc 58v, dając 229 itp.*

W funkcji imiesłowów przysłówkowych na -ąc w podlaskich rękopisach występują formy na -ący. *Iżby on miał jemu pieniądze odjąć idący w drodze z Gdańska 6, A te dziatki chowa ten Prus od lat swych nie chcący, aby ten kto inszy tych pieniędzy wziął 62v, Iżby on będący na weseliu wziął 64, Urząd przykazał siedzący 74v, podał te wszystkie sprawy, którekolwiek sprawował w urzędzie swym będący 75, przerzeczeni mieszczanie mają dać i obligujący półszósty kopy gr. 88v, hon na biesiadzie siedzący u Jedama Węgrowskiego wesolek pijący zadał jej słowa nieuczciwe 103, Panowie na sądzie sądzący 103v*. Przykłady na -ący występowały w okresie staropolskim. Były to formy mianownika l. poj. r. żeńskiego. W. Taszycki podaje, że wychodziły z użycia w pierwszej połowie XVI w., a na ich późniejsze występowanie miały wpływ gwary¹⁷⁵.

Imiesłów przysłówkowy uprzedni poświadczony jest w księgach podlaskich z przyrostkiem -szy dodawanym do tematów spółgłoskowych, np.: *przyszetszy 71, ukradszy 213 v, naszedzsy 227, zsiadszy 76v, nalasszy 236v* oraz z przyrostkiem -wszy przy tematach samogłoskowych, np.: *stanąwszy 79v, wysłuchawszy 4, zabiwszy 22v, ustanowiwszy 80, dorobiwszy 92, podawszy 228v* lub spółgłoskowych, np.: *przyszetw-szy 13v, naszedw-szy 229v*.

Z reguły imiesłów ten w badanych tekstach tworzą czasowniki dokonane, choć zdarzają się również formy imiesłowowe utworzone od czasowników niedokonanych: *Ławnicy bywszy skazali 28, Ja sed-sy 216, prawa nie uczywszy 3v, jachawszy 83v, 236v, stawszy 1v, 7, 13v, 29, 106, 218^a, miwszy 71v, które opatrzawszy i opowiedzieli, że takowe rany ma ten służebnik 87, obwiniawszy 100v, uderzawszy 113, ogliądawszy 236v*. W. Taszycki podaje, że tego typu imiesłowy, utworzone właśnie od czasowników niedokonanych, pojawiają się już w najstarszych zabytkach i trwają prawie aż do końca XIX wieku¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...* s. 376.

¹⁷⁵ W. Taszycki, *Imiesłowy czynne terażniejszy i przeszły I w języku polskim*, Kraków 1924, s. 14.

¹⁷⁶ Tamże, s. 55.

Wnioski

Z przeprowadzonej analizy form deklinacyjnych i koniugacyjnych wynika, że badane teksty pochodzące z terenów Podlasia mają wiele cech wspólnych z językiem ogólnopolskim XVI w. Obserwujemy w nich te same procesy i tendencje rozwojowe, które działały w XVI wieku, przede wszystkim ścieranie się wariantywnych końcówek i dążność do ujednoczenia odmiany. W użyciu są już nowe końcówki, co świadczy o pewnym nowatorstwie, np.: końcówka narzędnika l. mn. deklinacji męskiej *-ami*, pierwotna dla tematów **-a-*, **-ja-*, **-ū-*; końcówka miejscownika l. mn. *-ach* wspólna dla wszystkich deklinacji, również wywodząca się z odmiany żeńskiej samogłoskowej. Ale te nowe, wtórne końcówki współlistniają jeszcze z pierwotnymi, wskutek czego w analizowanych tekstach notujemy oboczności, np.: *-ami* || *-y (-i)* || *-mi* w narzędniku l. mn. deklinacji męskiej; *-ech* || *-ach* w miejscowniku l. mn. deklinacji męskiej, żeńskiej i nijakiej. Zgodne z szesnastowiecznym stanem ogólnopolskim są także: formy stopnia najwyższego przymiotników z przedrostkiem *na-*, odmiana liczebników 5–10, czasowniki iteratywne z przyrostkiem *-wa-* oraz *-ywa-*, występowanie czasu zaprzęzłego, czas przyszły z konstrukcjami imiesłowowymi.

O postępowym charakterze badanych tekstów świadczą również takie cechy, jak: biernik równy dopełniaczowi l. mn. rzeczowników męskich; dość liczne przykłady z *-i* – końcówką dopełniacza l. poj. rzeczowników żeńskich miękkotematowych zakończonych w mianowniku l. poj. na *-a*; bliski współczesnemu rozkład końcówek mianownika l. mn. deklinacji męskiej.

W badanym materiale nie ma jeszcze ustalonej tylko jednej końcówki w jednym przypadku wspólnej dla wszystkich deklinacji, wręcz przeciwnie, w niektórych przypadkach notujemy pierwotne końcówki, choć w wieku XVI w tych samych przypadkach używane już były końcówki nowe, wtórne, np.: w celowniku l. mn. deklinacji żeńskiej wyłączną końcówką jest *-am*, a w narzędniku l. mn. deklinacji nijakiej występuje tylko *-y*. Pod tym względem podlaskie rękopisy cechuje konserwatyzm fleksyjny.

Przejawem konserwatyizmu w podlaskich dokumentach jest również biernik l. poj. równy mianownikowi rzeczowników męskich żywotnych oraz określających je przymiotników i zaimków; końcówka celownika deklinacji męskiej *-ewi* (cecha mazowiecka); *-i* jako końcówka miejscownika l. poj. rzeczowników męskich miękkotematowych; dopełniacz l. mn. rzeczowników męskich z końcówką zerową; końcówka *-ech* w miejscowniku l. mn. rzeczowników żeńskich; dość liczne, choć w szczątkowej postaci występowanie form liczby podwójnej oraz niezłożonych form przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych; końcówka *-e* w dop., cel., i msc. l. poj. przymiotników i zaimków żeńskich, częste występowanie staropolskiego zaimka *ten isty* oraz archaicznych postaci: *tamo*, *tako*, *jako*, *tegdą*, archaiczna odmiana liczebnika *dwa*.

Z form czasownikowych za archaiczne należy uznać złożone formy 3. os. l. poj. czasu przeszłego; stare rozkazniki na *-i*.

W analizowanym materiale występują również pewne cechy lokalne, które wyróżniają badane teksty na tle ogólnopolskim, np.: utrzymująca się końcówka *-u* zamiast *-owi* w celowniku l. poj. rzeczowników męskich; rekcja przyimka *po* z celownikiem i miejscownikiem; miękkość spółgłosek tematycznych w takich przykładach, jak np.: *kowaliu, przyjacieliem, stolia*; być może końcówka biernika l. poj. *-ą* w rzeczownikach żeńskich twar-dotematowych; zrównanie biernika z mianownikiem l. poj. rzeczowników żeńskich, określających je przymiotników i zaimków oraz rzeczowników męskich na *-a*; zrównanie biernika z dopełniaczem l. poj. rzeczowników żeńskich i męskich na *-a*; występowanie końcówki *-i* zamiast ogólnopolskiego *-e* w bierniku l. mn. rzeczowników żeńskich; używanie w pozycji bezakcentowej form dłuższych zaimków; mieszanie form zaimków z nagłosowym *ń-* i bez *ń-*, np.: *u jego – z niej majętności*; formy czasu przeszłego bez końcówek osobowych, w których wykładnikiem osoby jest zaimek osobowy oraz formy hiperpoprawne z podwojoną końcówką, np.: *Jam pot ym szłam*; formy czasu przeszłego na *-ch*; łączenie form czasownika w 3. os. l. poj. r. męskoosobowego z podmiotem niemęskoosobowym, np.: *dzieweczki zeznali*; czasowniki wielokrotne z przyrostkiem *-owa-*, np. *okazował*. Podobne formy występowały w polszczyźnie kresowej.

ELEMENTY SKŁADNI

Omawiam tu konstrukcje charakterystyczne dla szesnastowiecznej składni ogólnopolskiej, jak również takie, które mają charakter ówczesnych archaizmów lub regionalizmów. Zwracam także uwagę na zjawiska nowe, nie poświadczone w opracowaniach na temat systemu składniowego szesnastego stulecia.

Składnia zdania pojedynczego

Związek główny

Podmiot szeregowy

W omawianych księgach podmiot szeregowy występuje dość licznie i przybiera różne formy. Jego pierwszy składnik wyrażony jest mianownikiem, drugi natomiast :

a) jest wyrażeniem przyimkowym z + narzędnik, w którego skład dodatkowo wchodzi spójnik *i*, np.: *Lapina i z mężem swoim* 74, *Katarzyna Bartłomiej Mikiciczowa i z mężem swem* 35v, *pan podstarości i z pany wesolek ostawili prawego* 9, *Pan wójt i z burmistrzem kazali szukać* 1, *Ja Małgorzata i z mężem moim* 4 i wiele innych. W *Zapomnianych konstrukcjach składni średniopolskiej (XVI wiek)* odnotowano dwa tego typu przykłady¹.

b) jest narzędnikiem wprowadzonym przez spójnik *i*, np.: *Zofia Hiczkowa i synem swoim...dosyć uczyniła* 25v, *pił...i żoną swoją* 9 lub dodatkowo z przysłówkiem *wespolek*, np.: *sam służbę służył wespolek i swoją małżonką* 29, *żona...i wespolek swem dworem* 101v, *Stanisław Skup...zeznał wespolek i swoją małżonką* 19v.

---

¹ *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*, Wybór przykładów i opracowanie Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa, A. Kałkowska, K. Oszywianka, J. Twardzikowa, Wrocław 1971, s. 11, dalej skrót: ZapXVI.

c) jest narzędnikiem wprowadzonym przez przysłówek *wespołek*, np.: *Frączek wespołek swem bratem* 13v, *ten isty Matis...wespołek swem bratem* 28v, *Lukyan wespołek swoją macochą* 14, *zeznali wespołek swoją żoną* 29.

d) jest narzędnikiem, np.: *Stanąwszy oblicznie op. Matis Drohiczanie żoną swoją* 32v.

W podlaskich rękopisach rzadko występują przykłady podmiotu szeregowego wyrażonego mianownikiem oraz wyrażeniem przyimkowym z z narzędnikiem.

Tak duża różnorodność form drugiego członu podmiotu szeregowego jest być może konsekwencją braku wyczucia językowego w tym względzie, ponieważ jak podaje K. Pisarkowa, szeregi z wyrażeniem przyimkowym znane są dopiero od XV wieku².

Związek podmiotu z orzeczeniem

W obrębie związku głównego zwraca uwagę brak zgody pod względem rodzaju w połączeniu czasownika z rzeczownikiem niemęskoosobowym: *byli pieniądze aresztowane* 235v, *aby (place) byli szacowane* 228v, *polubili strony* 8v, *dwie racie przeszli* 18, *dzieweczki zeznali* 66, *rzeczy...zginęli* 224, *obie stronie zezwolili* 217v, *się obie stronie zgodzili* 231v, *aby obie stronie...stali* 235v, *iż się moje szkody wrócili* 91v, *sielaw kop 4 przy tem mi zginęli* 236, *zimna zaszli* 92, *minęli 3 lata* 95v itp.

Osobny problem w związkach podmiotu z orzeczeniem stanowi zagadnienie liczby. Przy podmiocie szeregowym (gdzie szereg jest wyrażeniem przyimkowym) orzeczenie występuje w l. poj., np.: *Zofia Hiczkowa i synem swoim...dosyć uczyniła* 25v, *pił... i żoną swoją* 9, *sam służbę służył wespołek i swoją małżonką* 29, *Stanisław Skup...zeznał wespołek i swoją małżonką* 19v. Według K. Pisarkowej, takie szeregi „w połączeniu z regularnym orzeczeniem w l. mn.” poznajemy dopiero w XVI wieku³.

Dwukrotnie w omawianych rękopisach wystąpił podmiot w mianowniku przy orzeczeniu zaprzeczonym: *nie było upominanie żadne* 110, 111. K. Pisarkowa mianownik z negacją uznaje za zjawisko typowe w staropolszczyźnie, które zupełnie zanikło w wieku XVI. Przypuszcza także, że jest to kalka łacińska, o czym świadczą przekłady (*Psalterz floriański i puławski*), w których łatwo jest znaleźć konstrukcje tego typu⁴.

² K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 20.

³ Tamże, s. 20.

⁴ Tamże, s. 24-25, Por. także Cz. Bartuła, *Z badań nad składnią polską na tle porównawczym*, Kielce 1981, s. 10-20.

Zdania bezpodmiotowe

W podlaskich księgach występuje wiele zdań z orzeczeniem wyrażonym przez nieosobowe formy czasownika *-no, -to*: *aby mu dano z urzędu ławniki 2v, Gdzie tego Wysoczkiego stawiono przed prawo 9, A temu Wysoczkiemu skazano przysięga na przyszły poniedziałek 9v, z urzędu posłano ławniki 87, I potem tego Jana spytano 91, I nie nalieziono honego w tem domu 92v, tedy posłano z urzędu Jedama Wagrowskiego 92v, iż jej założono rok prawa 97, nalieziono tego chłopca 100v, złupiono mi komorę, skobl i kłódkę stłuczono 214, gdy go tracono, wyznał 235, bito tego wieprza 104v, iże mi koń mój własny wzięto 110v, Z urzędu dano Stanisława Worsza 92v, I powiedziała, że mi to dano przedawać 90v, jako mi skazano a sądowi pamiętne zapłacono 68, i skazano mu zapłacić 86v, skazano i dano im za 4 niedziele postawić do prawa tego to Macieja cieślę 71v, aby jemu dano opisać kwit 96, Kiedy mierzono tedy jeno trzydzieści sześć było. Tedy mu przysądżono płacić ostatek złoty i sześć gr. 73, do ksiąg zapisano 220v, Gdzie Matis rudnik zeznał, iż mu dosyć uczyniono 232 i inne. Z pochodzenia są to imiesłowiy bierne czasu przeszłego, tworzące struktury, w których imiesłów pełnił rolę orzecznika, natomiast słowo posiłkowe *jest* występowało w funkcji łącznika. Zdaniem H. Oesterreichera, na skutek opuszczenia łącznika powyższe formy nabrały znaczenia czynnego. H. Oesterreicher stwierdza również, że imiesłów ten „znaczenia czynnego (...) nabiera w polskim poczuciu językowym niepodzielnie dopiero gdzieś w połowie XVII w. z powodu całkowitego skostnienia imiesłówów nijakich na *-to, -no*”⁵. Wydaje się jednak, że wynotowane z podlaskich rękopisów przykłady na *-no, -to* w większości wypadków są czynnymi orzeczeniami zdań bezpodmiotowych. Wątpliwości mogą budzić wypowiedzenia z rzeczownikiem lub zaimkiem rodzaju nijakiego; takie, w których obok imiesłowu występuje bezokolicznik oraz takie, w których przy imiesłowiu brak jest dopełnienia bliższego (przykłady zobacz wyżej), ponieważ można je interpretować dwojako: jako zdania bezpodmiotowe czynne lub konstrukcje z orzeczeniem w stronie biernej, np. *Tedy mu przysądżono płacić* można tłumaczyć też: *Tedy mu było przysądżone płacić*. Większość przykładów jednak nie stwarza możliwości zamiany czynnej formy na bierną.*

W omawianych dokumentach występują też przykłady z niewątpliwymi imiesłowami w stronie biernej, np.: *aby to lice okazano belo 77, Co jest do ksiąg zapisano 223 itp.*

Czynne znaczenie imiesłówów biernych w drugiej połowie XVI w. nie jest zjawiskiem nowym. H. Koneczna uważa, że pojawiło się ono w języku polskim pod koniec XIV w. i związane było „z powolnym zacieśnianiem się użyć dawnych aorystów i imperfektów. Skoro na miejsce dawnych prostych czasów przeszłych zaczęto wprowadzać formy imiesłowu na *-ł, -ła, -ło* jako orzeczniki, które ze spójką (*jest, było, będzie*) tworzyły pełne orzeczenie, to i imiesłów przeszły bierny *-n, -na, -no, -t,*

⁵ H. Oesterreicher, *Imiesłów bierny w języku polskim*, Rozprawy Wydział Filologicznego PAU, LXI, nr 6, Kraków 1926, s. 59.

-ta, -to, łącznie ze słowem posiłkowym mógł taką samą rolę odgrywać⁶. Natomiast Cz. Bartuła uważa, że proces aktywizacji omawianych imiesłowów rozpoczął się w końcowym okresie prasłowiańskim. Przemawia za tym „stan poświadczony w za-
bytkach stpol., stczes., strus. i scs”⁷.

Innym rodzajem zdań bezpodmiotowych występujących w knyszyńskich księgach są zdania typu *stało się*: *Działo się przed urodzonym panem...* 9, *Działo się w dzień sobotni* 59v, *Działo się w niedzielie* 11, *Działo się w Knisinie* 22, *jako się dzie-
jało* 6v, *Sądowi się widziało* 81v, *Stało się przed Janem Maczkowiczem* 64v, *Stało się przed szlachetnym panem* 21v, *jako się jemu bandzie naliepiej widziało* 29 i inne. H. Koneczna uważa, że tego rodzaju zdań mówiący używa wówczas, gdy nie wyklucza możliwości współudziału w przedstawianych wydarzeniach⁸.

W podlaskich dokumentach uwagę zwracają także zdania dotyczące uogólnio-
nego człowieka. Są to takie zdania, które charakteryzują się „formalnie orzeczeniem w 3. lub 2. osobie l. p. trybu oznajmującego. Podmiotem domyślnym owych orze-
czeń jest właśnie wszelki możliwy <ktoś>. Takie zdania z 3. os. orzeczenia pojawia-
ją się w XVI w., a z 2. os. w XVII w.”⁹ W omawianych tekstach wystąpiły formy 2. os. l. poj.: *na tem cyrografie nie masz żadnego tego długu zapłaconego* 1, *że tego nie masz na testamencie* 7, *nie masz doma mego pana* 101v, *a drugiej połowice niemasz* 217, *Onego nie masz* 233, *Szczęsnego nie masz* 223v, *pewnej wiadomości o mężu jej niemasz* 224v, *brata mego niemasz* 224v. Zdaniem Cz. Bartuły, w znaczeniu „non est” najczęściej pojawiały się one w wieku XVI i XVII¹⁰.

Sporadycznie w badanych rękopisach występują zdania bezpodmiotowe z bezokolicznikiem: *jeszcze pewnie nie wiedzieć żyw albo nie* 224v, *Komu tego potrzeba wiedzieć będzie* 69v. W pierwszym zdaniu *nie wiedzieć* wyraża niepewność. Według K. Pisarkowej, bezokolicznik ten jest znany od końca XVII w.¹¹ Powyższy cytat wskazuje jednak, że bezokolicznik *nie wiedzieć* w znaczeniu ‘nie wiadomo’ znany był już w drugiej poł. XVI w.

W omawianych dokumentach zdania bezpodmiotowe pojawiają się głównie w tych partiach tekstu, które są zapisem różnego rodzaju rozporządzeń sądu lub władz miejskich. Jest to zatem cecha języka związana ze stylem urzędowo-kancelaryjnym analizowanych rękopisów. Zdania bezpodmiotowe pozwalają na ścisłe, zwarte i jednoznaczne formułowanie wyników rozpraw, głównie wyroków. Należy

⁶ H. Koneczna, *O budowie zdania Imćpana Paskowego słów kilkoro*. 2. *Orzeczenia na -no, -to*, Poradnik Językowy 1956, s. 349.

⁷ Cz. Bartuła, *Z badań nad składnią...*, s. 73.

⁸ H. Koneczna, *O budowie zdania Imćpana Paskowego słów kilkoro*. 3. *Orzeczenia składające się z verbum finitum czasowników niezwrrotnych w formie III os. l. poj. + zaimek się*, Poradnik Językowy 1956, s. 386.

⁹ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 30.

¹⁰ Cz. Bartuła, *Z badań nad składnią...*, s. 16.

¹¹ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 36.

jednak zwrócić uwagę, że zdania bezpodmiotowe pojawiają się także w zeznaniach świadków, których język bliski jest mowie potocznej. Wydaje się, że należy to tłumaczyć specyficzną, oficjalną sytuacją, do której przesłuchiwany stara się dostosować styl swojej wypowiedzi.

Związki poboczne

Związki z dopełnieniem

Konstrukcje syntetyczne i analityczne w związkach składniowych

Dopełnienie kazualne zastąpione później innym kazualnym

Największe wahania reakcji kazualnej czasowników w omawianych tekstach obserwujemy w użyciu dopełniacza i biernika. Nie jest to zjawisko nietypowe w polszczyźnie. K. Pisarkowa stwierdza, że ścieranie się dopełniacza i biernika „jest żywe w całej historii polszczyzny”¹². H. Buttler uważa, że na przesuwanie zakresu użycia dopełniacza i biernika ma wpływ analogia. „Szczególnie częsty jest wpływ czasowników pochodnych, rządzących biernikiem, na dopełniaczową reakcję podstawy (*szukać czego, ale wyszukać, przeszukać co* – i wtórnie, według tego wzoru – *szukać co*)”¹³. Ponadto tego typu wahaniami sprzyjają, zdaniem K. Pisarkowej, „ewolucje samych paradygmatów deklinacyjnych i homonimiczne synkretyzmy, np. u męskosobowych w l. mn., a żywotnych męskich w l. poj.”¹⁴.

Dopełniacz > biernik: *prosił urzędu 2v, których dóbr oni szacują na 100 kop gr. 219v, którego (plac) już przedtem sprzedał 216v, Ten Tomek tego pot pier świadectwem 104v, Sąd jej tego dopuścił 81v, komu tego potrzeba wiedzieć będzie 69v, przysłuchiwał tego prawa 23, dał...świadomego 6v, co by się tego uczynić nad terażniejsze zakazanie raczył 222, jako podwoły piesze wydał i inszych podatków, do których nie miał nic 111.*

Ponadto w podlaskich dokumentach występują przykłady na tzw. genetiivus partitivus, np. *iż ona jemu soli rozsypała z kopani 232v, Oglądał kamieni przeciskanych świeżo z strony Matisa rudnika 237, a gdzieby co płaciła czynszu albo poborów KJM i ustaw miesckich 216, że mieli tego dorobić 91v, który mi da na to pieniędzy 11, dała pieniędzy na zastawę 11, mieliśmy składnych pieniędzy na potrzebę 113v, gdy mi ostatka dopłaci 233v, abym mu z a ten dom ostatka dopłacił 233v, tych pieniędzy wziął 62v, którego też przydatku jest dał 78v, Wielie wam skody poczynił 113v.* Według klasyfikacji Z. Kempfa, powyższe formy należą do bardzo starej i trwałej, bo zachowanej z dużą siłą we współczesnej polszczyźnie kategorii o nazwie partitivus przyczasownikowy (np. *daj mi chleba*)¹⁵. W omawianych tekstach zostały poświadczono-

¹² Tamże, s. 96.

¹³ H. Buttler, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*, Warszawa 1976, s. 120.

¹⁴ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 96.

¹⁵ Z. Kempf, *Rozwój i zanik polskiego partitiwu*, *Język Polski* L, 1970, s. 185-186.

ne także przykłady należące do typu partitivus temporalny: *iz jej arendował spichlerza, który mu spaliła* 231, *na jął u mnie domu* 230, *jenom ci pożyczył gotowych pieniędzy* 107v, *pożyczeł dwu kop* 105v, *pożyczyłem jemu dwu solanek żyta* 95v, *Iżem jemu pożyczył kopy gr. polskiej* 18v, *pożyczeł mu pieniędzy* 86v. Częstkowość nie odnosi się tutaj do materii wyjętej z całości, ale do czasu, w którym czynność się odbywa, np. *pożyczyć pieniędzy* to 'dać komuś pieniądze na jakiś czas'. Z dopełniaczem temporalnym łączyły się przede wszystkim takie czasowniki, jak *poprosić*, *(za)wołać*, *dobyć* itp. Przy czasownikach *dobyć*, *poprosić*, *pożyczyć* konstrukcje z partitiwem temporalnym przetrwały do dziś¹⁶.

Choć, zdaniem Z. Kurzowej, genetiivus partitivus był w przeszłości, i w ograniczonym zakresie jest również dziś, formą ogólnopolską¹⁷, to należy zauważyć, że częściej występuje on w mowie ludzi pochodzących ze wschodu, np. u Słowackiego¹⁸, Syrokomli¹⁹, w księgach cechowych Przemysła²⁰. Także B. Nowowiejski zwrócił uwagę, że obecnie, na tle wymowy kresowej, takie zjawiska jak dopełniacz nibycząstkowy (np. *zrób mi torta, skasuj bileta*) występują w języku polskim Białostoczczyny z większym natężeniem²¹.

Z ksiąg miejskich Knyszyna zostały wynotowane także przykłady: *potjął się tego długu zapłacić* 93, *potjął się Hrin Czmur zapłacić czynszu żytnego* 94. Mamy tu do czynienia z rekcją pośrednią. Terminem tym M. Kucała określa „zależność formy dopełnienia imiennego od czasownika lub innego wyrazu, z którym owo dopełnienie nie tworzy bezpośredniego związku składniowego. (...) Rekcja pośrednia występuje w konstrukcjach składniowych zawierających dwa dopełnienia: bezkolicznikowe i z nim związane imienne”. M. Kucała podaje także, że kolejność wyrazów w takich konstrukcjach częściej jest niezgodna z bezpośrednią zależnością syntaktyczną, np. *Jako baba Katarzynie otkazała u Sławochy a u Dorotki sześć grzywien, a ony się podjęły tego płacić*²². Materiał podlaskich dokumentów potwierdza tę tezę.

Rzeczowniki i zaimki osobowe żeńskie I. poj. (*prosiłem jej* 11, *jeśli jej prosiła* 91, *prosił obrony* 2, *pytał jej* 2, *jęła jej pytać* 71, *Tej Barbary pytał urząd* 91, *jedną pani* 103, *co karmiąc świni wydał* 219, *tej ziemie dał* 5, *aby Kwasikotowej nagroził*

¹⁶ Tamże, s. 189-190.

¹⁷ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 301.

¹⁸ Z. Klemensiewicz, *Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego*, w: *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961, s. 295.

¹⁹ J. Trypućko, *Język W. Syrokomli*, s. 68.

²⁰ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska...*, s. 86-87.

²¹ B. Nowowiejski, *Język polski Białostoczczyny – odmiana polszczyzny kresowej?*, w: *Polszczyzna północno-wschodnia II*, Białystok 1999, s. 27.

²² M. Kucała, *Rekcja pośrednia w staropolszczyźnie*, *Studia z polskiej składni historycznej I*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 71, 75.

za rany 220v, *on się jął prosić i jednać pani* 103, *miała niestłusznie skowrody tej dostać* 215v, *abo ćwierćki postąpił* 82, *poprawując żałoby swej* 234v, *dopuszcł dobrowolnej intromisji* 231, *dopuszcłi dobrowolnej intromisji w przerzeczzone włóki i spokojnej dzierzawy* 227v), które w funkcji biernika mają formę dopełniacza stanowią, zdaniem Z. Kurzowej, północnokresową innowację²³ i zostały omówione w rozdziale poświęconym fleksji.

Celownik > dopełniacz: *A przy tym byli dobrzy ludzie i temu świadomi* 70;

Biernik > dopełniacz: *wysłuchawszy testament* 7, *wysłuchawszy to* 3v, *wysłuchawszy prawdziwe zeznanie* 7, *wysłuchawszy żałobę i oprza* 10v, *wysłuchawszy tego istego Pawła opis* 73v, *wysłuchawszy rzecz* 102, *wysłuchawszy prawdziwą rzecz* 103, *wysłuchawszy żałobę* 230v, *A ogród i ćwierć ziemie on bliższy używać* 63, *jako swój własny dom ma go używać* 79, *dzierży i używa majątność* 218a, *I ślubila panią Zarębaczową bronić* 215v-216. W omawianych dokumentach biernik zamiast dopełniacza występuje po czasownikach *słuchać*, *używać*, *bronić*. Przykłady połączeń tych samych czasowników z biernikiem występują w tekstach północnokresowych²⁴.

Także przy rzeczownikach odczasownikowych odnotowano biernik zamiast dopełniacza: *Przedanie trzecią część morga* 28, *z wzięcia pożycznym obyczajem kop czternaście pieniędzy monety pol.* 218^bv.

Ponadto w podlaskich rękopisach biernik w funkcji dopełniacza zajmuje pozycję po czasownikach z negacją: *póki by mu tych pieniądze nie oddał* 82, *iż nie możemy przed nim pokój mieć* 113v, *nie było wolno spuszczać rzekami sól* 222, *A iż dowody z obu stron nie mieli* 229v, *Też czynsz, o który na mnie żałuje nie winna płacić* 231v, *wsakoż ją do prawa nie dopuszczal* 255. Z badań K. Harrer-Pisarkowej wynika, że w XVI w. składnia taka jest rzadkością. Natomiast występujące w XVII w. zdania, w których biernik pełni funkcję dopełniacza po czasownikach z negacją, uznała ona za ukształtowane pod wpływem wschodniosłowiańskim. Na pięć poświadczonych przykładów, cztery pochodzą z tekstów pisarzy kresowych. Także u Fredry K. Harrer-Pisarkowa odnalazła wiele przykładów negacji z biernikiem i stwierdziła, że ta cecha jego składni jest elementem kresowym. Ponadto taka składnia nieobca jest tekstom gwarowym z kresów wschodnich, a także kulturalnej mówionej polszczyźnie Polaków pochodzących z kresów²⁵.

Narzędnik > biernik: *mieniał koniem gniadem* 215, *zmieniał koniem pleszniwem* 225, *mieniał domem i ogrodem* 17, *mieniał domem* 24, 78, *mieniał półwłóczkiem* 59v, *darowali półwłóczkiem* 29, *budowaniem tym nie darował* 26v.

²³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 301.

²⁴ Tamże, s. 302.

²⁵ K. Harrer-Pisarkowa, *Przypadek dopełnienia w polskim zdaniu zaprzeczonym*, *Język Polski* XXXIX, 1959, s. 16-19.

Dopełnienie kazualne zastąpione później przez przyimkowe

W podlaskich rękopisach przypadkiem, który najczęściej przekształcał się w wyrażenie przyimkowe jest dopełniacz. K. Pisarkowa tłumaczy to zjawisko najwyższą frekwencją tego przypadku w ogóle²⁶. Z. Kempf stwierdza, że konstrukcje przyimkowe, które wyparły dopełniacz przejęły nie tylko „funkcje pierwotnych relacji oddalania (*otъ, *ibzъ, *sъ), ale także odwrotne semantycznie funkcje przybliżania (*do)”²⁷.

Dopełniacz > do + dopełniacz: *Czego Szczęsny Prusik wywodem słusznym i świadectwy doszedł 219v, a tak mi go dopłać a kozuch mi wróć·9v, aby domu tego dopłacił 219.* Wtedy, gdy dopełnienie kazualne przekształca się w przyimkowe sugeruje co do typu przyimka tkwi nie tylko w samym znaczeniu czasownika, ale również w jego budowie morfologicznej²⁸. Przy takich czasownikach jak np. *dojść, dopuścić* jest to prefiks *do-*.

> od + dopełniacz. Podobnie jak czasowniki z prefiksem *do-*, tak czasowniki z *od-* przekształcają swoją pierwotną składnię z dopełniaczem na wyrażenie przyimkowe: *ale odstąpił targu mego 102, tedy odstąpiwszy prawa swego i wszelakich wolności i wymów prawnych 225.*

> z + dopełniacz: *uczynił żywej martwą 22, ani tego chmielu miał korzyść 103.* Przykład podobny do ostatniego odnotowany został w *Zapomnianych konstrukcjach składni staropolskiej*²⁹: *Jako to świadczą, jako Wojciech nie ukradł Michałowi świni, ani jich użytku ma.*

> na + biernik: *nie czekając skażni urzędowej 229v, Kilian czekał go 3v, prawo jej tego dozwoliło 104, urzqd...zezwoił tego 228, dozwolili tego prawa 18.* Czasowniki *czekać, pozwalać* łączą się z wyrażeniem przyimkowym *na* + biernik od początków XVI w. (później też *dozwalać* itp.)³⁰. Jednakże w wiekach późniejszych dopełnienie kazualne przy czasowniku *czekać* nadal jest dość powszechne. Poświadczono zostało w XVII w., np. w *Pamiętnikach Paska*³¹, na przełomie XVII i XVIII w., np. u Poczobuta i Sapiehy³², w XIX w., np. u filomatów i filaretów³³, a także u Fredry³⁴.

²⁶ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 101.

²⁷ Z. Kempf, *Próba teorii przypadków*, cz. I, Opole 1978, s. 87-88.

²⁸ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 101.

²⁹ *Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej*. Wybór i opracowanie Z. Klemensiewicz, K. Pisarkowa, J. Konieczna-Twardzikowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 11, dalej skrót ZapStp.

³⁰ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 101.

³¹ K. Żelazko, *Wybrane zagadnienia ze składni rządu czasowników w Pamiętnikach J. Ch. Paska*, *Poradnik Językowy* 1958, z. 4, s. 186-187.

³² B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 108.

³³ Z. Kurzowa, *Studia nad językiem filomatów...*, s. 39.

³⁴ J. Zaleski, *Język Aleksandra Fredry*, cz. II, Wrocław 1975, s. 100.

> o + biernik: *I upominała się jemu tego czwartego grosza 9v, a też mi się dziś dopiero tego żyta tej lipy upomina 95v, iż się zaraz miała upominać tego 220, prosiła sobie prawa oddalenia 70v, prosił obrony 2*. Po czasowniku *upominać się* dopełnienie kazualne poświadczane zostało w XVI w. np. u Orzechowskiego (ZapXVI 17) a także w wieku XVII i na początku XVIII w tekstach AWK³⁵. Konstrukcje kazualne z czasownikiem *prosić* występowały jeszcze w XVII w., np. u Chrapowickiego³⁶.

> za + biernik: *nie chce mi płacić tego szanku żyta 95v*. ZapStp oraz ZapXVI nie notują dopełniaczowych konstrukcji syntetycznych z czasownikiem *płacić*. Natomiast podobny przykład pojawił się w polszczyźnie północnokresowej, np. u Poczo- buta: *alem tego mocno przyplacił* oraz po czasowniku dewerbalnym: *Po zapłaceniu tej napaści*³⁷.

> o + miejscownik: *skazali przysięgę od łupu jako nie otrzymali ani brali ani wiedzą tych 20 gr. 89, a potem, gdy się tego chłopca dowiedzieli u mistrza w szkole... 92v, dowiadował się szkody swojej 8*. Dopełnienie kazualne wystąpiło po czasowni- kach *wiedzieć* i *dowiedzieć się*. ZapStp oraz ZapXVI nie notują tego typu konstrukcji. Natomiast w XVII w., np. u Sapiehy, pojawił się dopełniacz zamiast wyrażenia przy- imkowego o + miejscownik po czasowniku *zapomnieć*³⁸.

> w + miejscownik: *bom ja też przy tem był i tegomem dopomagał 22v*. K. Pisar- kowa podaje, że składnia takich czasowników, jak: *rozmiłować się, dopomóc, prze- szkodzić, uchybić*, które zastąpiły dopełniacz wyrażeniem przyimkowym w + miej- scownik, jest charakterystycznym przykładem utraty przechodniości i specjalizacji znaczeniowej³⁹.

Celownik > dla + dopełniacz: *powiedział lepiej ci abys i sprzedał 16v*. Dzisiaj mamy rozgraniczenie, np. *jest (zrobiło się) komu lepiej* oraz *byłoby dla kogo lepiej, gdyby...*

> do + dopełniacz: *pieniądze...które przynależą dzieciom Prussa Stanka 75*. Tego typu syntetyczne konstrukcje posesywne z czasownikiem *należać* Linde notuje między innym u Górnickiego i Kochanowskiego. Poświadczane one zostały także w tekstach AWK z XVII wieku⁴⁰ oraz w tekstach północnokresowych z przełomu XVII i XVIII w., np. u Poczo- buta i Sapiehy⁴¹. Być może na taka składnię wpłynęło dodatkowe znaczenie *przynależać* = *należać się*.

³⁵ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 211.

³⁶ U. Sokółska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny kresów północno-wschodnich*, w: *Pol- szczyzna północno-wschodnia II*, Białystok 1999, s. 220.

³⁷ B. Smolińska, *Polshczyzna północnokresowa...* s. 109.

³⁸ Tamże, s. 109.

³⁹ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 102.

⁴⁰ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 212.

⁴¹ B. Smolińska, *Polshczyzna północnokresowa...* s. 109.

> **od(e) + dopełniacz:** *Gdzie te włóki...jem odeszły albo odjęte beły 227v, wziął mi 3 kopy gr. 92v, Jako ten koń stał, który jem żem wziął 1 10v, jako nie wzięła gr. 16 przez dwu pieniędzy Kalisowi 237.* Dopełnienie z celownikiem zastąpione później przez wyrażenie *od* + dopełniacz notują ZapXVI 18. Być może *wziąć* łączy się tu z celownikiem, ponieważ nadano mu znaczenie 'zabrać'.

> **u + dopełniacz:** *I upominała się jemu tego czwartego grosza 9v.* Po czasowniku *upominać się* konstrukcję kazualną z celownikiem poświadczają teksty AWK z drugiej połowy XVII wieku⁴², natomiast przykładów takiej składni nie notują ZapXVI.

> **przeciw + celownik:** *że miał...prawo wieść Michałowi Czuczerejowi 233 || jako był miał przeciw Gregoliowej prawo wieść 233.* Tego typu związki notują ZapStp 11 oraz ZapXVI 18.

Biernik > **od** + dopełniacz: *żądał tego Stanisława Gorskiego...aby...11, żądał mię abym... 233v.* Podobne przykłady podaje K. Pisarkowa⁴³.

> **na + biernik:** *Co mu urząd pozwolił 233.* Po czasowniku *pozwolić* składnia z biernikiem poświadczona została w siedemnastowiecznej polszczyźnie kresów północno-wschodnich, np. u Chrapowickiego⁴⁴.

> **za + biernik:** *Tedy Andrzej ma mu karwatkę zapłacić 64, aliem wim zapłacili li je, bom na ten czas odszedł precz 1, Urząd skazał płacić ten półkłodek miodu 87v, skazali płacić za 4 niedzielie te 5 beczek soli 99v, szkody te zapłacić 101v, zapłacili ojczyzną ich 13v, zapłacił mój syn temu Stanisławu to futro 102, Potem gdy poszli płacić ten chmiel 102v, zapłacił tego konia 111v, iż jej to zapłaciła 220, skazali płacić wieprza Tomkowi 104v, Iżem jemu popłaciła tę kobyłę 109, Którzy go ręczyli 87v, ręczyli Jana Kocza 104, Ci ją ręczyli 113v, ręczyli mię byli 217v, ręczyli Jospha Dąbrowskiego 230v, ręczyli Jana Przesdzieckiego 235v || za którego ten Matis ręczył 230, iż jemu odkupią inszą sole ty 3 beczki soli 99v.* W omawianych tekstach tego typu składnia kazualna najczęściej stosowana jest po czasowniku *płacić* (*popłacić, zapłacić*). Przykłady takiej konstrukcji notuje także B. Smolińska u Poczobuta⁴⁵.

> **• + miejscownik:** *którą powiedział być przepita 231v, opowiedział też giermka zdrapanie 227, opowiedziała głowy stłuczenie i samej siebie roztrącenie 232, opowiedziała slika zginienie 232, którąm ja nie wiedział żeby ukradł 231.* K. Pisarkowa stwierdza, że składnia i znaczenie między innymi takich czasowników, jak *powieść, opowiedzieć* rozdwaja się od średniowiecza do drugiej połowy XIX wieku⁴⁶, np. *powieść co?, o czym?*

⁴² Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 212.

⁴³ Zob. K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 103.

⁴⁴ U. Sokółska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 222.

⁴⁵ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 110.

⁴⁶ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 103.

Narzędnik > *jako* + mianownik: *ślubował być służyć miastu knissinskiemu mistrzem sprawiedliwości* 15. Zdaniem K. Pisarkowej, przekształcanie narzędnika w wyrażenie przyimkowe jest zjawiskiem typowym dla polszczyzny. „Najpierw zanika on jako przypadek gramatyczny, czyli jako wykładnik predykatu. Jeżeli nawet nie wycofuje się z funkcji orzecznika przy copuli, bo tam żyje dość długo, to zanika jako forma określenia predykatywnego, lecz niezdaniotwórczego. W pozycji przydomiotowej konkuruje z nim zrazu mianownik z partykułą *jako* (*jak*), a potem w pozycji przydopełnieniowej oczywiście biernik z partykułą *jako* (*jak*) lub wyrażenie przyimkowe *za* + biernik”⁴⁷.

> *jako* + biernik: *gdziem ja honego opiekalnikiem w domu swem była zostawiła* 237v, *dał swą córkę rodzoną świadkiem* 64, *sprzedali dom, który mieli spadkiem* 28v,

> *przez* + biernik: *nie wiedząc którym duchem zwiedziony* 79, *o owce psem zepsowane* 217v, *Stanisławem Ożarkiem dziadem swem wziął to ode mnie* 235v. Tego typu dopełnienie sprawcy poświadczają ZapXVI 20.

> *z(e)* + narzędnik: *miał znowę Sławskimi* 22v, *mieniał półwłóczkiem swem Stanisławem Zakrzewskiem* 59v, *gdy jechali słodem do młyina* 101. K. Pisarkowa przypuszcza, że tego typu stary narzędnik socjatywny zachował się do końca XVII w., np. *chodzi synem (brzemienna)* a nawet występował jeszcze w wieku XVIII w zbliżonej strukturze: *ruszył dwudziestą chorągwiemi*⁴⁸.

> *w* + miejscownik: *Ustanowiwszy się pan Jan Hegłowski... imieniem nieboszczyka Pawła Cedrowskiego* 109, *żałował się imieniem Sobiechowym* 93v, *żałował się imieniem syna swego* 64. Takie konstrukcje licznie występują w siedemnastowiecznej polszczyźnie kresów północno-wschodnich, np. u Poczobuta i Sapiehy⁴⁹, Chrapowickiego i S. Maskiewicza⁵⁰.

Dopełnienie przyimkowe zastąpione później przez kazualne

Dopełniacz z przyimkiem:

do > celownik: *dał do wójta* 3v, *nie przyniósł nic więcej do tej to Heliszki Pruszczanki* 97, *a ty dała je do mistrza* 92v. Analitycznej składni *do* + dopełniacz zastąpionej później przez celownik nie notują ZapStp i ZapXVI. Natomiast w wieku XVII i na przełomie XVII i XVIII występuje ona w polszczyźnie kresowej, np. w tekstach AWK⁵¹, u Chrapowickiego⁵² oraz Sapiehy⁵³.

⁴⁷ Tamże, s. 105-106.

⁴⁸ Tamże, s. 106.

⁴⁹ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 111.

⁵⁰ U. Sokólska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 224.

⁵¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 216.

⁵² U. Sokólska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 228.

⁵³ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 111.

od > celownik: *izem odjął od twego chłopca półtrzecia kopy 100.*

z > celownik: *Zakazujemy wsem z poddanych naszych 222.*

z > biernik: *Urząd zrozumiawszy z obu stron 216v, Urząd wyrozumiawszy z obydwu stron, iż... 223v.* Tego typu konstrukcja nie jest poświadczona w ZapStp oraz ZapXVI.

Celownik z przymkiem:

ku > celownik: *przywłaszczyła ku sobie 2.*

Biernik z przymkiem:

na > dopełniacz: *Na co ja chcąc dowieść ludźmi wiarygodnemi, którzy mię znają, izem ja jest własna siostra nieboszczyka brata mego 227.* Przykładów takiej składni nie notują ZapStp oraz ZapXVI. Występuje ona natomiast w XVII i na przełomie XVII i XVIII w. w polszczyźnie północnokresowej, np. u Chrapowickiego⁵⁴ i Sapięhy⁵⁵.

o > dopełniacz: *być winne o zabicie i tup szlachetnego Łukasza Chyliny 221.*

na > celownik: *jako należy na bojarzyna 29, iż mię wyposażyli jako na mię należy 4, bo mi zadawała słowa nieuczciwe, które na mię nie należą 49v, a my, co na nas przydzie z części naszej będziem tobie płatni 97v, zem jemu pożyczyl a hon na mię jej nie chce oddać 111, Która prawem przyrodzonym na syna jego Marcina należy 218^a, na Matisa i Szczesnego bracią jego prawem przyrodzonym były przysądzone 220.* Zdaniem autorów *Gramatyki...*, konstrukcja *należy na kogo* w znaczeniu 'jest czyją powinnością' wyszła z użycia całkowicie tzn. „bez równoznacznego choć innego formalnie, a na tym samym podstawowym czasowniku... zbudowanego, zastępstwa”⁵⁶. W wynotowanych z podlaskich rękopisów przykładach *należać* ma znaczenie 'przysługiwać'. W takim znaczeniu czasownik ten występuje we współczesnej polszczyźnie z zaimkiem *się* oraz łączy się z celownikiem.

na > biernik: *uderzyła na mię nożem 85, iż na mię biła nożem 85, iż on w nocy nasedszy na dom 226, Iż on na dom w niebytności nas obydwu nasetszy 229v, wziął beł na prokuratora przeciw Matisowi rudnikowi 227.*

za > biernik: *I ślubuje mu za pokój od wszystkich bliskich swych 68, rwał za włosy 84v, za łeb rwał za brodę 236v, za łeb rwała 236v, a tak mając to hona za wygrane prawo apelowała się z tem do JM pana Piotra Phalczewskiego 51.*

Dopełnienia analitycznego *za* + biernik, zastąpionego później biernikiem, nie notują ZapStp oraz ZapXVI. Natomiast zostało ono poświadczone w polszczyźnie kresów północno-wschodnich XVII w., np. u Sapięhy: *Jejmość Dobrodziejce za nogi ściskam*⁵⁷. Ponadto wydaje się, że tego typu dopełnienie mogło wystąpić przy czasowniku *rwać*, ponieważ *rwać* nadano znaczenie 'ciągnąć, chwycić'.

⁵⁴ U. Sokółska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 229.

⁵⁵ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 112.

⁵⁶ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 425, 426.

⁵⁷ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, s.112.

w > narzędnik: *jął mnie w słowa łajac to co jego wola beta* 86. K. Pisarkowa podaje, że wyrażenie przyimkowe *w* + biernik przechodziło w narzędnik dopiero na początku XX w. po okresie wahań, trwającym od przełomu wieku XVIII i XIX⁵⁸.

Miejscownik z przyimkiem:

o > biernik: *rozważając jemu o dusznym zbawieniu* 112v. Składni analitycznej *o* + miejscownik w funkcji dopełnienia używano od średniowiecza. Po czasownikach *ogłaszać, wspominać, prorokować* wahania co do użycia wyrażenia przyimkowego lub biernika trwają do dzisiaj⁵⁹.

w > dopełniacz: *w tem domu wolen używać* 57v.

na > narzędnik: *na czym by przejednał tego Ostrzeszowskiego* 99.

Dopełnienie przyimkowe zastąpione później innym przyimkowym

Dopełniacz z przyimkiem:

do > *na* + biernik: *rzucił się do mnie i chciał mię nad pieniędzmi tymi zabić* 76v. W tym znaczeniu dzisiaj użylibyśmy raczej *rzucił się na mnie*, czyli 'zaatakował mnie'.

do > *w* + miejscownik: *obiecował mi do tego pomóc* 229v. Po czasowniku *pomóc* konstrukcja analityczna z wyrażeniem przyimkowym *do* + dopełniacz poświadczona została w języku literackim XVI w., np. u Górnickiego⁶⁰.

miasto > *zamiast* + dopełniacz: *miasto strzeżenia skrzynie wylupili zamek* 237. Tego typu związki występowały w szesnastowiecznym języku literackim, np. były używane przez Górnickiego⁶¹.

od > *w imieniu* + dopełniacz: *żałował się od pryncypała swego* 215, *mąż i opiekun od żony swojej prosił na dylację prawa za dwie niedzieli* 220, *pozywał Jakuba Rudzika od Heleny o zranienie jej* 223, *Jabłonkowski od pryncypała swego rzekł* 234v, *jedną ty sam tego Striczowskiego od nas* 97, *Stanąwszy Marcin Galia od żony swojej stawił zachojcę* 215, *Gdzie pan Jan Zamoiski, który przysłuchiwał tego prawa ot JM pana Piotra Chwalczewskiego* 23. Takie konstrukcje nie zostały odnotowane w ZapStp oraz ZapXVI.

od > *przez* + biernik: *Z urzędu dane od urodzonego pana Piotra Chwalczewskiego* 16, *Był pytan od pana Zamoyskiego* 23, *pozwany od Kowalczyka Jakuba* 37, *jest zraniony... od pachotka* 76v, *zakład założony ot JM pana Chwalczewskiego... i od urzędu miasta Knissina* 107v, *od tegoż ławnika będąc przysięgą obowiązany* 216, *plenipotent od uczciwego Jana Z Sawina Czuczereja postawiony* 234, *od sprawc żupnych pokrzywdze-*

⁵⁸ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 114.

⁵⁹ Tamże, s. 115.

⁶⁰ *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*, s. 22.

⁶¹ Tamże, s. 23.

ni 222, będąc plenipotentem autentuci opisanem od Wolosa 226, być przepita od tegoż złoczyńce 231v, być oskarżon od Wojciecha Koczmira 235, być upomienion od Łukasza Cygana 236. Według K. Pisarkowej, wymiana *od* + dopełniacz > *przez* + biernik jest „najregularniejsza, bo motywowana czysto gramatycznie”. Takie wyrażenia „pełnią funkcję wykładników strony biernej, a dopełnienie nazywa sprawcę czynności na podmiocie gramatycznym”. Proces zastępowania dopełniacza + *od* przez biernik + *przez* rozpoczął się w XIV w. i trwał do wieku XX⁶².

od > *za* + biernik: *bo mi to żyto na ćwierci da od tych pieniędzy, którychem jemu u urzędu kop czterech wyręczył na wykupienie miechów 220v, od soli...cła...będzie płacić 222, od zamorskiej soli cła płacą 222.*

od > *po* + miejscownik: *śluszenie to dzierży od męża swego 234v.*

ZapStp oraz ZapXVI nie notują przykładów wyrażenia *od* + dopełniacz zastąpionego później wyrażeniami *za* + biernik i *po* + miejscownik.

strony: *Co urząd wyrozumiawszy dlia spólnego pokoju strony Wojciecha Sumowskiego, a strony Pawłowej Kwasikotowej założył zakład 221.* W tych przykładach *strony* ma znaczenie ‘ze względu na, względem’. Przyimek ten, rzadki w staropolszczyźnie, został licznie poświadczony w tekstach AWK z końca XVI i w XVII wieku⁶³. Notuje go także Linde pod hasłem *strona*, podając dwa cytaty z XVI w. (z Wujka i Syreniusza).

u > *od* + dopełniacz: *wzięła u tego Koziaki 5v, Iżem ci ja u niego kupił 18, Iż u niego kupił wół ten 38, wykupił tegoż Pawła ogród u Mikołaja Bajki 30v, dom kupiła u Stanisława Magnussa 31, wziął ten Andrzej karwatkę u tego syna Lewkowego i zgubił ją 64, jednom ja ten dom kupiła...u Wojciecha Drazdza 70v, które u niego kupił 73, on u ich czeladzi stót kupił 101, Wojciechu kupi u nas sanek siodu 101, Iż ja ten dom kupił u Bartoszewej Pierdziochowej 227, iże u niego nie chce wykupić siodła zastawniego 102v, Iżem ja u ciebie żadnych pieniędzy nie pożyczał 86v, pożyczył u niego 95v, pożyczył u Wojciecha 105v, Iżem ja ten miód samam wzięła u Szymona 90v, Iże u niego męża wziął więcej niżli 30 kop 112, Co wziął łupu u twego męża, gdy jemu czynił rozbój 112, wziął...u szlachetnego Jana Jarząbkowskiego kop 10 gr. pol. 218^b, który brał u Mokieja 95v, żądał opisu świaków u wójta i u burmistrza 1.* Brak jest tego typu konstrukcji w ZapStp i ZapXVI. Nieliczne przykłady wyrażenia *u* + dopełniacz wypartego przez *od* + dopełniacz wystąpiły w siedemnastowiecznej polszczyźnie północnokresowej, np. u Chrapowickiego i B. Maskiewiczza⁶⁴.

z > *od* + dopełniacz: *Wzięli z niej 81v.*

z > *za* + biernik: *Urząd jął go z tego słowy karać 94v.*

⁶² K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 107.

⁶³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 215.

⁶⁴ U. Sokólska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 225.

Celownik z przyimkiem:

*k(u) > do + dopełniacz: jeśli by kto k temu co mi przybliżał 35v, przyłożyli pieczęci k temu naszemu listu 70, ku temu się wyroku by przyznali 77, Ku czemu się Grzegorz Popielnikowicz przyznał 93, przy urzędzie inszem ku prawu należącym 101, i insze rzeczy ku temu w domu należące 227, pojechał od nas przez polie przecz ku swemu imieniu 113, który onych ku odkupieniu domu przywoływał 230v. K. Pisarkowa stwierdza, że wyrażenie przyimkowe z celownikiem przekształca się w inne wyrażenie wtedy, gdy pierwotny przyimek jest archaiczny. Dotyczy to między innymi *ku*. Proces wypierania *ku* + celownik przez *do* + dopełniacz trwał od średniowiecza do początków wieku XX, choć wyrażenia z *ku* z lekko archaicznym nacechowaniem żyją do czasów współczesnych⁶⁵.*

naprzeciw(ko) > przeciw(ko) + celownik: Zeznanie Stanisława Gorskiego o rzeczy zastawione naprzeciwko uczciwej Reginie siodlarce 11, pokładał opisanie ksiąg ... naprzeciwko uczciwym mieszkańom 71v, czynił pilność naprzeciw Szczęsnemu 218^b.

po > za + biernik: ręczył po niemu bratu swojemu Grzegorzewi kowalewi 93, ręczyli po niemu 87v. ZapStp i ZapXVI nie notują takich konstrukcji.

Biernik z przyimkiem:

W podlaskich rękopisach najczęściej przekształceniom ulegał biernik z przyimkami *na* i *za*. Nieco rzadsza jest wymiana *w* + biernik, natomiast połączenie przyimka *o* z biernikiem zastąpione później innym wyrażeniem przyimkowym zostało poświadczane raz. Według obserwacji Pisarkowej, *na*, *w*, *o* + biernik są trzema podstawowymi wyrażeniami przyimkowymi zastępowanymi przez inne wyrażenia przyimkowe⁶⁶.

na > do + dopełniacz: które prawem przyrodzonym przynależą na Jana brata jego 234, zwraca się zaś na przyjaciół a potomki mężowe 234v. Przekształcenia na + biernik w do + dopełniacz „trwają przez całą dostępną nam w zabytkach historii polszczyzny”⁶⁷.

na > od + dopełniacz: Żądający prawa... na ur. Andrzeja Bylinę m. k. o dom swój własny 37v. Tego typu struktur nie notują ZapStp i ZapXVI.

na > za + biernik: dała jemu trzeci grosz na ten kozuch 9v. W ZapStp i ZapXVI nie odnotowano tego typu połączeń, natomiast mają one poświadczenie w polszczyźnie kresowej XVII w., np. u Chrapowickiego⁶⁸.

*na > o + biernik: prosił sobie na dylację do dwu niedziel na prokuratora 237, prosił na dylację prawa za dwie niedzieli 220. Wyrażenie *na* + biernik zastąpione przez *o* + biernik poświadczają ZapStp 13. Takie połączenie pojawiło się przy zaprzeczonym czasowniku *dbać*. Natomiast w ZapXVI nie ma przykładów tego typu związków.*

⁶⁵ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 111.

⁶⁶ Tamże, s. 108.

⁶⁷ Tamże, s. 109.

⁶⁸ U. Sokólska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 226.

na > o + miejscownik: Powiedajac na tego Piotra, iż jest był pomocnikiem mnie 58v, tom źle mówił na nią 100v, bo jeśli się na mię tego urząd dowie 107, I to też powiedziała pani Walenzina na tegoż Czecha 112.

o > za + biernik: w zabiciu tego Kopeka, o któregom ja uczynił dość 58v. Proces zastępowania o + biernik przez za + biernik trwał od końca XVI w. do końca wieku XVIII⁶⁹.

w > pod + biernik: dał w zastawę na morga ziemie Pawłowi Paluchowiczu kop dwie pol. 65. Dzisiaj byśmy powiedzieli: Dał Pawłowi Paluchowiczowi dwie kopy pol. pod zastaw 1/2 morgi ziemi.

w > za + biernik: A pani Zarębaczowa ma w tęż sumę przebudować komin 216.

Wyrażenie *w + biernik* przekształceniom ulega od drugiej połowy XVI wieku⁷⁰. Jednakże K. Pisarkowa nie podaje przykładów wyrażen przyimkowych *pod + biernik* i *za + biernik*, które zastąpiły *w z biernikiem*.

za > jako + biernik: które mieli dać za komorne 218^{bv}, abym zapłacił złotych trzynastie za nagrode ran 233, które miał od ojca za żonią swoją za pisak 13v, iże mi dał za posag 107v, Jarząbkowski postanowił za swego własnego pleni potentę sławetnego Macieja rudnika 218^b, postanowił sobie za plenipotenta Macieja Wojnę 226, anim tego kotlarza za komornika nie miał 19.

za > na + biernik: zamienił za półwłóczek Serafinów własny 68, pieniędzy gotowych nie mając za nagrodę ran 228, iż pieniędzy nie miał gotowych za nagrodę ran 229v. Przykładów tego typu nie notują ZapStp i ZapXVI. Natomiast podobny przykład: za półkownika obraliśmy pojawił się w tekstach AWK z końca XVII wieku⁷¹.

Narzędnik z przyimkiem:

przet > przy + miejscownik: powiedziałem jemu przet dobrymi ludźmi 18.

Takie połączenie zostało poświadczone w ZapStp i ZapXVI.

Miejscownik z przyimkiem:

na > w + biernik: Zadał mi ranę na łysinie 226v.

na > za + biernik: Jedno wedlie przebudowania tego Andrzeja temu Simanowi przykazano na niem gr. 40 37v.

w > w + biernik: gdzie to, iż w nagrodzie wedle prawa magdeburskiego za rany rzezonemu Fiedorowi [należy się] 229v.

w > z + dopełniacz: ani sam w im korzystował 17.

Powyższych konstrukcji nie notują ZapStp i ZapXVI. Dopełnienie wyrażone przyimkiem *w z miejscownikiem* zastąpionym później przez *z z dopełniaczem* występowało w polszczyźnie północnokresowej, np. u Chrapowickiego⁷².

⁶⁹ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 110.

⁷⁰ Tamże, s. 110.

⁷¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 215.

⁷² U. Sokólska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 227.

Ponadto zwracają uwagę związki przyimka *po* z celownikiem lub miejscownikiem: *dał rękomię po sobie przed prawem* 35, *dał po sobie rękojemstwo* 234v, *rękojemstwo dał po sobie* 220, *ręczył...po swej pasierbicy* 93v, *Ręczyli po niej* 113v, *ręczył po Tomku Twarogu* 99v. W powyższych przykładach nie można jednoznacznie zidentyfikować przypadku, ponieważ w omawianych tekstach poświadczono zostały związki *po* z miejscownikiem, np.: *ręczył i po bracie swem* 91v, *ręczyli po tem Andrzej* 105, z celownikiem, np.: *ręczył po niemu bratu swojemu Grzegorzewi kowalewi* 93, *ręczyli po niemu* 87v, jak też: *ręczył po temu Jakubie* 93v. Z. Kempf stwierdza, że nie udało się jeszcze rozstrzygnąć „od kiedy datuje się w polszczyźnie składnię z locatiwem jako zastępstwo dawnej i prasłowiańskiej składni z datiwem”⁷³.

W zakresie dopełnień przyimkowych częste w omawianych tekstach jest dopełnienie przyimkowe przedmiotu towarzyszącego wprowadzane przez spójnik *i*, np.: *iżeś ty mnie i z nasieniem sprzedał* 3v, *przedał dom i z ogrodem* 60v, *przedał...dom i z półwłóczkiem* 57v, *przedał ogród i siedliskiem* 55v, *siodło i z ostrogami* 16, *ostawił tego Szymona i z bratem* 2v, *nalazł tego bratańca w szkole i z pieniędzami* 100 i wiele innych. Tego typu konstrukcji używano w XVI i XVII wieku⁷⁴.

W podlaskich rękopisach występuje także zjawisko tzw. celownika posiadania: *być komuś‘mieć*: *Gdzie temu jus jest półtora liata* 22, *Iże temu jest 5 lat* 1 12, *Ona jemu była zagroziła studnią, która jemu była z nią na poły* 28. Z. Kurzowa odnotowała, że pierwszy tego typu przykład pojawił się w AWK w 1706 r.: *Tomasz Apanowicz mnie Apanowiczowej mąż*. Zwraca ona uwagę, że tego typu konstrukcje są typowe dla składni rosyjskiej i białoruskiej, np. ros. *Ona mnie żena*, *Jemu ne było pokoja*⁷⁵. W polszczyźnie Podlasia zatem zjawisko tzw. celownika posiadania zostało poświadczane znacznie wcześniej, bo już w drugiej połowie XVI w., co w zasadzie nie dziwi, ponieważ w XVI w. używano konstrukcji *być komuś* w znaczeniu *ktos ma*⁷⁶.

Inną konstrukcją, zdaniem Z. Kurzowej, „obcą polszczyźnie, ale zakorzenioną w dialekcie”⁷⁷, występującą w podlaskich rękopisach jest: *u niego jest*, np.: *ten koń jest u niego* 22v, *u nas był za ojca i za starszego* 113. Według K. Nitscha, jest to prowincjonalizm, którego źródło tkwi w języku białoruskim⁷⁸. H. Safarewiczowa, w pracy poświęconej historii tej konstrukcji w języku rosyjskim⁷⁹, przyjmuje wpływ tego właśnie języka na polszczyznę kresową. Natomiast J. Trypućko widzi tu źródło rodzime⁸⁰.

⁷³ Z. Kempf, *Próba teorii przypadków*, s. 118.

⁷⁴ Z. Klemensiewicz, *Historia języka ...*, s. 313.

⁷⁵ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 212, 302.

⁷⁶ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 313.

⁷⁷ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 305.

⁷⁸ K. Nitsch, *Z zagadnień języka Mickiewicza*, w: *Wybór pism polonistycznych*, L. Wrocław 1954, s. 9.

⁷⁹ H. Safarewiczowa, *Oboczność ja i me ja i u menja jest w języku rosyjskim dziś i dawniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.

⁸⁰ J. Trypućko, *Język W. Syrokomli*, cz. II, s. 42.

Dopełnienie przy czasowniku osobliwym

(wymarłym we współczesnej polszczyźnie, występującym we współczesnej polszczyźnie bez postfiksę się, albo żywym w innym znaczeniu, albo dziś nie mającym takiego dopełnienia),
przymiotniku i imiesłowie osobliwym.

Dopełnienie wyrażone:

dopełniaczem: *gdy płaciła kopę gr. temu Matisowi przebaczyła 'przeoczyła' tego cyrografu, który była dała na siebie 105, aby tego Matis rudnik tego sumieniem poprawił 231v, i gotowem tego sumieniem tego poprawić 231v, bo mi to żyto na ćwierci dał od pieniędzy którychem, jemu u urzędu kop czterech wyręczył 220, mają jemu postąpić dobrowolnie tego domu 103v, Aby mu te 5 kop wrócił abo ćwiartki postąpił 82, Ten Matis jemu dopuścił przysięgi 101.*

celownikiem: *Znał się długu 87v, którego (testament) strona po przeczytaniu naganiała 220.*

biernikiem: *My to bacząc, iż hona tego niewinna 93, wyręczył Fiedora szewca 225, Janek ślepy wyręczył Grzegorza Tomkowego syna Konopkę 223v (wyręczył w powyższych przykładach znaczy 'dał gwarancję'), dała jej policzek i gębę 85, Urząd tedy bacząc tę sumę pieniędzy... 76v, a także Z tem że jego darował 29, darował Wojciecha Jankowskiego poliem 26v, wniesieniem swem onego darowała 234v, ona wniesieniem męża swego darowała 234v, darował żonę swą wszytką majątnością 234v. Autorzy Gramatyki... podają, że konstrukcja *darować kogoś czymś* była znana i używana w XVI wieku. Jej znaczenie zbliżone było do dzisiejszego *obdarzyć kogoś czymś* „gdzie dopełnienie biernikowe nazywa przedmiot ogarnięty czynnością, narzędnikowe przedmiot pomocniczy służący do realizacji tej czynności”. Ponadto w *Gramatyce...* znajdujemy wyjaśnienie, że taka subtelna różnica mogła doprowadzić do zaniku jednej z dwu konstrukcji⁸¹.*

narzędnikiem: *światczył ludźmi dobrymi i urzędem 87, oświaczał to dobremi ludźmi 88, rozdzielili się wspolek pieniędzmi jego 22v, daruję honego gardłem 91v, rozkazałem i nalazłem to wyrokiem swym 95v oraz darował Wojciecha Jankowskiego poliem 26v, ona wniesieniem męża swego darowała 234v, darował żonę swą wszytką majątnością 234v⁸².*

Wyrażenie przyimkowe w funkcji dopełnienia:

do + dopełniacz: iż on nie mając do mnie żadnej przyczyny zbił mię, zranił 230v, wolna będzie żona i dzieci jego i potomek do tej ziemie 4v, tedy ja bliższa z dzieciem siostrzinem do tej majątności 224v, mieniać się do tego bliższą niż żona brata jej 223v.

od + dopełniacz: przemieniony od przereczonego Mikołaja 17, ślubuje ... od wszystkich swoich krewnych ... pokój 78v, Alie ten Hryczko Rakowicz sam sobie wolność od wszystkich plemienia swego czyni 34v, od kogom podjął ranę 79v, od niego

⁸¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 417, 419.

⁸² Zob. komentarz do *darować* w akapicie wyżej.

odrzekam się 58, miewał iste nauki ot Niewiarowskiego a ot Slawskich 23, ostawili tego Matisa prawym od tego rańtucha 9v, ostawili prawego od tego żyta 8, ostał praw od tego boju 7v, uciekli od wozów 112v, odeszli od roboty 91v, Boję się od was jakiego podstąpienia 97v, obronę prawną o dom...pokazał tak od urzędu łomzińskiego jako i od litkupników 218^b, który miał zastawny od Mikołaja Miodusa 236.

u + dopełniacz: Iże u mnie (w znaczeniu 'ze mną') stargował ten Marcin tę krowię 7.

z(e) + dopełniacz: iż on mię zbył z pola z tego 82, odwiodła się z walki 27v, iżeby się miał sam z konia zbić 22v, Z czego ja wszystkich onych wolnemi czynię 217v, Z czego ją onę wolną czynię 217v, Ten Wysoczek z tych 3 obrał i polubił sobie Wojciecha Draszcz 9v.

k(u) + celownik: przydał temu Stanisławowi ku temu domowi 80 gr. 105v, I ku temu łupowi tedy się znała 81v, Jeśli się zna k nim 11, k temu złupił ze mnie... 226v, strona go przypuściła ku przysiędze 56, Anna jęła się ku przysiędze 8v, k temu przydał gr. 2 8, nie znała się k tej suknie ani k temu boju 8v, znał się k temu długu 7v, zniał się ku trzydziści i 3 gr. 4.

na + biernik: Ona się na to nie znała 85, wziął się na świadectwo do JM pana wojewody 112, Lewko wziął się na przysięgę 64, przydał temu Marcinowi na ten dom 24, I przydałem na ten dom i ogród 17, dozwolili tego prawa na rozsądek 'rozsądzenie' 18, I dali się obie stronie na świadka 6v, Ci tego Alexego ręczyli na postawienie do prawa 50, Którzy ręczyli...na postawienie do prawa 87v.

o + biernik: a gdy syn przysięże Lewkow o to, iż on Andrzej wziął u niego karwatkę 64, a o 3 gr. się nie zniał 4.

za + biernik: Iż mieniał koniem gniadem, za którego mi ślubował na wszelkich miescach, iż nie nosaty...215, ślubując mu za dobrowolnego, nie kradzionego 215, alie mi zły chmiel sprzedał, a ślubował mi za dobry 72v.

na + narzędnik: iż Stanisław nie winien szkód, których na nim Kaluta żałował 103.

nad + narzędnik: gdy nad jemi morderstwa czynił 22.

pod + narzędnik: do ksiąg pot tąż obligacją przypisać pozwoliła 216, pod nimi doiskował 70.

z + narzędnik: apelowała się z tem 51, sprzodku nie będzie z pożytkim naszym 222, Jan Pizdiczka m. k. uczynił dosyć mnie i z bratem mem i siostrze mej 59.

za + narzędnik: ma być posłuszen za tym miastem mieszczanom 15, która jest w małżeństwie, która jest za Piotrem Dąbrowskim 59, które miał od ojca za żoniją swoją 13v.

na + miejscownik: który przezyskał na nim prawiem 111v, będąc zdrowy na ciele i na rozumie 68, czyni wolnym na ojczyźnie 35, i czynię pokój im na wszystkim 4.

o + miejscownik: bo ten pies o tem nigdy nie był przepowiadany 236, żałował o tym, iż... 16v, żałował...o tym 18, 18v.

w + miejscownik: wolen w tym domu...dać...62, w żadnej rzeczy krzywdy jemu nie czyniąc 58v, Prawo rzecz słuszną uznawszy w tem 35, W której ziemi dobrowolnie czyni 55v, W czem Salomon Broliński dał winę temu Matisowi 237, W czem dał winę

Matisowi Rudnikowicz 223, W tem winę dała szlachetnemu Wojciechowi 220v, W tem winę dał Janowi 216, w tem wolen używać 58, tedy sami w tem prawie odpowiadać temu Sebastianowi 35v, dając w tem winę 232v, a cokolwiek w tem postanowi 226.

Związki z okolicznikiem

Kazualny

Dopełniacz

Okolicznik czasu: *iz mi jednego roku nie dobrze sprawuje się w domu 231v, tego roku winien będzie płacić 30v, Przedanie ogrodu Blaska Jednorackiego Jankowi Duibelkowi roku 1554 27v, Zapisanie przed tymże urzędem o przedanie domu roku 1554 die 19 Aprilis 26, Tegoż dnia i roku 24, Działo się w Knissinie dnia 4 Aprila roku pańskiego 1554 22, dnia 17 miesiąca Januaria 12v, słowa złodziejskie zadawał nocnego czasu 94v, Działo się...lata bożego 1556 91, Dziejalia się rzecz w Knisinie XVI dnia kwietnia Lata Bożego 1553 2, Dnia kwietnia 17 anno 1553 29, ma przysiąc trzeciego dnia 3, ot tych Mięsupust aż drugich Mięsupust 94, którem miał przedać na potrzebę moją tych czasów 99v, naszetsy... wieczornej godziny 100, okolicznik miejsca: *poszedł służby ode mnie do miasta Augusta 97, ustąpić tego domu 103v, i on gdy domu przyszedł ranił mię 228, alie nie masz doma mojego pana 101v, abyś był doma 106v, a on na ten czas doma nie był 226, nad okiem prawej strony 222v, pod okiem lewej strony 223.**

Dopełniaczowe konstrukcje syntetyczne występujące w podlaskich dokumentach najczęściej pełnią funkcję okolicznika czasu. Taki okolicznik znany jest z najstarszych zabytków polszczyzny. Na początku w tej funkcji występował sam dopełniacz, później dopełniacz z przydawką⁸³. W omawianych tekstach dopełniaczowi zawsze towarzyszy przydawka, która albo określa konkretnie, np. liczebnikiem: *roku 1554*, albo wskazuje anaforycznie, np. *tego roku*. Tego typu syntetyczny okolicznik czasu występował nie tylko w XVI w. w języku literackim, np. u Górnickiego⁸⁴, ale też później, w XVII w. w polszczyźnie północnokresowej, np. u Poczobuta i Sapiehy⁸⁵, w tekstach AWK⁸⁶, a nawet w wieku XVIII. I. Bajerowa podaje, że dopełniacze i narzędniki tworzące syntetyczne konstrukcje składniowe w XVIII w. stanowią 12% wszystkich okoliczników czasu⁸⁷. Natomiast takie formy okoliczników czasu zachowane w XIX w. na kresach, traktowane są już jako archaizmy, np. u filomatów⁸⁸, Syrokomli⁸⁹, Fredry⁹⁰.

⁸³ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 68.

⁸⁴ *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*, s. 31.

⁸⁵ B. Smolińska, *Polshczyzna północnokresowa...* s. 114.

⁸⁶ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 211.

⁸⁷ I. Bajerowa, *Kształtowanie się...*, s. 150.

⁸⁸ Z. Kurzowa, *Studia nad językiem filomatów...*, 134,

⁸⁹ J. Trypućko, *Język W. Syrokomli*, s. 68-69.

⁹⁰ J. Zaleski, *Język Aleksandra Fredry*, s.100.

Kazualny okolicznik miejsca „od najdawniejszych poświadczonych tekstów jest kategorią szczątkową”⁹¹. dopełniacz w funkcji okolicznika miejsca w omawianych tekstach nie występuje zbyt często. Trzykrotnie pojawia się zleksykalizowane *doma*, które spotykamy w szesnastowiecznym języku literackim, np. u Górnickiego⁹².

Celownik

Okolicznik czasu: *nie stanowiła się temu roku 80*, okolicznik miejsca: *jako ma stać prawnu 105, nie stanął prawnu 218^bv*. Tego typu związków nie notują ZapStp i ZapXVI.

Narzędnik

Okolicznik sposobu: *słuszniem dowodem i obyczajem sprawił przet urzędem 13v, zamianę na rolie tym obyczajem 68, Alie tem obyczajem jako on sam trzymał, tak też ten Jakub Wolin ten swój dom sprzedać 57, używać obyczajem zastawy 215, a ten obyczajem spuścił 30v, wziętych pożycznem obyczajem 218^bv, żałował się na Matisa rudnika naprzód tem sposobem 230, gotowiam tego dowieść furmany 112, Janek Zakowski rodem z Lioblina 76, rodem bracia 62v, są jego pracą nabyte 234, dał jemu dom zamiankiem 105v, Czego Szczęsny Prusik wywodem słusznym i świadectwy doszedł 219v, będzie używał mocą zastawy 236, używać mocą zastawy a nie inszem prawem 227v, będzie dzierzał i używał spokojnie mocą zastawy 231, którym będzie wolno używać mocą obligacji 227v, które prawem przyrodzonym przynalieżą 234, okolicznik przyczyny: *iż nie jej przyczyną zgorzał 231, iż nie jej winą zgorzał 231, spichlerz spalili nieopatrznością swą 231v, Iż ona niedbałością a niedopatrzaniem spichlerz spaliła 231, czyni wolnym na ojczyźnie tą przyczyną, iż dosyć uczynił za wiano 35v, odeszło na dwor pomiarą 104v, odszedł ten morg od niego pomiarą albo jaką inszą przyczyną 65, tedy ten Jan Kocharczyk dla potomstwa swego powinien będzie bliskością te pieniądze jemu odwrócić 75v, okolicznik miary: tedy mu ten Drohiczanin ma sowitością nakładać 55v, Iż darował częścią, a częścią za pieniądze 5, a jemu podane w dzierżenie czasy wiecznemi 228v.**

Narzędnik w funkcji okolicznika sposobu i przyczyny poświadczony jest już w staropolszczyźnie⁹³ i utrzymuje się w języku polskim aż do wieku XIX⁹⁴.

Narzędnik jako przypadek okolicznika miary K. Pisarkowa uznaje za archaizm, choć jeszcze w XVI i XVII w. występował w obojętnym kontekście, np. *wyjechałem trzema godzinami*. Konstrukcje typu *częścią rozproszył, częścią sprzedał* traktuje ona jako zleksykalizowane narzędniki, których używano od XVI do połowy XIX wieku⁹⁵.

⁹¹ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 82.

⁹² *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*, s. 31.

⁹³ *Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej*, s. 15.

⁹⁴ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 87.

⁹⁵ Tamże, s. 84.

Miejscownik

Okolicznik miejsca: *który więzieniu siedzi* 11, *chował swoim domu* 16v, okolicznik czasu: *w niedzielę dnu św. Elżbiety* 11, okolicznik miary: *A tak 7 groszach przyjęła ten rańtuch* 9. K. Pisarkowa podaje, że w funkcji okolicznika miejsca brak jest poświadczonych w polszczyźnie form miejscownika⁹⁶. Natomiast w funkcji okolicznika czasu jest on archaizmem, „który wprawdzie przetrwał aż do wieku XVIII w postaci formy udokumentowanej jeszcze u Troca. Ale zarówno ten dokument, jak i wcześniejsze użycia miejscownika czasu w tekstach ciągłych są tylko dowodami na to, że dziwnym trafem przetrwała dość długo zleksykalizowana, niemal przysłówkowa forma dawnego miejscownika, najczęściej używanych w tej funkcji rzeczowników: *zima, lato, jutro, post*”⁹⁷.

Przyimkowy

Dopełniacz z przyimkiem:

bez, okolicznik akcesoryjny: *musiał płacić...bez niebytności swego brata* 13v, okolicznik sposobu: *on bez żadnego prawa...naszetszy w dom mój* 100. Tego typu analitycznych konstrukcji nie notują ZapStp i ZapXVI.

dla, okolicznik przyczyny: *Rękojmia tych, którzy siedzieli dla tych ran* 87v, *i ot żadnego inszego nie idę na te haniebną śmierć jeno dla Tarusy* 22v-23, *iż ja niebezpieczne zdrowia swego dla brata jego Pażka* 230, *żem dla trzech złych człowieków z Knisina poszedł* 230, *Jam na ten czas dla trudności nie mogłem opisu tego otrzymać* 97v, *którą opowiedział być śmiertelną dla roztrącenia* 232, *A Aleksy przyrzekł też, tem swoim rękojmią pot majętnością swoją, że ich nie ma wydać w tej rękojmi, ani w żadnej rzeczy, jeżeliby oni mieli szkodować dla niego* 50, *o szkodę, którą podjął w Kamieńcu dla ochronienia konia* 96v, *dla jego bicza pomar* 112, *iż dla przyczyn wyżej opisanych gospodarz może najemnikowi przed czasem najem wypowiedzieć* 231, okolicznik celu: *płacić bratnią częstkę dla upokoju ich* 13v, *dla lepszego świadomia prosili obie stronie o pieczęć* 63v, *szedłem na posiedzenie do karczmy dla uczciwego posiedzenia* 79, *I siał urząd posła do mielnika dla wypywania prawdziwej rzeczy* 101v.

Według K. Pisarkowej, konstrukcja analityczna *dla* + dopełniacz w funkcji okoliczników celu i przyczyny pojawia się od najstarszych zabytków aż do początków XX wieku⁹⁸. Największy rozkwit tej konstrukcji jako okolicznika przyczyny przypada na wiek XVI⁹⁹. Od XVI wieku obserwujemy także wzrost przykładów z *dla*

⁹⁶ Tamże, s. 83.

⁹⁷ Tamże, s. 78.

⁹⁸ Tamże, s. 88.

⁹⁹ A. Pasoń, *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 22, por. także M. Brodowska-Honowska, *Historyczne procesy przekształceń polskiego celownika w formy przyimkowe*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* I, Warszawa 1955, s. 31.

celowym, choć podstawową funkcją przyimka *dla* była wówczas funkcja przyczynowa. Podobny stan odnotowany jest w utworach literackich z pierwszej połowy XVII wieku¹⁰⁰.

do, okolicznik miejsca: *kazali go osadzić do mieskiej kaźni* 3v, *osadzić do ciemnice* 94v, *skazali osadzić tego Janka do twierdzy* 103, *on będąc do więzienia osadzony* 237, *doprowadziłem tego konia do Litwy* 22v, *Matis czapkę kładł do jego towarzyszków* 101, *przyjeżdżamy do góry piaszczystej* 113, *przyjeżdżamy tu do mostu* 113, *ślubił postawić do prawa* 225, *Pozywałem ją do prawa* 215, *puszczać do prawa* 6v, okolicznik skutku: *pobił do śmierci* 22.

Autorzy *Gramatyki...* podają, że przyimek *do* zamiast *ku* pojawia się w pierwszych dziesięcioleciach XVI w., np. *Psalterz krakowski* z roku 1532 ma jeszcze: *nie przystąpi k tobie złe, a bicz nie przybliży się ku przybytku twemu*, natomiast *Psalterz Wróbla* z r. 1539 ma: *nie przystąpi do ciebie nic złego, ani miotła nie przybliży się do przybytku twego*¹⁰¹. Z. Kempf wyjaśnia, że już od prasłowiańszczyzny następował „wyraźny podział na składnię celów bliskich, obsługiwanych przez przyimek *kъ oraz celów dalekich przez przyimek *do”¹⁰².

od, okolicznik miejsca: *który dom leży ot Marcina Skrzywnika z jednej strony a z drugiej strony Mikołaja Szopla* 20, *w poliu z jednej strony od popowej miedze* 34, *z Mieczkowa ot ‘koło’ Wososa* 22, *Ten półwłóczek leży od miedze Węgrowskiego* 34v, *wziął od urzędu* 70, 218^bv, *nie odchodząc od urzędu* 214v, okolicznik przyczyny: *i ot żadnego inszego nie idę na te haniebną śmierć jeno dla Tarusy* 22v-23, *jako od niej ma krwię z nosa rozlienie i policzek* 232v. W szesnastowiecznej polszczyźnie występował dopełniacz z przyimkiem *od* w funkcji okolicznika miejsca i przyczyny¹⁰³.

około, okolicznik miejsca: *a my się jęli okolio ‘wokół’ wozów warować* 113, *chodząc około kościoła* 99. Brak jest tego typu związków w *ZapStp* i *ZapXVI*.

podlie, okolicznik miejsca: *iż sprzedał ogród z jednej strony podlie Budra, a z drugiej strony Babika* 27v, *z jednej strony podlie Kosmydra, z drugiej strony podlie Andrzeja Kosmidra* 54v-55, *Który leży między domy z jednej strony podlie Scepanikowej a drugiej strony Paluchowicza* 70v, *leży podlie domu tegoż Marcina* 71v. K. Pi-sarkowa archaiczność okoliczników miejsca typu: *podle* + dopełniacz i *wedle* + dopełniacz nazywa leksykalną, ponieważ wynika ona „z archaiczności leksemów: przyimków, przysłówków leksykalizujących się w trakcie historii języka z przyimkowych

¹⁰⁰ A. Gawroński, *O przyimku dla w dzisiejszej polszczyźnie*, w: *Szkice językoznawcze*, Warszawa 1928, s. 157-158.

¹⁰¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 427-428.

¹⁰² Z. Kempf, *Próba teorii...*, 114, por. także tenże, *Mowi krol pogański do krola Ezechiasza. Najstarsza semantyka przyimków do i ku*, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu*, nr 4, 1957, s. 181-190; tenże, *Dativus a allativus*, *Roczniki Humanistyczne XVII*, z. 4, 1969, s.131-142.

¹⁰³ *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*, s. 33.

wyrażeń. Dotyczy to przede wszystkim wymarłych przyimków. Np. *podle, wedle* z dopełniaczem, wymierającego ku¹⁰⁴.

przez, okolicznik przyczyny: *iz on przez wszelakiej przyczyny Reginę żonę jego zbił* 232, *on Onego ranił przez winy jego* 232v, okolicznik sposobu: *miał dzierżyć przez wszelakiej kontrydyciej przyjaciół jej* 234v, *puścić mają przez wszelakiej wymowy* 228v, okolicznik miary: *jako nie wzięła gr. 16 przez dwu pieniędzy* 237, *przedał za kop gr. 8 przez gr. 10* 214v, itp. Podobne przykłady okoliczników tego typu zostały poświadczane ZapStp 16 i ZapXVI 33-34. B. Szydłowska-Cegłowa stwierdza, że w wieku XVI, dzięki rozwojowi drukarni, dokonano się ustalenie funkcji znaczeniowych przyimków *przez* i *bez*. „W połączeniu z dopełniaczem w znaczeniu ‘sine’ używano przeważnie *bez* (obok stosunkowo nielicznego *przez* – 7,5 %), z biernikiem prawie wyłącznie *przez*”¹⁰⁵.

u, okolicznik miejsca: *w niedzielny dzień u rynku chodząc około kościoła* 99, *trafiło się u mostu* 112v, *przejeździemy grobą do góry u której brali piasek* 113, *powoływał...mężobójcę...czwarty raz nad prawo u sądu* 217, *u urzędu, które były położone* 218^bv, *prosieli u urzędu, aby...* 77, *tedy się też obliguje na pozew u urzędu knyszyńskiego, gdy jedno będzie o tę rzecz pozwaną stanąć* 230, *u kletki* 217, *U drugich drzwi zawias* 2, *u górnych drzwi wrzeciędz i zapadka, u świetlicznych drzwi zawias* 2 217, *u komory drzwi* 217, *u piekarni wrzeciędzow* 2 217. Tego typu związków nie notują ZapStp i ZapXVI. Natomiast dość licznie pojawiają się one w języku przedstawiciela polszczyzny północnokresowej przełomu XVII i XVIII w. – Poczobuta. B. Smolińska takie okoliczniki traktuje jako konstrukcje kresowe¹⁰⁶. Autorzy *Gramatyki...* takie okoliczniki nazywają okolicznikami przybliżonego miejsca. Możemy tam znaleźć informację: „W gwarach tego rodzaju przykłady są bardzo pospolite”¹⁰⁷.

wedle, wedla, okolicznik miejsca: *dom leży wedle Topiczowskiego z jednej strony, a z drugiej Matisa Twaroga* 24v, *leży...* z drugiej strony *wedla Paluchowicz gumna* 21. Zob. uwaga do przyimka *podlie*.

według, okolicznik względu: *Sługa wójtowski według rozkazania pojął jego do kężni* 3v, *Panowie skazali według świadków zeznania* 6v, *ostawili prawego tego Trojana według niestania roku tego to Macieja Jurkowicza* 9. Brak takich połączeń w ZapStp i ZapXVI.

wyjąwszy okrom, okolicznik miary: *jako sami mieli i dzirżali i używali wyjąwszy okrom podatków* 227v.

¹⁰⁴ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 83.

¹⁰⁵ B. Szydłowska-Cegłowa, *O przyimkach bez i przez w XVI wieku*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XI, 1972, s. 86.

¹⁰⁶ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 129.

¹⁰⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 428.

z, okolicznik sposobu: *aby ta sprawa z końca i z początku swego była wszczęta* 95v, okolicznik przyczyny: *Iż com mówił tom źle mówił na nią nie z mojej myśli, ale z głupiego a niebacznego rozumu* 100v, okolicznik względu: *którą miał z ugody szlachetnym Piotrem Strzyszewskim* 92, okolicznik miejsca: *nie odchodząc z prawa* 101v.

Celownik z przymikiem:

ku, okolicznik celu: *Iżem jemu dał ku zachowaniu* 2v, *nie chciała przywieźć ku przysiedze* 11v, *prosił urzędu aby mu dano ławniku ku wwiązaniu tego domu* 2v, *ku lepszemu pożytkowi obrócić* 14, *dał ku wiecznemu używaniu Serafinowi* 68v, *ku swemu pożytku obrócić* 58 i wiele innych, *stanowił się ku wysłuchaniu prawa* 80, *Na co pan wójt przydał ławnika ku oglądaniu tych rzeczy poszkodzonych* 214, *I żądał, aby był przydan poseł jeszcze ku przywołaniu strony* 236, *jako rok był złożony z urzędu dwornego KJM knisńskiego Matisowi rudnikowi ku odkupieniu fantu swego* 228, *przydan jest Jan Mikos poseł urzędowy ku przywołaniu Paśka z pomocniki jego* 221, *gdzieżby sam nie przybył ku wzięciu i podniesieniu...sumy* 218^b, *aby mu był przydan poseł ku przywołaniu strony* 218^b, okolicznik miejsca: *mają tego Matisa stawić ku prawu* 35v, *ku szkodzie i nakładowi przywoził* 70, okolicznik sposobu: *my tobie odmierzamy ku twej woli* 101. Prawdopodobnie konstrukcja ta w XVI w. była jeszcze w powszechnym użyciu. Świadczą o tym liczne przykłady odnotowane w ZapXVI 34-35. Według M. Brodowskiej-Honowskiej, okoliczniki celu najczęściej wyrażane były właśnie przez przymiki *ku*, *na*, *dla*, *przez*¹⁰⁸.

Biernik z przymikiem:

na, okolicznik czasu: *ma płacić na każdy rok po gr. 12* 55, *Iż na każdy rok miał płacić* 18, *przemieniać na wieczne czasy* 17v, *na przeszły poniedziałek na* 20 dnia lutego 16, *do postanowienia prawa na piątek przyszły* 230v, *nie stanowił na rok do prawa* 9, *na przyszły poniedziałek* 9v, *na trzeci dzień jako na śrroda* 6, *na Narodzenie Matki Bożej* 3v, *Ten Bohusko na ten czas, na który jemu przyrzekł dać pieniądze nie dał* 63, *a on na ten czas doma nie był* 226, *czynsz na każdy rok płacić* 94, *nie wykupił na ten rok* 80, *gdzie jemu na ten rok postąpił dwoje polie* 94, *czynsz KM płacić na przyszły rok* 94, *miał na dzień dzisiejszy stanąć* 233, *A na pierwszy czas ta ista Kloskowa dała swemu mężowi 2 kopie* 50v, okolicznik celu: *wyprawiłam syna swego Jurka na rzemiosło* 2, *jachawszy na robotę* 83v, *którem miał sprzedać na potrzebę moją* 99v, *jako mu ich dawał na potrzebę* 18v, *wziął na swą własną a pilną potrzebę* 218^b, *mieliśmy składnych pieniędzy na potrzeba* 113v, *aby mi dała pieniędzy na zastawę na karwatkę* 11, *na swój pożytek obrócić* 37, okolicznik sposobu: *i suknią zdrapał na nim do końca na sztuki* 104, *na spół ze mną dzielić* 214, okolicznik miejsca: *jechał...na prawo* 23, *odeszło na dwor pomiarą* 104v, okolicznik skutku: *jest zraniony Jan Urbankowicz mieszczanin tikoczki aż na śmierć* 76v. Podobne przykłady są licznie poświadczane w ZapXVI 35.

¹⁰⁸ M. Brodowska-Honowska, *Historyczne procesy przekształceń polskiego celownika...*, s. 34.

nad, okolicznik przyzwolenia: *każdemu, co by się tego uczynić nad terazniejsze zakazanie nasze ważył* 222.

o(b), okolicznik miejsca: *przedali dom, który mieli w Knisinie na Grodzieńskiej ulicy o miedza Pawła Paluchowicz 14, ogród kotowski o miedzę Rafała 236, o miedze polie Mikołaja drugi półwłók pod Kalinówką o miedze z Królem 108, który o miedzę Wilka a domu Kotowskiego 235v, leży...ob miedzę Hrynia...ob miedzę Michała miedza 4v*. Zwraća uwagę ostatni przykład. Podobne formy wynotowała Z. Kurzowa z tekstów AWK. Traktuje ona zapisane łącznie *obmiedzę* 'nieopodal, obok' jako przyimek, który powstał z wyrażenia przyimkowego *o(b)* + *miedzę* używanego najpierw w połączeniu z przyimkiem i rzeczownikiem, np. *o(b) miedzę od domu*. Dodaje ona również, że: „Wahania *o* || *ob* charakteryzują polszczyznę północnokresową, w której *ob* jest wyraźnym wpływem ruskim”¹⁰⁹.

przed, okolicznik miejsca: *przyszszesz przed urząd 14* i wiele innych, *Stanąwszy oblicznie przed urząd 2, Stanąwszy...przed urząd 35v*.

przez, okolicznik miejsca: *druga (rana) przez oko krwawa 87*, okolicznik czasu: *urząd skazał płacić ten dług przez 2 niedzieli 87v*. Przyimków *przed* i *przez* z biernikiem w funkcji okoliczników nie notują ZapStp i ZapXVI.

w, okolicznik czasu: *Stało się we śródę w dzień Świętych Dziewic 86v, Gdzie to w czas i w godzinę urzędowi...objawił 22, A w tem sobie opis w czas ugodzili 35*, okolicznik miejsca: *przyszszesz w dom 8v, przyszedłem w dom 11, przychodził w dom 16v, prosił do siebie w dom 22v, nosić miał do niej w dom 91, do ciebie je tu doniósł w dom 100, i to sobie w księgi mają zapisać 68v, dał w księgi opisać 214, wzięli ją w pole 81v, włożyć w mieszek 108, I przejeździemy za groblą w bor 113v, w ogród wszedsz 224*, okolicznik sposobu: *niech przysięgą... w ten obyczaj 111v*, okolicznik miary: *I dał jej suknia czerwona lunska w kopie gr. 61*, okolicznik celu: *nie obrócił w pożytek 3*. Przykłady wyrażen przyimkowych *w* + biernik w funkcji okolicznika miejsca występowały w tekstach AWK od XVII wieku¹¹⁰. Notuje je także B. Smolińska u Poczobuta i Sapiehy. Przypuszcza ona, że tego typu formy to „archaizmy przechowywane na kresach, niektórzy uważają je za rusycyzmy”¹¹¹.

z, okolicznik miary: *swoich szat mam z potrzebę 11*, okolicznik miejsca: *z jene stronie Łukasza Nakropistego a zdrugą dworu 218^bv, zdrugą stronie 14, 28v, z drugą stronię Jakubowa Nadolna [miedza] 4v*.

W XVI w. był w użyciu okolicznik miary wyrażony przyimkiem *z* i biernikiem¹¹². Natomiast taką konstrukcję w funkcji okolicznika miejsca, notowaną jeszcze w XVIII w., autorzy *Gramatyki...* nazywają archaiczną¹¹³.

¹⁰⁹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 218.

¹¹⁰ Tamże, s. 218.

¹¹¹ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 129.

¹¹² *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*, s. 36; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 430.

¹¹³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 427.

Narzędnik z przyimkiem:

nad, okolicznik przyczyny: *chciał mię nad pieniędzmi tymi zabić* 76v.

pod, okolicznik sposobu: *i przysięga aby była powiedzona alie pod tym sposobem jako ona nie była uczestniczką tych kos* 95v, okolicznik warunku: *co jej urząd przykazał pod utraceniem prawa* 224, *pod takąż obligacją rozjęli sobie rok* 230v, *założyli... zakład...pode kopą gr. Panu staroście i pod winą piwa wójtowia bogmistrzowia* 5v, *założyli zakład...pod pańską winą* 6, *wstępu...mieć nie będziem pod zakładem na urząd* 69v, *przyjęli dobrowolnie zakład pot dziesięcią kop gr. pol. dworu* 107v, *pod sumieniem zeznał* 230, *na co dawam kwit pot swą pieczęcią* 70, *iz to wyznawam pod sumieniem moim* 98v. K. Pisarkowa przypuszcza, że wyrażenie przyimkowe *pod* + narzędnik w funkcji okolicznika warunku pojawia się po raz pierwszy w XVII wieku¹¹⁴. Jednakże podlaskie teksty pokazują, że tego typu konstrukcja dość często była używana już w drugiej połowie wieku XVI.

za, okolicznik przyczyny: *za niedostatkiem naten czas u siebie w domu piwa szedłem na posiedzenie do karczmy* 79, *ten Stanisław za ich niedorobieniem szkodzię sobie* 92, *które pół włóki wziął za ugodą u Szymana Frankowicz* 49v, *com ci mówiła tom mówiła za swoją krzywdą* 112, *iz za jego przyczyną* 226v, *jako nie za przyczyną jej zgorzał* 231, *Strona znała się iz ją uderzył, alie za jej początkim* 220v. *Za* + narzędnik licznie poświadczają ZapXVI 36-37.

Miejscownik z przyimkiem:

na, okolicznik czasu: *iz oni dziś na roku zawitem testamentu z księgami nie skorygowali* 223v, *Czynszu obwiązanego i opisanego nie oddał na roku naznaczonem* 231v, *na roku skazanem* 222v, *Na tym wyznaniu dał wójt pamiętne* 86, *za rany moje uczynili mi dosyć na ugodzie* 88v, okolicznik miejsca: *pytał na prawie* 16v, *tego nie masz na testamencie* 7, *tamo na Rudzie* 1v, *zginęło mi na poliu* 7v, *boćwinę na ogrodzie porwała* 226, *iz zasiewek żyta na ogrodzie swem...zastawił* 235v, *gdziekolwiek siędzie na gospodzie, albo na biesiadzie albo na podkaniu* 8, *przyszedłem na gospodę* 11, *na gospodzie u niego chował* 16, *siodło i z ostrogami na gospodzie u niego* 16v, *na rynku biegając* 86, *jako tu pan Kriewski był na urzędzie* 113v, *wziąć na domie* 104, *wymienione na regestrze* 215v, *Naprzód na miescu gdzie się mężobójstwo stało* 217, *na którym cyrografie* 109, *stargował chmel...na Przytuliance* 102v, okolicznik sposobu: *żeby mię odwiózł na wozie* 76-76v. Wyrażenie przyimkowe *na* + miejscownik zastąpione później przez *w* + miejscownik licznie poświadczane zostało w polszczyźnie północnokresowej, np. Z. Kurzowa notuje je w tekstach AWK od połowy XVII

¹¹⁴ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 89.

wieku¹¹⁵, B. Smolińska u Sapiehy¹¹⁶. H. Turska podaje, że taka składnia jest pochodzenia ruskiego¹¹⁷, S. Stankiewicz precyzuje, iż białoruskiego¹¹⁸.

po, okolicznik miejsca: w głowie ran sieconych 9 i inszych po ręku i po inszych członkach niemało 221.

w(e), okolicznik miejsca: *iz mi pobrał swawolnie w domu moim* 3v, *iz jej ukradła w domu gr. 80 pol. 11v, które było jemu położono za dom w skrzynce miesckiej* 70, *przedał...morg ziemię w jednym poliu* 55, *przedał...ziemię pół włóki we wszydkich trzech poliach* 32v, *w poliu z jednej strony...* 34, *obadwa (domy) w rynku* 71v, *przedał dom w rynku* 50v, *w rynku potkawszy zbił* 227, *Iżem sprzedał dom swój własny, który jest w ulicy Grodzieńskiej* 78v, *w ulicy Małej* 218^v i wiele innych, *jako był rok złożon po apelacji w dworze KJM knissinskim* 229, *jako włóka idzie w poliu* 49, *to jest dwu pliaców w miedzach...* 230v, *w podwórzu* 217, *w głowie ran sieconych* 221, okolicznik czasu: *w roku tymże, kiedy ten dług na się przyjął, z domu swego poszedł precz* 95, *w niebytności mojej złupiono mi komorę* 214, *iz w niebytności jego poszkodzili mu warzywne rzeczy* 226v, okolicznik przyczyny: *A w nieoddaniu tedy wedlie obligacji ich sprawować się a odjawszy to kwitować ich z tego* 218^b, *Gdzieby te włóki przerzeczone jakimkolwiek sposobem za dzierżawy rzeczonych i w nieoddaniu sumy pomienionej jem odeszły...* 227v, *aby w mierze beczi królewieckiej nie mogli być poddani nasi od sprawc żupnych ukrzywdzeni* 222, okolicznik miary: *izem jej zastawiła siekiera w półtrzecia gr. 3, zastawił mi kozuch we trzech groszach* 9v, *potkał na drodze człowieka jednego we trzech milach przed Trokami* 23. ZapXVI 37-38 notują wyrażenie przyimkowe *w* + miejscownik w funkcji okoliczników czasu i miejsca. Jako okolicznik miejsca przyimek *w* z miejscownikiem został poświadczony również w polszczyźnie północnokresowej, np. u Chrapowickiego i B. Maskiewicza¹¹⁹, a także Poczobuta i Sapiehy¹²⁰.

Ponadto w omawianych tekstach występują związki przyimka *po* z celownikiem lub miejscownikiem: okolicznik przyczyny – *który jemu przypadł po bliskości* 37v, *żałował się na Olechna po opisu tej ziemi* 67v, okolicznik czasu – *w niedzielny dzień po ranu u rynku chodząc około kościoła* 99.

¹¹⁵ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 218.

¹¹⁶ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 129.

¹¹⁷ H. Turska, *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodniej Rzeczypospolitej*, Wilno 1930, s. 61.

¹¹⁸ S. Stankiewicz, *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej*, Wilno 1936, s. 249.

¹¹⁹ U. Sokólska, *Składnia siedemnastowiecznej polszczyzny...*, s. 234.

¹²⁰ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 117.

Związki z przydawką

Kazualna

Dopełniacz: *Przedanie domu Doroty Zakrzewa 30v, Sławetny Siman krawiec Ciechanowca 37v, zapłacił temu Janowi Siola Krajczej 65v, Należy temu Drohiczaninowi zapłaty tego domu 35, bliższa dopłacie tego domu 63v.* Tego typu przydawki okolicznościowej nie notują ZapStp i ZapXVI. Natomiast podobne przykłady (*a dzieci moje pierwszego małżeństwa*) odnalazła Z. Kurzowa w siedemnastowiecznych tekstach AWK¹²¹ oraz B. Smolińska u Sapiehy¹²².

Celownik: *Gdy przyszła przysięga Zenku 6, Przysięga Mikołaju Gowienku 111, on jemu połowicy da pokój 107, zdani są w ręce nieprzyjaciółom swym 221, podan jest w ręce nieprzyjacieliom 217, że rzeczonemu Danielowi spichlerz spalili 231v, A przysięga jem złożona dnia trzeciego 64, a my jemu chcemy być pomocnikami 98, a po śmierci mej tedy tako dom, rzeczy wszytki ruchome i nieruchome jemu będą 58, Panowie [żeby] temu koniewi nie było upominanie żadne 110, iż jest był pomocnikiem mnie 58v.* Przykłady tej osobliwej, zdaniem autorów *Gramatyki...*, przydawki w celowniku poświadczane są w języku polskim XIV i XV wieku¹²³. Według Z. Kurzowej, tego typu określenia można traktować jako „rzadką w polszczyźnie przynależnościową właściwą przydawkę celownikową (np. *matka dzieciom*), ale częstą w językach ruskich: *mąż mnie, brat ojcu*”¹²⁴.

Narzędnik: *Sebastian op. przezwiskiem Zuskowicz 35, Żałowali na op. Jana Kocza m. k. przezwiskiem na Pluskata 97v, którą ona wzięła od przyjaciół, żeby się ją opiekowała jako swą własną imieniem Dorota Snarszczanka 229.* Konstrukcja narzędnikowa konkuruje z przyimkową *na imię* od średniowiecza. W XVI w. „rozmnożona służyła jako spójka wprowadzająca element utożsamiający, sama obojętna składniowo”¹²⁵.

Przyimkowa

Dopełniacz z przyimkiem:

do: *wstępu do tego placu mieć nie będziem 69v.*

od: *Naten czas namiestnikiem będącego od Jego Miłości szlachetnego Matuszcza Przestrzelskiego 16, będąc zupełnem plenipotentem od Jakuba Zielonki 215, mając zupełna moc i zlicenie od szl. Jadama Bańkowskiego 217v, plenipotent od Macieja Rozkowskiego 220, plenipotent od uczciwej Małgorzaty 234, będąc plenipotentem od ucz. Pawła Kozła 228, plenipotent od przerzeczonych... 220, stryj rodzony od Doroty*

¹²¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 211.

¹²² B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 106.

¹²³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 412.

¹²⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 212.

¹²⁵ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 135.

tej będąc plenipotentem 215, z mężem moim Marcinem od Mroczków 4, skazali przysięgę od łupu 89, Stanisławem horodniczem od Jaśphił 29. Tego typu związków nie notują ZapStp i ZapXVI.

u: Urwał mi rękaw u kozucha 79v, okazał rękawa zdrapanie u żupana 232, Działo się w domu u Stanisława Lisa 63v, Iż u tego Malinowskiego w domu nie był 16v, aby rany opatrzali u tego służebnika pańskiego to jest u Piotra Strzeszewskiego 87.

z: według skazania z prawia 6, A nie mają ci iści z tego pola płacić żadnego podatku 108v, plenipotent z strony Szczęsnego i Matisa Rozkowskich 223v. Tego typu przydawki nie są odnotowane w ZapStp i ZapXVI.

Celownik z przyimkiem:

k(u): nie miał *k* im świactwa 94v, przypadł rok ku odkupieniu fantu Matisowi Rudnikowi 230v, przypadł rok ku obszacowaniu tych placów 229v. ZapXVI 42, 43 poświadczają przyimek *ku* z celownikiem w funkcji przydawki. Jednakże wyrażenia *w +* przyimek odnotowane w ZapXVI zostały zastąpione później przez celownik albo przyimki *do, dla* z dopełniaczem. Przykłady wynotowane z podlaskich rękopisów dziś zastąpilibyśmy raczej dopełniaczem, np. *przypadł rok odkupienia fantu*.

Biernik z przyimkiem:

na: A przy tym tez byli służebnicy pana Iwana na imię Jan a Szczęsny 11, małżonek tej to Reginy na imię Jan 11v, żałował na wziętego złoczyńcę na imię Matisa 22, potdaną JKM na imię Małgorzatę 22, brata swego na imię Marcina Rimkowicz czyni wolnym 35v, A ten, który już jakoby się mienił synem moim na imię Kuźma 58, zamianę na rolie 68, uczynili między sobą zamianę na domy 68v, i na to światki wydał 72v-73, uczyniła areszt sądowy na dom 223v, słuszną obronę kupna z ksiąg łomzienskich na dom ... pokazał 219, Iże ja jemu więce służę niżli 7 lat jużę na ósmy rok idzie 112. Przyimek *na* z biernikiem w funkcji przydawki występował w szesnastowiecznym języku literackim, np. u Kochanowskiego i Skargi¹²⁶. Odnośnie do form *na imię* zob. komentarz do formy *imieniem*.

o: Zeznanie...o dom przedażny 19v, Zeznanie... o przedanie domu 17v, O które rany...zecznał i dał winę Janowi Twarozikowi 216, aby obronę prawną o dom...pokazał 218^b. Tego typu form nie notują ZapStp i ZapXVI.

Miejscownik z przyimkiem:

na: zapłacił mi na zadatku 10 gr. 7, wedle przezysku tej sumy na tej Szczepanowej 110.

po: poręka po kowaliu Białem 87v, poręka po Janie Keczu 87v.

w: A ten Olechno w tem półwólczku ma mieć dobrowolne używanie 67v, żądał podwoły wedle ustawy w mieście knyschinskim 216.

ZapStp i ZapXVI nie notują przyimków *na, po, w* z miejscownikiem w funkcji przydawek.

¹²⁶ Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek), s. 42.

W omawianych rękopisach bardzo licznie występuje dzierżawcza przydawka przymiotna, np.: *na matisowego komornika* 19, *poddaniem Tarusinim* 22v, *miedza Kłozowa* 24v, *od popowej miedze* 34, *między Saczkową miedzą* 65, *brat Wasielow kuśnierzow* 101v, *słót ... piotrow* 101, *rzeczy Danielowe* 217, *wedle skażni pana wójtowej* 102, *arest dubotołkow* 214v, *światki Prusikowe* 214v, *jako ten Janek Blaskowego mlinarza konia otworzył* 219.

W podlaskich księgach poświadczony jest także dopełniacz dzierżawczy w funkcji przydawki, np.: *Jan Waśka postrzygacza syn* 214, *na Paśka syna Blaska* 221, *rany Wojciecha* 220v. Zwraca uwagę: *do miasta augusta* 97. Dzierżawcza przydawka przymiotna była bardzo rozpowszechniona w staropolszczyźnie. Natomiast dopełniacz dzierżawczy w funkcji przydawki w wielu zabytkach należał do wyjątków¹²⁷. Wzrost form dopełniacza posiadacza nastąpił w polszczyźnie między wiekiem XVI a XVIII¹²⁸. K. Pisarkowa stwierdza, że: „właściwie w w. XVIII proces kurczenia się posesywnej funkcji przymiotników zostaje zamknięty”¹²⁹.

Przykłady *wedle skażni pana wójtowej* oraz *Blaskowego mlinarza konia otworzył* są strukturami z dwiema przydawkami, z których jedna jest dopełniaczem, druga przymiotnikiem dzierżawczym. Tego typu konstrukcje w wieku XVI były jeszcze żywe, z czasem przekształciły się w podwójną przydawkę dopełniaczową¹³⁰.

Związki z liczebnikiem

Połączenia liczebnika z rzeczownikiem

W podlaskich rękopisach liczebniki *jeden, dwa, trzy, cztery* i ułamkowe w większości wypadków łączą się z określonym rzeczownikiem na zasadzie rządu: *kop 1* 92, *ran 2 szkodliwych* 216, *zadał mi ran trzy krwawych* 237, *kosul 2* 237, *ręczników 4* 237, *kosuliek lnianych dwie* 236v, *złoty dwa* 214, *złoty trzy* 215, 229v, 233, *ran dwie* 223 i inne, *ran trzy* 232 i inne, *ran cztery* 228 i inne, *obrusów 2* 231, *włók dwie swoich własnych* 227v, *stołów 3* 220, *za niedziel 2* 214v, 217v i wiele innych, *stawnic 2 ... kryp 2 ... drabin wozowych 4 ... kół dwie ... toków 2 ... zawias 3 ... zawias 2 ... wrzeciędzów 2 ... wrzeciędz 2* 217, *talierzów 4* 216v, *siekier dwie, sośników par 2* 215v, *lnu kit 2* 214, *za kop 4* 66v i inne, *kop 3* 66 i inne, *kop dwie* 65 i inne, *kop półtory* 56, 78, *kop półpięty* 57, *kop półósmi* 219v, *groszy dwa* 60, *4 kóz, 4 owiec* 7, *za 2 niedziel* 1, *apelował ... o ty 2 beczek soli* 71 i wiele innych. Łączenie liczebnika *dwa, trzy, cztery* z rzeczownikiem w dopełniaczu liczby mnogiej zaobserwował L. Kaczmarek w języku Jana Siestrzyńskiego z XIX wieku oraz we współczesnych gwarach Lubelszczyzny¹³¹.

¹²⁷ J. Bystrzeński, *O użyciu genetywu w języku polskim*, Kraków 1893, s. 8-10.

¹²⁸ S. Szlifarsztejnowa, *Przymiotniki dzierżawcze...*, s. 41.

¹²⁹ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 128.

¹³⁰ Tamże, s. 129; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 412.

¹³¹ L. Kaczmarek, *O trzech regionalizmach w języku Jana Siestrzyńskiego*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* V, 1965, s. 310.

Liczebniki 2, 3, 4 do XIX w. występowały nie tylko w składni zgody, ale i rządu. Wtedy rzeczownik liczony przybierał formę dopełniacza częściowego¹³². Natomiast autorzy *Gramatyki...* występowanie w okresie średniopolskim takich konstrukcji (opartych na składni rządu), właściwych liczebnikom od *pięciu* wzwyż, uznają za sporadyczne, najczęstsze w gwarach na wschodnim pograniczu¹³³.

W omawianych tekstach występują także konstrukcje takie jak *3 wrzeciądze* 217, *2 kopie* 105v, *3 kopy* 32v, *2 izbie* 220, *3 grosze* 9v i inne. Być może, na tak częste występowanie w podlaskich rękopisach składni rządu zamiast zgody w połączeniach liczebnika z rzeczownikiem miał wpływ szyk. W większości wypadków tam, gdzie liczebnik występuje po rzeczowniku, mamy składnię rządu, natomiast tam, gdzie występuje najpierw liczebnik a potem rzeczownik – zgody.

W podlaskich tekstach została poświadczona także składnia zgody zamiast rządu między liczebnikiem *sześć* a liczonym rzeczownikiem: *za sześć kopy* 69 oraz pierwotna forma dopełniacza, w której pierwszy człon występuje w dopełniaczu, a drugi jest nieodmienny: *aż do ośmińście niedziel* 102v. Stan taki panował głównie przed wiekiem XVI, ale w szesnastym stuleciu można było nadal spotkać tego typu formy¹³⁴.

Zdarza się, że przy podmiocie wyrażonym skupieniem liczebnikowo-rzeczownikowym orzeczenie występuje w l. mn. np.: *sielaw kop 4 przy tem mi zginiełi* 236, *Przy tem gr. 20 zginęli mu* 229, *a gdy wyszli ośmińście niedziel* 102v, *Spraw 23 byli przy panu Janu Maczkowiczu 7, dwie racie przeszli* 18, *minęli 3 lata* 95v.

Szyk wyrazów w zdaniu

W omawianych rękopisach bardzo często orzeczenie występuje na końcu zdania, np.: *któremum ja dosyć czynił* 30v, *do prawa będąc pozwani stać nie chcą* 221, *Gr. 22 żądał* 5v, *rany jemu zadał* 83v, *Iż go zbił i zranił* 84, *areszt urzędowanie czyniąc* 237, *Przysięgi żadnej Matis rudnik nie czynił* 232, *pani Peńska przy wolności swej szlacheckiej zostawa* 230, *jako do tego przyczyny nie dał* 226v, *Który mu winę dał* 225, *ćwiartki pola żytem zasianej wrócić nie chce* 220v, *Strona mu w tem wiary nie dała* 218^a, *iż on ją z Janem pasierbem jej zbił* 225, *iż mu wiader nie tłukł* 223v, *jako mi tego nie mówiła* 222v. Jest to charakterystyczna cecha potocznej składni XVI wieku, wzorowana na tradycji łacińskiej¹³⁵.

¹³² Zob. H. Grappin, *Les noms de nombre en polonais*, Kraków 1950, s. 76-78; Z. Klemensiewicz, *Liczebnik główny ...*, s. 86, 87; W. R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji...*, s. 117.

¹³³ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 408; Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 310.

¹³⁴ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 345.

¹³⁵ Por. B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 119-120.

Także porzecznikowa pozycja przydawki, częsta w średniopolszczyźnie, ukształtowała się pod wpływem szyku łacińskiego¹³⁶, np.: *mają ta ista siostra młodsza chować* 13v, *do lat swych* 62v, *prosili obie strony o pieczęć miescką* 63v, *na dzieci swe* 58, *tom wszystko z rozkazania czynił pana mego* 23, *z małżonką swoją Katarzyną* 20, *przy wolności swej szlachetnej* 230, *bratu swemu* 224v, *budowania żadnego* 37v, *siostra młodsza* 13v, *po Hannie ciotce jego mieszczance knisińskiej* 228, *on miał być przyczyncą zginienia konia jego* 226v, *długu pewnego* 223, *na oku liewym* 220v, *za nożyce porstrzygackie* 214, *długi swe* 96v, *przedał dom swój własny* 78v.

Wpływem łaciny możemy także tłumaczyć konstrukcje polegające na rozbięciu grupy rzeczownika i przydawki, np.: *dom leży tego Walentego* 24, *tom wszystko z rozkazania czynił pana mego* 23, *Ten Stanisław zeznał Bojarzynowicz* 6v, *od Andrzeja z drugiej strony Lazowskiego* 34v, *Jan na to wydał iszcza, który z jej mężem tą studnią z Grzegorzem robił, Marcina Skrzynnika* 28, *podjął się płacić długu za Sebastiana Rudnikowicza na przyszłe świętki 3 kopy gr. pol. 90, Które rany Stanisław Jabłonkowski oglądał ławnik przysiężny* 233, *uczyniła areoszt przez Stanisława Jabłonkowskiego ławnika przysiężnego sądowny* 227, *miarki we młynie zboża kraść* 220v, *przykazali połowicę Janowej a połowicę Urszuli z Famią domu* 224v, *o uzdeczkę którą sprzedał kręgową nową* 96v, *Gdzie on swe rany przet prawem okazał sine obliczne* 84, *syn przysięże Lewkow* 64, *od Andrzeja z drugiej strony Lazowskiego* 34v, *Iż dziś na roku skazaniem przysięgi nie uczyniła o złodziejstwo jako mi tego nie mówiła* 222v, *Jako dzień był nakazan przysięgi* 228, *jako od Pawła zamesznika rany ma szkodliwe* 231v.

Wypowiedzenie złożone

Składnia przytoczenia

W omawianych rękopisach nagminnie wręcz występują konstrukcje będące kontaminacją mowy wprost w 1. os. z mową zależną po spójniku *ize* (*że*) w zdaniach zawierających przytoczenie cudzej wypowiedzi, np.: *Żaliował się przed Stanisławem wójtem na Kiliana na mistrza, iż mi pobrał swawolnie w domu moim cziessy* 3v, *powiedział mi, iż ja chcę i będę płacić* 98v-99, *Wojciech krawiec żałował się na Fiedora Masalskiego, iż on nie mając nic do niego rzuciwszy się i uchapiwszy z tyłu rzucił go i w tem mi nogę złamał* 236, *Ten Jusko Lisowski powiedział, iżem ja u ciebie żadnych pieniędzy nie pożyczal* 86v, *ona mówiła, iż ta studnia jest moja własna* 28, *Ta Zofia powiedziała, iż ja trzymam ten dom jako mój własny* 2, *Matis popielnik na to odpór dał, iż ja zapłacił ten dłuć* 1, *drugi świadek zeznał, iżem był naten czas* 1, *jeno wyznał, iżem mi kazali zapisać* 1, *Ten Wawrzyniec przed pany powiedział, żem ja za swe kupił*

¹³⁶ Por. Tamże, s. 120.

7, *I to zeznał Trochim, iż mi zapłacił 10 gr. 6v, Josko Liazowski żaliował na Hrycza brata swego, iż mi sprzedał ćwierć ziemi włóki 3v* i wiele innych. Według Z. Klemensiewicz, jest to „charakterystyczna konstrukcja składni staropolskiej”, która trafiała się jeszcze w XVI wieku¹³⁷. Podobne przykłady wynotowała Z. Kurzowa z tekstów AWK od początku XVII do początku XVIII wieku¹³⁸.

Imiesłowowy równoważnik zdania

Knyszyńscy pisarze drugiej połowy XVI w. często używali wypowiedzeń złożonych zawierających imiesłowowe równoważniki zdania. Takie konstrukcje pojawiają się głównie w tych partiach tekstu, które są urzędowym i sformalizowanym zapisem przebiegu rozprawy, np. *stanąwszy przed urzędem zeznał 8v, przyszedłszy oblicznie zeznał 12, Urząd wyrozumiawszy skazali 18v* itp., choć nie brak ich także w zeznaniach świadków. Obok bardzo licznie poświadczonych typowych konstrukcji z podmiotem wspólnym dla równoważnika i członu następnego z osobową formą czasownika, w omawianych rękopisach występują również konstrukcje z różnymi podmiotami: *Ten Wysoczki przyniowszy do niej ten wantuch i uczyniła z nim tark 9v, A potem tę sól popiliwszy sól podrożalia 103, Iż ich słudzy trzej nocując u mnie gdzie też stali i trawili w mym domu tej że nocy przez nie zginęła mi karwatka 10, W tem broniąc się uszedł mi koń 236, Tedy po tym po małym czasie nie wiedząc którym duchem zwiedziony ten isty Wawrzyniec począł mi nieuczciwe słowa zadawać 79-79v, teraz będąc brzemienną roztrącił ją 237*. M. Kamiński zwraca uwagę, że od końca XVI w. w języku potocznym rosła liczba konstrukcji z imiesłowem, którego agens nie jest identyczny z podmiotem zdania głównego¹³⁹. Zdaniem W. Taszyckiego, tego typu konstrukcje są zjawiskiem rodzimym, występującym w polszczyźnie od końca XV wieku¹⁴⁰. Także T. Sokołowska ma podobne zdanie w tej kwestii. Przypuszcza ona, że: „liczne występowanie w dawnej polszczyźnie konstrukcji imiesłowowych z własnym, odrębnym podmiotem wiązało się z właściwościami dawnej składni (zresztą nie tylko staropolskiej, ale i ogólnosłowiańskiej), w której treści realnoznaczeniowe miały przewagę nad budową gramatyczną zdania”¹⁴¹. H. Koneczna uważa, że tego typu konstrukcje stanowią „dowód stopniowego wzmagania się

¹³⁷ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 315.

¹³⁸ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 220.

¹³⁹ M. Kamiński, *Konstrukcje z imiesłowem nieodmiennym w LIBRI MALEFICORUM miasta Poznania z końca XVI wieku i z pierwszej połowy XVII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, Wrocław 1984, s. 133-142.

¹⁴⁰ W. Taszycki, *Imiesłowowy czynny...*, s. 58.

¹⁴¹ T. Sokołowska, *Funkcje składniowe imiesłowów nieodmiennych w języku polskim XVII w.*, Wrocław 1976, s. 81.

samodzielności predykatywnej imiesłowów w staropolszczyźnie¹⁴². Inni badacze (W. Taszycki¹⁴³, W. Doroszewski¹⁴⁴, B. Walczak¹⁴⁵) uznają takie anakolutyczne połączenia za galicyzmy. I. Bajerowa jest zdania, że języki romańskie, a na kresach także litewskie, mogły co najwyżej wesprzeć takie konstrukcje¹⁴⁶. I. Szczepankowska stwierdza natomiast, że przeciw rodzimej genezie tych połączeń przemawia fakt, „że w języku potocznym i w gwarach użycie konstrukcji z imiesłowami jest bardzo ograniczone”. Dodaje ona, że ważne w tym względzie są także spostrzeżenia gramatyków XVII i XVIII w., którzy traktują zdania z imiesłowami jako wytworne, a więc raczej niepotoczne i nierodzone¹⁴⁷.

Imiesłowowy równoważnik zdania połączony współrzędnie ze zdaniem głównym: *Urząd wyrozumiawszy, iż ten Paweł poznasz sam nie stanął a ten Jan pilnował i ostawili tego Jana prawego 10, opatrzywszy i opowiedzieli 87, przyszetłwszy do mnie w dom wesołek Simanem Frankowiczem w niedzielny dzień pański przed obiadem i jął mnie prosić 97v, on naszetsy ten Andrzej Simanoicz na biesiadę tego Aleksego do Hieronima kuśnierza, gdzie on sobie miał biesiadę i jął ten Andrzej mówić temu Aleksemu... 105, zgrabiwszy słomę i jął grabić żyto 106v, Uderzywszy i jechał przezcz 113*. Autorzy *Gramatyki...* podają, że takie konstrukcje występowały „w dobie najstarszej” i trafiały się jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach okresu średniopolskiego. Przypuszczają oni, że polskie wypadki spójnikowego zespolenia równoważnika ze zdaniem głównym są „archaicznymi szczątkami stanu odziedziczonego z epoki polskiej przedpiśmiennej i przedpolskiej”, ponieważ podobne konstrukcje występowały w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, staroruskim i staroczeskim¹⁴⁸.

Imiesłów w funkcji samodzielnej orzeczenia: *I uczyniwszy targ i pieniądze wzięwszy. Potem ten Stanisław... 103, obwiniwszy tę dobrą żonę niewinnie a niecnotliwe rzeczy mieniąc na nią złodziejskie a plugawe iż się tak nie znalazło gdyż trzął dom bez prawa gdzie nalieziono tego chłopca 100v, Urząd wyrozumiawszy iż ten Paweł poznasz sam nie stanął a ten Jan pilnował 10, Prawo rzecz słuszną uznawszy w tem, należy temu Matisowi Drohiczaninowi zapłaty z tego domu według ich litkupu 35, który zeznał robiwszy na poły 28, Urząd wyrozumiawszy dostatecznie ten cyrograf Matisa*

---

¹⁴² H. Koneczna, *O budowie zdania ...*, s. 228.

¹⁴³ W. Taszycki, *Imiesłowy czynne...*, s. 58.

¹⁴⁴ W. Doroszewski, *Język T. T. Jeża*, Warszawa 1949, s. 105-106.

¹⁴⁵ B. Walczak, *Wpływy języka francuskiego na system gramatyczny polszczyzny*, *Studia Polonistyczne*, t. III, 1976, s. 194.

¹⁴⁶ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu ...*, s. 165.

¹⁴⁷ I. Szczepankowska, *Składnia XVIII-wiecznej polszczyzny kresowej wobec wpływów obcych (na materiale korespondencji K. S. Radziwiłła)*, w: *Polszczyzna północno-wschodnia II*, Białystok 1999, s. 271-272.

¹⁴⁸ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 507; zob. też Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 310.

Popielnika, iż na tem cyrografie nie masz żadnego tego długu zapłaconego temuż Szujszkiemu, który mienił na oprzy jakoby Matis miał płacić. Alie na tem cyrografie... 1, jako się żalowali obejrzał i tak nalizszy i ogliądawszy okiennice wybicie i uderzenie w piersi rzeczonej Janowej tąż okiennicą i drugiej okiennicej siekierka znak przecięty i w ścianie znakow rąbanych 3, iż on przyjąwszy areszt, że nie miał pieniędzy ostatka od nieboszczyka Łukasza Krzyżewskiego za dom od niego stargowany przyjaciółom jego oddawać jako szerzej w pierwszym żałobie. Teraz... 236v, Urząd wyrozumiawszy żalobę i oprzę, iż jemu nie dawał winy o złodziejstwo jeno sukła a dowiadywał się szkody. A w tem ostawili prawego od tego żyta 8. Są to formy północnokresowe ukształtowane pod wpływem litewskim lub białoruskim. Podobne przykłady odnalazła Z. Kurzowa w tekstach AWK¹⁴⁹. Najwięcej przykładów konstrukcji z imiesłowowym równoważnikiem zdania pełniącym funkcję samodzielnego orzeczenia w XVII w. T. Sokołowska wynotowała właśnie z tekstów pochodzących z kresów wschodnich¹⁵⁰.

W podobnej funkcji wystąpił imiesłów na -ąc: Winę dając Janowi Karasiowi 232, iż ją w bok uderzył i w głowę bijąc tak jako chciał 229, Zakładając zakład pod grzywną pół z obu stron przeto iż na się słowy targali a skargę często przed urzędem czynili któraby z nich którą słowy nieuczciwemi naszła winę przerzeczoną przepada nie odchodząc od urzędu 220, Na roku zawitem Kwasikotowa będąc gotową przysiąc wedle dekretu wyżej opisanego przeciw Wojciechowi Sumowskiemu o nadanie słów złych 221.

Ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem i

W badanych dokumentach licznie zostały poświadczone ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem *i*, np.: *I przychodził z jem do mnie w dom mój i targował u mnie tego konia, gdzie ten Jan z tym gościem targowali u mnie tego konia i dawał zani kop 4 a jam jego nie chciał dać jeno 5 kop i powiedział lepiej ci abyś i sprzedał... 16v, Gdym z Tarusą panem mojem jachał do Trok do pana wojewody na prawo tak trzi liata i potkał na drodze człowieka jednego we trzech miliach przet Trokami i zabił tego człowieka i pot hierb schował a konia jego osiodłał i jachał na nim do Trok do pana wojewody i przyjechał na tym koniu do domu 23, Ten robotnik nie setł jeść ale setł do drugiej stodoły i postrzegł Ali ten Aleksy mój wuj zgrabiwszy słomą i jął grabić żyto na gumią i jął zbierać do fartucha 106v, i przyjedziemy do Rudy i przyjedziemy za grobą w bór i postoim trochę i jął nam mówić nieboszczyk 112v, I według skążniej pierwszego prawa jako mi skazano przysięgę i ja tego przyglądała i chciałam przy-*

¹⁴⁹ Zob. H. Szejnkowska, *Imiesłów czynny przeszły na -szy*, *Język Polski* XIV, 1929, s. 71-75; H. Safarewiczowa, rec. M. Kuncewicza *Leśnik*, *Język Polski* XXXVIII, 1958, s. 44-52; Z. Kurzowa, *Język polski...* s. 202.

¹⁵⁰ T. Sokołowska, *Funkcje składniowe imiesłowów...*, s. 80, 98.

siąc z^{em} tego nie winna i Mokrej stojąc przy Krzyżu nie dopuścił mi do przysięgi 51 i wiele innych. Zdaniem M. Karpluk, spójnik i łączący długie ciągi zdań syntaktycznie współrzędnych, znaczeniowo wyrażających wydarzenia współczesne lub następujące po sobie jest charakterystyczny dla składni zabytków staroruskich i latopisów. Tę cechę składni M. Strykowskiego M. Karpluk traktuje jako ruską¹⁵¹. Powyższe konstrukcje uznawane są współcześnie za gwarowe¹⁵².

Utarte schematy zdań

Wiele zapisów w omawianych księgach to szablonowe, schematyczne wpisy wprowadzające w przebieg rozprawy. Informują one o składzie sądu, dniu, w którym odbywa się proces, podają dane skarżącego i oskarżonego, a także przyczynę sporu, np.:

Stanąwszy przed urzędem miejskim knyssinskiem przed urodzonym Maciejem Zbroskiem wójtem knyssyńskim Stanisławem Magnussem Marcinem Zielonem burmistrzem raczkim Jakubem Saffiem Adamem Wegrowskim ławnikiem i inszych godnych wierze opatrzna Fiedkowa Oldota zdrowa na ciele nie przypędzona ani przymuszona alie swą wolią dobrą za zdrowia swego dobrego przedała... 34.

*Oblicznie stanąwszy przed urodzonym Maciejem Zbroskiem podsta-
rościem knyssyńskim ur. Matisem Przestrzelskiem wójtem długoęczkiem
wójtem knyssinskiem Stanisławem Magnussem Marcinem Burmistrzem Zie-
lonem i inszych wielie ich wiarygodnych w tej radzie będący godnych sławet-
ny Siman krawiec z Cziechanowca burmistrz miasta Nowego Cziechanowskie-
go żądający prawa u JM pana starosty knyssyńskiego pana Piotra Chwalczew-
skiego na ur. Andrzeja Bylinę m. k. o dom swój własny który jemu przypadł po
bliskości temu Simanowi 37v.*

*Stało się we środę po Starym mięsopuście roku pańskiego 1557 przed
urzędem mieszkim Marcinem Skrzywnikiem wójtem Wojciechem Draszdzem
burmistrzem i przed wszytką radą miescką 14v-15.*

*Działo sie w Knisinie dnia 4 Aprila roku pańskiego 1554 Przet slachetny-
ni pany powiatu bielskiego to jest Maciejem Polaskiem Tomaszem Kamiens-
kiem Chwiedorem Waskowiczem wójem dobrzinskiem Jakubem Waskowi-
czem Jakubem Czechem Siemionem urzędnikiem panów Iwachnowiczów wój-
towstwa kalinowskiego przed sławetnemi pany urzędu miasta Knissina Stani-
sławem Magnussem wójtem knissinskiem Marcinem Zielonem burmistrzem*

¹⁵¹ M. Karpluk, *Cechy regionalne oraz rutenizmy morfologiczne i składniowe w języku Macieja Strykowskiego* (2. połowa XVI w.), *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XXIII, 1985, s. 44-45.

¹⁵² Z. Klemensiewicz, *Niektóre właściwości składniowe chłopskiej mowy potocznej*, *Język Polski* XLVI, 1966, s. 248.

knissinskiem Jakubem Saffiejem Chwiedorem starym klucznikiem Piotrem Kuropatwą Jackiem Kuczinskiem Adamem Węgrowskiem Simanem Rudobrodym Stanisławem Worsą ławników przysięgłych Item Slachetny Jan Zamowski urzędnik zabielski z ramienia Jmci państwa Piotra Chwalczewskiego rządcę a sprawcę zamków i dworów Wielkiego Księstwa Litewskiego starosty knissinskiego i zabielskiego... 22.

Sztampowe, podobne pod względem treści i formy są także wpisy podsumowujące wyniki rozprawy, a także sentencje wyroków, uchwały, kontrakty kupna i sprzedaży nieruchomości, testamenty. Oto niektóre przykłady:

Urząd zrozumiawszy i obaczywszy, iż przereczony Jan Twarozik będąc obżałowany o zamordowanie Mikołaja Natostuża i będąc wedle prawa przywoływany przez sługę mieskiego raz trzeci mimo prawo i czwarty przed sądem sam przez się ani przez swego umocowanego nie stanął skazał go urząd wedle prawa jako mężobójcę potem przez wójta i ławniki przereczone wedle zwyczaju prawa magdeburskiego zdany i powołany i podan jest w ręce nieprzyjacieliom jego dotąd póki ku swemu prawu nie przydzie 217.

Nic sobie nie ostawując ani zienie ani dzieciom ani żadnemu krewnemu przyrodzonemu i nieprzyrodzonemu ten to przereczony Mikołaj Bambol i Stanisław zięć Dudzinej wolni będą w tych domiech dać darować przemieniać na wieczne czasy i ku swojemu pożytku obrócić 17-17v.

Przyszetszy oblicznie przed urząd wyżej mieniony Jakub Saffiej i z żoną swą dobrowolnie nie przypędzeni ani przymuszeni jedno wolią swą zeznali dobrowolnie iż sprzedał ten Jakub dom i z ogrodem Jakubowi Trinisowi... 60-60v.

A ten op. Stanisław Worsa zastępuje go i zastępować od wszystkiech jak też i od krewnego i od niekrewnego a ten Jan ten dom wolen dać darować przemieniać albo ku swemu pożytku jako chce obrócić na wieczność i na wieki żonę swoją nic nie oddalając od niej 26.

Cechą charakterystyczną tego typu zapisów jest częste stosowanie imiesłowowych równoważników zdania (zdecydowana większość wpisów wprowadzających zawiera imiesłowy *stanąwszy*, *przyszetszy*), przenoszenie podmiotu z pierwszego miejsca na dalsze, liczne wyliczenia, nagromadzone określenia (np. godnościowe), powtórzenia i dopowiedzenia. Sprawia to, że zdania składowe są zbyt długie i mało przejrzyste, mimo że celem tego typu zabiegów jest skonstruowanie wypowiedzi precyzyjnej i jednoznacznej¹⁵³. Ponadto tego typu zapisy cechują liczne wtręty łacińskie, np.: *Którego urząd skazał per sententia diffinitivam zostawując Prusikowi do 2 niedziel, aby legalle impedimentu pokazał 218^b, A gdzie ten Prusik na czas naznaczony pieniędzy nie odda concordia violari debet et vis salvus incipatur 219v,*

¹⁵³ Por. H. Wiśniewska, *Polszczyzna potoczna a urzędowa w XVII-wiecznych księgach lubelskich*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XVI, 1977, s. 131.

imiesłowowy przymiotnikowe czynne i bierne w funkcji przydawek lub orzeczników nominalnych, np.: *przy woźnem i sliachcie pomienionej* 221, *przerzeczony Jan Twarozik* 217, *zdany i powołany i podan jest* 217, *aby mu był przydan ławnik* 217, *jest dobra, cnotliwa mieszkająca wedłuk zakoniu* 100v, *przykazał wszystką majątność ruchomą i lieżącą Małgorzacie pomienionej* 234v, *pożytkami wszelakimi do tych włók jakimkolwiek sposobem przynalieżącemi i przysłużającemi* 227v oraz rzeczowniki odczasownikowe, które sprzyjają nominalizacji tekstu, np.: *mieszkanie dobrowolne* 37v, *nadanie słów złych* 221, *rozkazanie* 219, *rozmawianie i pytanie światka* 110v, *prowadzenie* 222, *przewożenie* 221v, *rozsądzenie* 18¹⁵⁴.

Elementy składni języka potocznego

Fragmety omawianych ksiąg, które są zapisami zeznań świadków reprezentują mowę potoczną. Wypowiedzi przesłuchiwanym świadków pisane są bardzo często mową niezależną, co sprawia, że przypominają one stenogramy. Cechuje je przede wszystkim:

a) Stosownie zaimka względnego *co*: *Iże jeszcze półgroszków czterech com dała posłowi* 220, *Ona lepiej wie które pieniądze co on ma* 228, *A ten zaś co by to jawnie czynił* 221v, *każdemu co by się tego uczynić... ważył* 222, *od soli tamże kupionej coby ją z Podlasia przez granicę... wioził* 222, *plącić trzecią część napaści co przyszło nani* 99, *że mi nie chce dać półciartka jęczmieniu co ręczył po Miłoszu* 50, *ta toż sól com jej szukali* 71, *i tego komornego co jest przy nim* 74v. Częste posługiwanie się wyrazem *co* charakteryzuje swobodny język codzienny¹⁵⁵. Zdaniem autorów *Gramatyki...*, zaimek *co* jako wskaźnik zespolenia utrzymuje się „przez cały ciąg dziejów polszczyzny”. I chociaż z czasem przewagę zdobywa zaimek *który* to „przecież konstrukcja z *co*, zwłaszcza w języku potocznym, mówionym trwa, a w dobie nowopolskiej jest przez gramatyków uznana i zalecana”¹⁵⁶.

b) Łańcuszkowe zdania przydawkowe. Są to zdania rozpoczynane zaimkiem względnym *który*, tworzące łańcuszki zdań, dzisiaj uważane za niepoprawne¹⁵⁷, np.: *który teraz jest na miescu blaskowym i maćkowym tamo na Rudzie o te rolia którą jemu zastawił i teraz jemu dobrowolnie postąpił od God do God i też grykie którą posiał* 1v, *przydał na ten dom który przemieniał Wojciechowi kop gr. 2 i 15 gr. liczby pol. który dom tegoż Pawła lieży wedle Topiczowskiego z jednej strony a z drugiej strony Matisa Twaroga a ten dom który był Wojciechow który trzyma Paweł z jednej*

¹⁵⁴ Por. Tamże, s. 131-132.

¹⁵⁵ Por. S. Urbańczyk, *Zdania rozpoczynane wyrazem co w języku polskim*, Prace Komisji Językowej PAU, 1939, nr 28, s. 49-53.

¹⁵⁶ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 459-460.

¹⁵⁷ W. Doroszewski, *O kulturę słowa*, t. I, Warszawa 1964, s. 67-68.

strony...24v, **którzy** przyjechali za tym więźniem **który** tu w mieście knisinskiem jest osadzon siedzi i prosili u urzędu aby to lice okazano było **które** by tu przy tym więźniu jest 77, o uzdeczkę **którą** sprzedał krigową nową o **którą** sędzon 96v, płot odebrał od pliaci do **którego** ni miał nic **którego** już przed tem sprzedał 216v, wedle ugody za zranienie **które** mi zadał **który** ani roku pilnował ani płacić chciał z **którem** ja sobie zostawuję prawo zdrowe 217v, bo mi to żyto na ćwierci dał od pieniędzy **którychem** jemu u urzędu kop czterech pieniędzy wyręczył na wykupienie miechów **które** mi pieniądze obliłował się oddać w roku terażniejszym na przyszłe gody **które** mi już rychlej oddał i zapłacił 220v, **którekolwiek** tu są w mieście Knyssinie żadnych nie wyjmując do **których** ona nie ma nic gdyż z mężem swem żadnego potomstwa nie miała a te dobra są własne nieboszczyka Michała Czuczereja **które** prawem przyrodzonym przynależą na brata jego rodzonego **których** mu ona wrócić ani oddać nie chce 234.

c) Powtórzenia, np.: Żałował się imieniem Sobiechowym na imię na Annę na Pluskatczankę o to iż hona nie chce z tem Sobiechem w małżeństwie **mieszkać** wedle przysięgi jawnie w kościele ożenionej **mieszkać** 93, aby ta sprawa **była** z końca i początku swego **była** wszczęta 95v, gotowem **tego** sumieniem **tego** poprawić 231v, aby **tego** Matis rudnik **tego** sumieniem poprawił 231v, Żałował się ... o **kopę** gr. **którą** zapłacił **kopę** rzeźnikowi 73, Który półwłóczek **Stanisławowi Zakrzewskiemu** spuścił i zadał i sprzedał temu **Stanisławowi Zakrzewskiemu** ten przerzeczony Jan Kunczik 59v, a niecnotliwe **rzeczy** mieniać na nią złodziejskie a plugawe **rzeczy** 100v, Tamże **na miejscu** Walenzik z prawa nie odchodząc zapłacił winę **na miejscu** 101v, i prosił o dosyć uczynienie za to **żyto** **które** posiał na jego roli półćwiartek **żyta** 111, ani **żadnej** **rzeczy** nie brać **która** była gwoździem przybita ani opalić płotów ani **żadnej** **rzeczy** 2v. Powtórzenia są jedną z podstawowych cech składni mowy potocznej¹⁵⁸. Przyczynę ich występowania można upatrywać w tym, iż nadawca komunikatu zapomina, co powiedział wcześniej.

d) Antycypacja podmiotu lub dopełnienia, np.: **Hon** wie gdy to uczynił **ten** **isty** **Czech** 112, **Iżem** ja **jej** sprzedał **tej** **Nakropistej** 70v, **Prawo** wedlie **ich** **żądania** **stron** **obu** 70v, **Wyznał** iż **tę** to **przerzeczoną** **Annę** **Gudosową** **bił** **ją** i **rwał** za włosy 84v, nie chciał **jemu** wierzać **temu** **Andrzejowi** 105, **tedy** **jemu** ma oddać te dwie kopie **temu** **Potapoiczu** 105v, **jeno** **żonia** **jego** **tego** **Matisa** **Palucha** 107, iż on **go** teraz zachowyywa przy sobie **brata** **swego** **Pażka** 230, **Na** **co** **ten** **Mikołaj** **na** **to** **dał** **pamiętne** 78, opisał to podanie **jemu** dobrowolnie **panu** **Franciszкови** **Biernaczkiemu** 49v, **Iżby** on **będący** na weseliu **tego** **Lewka** **syn[a]** **wziął** **ten** **Andrzej** **karwatkę** u **tego** **syna** **Lewkowego** 64. Współcześnie antycypacja podmiotu występuje i jest dopuszczalna tylko w języku mówionym. Jednakże w staropolszczyźnie ten typ składni, zdaniem H. Sa-

¹⁵⁸ Por. T. Ampel, *Elipsa i powtórzenie w żywej mowie*, w: T. Skubalanka (red.), *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 177-182.

farewiczowej, „musiał być w częstszym użyciu, skoro się zdołał wkraść do pisma”. Przyпуска ona także, że w XVI i XVII w. omawiana konstrukcja była usuwana z języka literackiego¹⁵⁹.

e) Kolejną cechą składni języka mówionego, występującą w omawianych rękopisach jest elipsa, np.: *I niema ten Bliasko żadnego podatku z tego polia płacić jeno ci iści którzy jemu zastawili płacić czynsz 104v, I stawił światki Jakub Strzeżewski pierwszego Macieja cieśla z Niewiarowa 2 Dziemit z Koledzewow 3 którego polubił Marcin i trzeciego Mikołaja Bajkę i tego światka ten Marcin Liaskowicz 110-110v, Jakub kuszniierz przyszedzsy przed urząd żałował się na Piotra Philipczyka iż wedle skazania urzędowego wedle słów nieuczciwych ten Piotr Philipczyk temu Jakubowi 66v-67, I pan Bernaczki ma to pół włoki dobrowolnie bez żadnego zatargu w tej sumie w 6 kopach 49v, Mili panowie a nie także ja już tego prawa gdy było prawo pierwe 51, iżeby on u ich czeladzi słót kupił gdy jechali słodem do młyina nietych parobków słót jeno spólny Piotrów z Waskiem Sukoicz 101, tenże Jan tegoż postrzygacza zeznał 214, Iż mu dosyć uczynił zięć jego Hieronim Haćko za wołtu i za nożyce postrzygackie, które był sprzedał z rozkazania mojego to jest zł. pol. 5 zapłacił jeno jemu został złotych dwa więcej nic 214. Elipsę w żywej mowie traktuje się jako zjawisko systemowe¹⁶⁰. Jednakże pominięte wyrazy, a nawet dłuższe odcinki tekstu w komunikacji bezpośredniej mogą być wypełnione na podstawie kontekstu. Nie jest to możliwe w wypadku komunikacji pośredniej, jaką jest odbiór tekstu pisanego.*

f) Zdania z podmiotem domyślnym i nieprecyzyjnie stosowanymi zaimkami, np.: *Był pytan od pana Zamoyskiego na prawie: Jeśli kiedy Tarusa poczynął jakie morderstwa albo kradzieictwa? Zeznał przed prawem: Gdym z Tarusą panem moim jachał do Trok do pana wojewody na prawo tak trzi liata i potkał na drodze człowieka jednego we trzech miliach przet Trokami i zabił tego człowieka i pot hieb schował a konia jego osiodłał i jachał na nim do Trok do pana wojewody 23, A iż ludźmi, któremi się wyświadczał nie pamiętał żaden 216v, Po przeczytaniu ran strona znała się, iż świnia jej była w ogrodzie wszak onej nie biła 224, iż jej świnia w ogród wszedłszy szkodę mi niemała uczyniła jako zł. 6, którą ja gdym z ogroda zajmala ona wszedłszy w dom mój mnie zbiła 224, Wojciech krawiec żałował się na Fiedora szewca, iż mi żonę wywiózł do przyjaciół a on na ten czas doma nie był i dom mi spustoszyła 226, boś mię jesce w dom swój zwabiwszy sam nagarnął powiedając, iż mi to mówisz o czemem ja jeszcze nie mówił ażeby ty nagabnął 219. Brak samodzielnego podmiotu w trzech pierwszych zdaniach i nieprecyzyjne zastosowanie zaimków powodują, że powyższe konstrukcje są typowym przykładem wypowiedzi niejednoznacznej, o niejasnej strukturze składniowej.*

¹⁵⁹ H. Safarewiczowa, *Cechy języka potocznego w XVI w.*, w: M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz (red.), *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. II, Warszawa 1962, s. 284-285.

¹⁶⁰ Por. T. Ampel, *Elipsa i powtórzenie...*, s. 177-182.

Wskaźniki zespolenia

Zostaną tu omówione takie wskaźniki zespolenia, które nie występują we współczesnym języku, albo w podlaskich rękopisach pełnią inne niż współcześnie funkcje składniowe.

Spójniki

a w funkcji łączącej człony współrzędne: *Ten Matis stawil świat trzech Kaspra a Kocielnika Wojciecha Draszcza 9v, prosilem jej aby mi dala pieniedzy na zastawę na karwatkę czerwoną lisem podbitą a na 5 koszul kolieńskich 100 gr. pol. 11, przedal dom z ogrodem tak jako się w sobie ma szlachetnym to jest Stanisławowi a Simanowi 19v, a dla lepszej wiary a świadomości dał sobie opisać 20v.*

aby w funkcji spójników że, żeby w zdaniach podrzędnie złożonych dopełniowych: *Ta Wojciechowi nie znalaz aby jej zastawiła siekierę 3, iż jako był obwinil Piotra Prusa aby on miał chleb jego kraść 214, Iż jakom był obwinil Barbarę Marcynową Gralliną aby ona miała niesłusznie skowrody tej dostać 215v, że nie wiedzial aby testament kasowany 223v, beł gotów dosyć uczynić za to aby onę zbil 225v.*

acz w funkcji spójnika choć w zdaniach złożonych podrzędnie przyzwalających: *acz pewnej wiadomości o mężu jej nie masz jeśli umarł przykazali połowicę Janowej a połowicę Urszuli z Famią domu 224v, który acz żalobę słyszał iż żonę jego uderzyła w gębę wsakoż znaku nie było 232v, Wojciech Koczmir acz był gotów przysięgi słuchać wsakoż chciał aby się przedzej Marcin barwierz poręczył 235, acz ją pies ujadł alie on o tem nie wiedzial 236. Spójnik acz wychodzi z użycia w okresie średniopolskim, zwłaszcza po wieku XVI¹⁶¹.*

ali, aliz w funkcji łączącej człony współrzędne: *i postrzegł ali ten Aleksy mój wuj zgrabiwszy słomą i jął grabić żyto 106v, Hon to wymawia ali po małej phili przyjecha-lio ich więcej 112v, i trafiło się u mostu za Gonieczką ulicą ali pan Jacob Czech jedzie wesół 112v, ale był naten czas wesół, ali pan Czech Jacub nie wiemy skąd się wziął 113, i przyjedziemy zastawce grobą do góry u której brali piasek na grobia ali pan Jacub Czech nie wiem z wojaki celiadzią z poddaniemi jął nas hamowiać 113, Jam potem przyszedł do gumnia aliz Aleksy na toku stoi 106v.*

alize w funkcji przeciwstawnej: *Jeno ten Wojciech tego roku nie ma płacić czynszu alize liata bożego 1554 29.*

Autorzy Gramatyki... poświadczają użycia ali, aliz w funkcji łącznej i przeciwstawnej w wieku XVI¹⁶².

ano w funkcji przeciwstawnej: *ślubował za dobry i spełna to jest za 50 przednią ano był zły chmil i niespełna 72v. Spójnik ten nie przetrwał poza wiek XVI¹⁶³.*

bo 'skoro': *Jako ja mam kupić u wasz słót bo mnie trzeba miałko mlieć a wam trzeba mlieć miąszo 101.*

¹⁶¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 499.

¹⁶² Tamże, s. 439-440; *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*, s. 50.

¹⁶³ K. Pisarkowa, *Historia składni...*, s. 230.

gdy w zdaniu podrzędnie złożonym okolicznikowym czasu: *Hon wie gdy to uczynił ten isty Czech* 112.

iz w zdaniach podrzędnie złożonych okolicznikowych przyczyny: *Urząd iz w niedostatku urzędu na ten czas odłożył to do piątku przyszłego* 214, *iz Jan Twarozik nie stał a niewinności swej nie pokazał aby był skazan* 217, *I odezwał to iz po pianu uczynił* 233, *A tak iz on umarł tedy ja żądam sprawiedliwości z majątności jego* 233v, *któremu dał za strawę iz przez 1 dzień święty u niego był i za najęcie wozu gr. 6 76v*, *dlatego tych pieniędzy kop 5 nie chcę mu dać iz on mię zbył z pola tego* 82, *Jam nań nie mógł pojrzeć iże moja krew* 107.

iz ponieważ (*ponieważ że*) ‘ponieważ’: *iz ponieważ znasz się do tego żeś bił...abyś wedle prawa do tydnia przejednał* 219, *ponieważ że wzajem sobie dar uczynili czego on nie mógł to jest nieboszczyk Michał Czuczerej czynić ... tedy już ona nie ma do tego nic* 234v. Autorzy *Gramatyki...* podają, że *ponieważ* funkcjonuje w polszczyźnie od XVI wieku. Spójnik ten pojawił się jako zapożyczenie z języka czeskiego¹⁶⁴. W podlaskich rękopisach spójnik *ponieważ* występuje też samodzielnie, np.: *żądał urzędu ponieważ strona ani osiadłości ani rękojemstwa nie daje* 220, *skazał Paska z pomocniki jego ponieważ będąc powoływani przez sługę urzędowego o mężobójstwo nie stali* 221.

ize || *iz* ‘że’: *wziął się za to iże ma służbę służyć z tego półwłóczka* 29v, *zeznał ... iże wziął beczkę soli* 5 i wiele innych. W omawianych księgach spójnik *że* występuje bardzo rzadko.

jedno – jest to przysłówek mający znaczenie ‘tylko, właśnie, zaledwie’. Zdaniem autorów *Gramatyki...*, występował w średniowieczu i wieku XVI¹⁶⁵: *żadnem obyczajem nie zwiedziny ani przymuszony jedno dobrowolnie zeznali* 29, *ja nie mam nic od ciebie ani twego domu nie trzymam jednom ja ten dom kupiła* 70v, *nic nie chcąc wytrącić na główną sumę ani stąd czynszu i poboru żadnego płacąc ani posług żadnych czyniąc jedno jako sami mieli i dzirżali i używali...* 227v, *tedy się też obliguje na pozew urzędu knyszyskiego gdy jedno będzie o tę rzecz pozwaną stanąć* 230 i inne.

jeno ‘tylko’: *ize ja jemu pieniędzy żadnych siła nie brał jeno on mnie jednał za moje pieniądze* 6, *jenom to widział, iz na nią biła nożem* 85, *ja dali Bóg nie namawiał tych parobków jeno gdy wieźli słót do młyńa a ja drwa rąban jęli mi mówić* 101, *Pan wójt i z liawniki skazali iz nie przyjdzie przysięgi jeno losy miotał* 3, *nic nie mówił ani czynił jeno jechał do swego domu* 112v i wiele innych.

jeśli ‘czy’: *ja nie wiem jeśli ten albo nie* 1, *Iżem ja nie widział jeśli jej dała policzek jenom to widział, iz na nią biła nożem* 85, *Urząd pytał jej jeśli by miał testament tego nieboszczyka męża swego po śmierci jego* 2, *Szl. Jan Zamoiski pytał na sprawie tego złoczyńce jeśli któremu potdanemu KJM ukradł konia albo wołu albo cokolwiek* 22v, *był pytan ... jeśli kiedy Tarusa poczynął jakie morderstwa* 23. W tej funkcji spójnik

¹⁶⁴ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 488.

¹⁶⁵ Tamże, s. 470.

ten występował w polszczyźnie północnokresowej przełomu XVII i XVIII wieku, np. u Poczobuta i Sapiehy¹⁶⁶.

*jeśli*by w funkcji elementu wprowadzającego treść warunkową: *a jeśli*by nie zapłacił tedy ma ten Josko nawiązać 5v.

przeto iż || że 'dlatego że': *prosił na dylację prawa za 2 niedzieli przeto iż się nie zgotował na rzecznika 220, testamentu z księgami nie skorygowali przeto iż jest naganiiony i kasowany 223v, Przeto że się tem bronila aby siostrze jego Urszuli dosyć uczyniła 224, Urząd Cabajkę dobrwolną uczynił przeto iż się zaraz miała upominać tego kiedy insze przykładki brała 220, Zakładając zakład pod grzywną pół z obu stron przeto iż na się słowy targali 220 i inne.*

żeby 'że': *któřm ja nie wiedział żeby ukradł 231, Którego on był osądził żeby on miał być przyczyną zginienia konia jego 226v.*

Zaimki

co 'ile': *Co wziął łupu u twego męża gdy jemu czynił rozbój 112, Ale o pieniądzech nie wiem nic co ich miał w trzosie 112v.*

'że': *iz to od niego ma mieniąc sobie co mu to na złość czyni 237, prosił panów co by nie byli świadki nakupione 112v. S. Urbańczyk stwierdza, że użycie co ginie w pierwszej połowie XIX wieku¹⁶⁷.*

dokąd w zdaniach podrzędnie złożonych okolicznikowych czasu: *tedy przet się dzierży aż do tego czasu dokąd jemu pieniądze odda 1v, tedy on przetsię trzyma i na drugi rok albo dokąd jemu pieniądze oddadzą 104v.* W tej funkcji zaimek *dokąd* rzadki był już w XVI wieku¹⁶⁸.

gdzie w zdaniach podrzędnie złożonych okolicznikowych przyczyny: *Iż ja trzymam ten dom jako mój własny gdzie go ja budowała moim własnym nakładem z sziera korzenia z małżonkiem moim 2, a tak proszą we wszelkie dobra które tu są w Knisinie zostały po niegdy będącem Stanisławie Rozkowskiem i te które są Szczęsnego aby była podane więz i w dzierżawę Maciejowi Roskowskiemu gdzie nie masz Szczęsnego 223v.* W tej funkcji autorzy *Gramatyki...* nie notują zaimka *gdzie*.

gdzie(*by*) w zdaniach podrzędnie złożonych okolicznikowych warunku: *gdzieżby on był tych pieniędzy nie dał na Boże Narodzenie te wyżej mienione tedy miał przez się pole to trzymać 82, gdzieżby te włóki...jem odeszły albo odjęte były tedy przerzeczony Andrzej Bolesna wójt z żoną swoją morgi przerzwane Mrosskowskie w przerzeczony sumie podać urządowanie...mają 227v, Gdzieżby się nie pogodzili tedy prawem mają się rozeprzeć 229, a gdzie nie odłoży tedy dom na upad 229v, gdzieżby gdzie nie przejednasz tedy zapłacisz 219 i inne.* W tej funkcji zaimek przysłowny *gdzie* używany był w XVI wieku¹⁶⁹.

¹⁶⁶ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...* s. 123.

¹⁶⁷ S. Urbańczyk, *Zdania rozpoczynane wyrazem co...*, s. 4-8.

¹⁶⁸ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 474.

¹⁶⁹ Tamże, 498.

gdzie 'skąd': *Gdzie urząd pytał go gdzie ty pieniądze wziął* 77.
jako stał 'ile kosztował': *Jako ten koń stał który jem żem wziął* 110v.
którem 'jakim': *i nie wiem którym prawem tego używa* 220v.

Wnioski

Większość przedstawionych w tym rozdziale konstrukcji, dziś już nie używanych, zgodna jest z językiem ogólnopolskim XVI wieku. Przede wszystkim za cechę zgodną z szesnastowieczną normą językową uznać należy wahanie rekcji kazualnej i przyimkowej czasowników i przymiotników. W porównaniu ze stanem obecnym w zakresie związków z dopełnieniem i okolicznikiem obserwujemy w omawianych tekstach większą liczbę konstrukcji syntetycznych, które z czasem zostały zastąpione wyrażeniami przyimkowymi. Także wyrażenia przyimkowe typowe dla XVI wieku przekształcają się w inne wyrażenia przyimkowe.

Dość powszechne i zgodne ze stanem językowym XVI wieku są również zdania bezpodmiotowe, orzeczenie na końcu zdania, porzeczownikowa pozycja przydawki, rozbicie grupy rzeczownika i przymiotnika. Także większość wskaźników zespolenia stosowanych przez knyszyńskich pisarzy zgodna jest z normą językową tego okresu.

Natomiast cechami regionalnymi badanych tekstów ukształtowanymi, zdaniem niektórych badaczy, pod wpływem wschodniosłowiańskim są: orzeczenie męskosobowe przy podmiocie niemęskosobowym, konstrukcja *u mnie* jest w znaczeniu 'ja mam', imiesłów w funkcji samodzielnego składniowo orzeczenia, ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem.

W podlaskich rękopisach występują także zjawiska charakterystyczne dla dawnej polszczyzny, a w wieku XVI i później zachowane głównie na kresach, np. dopełnienie wyrażone biernikiem przy czasownikach zaprzeczonych, związek rządu zamiast zgody między liczebnikami 2-4 a rzeczownikiem niemęskosobowym, dopełniacz cząstkowy.

Wiele zjawisk, często nie poświadczonych w ZapXVI, występujących w omawianych księgach, szczególnie dotyczących wahań w występowaniu związków kazualnych i przyimkowych, w wiekach późniejszych jest potwierdzona u pisarzy kresowych, choć nie można powiedzieć, że w wieku XVI są to zjawiska kresowe, np. w zakresie dopełnień *u* + dopełniacz > *od* + dopełniacz, dopełnienie kazualne przy czasowniku *czekać*, w zakresie okoliczników wyrażenie przyimkowe *na* + miejscownik zastąpione później przez *w* + miejscownik, syntetyczny okolicznik czasu wyrażony dopełniaczem oraz dopełniacz w funkcji przydawki okolicznościowej.

Za archaiczne w XVI wieku można uznać takie zjawiska jak: podmiot w mianowniku przy orzeczeniu zaprzeczonym, syntetyczny okolicznik miejsca wyrażony miej-

scownikiem, z + biernik w funkcji okolicznika miejsca, przynależnościowa przydawka w celowniku, imiesłowowy równoważnik zdania połączony współrzędnie ze zdaniem głównym, składnia przytoczenia.

W omawianych dokumentach występują także pewne nowe zjawiska językowe nie poświadczone w ZapStp oraz ZapXVI, interpretowane przez niektórych badaczy jako fakty późniejsze albo zaświadczone dopiero w następnych stuleciach, np.: w zakresie dopełnień: z + dopełniacz > biernik, np.: *Urząd zrozumiawszy z obu stron* 216v; za + biernik zastąpione później biernikiem, np.: *I ślubuje mu za pokój od wszystkich bliskich swych* 68; w + biernik > narzędnik, np.: *jął mnie w słowa łajać to co jego wola była* 86; od + dopełniacz > w imieniu + dopełniacz, np.: *żałował się od pryncypała swego* 215; od + dopełniacz > za + biernik, np.: *bo mi to żyto na ćwierci da od tych pieniędzy, którychem jemu u urzędu kop czterech wyręczył na wykupienie miechów* 220v, *od soli...cła...będzie płacić* 222; od + dopełniacz > po + miejscownik, np.: *słusznie to dzierży od męża swego* 234v; na + dopełniacz > od + dopełniacz, np.: *Ządający prawa... na ur. Andrzeja Bylinę m. k. o dom swój własny* 37v; za + biernik > na + biernik, np.: *zamienił za półwłóczek Serafinów własny* 68, *pieniędzy gotowych nie mając za nagrodę ran* 228; na + miejscownik > za + biernik, np.: *Jedno wedlie przebudowania tego Andrzeja temu Simanowi przykazano na niem gr. 40* 37v; w + miejscownik > z + dopełniacz: *ani sam w im korzystał* 17; w zakresie okolicznika miejsca, np.: *w niedzielny dzień u rynku chodząc około kościoła* 99, *trafiło się u mostu* 112v; *przejeździemy groblą do góry u której brali piasek* 113; w zakresie okolicznika warunku, np.: *co jej urząd przykazał pod utraceniem prawa* 224, *pod taką obligacją rozjęli sobie rok* 230v, *założyli...zakład...pode kopą gr. Panu starości i pod winą piwa wójtowia bogmistrzowia* 5v; w zakresie przydawek, np.: *Przedanie domu Doroty Zakrzewa* 30v, *Sławetny Siman krawiec Ciechanowca* 37v, *plenipotent od Macieja Rozkowskiego* 220, *plenipotent od uczciwej Małgorzaty* 234, *według skazania z prawia* 6, *A nie mają ci iści z tego pola płacić żadnego podatku* 108v, *pleni potent z strony Szczęsnego i Matisa Rozkowskich* 223v.

SŁOWOTWÓRSTWO

W rozdziale tym omawiam formanty słowotwórcze różnych części mowy i ukazuję, jakie funkcje semantyczne pełniły one w analizowanych tekstach. Materiał porządkuję według części mowy, a następnie według kategorii słowotwórczych. W obrębie odpowiednich kategorii przedstawiam typy słowotwórcze. Oglądu materiału dokonuję tu z perspektywy produktywności formantów. Na tej podstawie ustaliam zjawiska ogólnopolskie, archaiczne i regionalne w zakresie słowotwórstwa.

Przyrostkowe formanty rzeczowników

Nazwiska

Nazwiska odrzeczownikowe stanowią dość liczną grupę rzeczowników w podlaskich rękopisach. Są one tworzone za pomocą formantów:

1. *-owic(z) || -ewic(z) || -ic(z)*

Formant ten jest najbardziej produktywny. Tworzy on nazwiska formalnie patronimiczne. Na podstawie badanego materiału nie można ustalić, czy są one patronimiczne również funkcjonalnie, ponieważ pisarze knyszyńscy nie podają nazwisk ojców i synów jednocześnie. Zdaniem S. Reczka, sufiks *-owicz (-ewicz)* „wyabstrahował się w wydatnym stopniu z dotychczasowej funkcji patronimicznej, związanej w języku polskim z jego rodzimą postacią *-owic (-ewic)* i wyspecjalizował jako wyrazisty formant o realno-znaczeniowej funkcji ogólnie onomastycznej, ściśle nazwiskotwórczej”¹.

Przykłady: *Dzierżałkowic 60v, Kozłowic 234, Łukassowic 230, Rudnikowic 73v, Świetlikowic 73, Wołkowic 230v, Antonowicz 66, Bojarzynowicz 6v, Dziennisowicz 14, Dzierżałkowicz 61, Frankowicz 7v, Hanczowicz 99v, Iwanowicz 27, Janussowicz 59, Jurkowicz 9, Klimkowicz 29, Koczmirowicz 7, Litwinkowicz 38, Paluchowicz 28, Popielnikowicz 93v, Rimkowicz 7, Sienkowicz 229, Andrzejewicz 21v, Gremoyewicz 106, Honczewicz 105, Kiermusiewicz 76v, Maczkiewicz 37, Manczeicz 105, Waszkie-*

¹ S. Reczek, *Na tropach słów*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 18.

wicz 86 i wiele innych. W większości wypadków zachowana jest stara oboczność *-ew* po miękkiej, *-ow* po twardej. Wyjątki stanowią *Hanczowicz*, *Łukassowicz*, *Maczkiewicz*, *Waszkiewicz*. Podobne zjawisko obserwujemy w polszczyźnie innych regionów Polski, np. w polszczyźnie przemyskiej. H. Wiśniewska, badając księgi cechowe Przemysła, ustaliła, że do XVI w. włącznie w formacjach tego typu zawsze występowało *-ow*. Od wieku XVII nastąpiła ekspansja *-ew*, która doprowadziła w wieku XVIII do występowania tego morfemu prawie zawsze po spółgłoskach *k*, *g* i dość często po *s*, *z*, *n*. H. Wiśniewska przypuszcza, że ekspansję *-ew* wiązać należy ze zmianami fonetycznymi języka polskiego (z zakończonym w XVI w. procesem zmiękczenia tylnojęzykowych *ky*, *gy*, *ke*, *ge*). Przez analogię do często występującego w polszczyźnie *kie* w drugiej połowie XVII w. szerzą się formacje typu *Czechowskiewicz*, *Danielkiewicz*².

W omawianych tekstach występują także takie formy, jak *Cornilo Bizic* 224v, *Wawrzyniec Blaskoic* 215, *Staś Grigoic* 215, *Grzegorzec* 217, *Bartosz Kolakoic* 218, *Michnikoic* 218^b, *Poniaczenic* 61v, *Marcin Prusic* 93, *Wojciech Zembrzic* 237, *Jan Dworakoicz* 106, *Dzissensoicz* 105v, *Siman Frankoicz* 110, *Krywuloicz* 237, *Andrzej Lazinicz* 94, *Lukaszeicz* 232, *Manczeicz* 105, *Jacob Mikicicz* 29, *Owdziej Narkoicz* 229, *Marczin Oniskoicz* 227, *Potapoicz* 105v, *Michał Przytulicz* 97, *Liewon Pulianoicz* 232, *Andrzej Simanoicz* 106, *Sulkoicz* 101v, *Twarogoicz* 87v. Prawdopodobnie są to nazwiska utworzone za pomocą krótszego przyrostka *-ic*. Niewielka liczba tego typu formacji w podlaskich rękopisach świadczy być może o małej już wyrazistości przyrostka *-ic* w funkcji tworzenia nazwisk patronimicznych i wzmacnianiu go dzierżawczym przyrostkiem *-ow*³.

W księgach podlaskich zdecydowana większość formantów zapisana jest jako *-icz*. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy dwuznak *cz* w wymowie realizowany był jako *č*, czy może *c*, ponieważ pisownia głosek *c*, *č* jest bardzo niekonsekwentna. Bywa również, że to samo nazwisko jest różnie zapisane, np.: *Dzierzałkowic* || *Dzierzałkowicz*. S. Bąk uważa, że ruskie *-icz* do polszczyzny zaczęło przenikać ok. poł. XVI w., by w wieku XVII stać się panującym. „Użycie jego rozszerzało się w miarę wzrastania wpływów szlachty kresowej, niegdyś w znacznej mierze ruskiej, która polszcząc się oddziaływała silnie na formowanie się kulturalnej polszczyzny”⁴. Na szerzenie się nazwisk z ruskim *-owicz* mogło też dodatkowo wpływać hiperpoprawne unikanie mazurzenia, „uświadomionego już dawno jako naganna cecha ludowego języka, znana z gwarowych postaci takich wyrazów, jak *konic* = *konicz*, *kołac* = *kołacz*, *capka* = *czapka* itp.”⁵. Można zatem przypuszczać, że w drugiej połowie XVI

² H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska...*, s. 62-63.

³ Por. W. Taszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU LXII, nr 3, 1925, s. 62.

⁴ S. Bąk, *Niektóre formacje imienne u M. Reja*, w: *Odrodzenie w Polsce*, III, cz. I, s. 369.

⁵ S. Reczek, *Na tropach słów*, s. 17; por. także J. Bystron, *Nazwiska polskie*, Lwów-Warszawa 1936, s. 28.

wiek w Knyszynie i jego okolicach, które zaludniała szlachta nie tylko polska, ale też i ruska obok formantu *-ic* w użyciu był również *-icz*. Jednakże na podstawie materiału ksiąg miejskich Knyszyna wydaje się niemożliwe ustalenie, który z nich był dominujący.

Sufiks *-owicz*, typowy dla formacji patronimicznych, występuje w nazwiskach innego typu, np.: *Jan Dworakowicz* 106 || *Janem Dworakiem* 107, *Markowi Dziemidowicz* 14 || *na Marka Dziemitka* 3, *Siman Frankowicz* 88v || *Siman Franek* 93v, *Wiasko Gremoyewicz* 106 || *z Waską Gremoczą* 106, *Bartosz Kollakowicz* 218^a || *Bartoszewi Kollakowi* 218^a, *Marcin Maczewnikowicz* 90v || *temu Maczewnikowi* 91, *Maciej Paluchowicz* 17v || *Maciejowi Paluchowi* 17v, *Grzegorza Popielnikowicz* 93v || *na Grzegorza na Popielniczka* 102v, *Marcin Prussowicz* 100v || *Marcin Pruszewicz* 92v || *Marcin Prusik* 100v || *Marcin Pruss* 92v. Powyższe zapisy świadczą o tym, że formanty tworzące nazwiska nie są jeszcze stałe i niezmiennie, wobec czego nazwisko przybiera różne formy.

Dosyć duża liczba nazwisk zakończonych na *-owicz* w knyszynskich księgach nie jest zjawiskiem odosobnionym. Z badań L. Citko i L. Dacewicz wynika, że struktury odojcowskie z formantami *-ic(z)* || *-yc(z)*, *-ewic(z)* || *-owic(z)* „zdominowały system antroponimiczny XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Niewiarygodna wręcz produktywność tych sufiksów ujawniła się na terytorium niemal całego województwa”⁶.

2. *-ik* || *-czyk*

Przyrostki te tworzą nazwy odojcowskie⁷. Ponieważ nazwisk synów i ojców pisarze knyszynscy nie podają jednocześnie, trudno rozstrzygnąć, czy pod względem funkcjonalnym są to formacje patronimiczne: *Jeronim Babik* 5, *Jan Bednarczyk* 104, *Stanisław Bogdanik* 7v, *Stanisław Czirzyk* 105v, *Czizik* 59v, *Bartosz Dmosik* 223v, *Stanisław Dupik* 102, *Piotr Filipczyk* 8, *Michał Golasik* 78v, *Hieronimcik Wojciech* 224, *Janczik* 5, *Iwan Jochczik* 11, *Jan Koczik* 55v, *Kusma Kolienczik* 237, *Kowalczyk* 37, *Krzessik* 96, *Jan Kunczyk* 59v, *Sobiech Lapik* 29v, *Lazowczyk* 58, *Staś Michalik* 234, *Trochim Mikicik* 102v, *Piotr Philipczyk* 67, *Marcin Pikulik* 112v, *Stanisław Poronik* 91v, *Tomek Quintussik* 89, *Jakub Rudzik* 225v, *Wojciech Spalik* 233, *Wojciech Stroczyk* 227v, *Jaczo Świetlik* 87, *Jan Twarozik* 216, *Wojciech Walendzik* 101, *Maxim Wegrowsczyk* 229, *Jan Zielończyk* 215.

3. *-ek*: *Wojciech Czortek* 233, *Mikołaj Dawidek* 77, *Siman Franek* 93v, *Hononek* 22v, *Paweł Kolaczek* 236, *Maciej Niziołek* 83, *Stanisław Ożarek* 218^a, *Matis Paluszek* 107, *Tomek Tworek* 95v, *Maciej Zbroszek* 75. Z. Klemensiewicz wyjaśnia, że przyro-

⁶ L. Citko, L. Dacewicz, *Typy strukturalne antroponimów w XVI-wiecznym województwie podlaskim*, w: *Antroponimia słowiańska*, Warszawa 1996, s. 84.

⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka...*, s. 204.

⁸ Tamże, s. 204.

stek *-ek* tworzy formacje oznaczające chłopców. Mogą one być nacechowane pieśczośliwie lub pogardliwie⁸. Formacje utworzone za pomocą *-ek* nazywają osoby dorosłe. Pierwotnie takie formacje miały charakter przezwiskowy, w omawianych tekstach pełnią funkcję nazwisk.

4. *-ko*: *Paweł Bogusko* 30, *Jakub Dziaczko* 85v, *Mikołaj Głowienko* 89, *Hieronim Haczo* 214, *Kejko* 230, *na Matisa Kejka* 230, *Jakub Klosko* 217, *Stanisław Kloszo* 50v, *Marek Koliko* 98v, *Alexy Nabiko* 105, *Paniczo* 229, *Wojciech Roszo* 15, *Matis Sulko* 229v. Nazwy patronimiczne i przezwiska (późniejsze nazwiska) utworzone za pomocą przyrostka *-ko* „nie stanowią w polszczyźnie typu rodzimego, ale weszły do języka żywego dwoma pokrewnymi szlakami: przez język ukraiński oraz białoruski z litewskim”⁹. Tego typu formacje występują także w polszczyźnie kresowej.

Inne formanty występują rzadko, np.: *-ak*: *Jan Dworak* 107, *Stanisław Kolak* 65, *Marcin Kozak* 214v, *Siniak* 216v.

W podlaskich dokumentach nielicznie zostały poświadczane nazwy córek. Tworzone są one od nazwiska lub imienia ojca za pomocą formantów: *-anka* – *Piotro-wa Cholewianka* 223, *Anna Pluskaczanka* 93v, *Heliszka Pruszczanka* 97, *Dorota Snarsczanka* 229; *-ówna* – *Jadwiga i Helzbieta Łukaszówny Tworkówny* 13v, *Niziołkówny* 66, *Jakubowa Ożegówna* 95, *Urszula Quintusówna* 223v, *Agnieszka Rudziówna* 232v.

Nazwy zawodowe i działacza

Nazwy zawodowe i działacza w podlaskich dokumentach bardzo często służą do identyfikacji osób. Tworzono je za pomocą przyrostków:

1. *-ik* || *-nik*: *Waszko Budnik*¹⁰ 31v, *Wojciech czapnik* 229v, *Jan Hmielnik* 59, *Chwiedor klucznik* 75, *kocielnik* 9v, *Andrzej kolieśnik* 88, *komornik* 71v, *litkupnik* 218^b, *ławnik* 3v, *Andrzej miecznik* 217, *mielnik* 101v, *najemnik* 231v, *namiestnik* 16, *opiekalnik* 237v, *ossocznik* 90, *Wawrzyniec Owśanik* 7, *pomocnik* 58v, *Matis Popielnik* 59, *porucznik* 71v, *robotnik* 106v, *rosbójnik* 110v, *Matis rudnik* 225v, *Michał rzeźnik* 78, *służebnik* 1, *strażnik* 222v, *Grygiel taśnik* 214v, *urzędnik* 222, *Paweł Zameśnik* 218^bv, *zastawnik* 100v, *Jakub złotnik* 228, *żupnik* 221v.

Jest to najbardziej produktywny przyrostek tej kategorii znaczeniowej. W Doroszewski o historii formacji słowotwórczych na *-nik* pisze: „W tekstach XVI i XVIII w. i w słownikach Knapskiego, Troca i Lindego omawiana tu kategoria słowotwórcza w dalszym ciągu reprezentowana jest bardzo obficie. Odnośne formacje są to często nazwy osób wykonujących czynności, dotyczące przedmiotu, znaczonego wyrazem

⁹ Z. Kurzowa, *Staropolskie nazwy osobowe na -o*, ●nomastica XII, 1967, s. 224.

¹⁰ Znaczenia poszczególnych wyrazów podane są w rozdziale *Słownictwo*.

piennym¹¹. Podlaskie dokumenty reprezentują zatem stan zgodny z panującym w ówczesnych czasach.

2. *-arz*: *gospodarz* 231v, *Szczęśny koniarz* 19, *kotlarz* 19, *kramarz* 59v, *młynarz* 104v, *pisarz* 1, *Szczęśny puszkarz* 37 oraz zapożyczenia: *bakalarz* 231, *Jacek bednarz* 102v, *komendarz* 93v, *kramarz* 59v, *kucharz* 5v, *ślusarz* 219. Zdaniem W. Pomianowskiej, takie nazwy jak *kramarz*, *młynarz* można interpretować jako odokolicznikowe nazwy wykonawców czynności ‘ten, co pracuje w kramie, we młynie’ lub jako nazwy dzierżawcze czynne ‘ten, co ma (posiada) kram, młyn’. Jednakże bardziej uzasadniona wydaje się jej pierwsza interpretacja¹². F. Peplowski podaje, że formant *-arz* początkowo łączył się tylko z podstawami rzeczownikowymi. Na potwierdzenie tej tezy znajduje on wiele dowodów w polszczyźnie XVI wieku. Wtedy to, jego zdaniem, przeważają derywaty odrzeczownikowe zarówno przy wyrazach zapożyczonych, jak też przy formacjach rodzimych¹³.

3. *-ca* || *-nica*: *dzierżawca* 95, *przyczyńca* 229v, *rajdca* 75 || *Cimoch racki* 67, *rosbójca* 112, *rzanca zamków* 16, *sprawca* 22, *woźnica* 216, *zachojca* 234v, *zbojca* 10 oraz złożenia: *złoczyńca* 22, *mężobójca* 217. Z badań F. Peplowskiego wynika, że w XVI wieku formant ten był bardzo produktywny. Za jego pomocą tworzono nazwy wykonawców czynności głównie od podstaw czasownikowych. Wśród wyrazów z tym przyrostkiem wiele jest złożzeń. Najwięcej ich powstało pod koniec szesnastego stulecia¹⁴.

4. *-ek*: *świadek* 113v oraz formacja utworzona od wyrażenia przyimkowego – *podsendek* 225.

5. *-ec*: *isciec* 7, *krawiec* 68, *kupiec* 221v, *Andrzej szwiec* 65v. F. Peplowski podaje, że przy wyrazach *krawiec*, *szewc* i *świec* „zapewne już w XVI w. nie wyczuwano w ogóle związku z czasownikiem i traktowano je jako odizolowane i niemotywowane nazwy zawodowe”¹⁵.

6. *-erz* – wyłącznie w wyrazach zapożyczonych: *Marcin barwierz* 235, *Hieronim kuśnierz* 110, *mastalierz* 216, *kanclerz* 216. Według F. Peplowskiego, formant ten w XVI w. nie wykazuje tendencji do tworzenia wykonawców czynności od rodzimych czasowników, natomiast bardzo licznie występuje w wyrazach zapożyczonych, głównie z języka niemieckiego¹⁶.

---

¹¹ W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze. I. Formacje z podstawowym -k- w części sufiksальной*. Prace Filologiczne XIII, 1928, s. 176.

¹² W. Pomianowska, *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 32.

¹³ F. Peplowski, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 276.

¹⁴ Tamże, s. 279, 85, 88.

¹⁵ Tamże, s. 241.

¹⁶ Tamże, s. 275.

7. *-acz – jednac* 59, *postrzygacz* 67, *tkacz* 218^av. F. Peplowski podaje, że w polszczyźnie XVI w. odczasownikowe osobowe nazwy wykonawców czynności stanowią podstawową kategorię formacji utworzonych za pomocą przyrostka *-acz*¹⁷.

8. Formacje z innymi sporadycznie występującymi formantami: *-ak* – *Jan rybak* 226v, *wojak* 113; *-al-* *kowal* 220v; *-un* – *opiekun* 219v.

W podlaskich dokumentach najbardziej produktywnym formantem tej kategorii jest *-ik* || *-nik*, formacje z innymi przyrostkami są mniej licznie zaświadczone. Uwagę zwraca także oboczna postać rzeczownika *rajca* – *racki*, która w tej postaci na kartach badanych rękopisów występuje zdecydowanie częściej. Forma *racki* nie została poświadczona w słownikach języka polskiego. Wyraz ten odmienia się według deklinacji przymiotnikowej. Być może zatem jest to przymiotnik, który uległ procesowi substancywizacji.

Nazwy osób żeńskich

Jest to kategoria niezbyt licznie zaświadczona w omawianych tekstach. Głównie reprezentują ją formacje utworzone od nazw męskich za pomocą przyrostka *-ka*: *kuśnierka* 215v, *mieszczanka* 2, *młynarka* 87v, *nieboszczka* 236v, *przyjaciółka* 230v, *Regina siodlarka* 11, *uczestniczka* 95v, *złodziejka* 220.

Wśród form na *-ka* wyodrębnia się znaczeniowo grupa rzeczowników utworzonych od nazwiska lub imienia męża: *Anna Cabajka* 218^bv, *Anna Hieronimka* 215, *Kaleczyczka* 7, *Kninchuska* 37, *Pluskatka* 73v, *nieboszczka Barbara Prokopka* 236v.

Ponadto nazwy osób żeńskich tworzone są za pomocą formantów *-ica*: *komornica* 218^a, *pasierzbica* 93v, *służebnica* 27v oraz *-yni*: *gospodyni* 106.

Formanty tworzące rzeczownikowe nazwy żeńskie są raczej mało produktywne. Najliczniejszą grupę w omawianych tekstach stanowią formacje z przyrostkiem *-ka*, który również dzisiaj jest podstawowym wykładnikiem tej kategorii¹⁸. Zdecydowaną przewagę nad przyrostkami tworzącymi rzeczownikowe nazwy żeńskie wykazują konkurencyjne przyrostki *-owa* i *-ina* tworzące przymiotniki dzierżawcze.

Nazwy czynności i stanu

1. Najliczniejszą grupę tej kategorii stanowią rzeczowniki odczasownikowe utworzone za pomocą formantu: *-anie*: *budowanie* 91v, *darowanie* 97, *dochowanie* 79v, *dodawanie* 222, *hamowanie* 113v, *jednanie* 100v, *karanie* 221v, *kowanie* 96v, *królowanie* 222v, *kwitowanie* 109, *mienianie* 24, *mieszkanie dobrowolne* 37v, *nadanie słów złych* 221, *nieoddanie* 218^b, *niestanie* 220, *nieznanie* 71, *włosów oberwanie* 232,

¹⁷ Tamże, s. 12.

¹⁸ R. Grzegorzycowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa 1979, s. 52-53.

oblanie krwi z nosa 223, obsacowanie 229v, oddanie pieniędzy 231, drapanie 235v, oglądanie 217, opisanie książk 71v, podanie rzeczy 217, podkanie 8, pokąsanie 225v, powołanie 221, przebudowanie 37v, przeczytanie ran 224, przedanie 70, przedrapanie 227, przemienianie 17, przenagabanie 68, przydanie urzędu 220, przywołanie 218^b, rozdanie 234v, rozkazanie 219, rozmawianie i pytanie świątka 110v, rozmyślanie 236, roztrzesanie 110v, rwanie 225, skazanie z prawa 6, szarpanie 236, targanie 225v, upodobanie 230, upominanie 110, urąganie 230v, używanie 66v, wodowanie 229v, wwiązanie 223v || wwięzowanie 2v, wypytanie 101v, wysłuchanie 80, wyszynkowanie 96v, wyznanie 76v, wzdanie 225v, zabranie soli 221v, zachowanie 2v, zadanie słów nie-pocciwych 218^{bv}, zakazanie 222v, zamordowanie 217, zapisanie 26, żywota zdeptanie 220v, zdrapanie 227, zepsowanie 220, zerwanie 225v, Zjastowanie 102, żądanie 221.

2. Częstym formantem tworzącym nazwy czynności i stanu jest również przyrostek *-enie*: *dzierzenie* 228v, *milczenie* 2v, *Narodzenie* 3v, *nawożenie izby* 219v, *niedorobienie* 92, *obranienie* 236, *obronienie* 230, *ochromienie* 96v, *prawa oddalenie* 70, *odkupienie* 228, *odłożenie* 70v, *oszpecenie* 225v, *oświacczenie* 218^{bv}, *podniesienie* 218^{bv}, *podstępienie* 97v, *posiedzenie* 79, *postanowienie* 223v, *postawienie* 50, *poszkodzenie* 218^{bv}, *potłuczenie* 225v, *prowadzenie* 222, *przewożenie* 221v, *rozsądzenie* 18, *roztrącenie* 232, *a siedzenie trzy dni* 38, *skażenie* 220, *spalenie* 230v, *sromocenie* 8v, *stawienie* 36, *stłuczenie* 220v, *uczynienie* 60v, *uderzenie* 229v, *usprawiedliwienie* 229v, *utrącenie prawa* 218^{av}, *uwłaszczenie* 113v, *warzenie soli* 221v, *wniesienie* 234v, *wybronienie* 236, *wykupienie* 220v, *wyliczenie* 96v, *wypuszczenie* 111v, *wyrzeczenie* 224v, *zapłacenie* 109, *zezwozenie* 230v, *zginienie* 232, *złomienie nogi* 232v, *złupienie* 221, *zranienie* 218^{bv}, *zwrócenie* 225. J. Puzynina podaje, że współcześnie *-enie* jest formantem bardziej archaicznym niż na przykład *-cie* i wycofuje się z tego zakresu znaczeniowego. Ponadto uważa ona, że formacje utworzone za pomocą archaicznego *-enie* są „wyraźnie nacechowane: występują w zakresach bardziej wyspecjalizowanych, w formacjach zleksykalizowanych, nie odnoszą się do wszystkich znaczeń czasownika podstawowego lub są frazeologicznie ograniczone”¹⁹.

3. Mniej w badanych tekstach odnotowano formacji z przyrostkiem *-cie*: *bicie* 227, *najęcie* 76v, *odarcie* 221, *na picie zastawił mi kozuch* 9, *pobicie* 230, *przedsięwzięcie* 221, *wyście* 227v, *wzięcie* 218^b, *zabicie* 221, *zbiecie* 218v.

4. W omawianych dokumentach zostały dość licznie poświadczony formacje paradigmatyczne rodzaju męskiego i żeńskiego: *bój* 8, *dochód* 219v, *dział* 2v, *gwałt* 226, *najem* 231v, *nakład* 222, *niespór* 1, *odpór* 3, *opis* 1, *opór* 221, *pobór* 227v, *pokłon* 108, *postęp prawa* 6, *przewóz* 225, *przezysk* 110, *przyjazd* 18, *przykład* ‘przydatek’ 105, *tark* 9v, *upad* 229v, *upokój* 13v, *wiąz* ‘wwiązanie’ 223v, *wstę* 69v, *wypis* 58v, *wyrok* 113v, *wyszynk* 95, *wywód* 219v, *zakład* 85, *zapis* 26v, *arenda* 231v, *dopłata* 63v, *dzier-*

¹⁹ J. Puzynina, *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (słownictwo, semantyka, składnia)*, Warszawa 1969, s. 29.

żawa 223v, krzywda 105, kupia 69v, miana 225, nagroda 226, namowa 16v, niewo-
lia 49v, obrona 218^b, podwoda 111, pogonia 76v, poręka 99v, posługa 227v, potrze-
ba 99v, przyczyna 70v, przysięga 111, rozprawa 76v, skarga 228v, szkoda 218^b, strawia
113v, ugoda 88v, utrata 218b, wymowa prawna 225, wyprawa 2, zamiana 68, zapłata
13v, zastawa półwłóczka 108v, zmowa 227 oraz moc 110, napaść 97v, odpowiedź 112,
pamięć 63v, pomoc 222v, skażń 218^b.

5. Formant *-ek* tworzy nazwy czynności i ich wytwory: *dostatek* 222, *naddawek*
233, *niedostatek* 58, *ostatek* 4, *podatek* 30v, *postępek* 101v, *pożytek* 3, *przydatek* 68v,
rozsądek „rozsądzenie” 18, *spadek* 97, *zadatek* 35, *zamianek* 32, *zasiewek* 235v.

6. W podlaskich rękopisach nazwy czynności i stanu tworzone są także za
pomocą formantów: *-ba*: *prośba* 218^b, *służba* 29, *żałoba* ‘skarga’ 55v; *-ka*: *nawiązka*
84v, *przykładka* 220, *rozterka* 232, *zastawka* 113 oraz *-unek*: *spierunek* 35v.

R. Grzegorzczkowska wykazała, że znaczenie czynności tkwiące w funkcji strukturalnej sufiksu *-ka* występowało już w XV wieku²⁰.

Najbardziej produktywnymi formantami tej kategorii są *-anie* i *-enie*, które szczególnie upodobało sobie średniowiecze²¹. Tego typu formacje licznie występowały w innych tekstach z XVI w., np. w protokołach tarnogórskich. A. Kowalska uważa, że częste używanie takich formacji w księgach miejskich Tarnowskich Gór było spowodowane kontynuowaniem tradycji średniowiecznych zapisek sądowych, „w których formacje tego typu stanowiły znaczny procent ogółu rzeczowników”²². Nielicznie natomiast został poświadczony w podlaskich księgach przyrostek *-ek*, który w okresie średniopolskim cieszył się szerokim zastosowaniem, a wyszedł z użycia dopiero na przełomie doby średnio- i nowopolskiej²³.

Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów

Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności i stanów tworzone są w knyszyńskich rękopisach za pomocą formantów: *-ość* – *bliskość* 50v, *boleść* 235, *bytność* 95, *dawność* 224v, *dobrowolność* 75, *majętność* 218^a, *niebytność* 225, *niedbałość* 231v, *nieopatrzność* 231v, *niewinność* 217, *osiadłość* 220, *pilność* 227, *powinność* 30v, *przynależność* 218^av, *sowitość* 55v, *sprawiedliwość* 111v, *świadomość* 70, *trudność* 98, *twardość* 2v, *ważność* 232, *wiadomość* 222, *wieczność* 12v, *własność* 68, *właściwość* 78v, *wolność* 34v, *zeliwość* 224v, *żenność* 38v; rzadziej *-stwo* || *-ctwo* – *kradzieństwo* 23 || *kradziecstwo* 236, *kurestwo* 100, *morderstwo* 22, *powinowactwo* 1v, *rękojemstwo* 234v, *rosbój-*

²⁰ R. Majewska-Grzegorzczkowska, *Uwagi o odrzeczownikowych nazwach czynności z sufiksem -ka*. Typ belferka, stolarka, Poradnik Językowy 1958, s. 3.

²¹ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 194.

²² A. Kowalska, *Język polski ...*, s. 73.

²³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 306.

stwo 112, świadectwo 219v oraz złożenie *mężobójstwo* 217, *złodziejstwo* 106, a także sporadycznie *-ota* – *sromota* 81v.

W podlaskich księgach najbardziej produktywny okazał się formant *-ość*. Zdaniem E. Mróz-Ostrowskiej, przyrostek ten wykazywał największą produktywność w pierwszej połowie XVI w., natomiast w drugiej połowie tego stulecia popularność rzeczowników na *-ość* słabnie, wzrasta natomiast ekspansja przyrostka *-stwo*. Za nowszą formą „opowiadali się pisarze wybitni, bardziej wykształceni, bywali”. Uchodziła ona prawdopodobnie za bardziej literacką i nie potoczną²⁴.

Nazwy zdrobniałe

Nazwy zdrobniałe w badanych dokumentach tworzone są za pomocą formantów: *-ka* – *ćwiartka* 55v, *częstka* 13v, *klietka* 217, *konewka* 67, *kostka* 220v, *koszulka* 236, *miarka* 220v, *siekierka* 79v, *sienka* 217, *skrzynka* 108, *stajenka* 220, *stawnicka* 217, *tacka* 217, *zwatka* 98; *-ek*: *czepiek* 236v, *kocietek* 102v, *kordek* 231, *mielniczek* 101v, *mieszek* 108, *nakładek* 107, *obrusek* 236v, *pachołek* 76, *Matis Paluszek* 107, *piasek* 113, *popielniczek* 102v, *siestrzanek* 92v, *stołek* 217, *worek* 77 oraz złożenia: *półgroszek* 220, *półkłodek* 87v, *półtalarek* 108.

Poza tym: *dzieciątko* 6, *dziecię* 55, *dzieweczka* 66, *uzdeczka* 96v, *kocharczik* 75v, *kótko* 217, *miasteczko* 222v, *wnaczyć* 74, *Żydko* 105. Zwracają uwagę formy *dziecię*, *wnaczyć*. Deminutiva z przyrostkiem *-ę* S. Hrabec traktuje jako mazowiecko-ruskie. Takie formy jak *wnęczę* ‘wnuczek’, *panię* ‘pan, magnat’ zalicza on do kresowych²⁵.

W podlaskich tekstach występują zdrobniałe imiona męskie utworzone za pomocą formantów: *-ek*: *Fronczek* 2v, *Hieronimek* 218^bv, *Janek* 102v, *Franek* 63v, *Jurek* 103, *Tomek* 4, *Wojtek* 105; *-ko*: *Blasko* 27v, *Chwieczko* 93, *Haczko* 27, *Honaczko* 50, *Hryczko* 58v, *Hrisko* 38v, *Hvedko* 61v, *Jaczko* 20, *Josko* 3v, *Jusko* 86v, *Lewko* 64, *Olesko* 101, *Onaczko* 113v, *Ostapko* 227, *Pazko* 230, *Sienko* 37, *Stanko* 61, *Tomko* 62v, *Wojtko* 62v, *Wiasko* 106, *Zenko* 6.

W badanym materiale występują także formacje hipokorystyczne: *Grześ* 10v, *Staś* 75v, *Zenio* 108, *Naścia* 21, *Oldocia* 34, *Kasia* 66, *Anussa* 84, *Famia* 224v.

Pod względem występowania formacji deminutywnych badane teksty nie różnią się na tle ogólnopolskim XVI w. Wyrzów zdrobniałych stosunkowo często i chętnie używali Rej, Klonowic i Murzynowski. W ich utworach pełniły one funkcję stylistyczną²⁶. S. Rospond uważa, że skoro Rej i Murzynowski – zwolennicy języka potocznego – używali deminutiwów, a Małecki je tępił, skoro brak ich w literaturze

²⁴ E. Mróz-Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku XVI wieku*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. 2, s. 400, 403-405.

²⁵ S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń 1949, s. 95.

²⁶ J. Zaleski, *Wyrzy zdrobniałe w polszczyźnie XVI w.*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego XVII*, Filologia 4, Kraków 1958, s. 93-184.

psalterzowo-biblijnej, mnóstwo natomiast w pieśniach ludowych, to „niewątpliwie było to znamię języka potocznego”²⁷.

Natomiast cechą regionalną badanych tekstów są dość częste zdrobniałe imiona męskie utworzone za pomocą sufiksu *-ko*. Zdaniem Z. Kurzowej, duża liczba imion na *-ko* na ziemiach pogranicznych polsko-ruskich „tłumaczy się dobrze na tle ruskiej onomastyki. Przyrostek *-ko* jest najpopularniejszym formantem zdrobniającym i przezwiskotwórczym, poświadczonym już w staroruskich kronikach”²⁸. Formant *-ko* w podlaskich tekstach wykazał większą produktywność niż przyrostek *-ek*.

Varia

W podlaskich dokumentach występują jednostkowe formacje rzeczownikowe, które nie należą do żadnej z wyżej wymienionych kategorii. Ponieważ dziś wyszły już z użycia, wydaje się, że warto je odnotować.

Formant *-ica*: *ciemnica* ‘więzienie’ 94, *dranica* ‘deska łupana albo darta, łąta drzewna do pokrywania dachu’ 236v, *połowica* ‘połowa’ 20, *stawnica* ‘beczka spora, stojąca bez dna górnego, do kwaszenia w niej kapusty lub buraków’ 217; *-ka*: *zapadka* 217; *-ina*: *kuplienina* ‘kupno’ 55v, *sędzina* ‘naczynie drewniane z jednym dnem’ 217; *-izna*: *cwarcizna* 109v, *ojczyzna* ‘ojcowizna’ 5v; *-ec* || *-owiec*: *brataniec* 92v, *synowiec* 58; *-nik*: *plemiennik* ‘potomek’ 34v; *-isko*: *siedlisko* 14.

Przyrostkowe formanty przymiotników

Przymiotniki przynależnościowe

Przymiotniki przynależnościowe wyrażają posiadanie, przynależność organiczną lub materialną²⁹. Są one bardzo licznie poświadczane w omawianych tekstach.

1. Formant *-ski, -a, -e* || *-owski, -a, -e*

a) Nazwiska męskie i żeńskie pierwotnie były przymiotnikami przynależnościowymi. W podlaskich rękopisach przeważająca większość tych form ma charakter odmiejscowy. S. Reczek nazywa ten przyrostek „noblwym”, ponieważ z czasem nie tylko szlachta „miano przyimienne” urabiała od nazwy miejscowości za pomocą przyrostka *-ski*, ale przyrostek ten do swoich nazwisk dodawali także przedstawiciele niższych klas społecznych, np. mieszczenie, którym wykształcenie i możliwość

²⁷ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 206-207.

²⁸ Z. Kurzowa, *Polskie rzeczowniki męskie na -o na tle słowiańskim*, Wrocław-Kraków-Warszawa 1970, s. 36.

²⁹ S. Szlifarsztejnowa, *Przymiotniki dzierżawcze...*, s. 95.

uczestniczenia w życiu kulturalnym pozwoliło na awans społeczny, np. syn oświęcimskiego mieszczanina Góry – Łukasz Górnicki³⁰.

Nazwiska męskie: *Bajkowski* 96v, *Borawski* 235v, *Brolinski* 228, *Brosowski* 71v, *Brzozowski* 14, *Cedrowski* 108v, *Chwalczewski* 22, *Ciechanowski* 29, *Czechowski* 104v, *Dąbrowski* 218a, *Dziekoński* 110v, *Gajowski* 219, *Górski* 236, *Groszowski* 230v, *Gumowski* 229, *Jabłoński* 87v, *Jankowski* 29v, *Jarząbkowski* 218^b, *Jaświński* 230, *Jednoracki* 27v, *Kamiński* 22, *Klossowski* 2v, *Koniński* 218^a, *Koszmowski* 94, *Kowalski* 102, *Krzyszewski* 218^a, *Kuczyłowski* 55, *Kuczynski* 71v, *Kurowski* 22v, *Kutniłowski* 19v, *Kutwalewski* 94v, *Lewicki* 1, *Lisowski* 38v, *Liazowski* 3v, *Liuniewski* 24v, *Maliczowski* 61, *Malinowski* 16v, *Mązewski* 30, *Mezynski* 63, *Mienioski* 234, *Milewski* 218^bv, *Mścibowski* 78, *Murawski* 224, *Nieciecki* 235v, *Olszewski* 14v, *Pawłowski* 104v, *Penski* 229v, *Pietrzykowski* 1, *Pogorzelski* 218^av, *Przesdziecki* 253v, *Przestrzelski* 20, *Przeździecki* 226v, *Roskowski* 236, *Rudkowski* 226, *Rusiecki* 225, *Sokołowski* 219v, *Strzeżewski* 110, *Strzeżowski* 88v, *Sumowski* 220v, *Suski* 1, *Śliwowski* 69v, *Topiczowski* 82, *Usenski* 102, *Waniowski* 231, *Wapilski* 1, *Węgrowski* 4v, *Wierzbicki* 234v, *Wysocki* 9v, *Wysomierski* 69, *Zakoński* 231v, *Zakowski* 76, *Zakrzewski* 14v, *Zaleski* 70, *Zambrowski* 217, *Zamojski* 22, *Zasański* 230v, *Zawacki* 233, *Zawistowski* 221, *Zembrzycki* 227.

Nazwiska żeńskie: *Borawicka* 228v, *Borawska* 224, *Brzozowska* 235, *Dąbrowska* 231, *Jankowska* 3, *Koszmowska* 80, *Milewska* 224v, *Peska* 230, *Ślawska* 229v, *Stańska* 227v, *Topiczewska* 27v, *Zakrzewska* 30v. Nazwisk żeńskich na -ska w badanych tekstach jest o wiele mniej niż męskich. Nazwy kobiet częściej tworzone za pomocą konkurencyjnych formantów -owa oraz -ina.

b) Przymiotniki pochodne od nazw miast i krajów: *mieszczanin augustowski* 69, *komornik ziemski bielski* 96, *wójt chrałołowski* 217v, *mieszczanin ciechanowski* 2, *wójt długolięczki* 16, *wójt dobrzinski* 22, *mieszczanin gonieczki* 99v, *żupa goniądzka* 221v, *wójtostwo kalinowskie* 22, *podkomorzy kaliski* 113v, *wójt knyszyński* 2, *koszula koleńska* 10, *rzeźnik krakowski* 73, *starosta kriewski* 112, *wielki książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki et siedmiogrodzki* 221v, *delia luńska* 299, *księga łomzińska* 219, *prawo majdeburskie* 231v, *księga nurska* 58v, *Podlaskie Województwo* 221v, *liczba polska* 50v, *wojewoda połoczki* 112, *szeląg pruski* 93, *kościół ruski* 32, *żupica świebodzińska* 231, *mieszczanin tykociński* 218a || *tykocki* 76v, *urzędnik za-bielski* 22.

c) Przymiotniki pochodne od rzeczowników pospolitych: *wóz furmański* 113v, *stan kaptański* 79v, *ogród kotowski* 236, *królewiecka miara* 221v, *wina królewska* 107v, *testament ojczysty i macierzyński* 7, *urząd miejski i dworski* 61v, *urząd miescki* 23, *skowroda ojcowiska* 215, *służebnik pański* 87, *nożyce postrzygackie* 214, *wina radziecka* 3, *wina ratuska* 19v, *cech sweczki* 103, *rzecz towarzyska* 11, *sługa wójtowski* 3v, *miesce wójtowskie* 4v, *rzecz złoczyńska* 107, *słowo złodziejskie* 94v, *woźny ziemski* 111v.

³⁰ S. Reczek, *Na tropach słów*, s. 14-15,

2. Formant -ów || -owa || -owo || -owny

Zdaniem B. Nowowiejskiego, przyrostek *-owy* jest bardzo wygodny i produktywny w funkcji tworzenia przymiotników odrzeczownikowych od najstarszych czasów literackiej polszczyzny³¹. I Żwak na podstawie obserwacji formacji przymiotnikowych w słowniku Kalepina z końca XVI w. wysnuwa wniosek, że autor niejednokrotnie posługiwał się tym przyrostkiem zbyt swobodnie³².

a) Nazwy kobiet pochodzące od nazwiska, imienia lub zawodu męża: *Andrzejo-wa* 232, *Arczichowa* 234, *Bartłomiejowa* 103v, *Bartoszowa* 28, *Bartoszo-wa Pierdzio-chowa* 227, *Berkowa* 220, *Chwieczkowa kuśnierzo-wa* 37, *Czarowa* 218^av, *Czekwarto-wa* 217v, *Dawidowa sowczewa* 233, *Dzieszkowa* 88, *Fiedkowa* 34, *Filipowa Sobolowa* 110v, *Golasiowa* 68v, *Gregoliowa taśnikowa* 233, *Gręplowa Młoczkowa* 237, *Grzesiowa* 11v, *Grześkowa* 105v, *Gudosowa* 84, *Iczkowa* 17v, *Luczkowa* 25v, *Hieronimkowa* 220v, *Hieronimowa szewcowa* 237, *Hriczowa* 224v, *Jadamowa* 19, *Jakubowa* 51, *Jakubowa kowaliowa* 232v, *Jakubowa Ozegnowa* 95, *Jakubowa lekarzo-wa* 76, *Janowa* 85, *Janowa postrzygaczowa* 232v, *Janowa Smurlowa* 235v, *Janowa strzelcowa* 232v, *Janowa Za-rębaczowa* 216, *Jozphowa* 226, *Jurkowa* 31v, *Klimkowa* 54v, *Kłoskowa* 108v, *Klyssowa* 218^a, *Kolenkowa* 14, *Korniłowa* 235, *kowalowa Choczkowa* 50, *Kwasikotowa* 220v, *Lenartowa* 81v, *Lewkowa* 84, *Lisowa* 75v, *Luczkowa* 84, *Marcinowa* 93, *Marcinowa Liaskowczowa* 113v, *Marcinowa zdunowa* 37, *Marcinkowa Gralinowa* 214, *Markowej zdunowej* 72, *Matisowa* 107, *Matisowa rudnikowa* 222v, *Michałowa* 74, *Mikicziczo-wa* 35v, *Mikołajowa* 40v, *Mojssiejowa* 11v, *Paniatkowa* 14v, *Pawłowa* 220, *Pawłowa Wilkowa* 224v, *Pawłowa Wozgintowa* 225v, *Piotrowa* 229, *Piotrowa bednarzo-wa* 224, *Pużykowa* 2, *Rymkowa* 100, *Sokolowa* 90, *Sopliowa* 228, *Stanisławowa* 103, *Stanisła-wowa cechmistrzo-wa* 103, *Stanisławowa Kolakowa* 71, *Stanisławowa Kłoskowa* 108v, *Stasiowa Paniczkowa* 229, *Steczkowa* 236, *Steczowa* 237, *Szczepanikowa* 110, *Szcze-panowa* 109v, *Szukolowa* 90, *Wojciechowa* 224, *Wojciechowa barwierzowa* 218^bv, *Za-fasiejowa* 81v, *Zafiejowa* 81v, *Zarębaczowa* 216, *złotnikowa* 229.

b) Przymiotniki pochodne od nazw własnych osobowych: przymiotniki proste – *Czimochow syn* 39, *Czuczerejow Roman* 32v, *ocieć Dmosikow* 223v, *dom i ogród Janow Pluskatow* 103v, *Jurkow syn* 9, *syn Lewkow* 64, *ocieć Matisow* 215, *syn Mi-kołajow Szarszaninow* 86v, *brat nieboszykow* 62v, *syn nieboszykow* 233v, *świadek Oziebłow* 6v, *Postrzygaczow syn z Haćkowem* 214, *półwłóczek Serafinow* 68, *Sienko Sierchiejow zięć* 37, *Tomko Sokołow* 62, *Supronow syn* 215v, *Świetlikow zięć* 6, *brat Wiasselow kuśnierzow* 101v, przymiotniki złożone – *miesce Blaskowe i Maćkowe* 1v, *Choczkowa siostra* 225, *brat Costkowy* 5, *rzeczy Danielowe* 217, *dom Ginczowy* 227,

³¹ B. Nowowiejski, *Zapóżyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Bia-łystok 1996, s. 214.

³² I. Żwak, *Słowotwórstwo przymiotników polskich w jedenastojęzycznym słowniku A. Kalepina z 1590 r.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 13.

kolej Iwanowa 101v, Janowy (plac) 28, miedza Kloskowa 24v, syny Lewkowe 85, Matisowy komornik 19, świadek Prusikowy 214v, Saczkowa miedza 65, Scepanowa (przy sięga) 109v, imię Sobiechowce 93v, Tomkowy syn 223v, Wasslinowy sługa 101v, Waszkowy dom a Lewkowy 68v, Zakowy zięć 67v.

c) Przymiotniki pochodne od rzeczowników pospolitych: *podatek domowy* 11, *czyns domowy* 231v, *potomek mężowy* 234v, *ojcowa śmierć* 4, *popowa miedza* 34, *zeznanie posłowe* 221, *powodowa strona* 26v, *skażń urzędowa* 229v, *poseł urzędowy* 334, *drabina wozowa* 217, *skażń wójtowa* 102, *wina wójtowa*, *bogmistrzowia* 6.

Ponadto przymiotniki przynależnościowe tworzone są za pomocą formantów: *-ny* (*-ni*): *bratnia ciężotka* 13v, *strawia... celadnia* 112v, *urząd dworny* 228, *wina dwornia* 107, *liata dziecinne* 74, *kanclerz koronny* 216v, *zakład prawny* 230v, *brat stryjeczny* 28v i *-owny*: *areszt sądowy* 223v, *pozew urzędowy* 225.

Zdaniem Z. Kurzowej, przyrostek *-owny* powstał w wyniku skrzyżowania *-ny* i *-owy*. Przypuszcza ona również, że formacje z *-owny* stanowią etap przejściowy w rozwoju przymiotników od *-ny* do *-owy*³³. B. Kreja podaje, że formacje z *-owny* były niegdyś bardzo liczne i poświadcza je już *Słownik staropolski*. Uważa on także, że przyrostek *-owny* wykształcił się w przymiotnikach na *-ny* tworzonych od czasowników na *-ować*³⁴.

5. Formant *-in*, tworzący nazwy kobiet, odznacza się o wiele mniejszą produktywnością niż *-owa*: *Ambrozina* 224, *Choliewina* 225v, *Czechczina* 74, *Czieslina* 40v, *Czizina* 105, *Dołężina* 224, *Drapczina* 28, *Gralina* 214, *Jurkowa Fortunina* 31v, *Kiscina* 218^v, *Krupina* 70v, *Mikiczina* 68, *Parczyna* 232, *Plaxina* 104v, *Pizdeczyna* 37, *Sluszczyzna* 3, *Sniczczyzna* 19, *Walendzina* 83v, *Zielonczyzna* 215; a także: *matczyzna kopa* 107v, *dziecię siestrzyne* 224v, *poddany Tarussiny* 22.

W podlaskich rękopisach poświadczone zostały też nieliczne formacje z formantem *-in*: *Stanisław Bielamin* 96, *Hieronim Branszanin* 104v, *Pigulczin* 230, *Posswarzyn* 66v, *Mikołaj Szarszanin* 94v, *Matis Drogiczjanin mieszcjanin knissinski* 4v, *Wawrzyniec Ezembardy Tatrzyń* 233v.

Z obserwacji I. Żwak wynika, że pod koniec XVI w. przyrostki *-in*, *-ni* były nieproduktywne w funkcji tworzenia przymiotników przynależnościowych. W słowniku Kalepina formacje z przyrostkami *-in*, *-ni* w tym zakresie znaczeniowym są poświadczone sporadycznie³⁵.

Nieliczną grupę tej kategorii stanowią formacje przymiotnikowe z formantem paradygmatycznym: *kościół boży* 100v, *rogi jelenie* 217, *karwatka lisia* 11v. Sporadycznie formacje tego typu tworzone są za pomocą formantu *-isty*: *testament ojczysty i macierzyński* 7.

³³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 148.

³⁴ B. Kreja, *Budowa słowotwórcza a budowa fonetyczna wyrazów*, *Język Polski* L, 1970, s. 29, 31.

³⁵ I. Żwak, *Słowotwórczość przymiotników...*, s. 137.

Przymiotniki czynnościowe i stanowe

Są to głównie formacje odczasownikowe. Tworzą je przyrostki *-ny*: *dom dziediczny* 218^{bv}, *haniebna śmierć* 23, *jawny głos* 217, *niebaczny rozum* 100v, *słowo niesłusznie* 107v, *opatrny Szymon* 110v, *pijany* 113, *pożyczny obyczaj* 218^{bv}, *pieniądze pożyczne* 107v, *strona przeciwna* 95, *dom sprzedażny* 19v, *ławnik przysiężny* 220v, *Robotny Haczo* 27, *składne pieniądze* 113v, *słuszny dowód* 109, *wstępna niedziela* 16, *wina zaklatna* 8, *dom zastawny* 230v; *-ły*: *guz napuchły* 220v, *liata niedoszłe* 55, *strona twarzy opuchła* 87, *sąsiad osiadły* 39, *pozostałe (dobra)* 223v, *przeszły Stanisław* 223v, *przeszły poniedziałek* 11, *rok przypadły* 22v, *ławnik przysięgły* 216, *przyszły poniedziałek* 83, *przyszły św. Marcin* 110v, *umarły* 221, *urośnięte lata* 13v, *cyrograw zastarzały* 109, *dobra zostały* 223v oraz sporadycznie *-ty*: *śmierć święta* 24v, *-liwy*: *szkodliwa (rana)* 222v, *-isty*: *pas...pożłocisty* 229v.

W słowniku Kalepina najbardziej produktywnymi przyrostkami tworzącymi przymiotniki werbalne czynne i bierne są *-ny*, *-liwy*³⁶. I. Żwak nie analizuje formacji z przyrostkiem *-ły*.

Przymiotniki własnościowe

Są to formacje odrzeczownikowe. Najbardziej produktywnym formantem tej kategorii jest formant *-ny*: *brzemienna* 237, *cielesna przysięga* 230, *zapłata dostateczna* 66, *duszne zbawienie* 112v, *dychawiczny* 225, *koń gościnny* 216, *kamienna sól* 222, *przysięga kościelna* 93v, *niedzielny dzień* 97v, *niemocny* 235v, *nieporządny* 231v, *nocny czas* 94v, *rana obliczna* 235v, *ostateczny testament* 234v, *pieniężna zapłata* 68v, *piwny dług* 101v, *dzień poranny* 230, *batalia prawna* 228v, *wieprz prawny* 104v, *rozumnie lata* 74, *sławny pan* 101v, *spokojna dzierżawa* 227v, *sromotne słowo* 88, *mieszczanin stateczny* 57v, *szczęsny przyjazd* 19, *szlachetny Jakub* 110, *rana śmiertna* 87, *światliczne drzwi* 217, *kosa trawna* 215v, *ogród tylny* 69v, *warzywna rzecz* 226v, *pokój wieczny* 226v, *wieczorna godzina* 100, *Poniedziałek Wielkanocny* 76, *ziemia własna* 90, *mąż własny* 113v, *ziemia wolna* 35, *zadnia noga* 229v, *czynsz żytny* 94.

H. Kurkowska podaje, że obok *-ow-* jednym z najproduktywniejszych formantów w funkcji tworzenia formacji przymiotnikowych od rzeczowników jest *-n-*³⁷.

Ponadto formacje tego typu tworzone są za pomocą przyrostków *-iwy* || *-liwy*: *cnotliwa żona* 100v, *niecnotliwa matka* 220v, *rzecz niepocziwa* 8, *koń pleszniwy* 78, *prawdziwa rzecz* 22, *scęśliwy przyjazd* 58v, *żona właściwa* 50, *uczciwy Andrzej* 96v, *uczciwy człowiek* 20 oraz *-owy*: *dań miodowa* 3, *poniedziałkowy dzień* 230, *rumowa (sól)* 221v, *dziesięcina snopowa* 94, *dzień wtorkowy* 9.

³⁶ Tamże, s. 142-143.

³⁷ H. Kurkowska, *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, Wrocław 1954, s. 81.

Sporadycznie występują w badanych księgach przymiotniki własnościowe utworzone przy pomocy przyrostków: *-isty*: *góra piaszczysta* 113, *księga wieczysta* 219v, *pokój wiekuisty* 14; *-awy*: *harkawa* 103, *rzecz plugawa* 100v; *-aty*: *nosaty* 233v, *koń strokaty* 233v; *-etny*: *sławetny Matis* 99v.

Przymiotniki materiałowe

Przymiotniki materiałowe w omawianych tekstach tworzone są za pomocą formantów: *-ny*: *fartuch płócienny* 236, *wezłowie rzemienne* 236v, *blona sklana* 220, *pas srebny* 229v, *krata żelazna* 217, *kółko żelazne* 217; *-owy*: *miska i konewka cynowe* 67, *suknia kołtrysowa* 'kołtryna to tkanina drukowana' 215v, *uzdeczka... krigowa* 96v, *lichtarz mosiądzowy* 237, *ubranie zamsowe* 221; *-any*: *plótno lniane* 214; *-cki*: *suknia metphiczka*, 81 v, *giernak mietficzki* 236v, z formantem paradygmatycznym: *karwatka lisia* 11v.

Także w słowniku Kalepina przyrostki *-any*, *-ny*, *-owy* w tej kategorii znaczeniowej odznaczają się produktywnością³⁸.

Przymiotniki podobieństwa

Nielicznie występujące na kartach badanych rękopisów przymiotniki podobieństwa tworzone są przy pomocy formantów: *-awy*: *koń cisawy* 233v, *rana krwawa* 229; *-asty*: *stół skrzyński* 217.

Przymiotniki możliwościowe

Przymiotniki możliwościowe w podlaskich dokumentach reprezentowane są przez formację z przyrostkiem *-ny*: *dom jako najemny* 37v.

Nazwy opłat

W podlaskich dokumentach występują nieliczne nazwy opłat z formantami: *-ne*: *komorne* 218^bv, *konne* 219v, *pamiętne* 218^bv, *pomocne* 102 oraz z formantem paradygmatycznym rodzaju nijakiego: *świadome* 6v.

Formanty przysłówkowe

W języku polskim przysłówki odprzymiotnikowe mają zakończenie *-o* i *-e*. Przysłówki na *-o* są z pochodzenia rzeczownikowymi formami przymiotników

---

³⁸ L. Żwak, *Słotowótwrstwo przymiotników...*, s. 139.

w mianowniku l. poj. r. nijakiego, natomiast na *-e* są pierwotnymi formami miejscownika l. poj. W. Śmiech wyjaśnia, że zakończenie przysłówka w języku polskim uzależnione jest od sufiksu przymiotnika, od którego tworzy się przysłówek³⁹. W podlaskich księgach zdecydowaną przewagę wykazał formant *-e*: *dobrowolnie* 29 || *dobro wolnie* 1v, *dobrze* 22v, *dostatecznie* 2v, *jaśnie wystawiał* 100v, *jawnie* 5, *koniecznie* 221v, *ledwie* 219, *łżywie* 88, *nieporuszenie* 14v, *nieprawdziwie* 88, *nieluszenie* 3v, *nieswawolnie* 228, *nieurzędownie* 214v, *niewinnie* 100v, *obliczenie* 9, *oposlie idzie* 113, *wiedzą pewnie* 215, *potajemnie* 221v, *prawnie* 233v, *skodliwie* 216, *skutecznie* 69, *słusznie* 105, *sowicie* 33, *spokojnie* 231, *swawolnie* 3v, *urzędowanie* 220 || *urzędnie* 224v, *widnie* 90v, *wiecznie* 29v, *wiekiście* 14v, *wolnie* 91, *źle* 100v.

Z formantem *-o* w badanych tekstach wystąpiły następujące przysłówki: *bardzo* 223 || *barzo* 228, *darmo* 235, *długo* 68, *jednako* 214v, *krwawo* 220, *miałko* 101, *mięszzo* 101, *niemało* 236v, *rychło* 112v, *sino* 230, *szeroko* 68, *świeżo* 237.

Z badań S. Dobrzyckiego wynika, że w staropolszczyźnie wieku XIV i XV przysłówki na *-e* miały zdecydowaną przewagę nad przysłówkami zakończonymi na *-o*. W późniejszych zabytkach przybiera form na *-o*⁴⁰. W. Śmiech przyczynę liczniejszego występowania przysłówek na *-o* w późniejszych zabytkach widzi w pojawieniu się w języku nowych pod względem strukturalnym przysłówek, nie zaś w zmianie zakończenia z *-e* na *-o* dawnych przysłówek⁴¹. Zdaniem S. Słońskiego, przyrostek *-e* był jeszcze produktywny w XVI w. W języku Kochanowskiego najwięcej przysłówek ma zakończenie *-e*⁴².

Odrębną pozycję w podlaskich rękopisach stanowią zleksykalizowane formy przypadkowe i przyimkowe: *trząśł dom bez prawa* 100v, *gwałtem* 3v, *na dłuźą* 227v, *napoły* 28, *pierwej* 58, *naprzeciwko tej żałobie* 16v, *naprzód* 'najpierw' 35, *na skroś* 216, *na spół* 214, *nazajutrz* 109, *nazbyt* 232v, *po bliskości* 37v, *po ranu* 99, *ranie* 58, *siłą* 6, *spełna* 'pełno, zupełnie' 72v, *styłu* 236, *sprzodku* 222, *wespołek* 29 || *wespół* 219v, *w szerzą* 227v, *wokrąg* 22, *wzajem sobie dar uczynili* 234v, *zasię* 6, *z dawna* 68 || *z dawna* 221v, *ma znowsza postawić izbę* 75v, *zosobna* 221v, *z potrzebę* 11.

³⁹ W. Śmiech, *O polskich przysłówkach odprzymiotnikowych na -o, -e*, RKJ ŁTN V, 1957, s. 74.

⁴⁰ S. Dobrzycki *Przysłówki na -o i -ę utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XV*, Prace Filologiczne VI, 1907, s. 56-150.

⁴¹ W. Śmiech, *O polskich przysłówkach...*, s. 72.

⁴² S. Słoński, *O języku Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1949, s. 38.

Formanty czasownikowe

Formanty przyrostkowe

1. Przyrostek *-a-* tworzy czasowniki niedokonane: *domawiać się* 'domagać się, nalegać, dopominać się' 224v, *dopierać się* 'domagać się nalegać, żądać' 103, *dopuszczać* 222, *jednać* 1, *karać* 94, *nakładać* 223v, *namawiać* 113, *obracać* 62v, *oczyszczać* 70, *oddaliać* 5v, *odkładać* 60, *odmierzać* 101, *odpowiadać* 218^v, *odpuszczać* 106, *opalać* 2v, *opatrzać* 'patrzeć, dostrzegać, rozważyć' 87, *oświadczać* 'oświadczać' 88, *podpalać* 22v, *pokładać* 109, *powiadać* 218^v, *pozwalać* 216v, *przekładać* 95, *przemieniać* 19v, *przepadać* 214v, *przestrzegać* 222v, *przybliżyć* 35v, *przywłaszczać* 5v, *przywalać* 218a, *spuszczać* 222, *uciekać* 113, *usprawiedliwiać się* 221, *wsiadać* 5v, *wystawiać* 100v, *wznawiać* 226, *zabraniać* 222, *zbierać* 106v, *zmieniać* 225, *zwracać się* 234v. Niektórym z powyższych form towarzyszy alternacja samogłoskowa w rdzeniu podstawy i formacji słowotwórczej, np. *namówić* – *namawiać* (*ó* : *a*), *pozwolić* – *pozwalać* (*o* : *a*). Zdaniem R. Grzegorzczycowej, sufiks *-a-* wyspecjalizował się w tworzeniu iteratiwów i dziś nie jest produktywny w tworzeniu czasowników odimienych⁴³.

2. Formacje z przyrostkiem *-i-*: *dowodzić* 89v, *grabić* 67, *kosić* 38v, *nosić* 106v, *ranić* 79v, *ręczyć*⁴⁴ 93, *służyć* 29v, *sromocić* 85, *ślubić* 78v, *świadczyć* 87, *trafić* 13v, *trawić* 10, *wodzić* 8v, *wozić* 91. Zdaniem H. Satkiewicza, przyrostek *-i-* || *-a-* tworzy (najczęściej w połączeniu z przedrostkiem) formacje o ogólnym znaczeniu 'robić co', 'czynić co czym lub jakim'⁴⁵.

3. Formacje z przyrostkiem *-nq-*: *fuknąć* 113, *kinąć* 113, *nagabnąć* 219, *sięgnąć* 6, *stanąć* 233, *targnąć się* 38, *trzasnąć* 106, *zdechnąć* 219. Przytoczone przykłady należą do grupy czasowników dokonanych. Formalnym wykładnikiem aspektu dokonanego jest w nich przyrostek. H. Wróbel wyjaśnia, że sufiks *-nq-* (*-n-*) wnosi również „modyfikację czasową akcji: tworzy czasowniki nazywające akcje krótkotrwałe od podstaw neutralnych co do czasu trwania”⁴⁶.

4. Formacje z przyrostkiem *-owa-*: *alegować* 'poświadczać, dowodzić' 236, *apelować* 220v, *arendować* 231, *aresztować* 235v, *atentować* 'być obecnym, towarzyszyć, asystować' 225v, *budować* 2, *darować* 5, *doiskować* 'dochodzić czego' 70, *dowidować*

⁴³ R. Grzegorzczycowa, *Czasowniki odimienne we współczesnym języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 101.

⁴⁴ R. Grzegorzczycowa uważa, że czasownik ten jest skrótem zwrotu frazeologicznego „dawać rękę za kogo”, R. Grzegorzczycowa, *Czasowniki ...*, s. 86.

⁴⁵ H. Satkiewicz, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa 1969, s. 180.

⁴⁶ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczycowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1998, s. 548.

się 8, egzekwować 218^a, kasować 229, konfirmować 'potwierdzić, zatwierdzić' 234v, korzystać 17, kosztować 235v, kwitować 218b, kupować 1, limitować 228v, mianować 23v, mordować 23, najmować 92, obiecować 229v, obligować 74v, okazować 18, pilnować 6, podkupować 63v, pokazywać 219v, postępować 235, przyjmować 219, przypisować 219v, przywołać 235, publikować 222v, sprawować 108v, szacować 56, szkodzić 97v, ślubować 72v, targować 16v, warować 'obwarowywać' 113, występować 25v, wykupować 90, wywołać 86, zastępować 26, zyskować 218^bv. Sufiks *-owa* jest dość licznie poświadczony w podlaskich tekstach, zwłaszcza w czasownikach przyswojonych z języka łacińskiego i niemieckiego. Świadczy to o jego produktywności w drugiej połowie XVI w. na Podlasiu. Zdaniem R. Grzegorzycykowej, jest on bardzo produktywny również dzisiaj w derywacji odmiennej oraz w „pryswajaniu czasowników obcych”⁴⁷. H. Satkiewicz podaje, że derywaty utworzone za pomocą przyrostka *-ować* w przeważającej większości są czasownikami czynnościowymi⁴⁸. Tezę tę potwierdza materiał badanych rękopisów.

5. Formacje z przyrostkiem *-wa-*: *bywać* 90, *dawać* 23, *dobywać* 'zdobywać siłą, pokonywać, podbijać' 226, *pozostawać* 237v, *pozywać* 6v, *pożyczać* 1v, *przedawać* 222, *używać* 68, *wyznawać* 57v, *zadawać* 8, *zeznawać* 23, *zostawać* 230.

6. Formacje z przyrostkiem *-ywa-*: *powoływać* 217, *przysłuchiwać* 23v, *przywoływać* 230v, *zachowywać* 230.

Niektóre czasowniki występujące w omawianych rękopisach w porównaniu ze stanem dzisiejszym mają inne przyrostki: *dzierżyć* 69, *opiekać się* 229, *otwarzać* 230, *przysłużyć* 28, *wiedać* 18, *wierzać* 105, *zajmować* 224, *nakładować* 100v, *zastawować* 4 itp.

Formanty przedrostkowe

Zdecydowaną większość czasowników występujących w podlaskich dokumentach stanowią formacje prefiksalne. Zdaniem Z. Klemensiewicz, przedrostki pełnią funkcję aspektu, czyli powodują zmianę aspektu czasowników podstawowych oraz modyfikują znaczenie czynności (stanu) pod różnymi względami jakościowymi, czyli pełnią funkcję rodzaju czynności (stanu)⁴⁹. H. Wróbel uzupełnia powyższe dwie naczelną funkcję o trzecią: zmianę znaczenia czasownika podstawowego⁵⁰. W podlaskich rękopisach formacje prefiksalne tworzą formanty:

⁴⁷ R. Grzegorzycykowa, *Czasowniki ...*, s. 101.

⁴⁸ H. Satkiewicz, *Produkt ywne typy...*, s. 177.

⁴⁹ Z. Klemensiewicz, *Próba charakterystyki dwu naczelných funkcji przedrostka w polskim czasowniku*, w: *Sprawozdania z Czynności i Pósiędeń PAU LII*, 1951, s. 651-654.

⁵⁰ H. Wróbel, *O zasadach opisu słowotwórczego polskich czasowników prefiksalnych*, w: *Studia Gramatyczne II*, red. R. Laskowski, Z. Topolińska, Wrocław 1978, s. 105-119.

1. *do-*: *dochodzić* ‘domagać się’ 96, *dociskać* 233v, *donieść* 100, *dopłacić* 233v, *dopomagać* 22v, *doprowadzić* 22v, *dopuścić* 97v, *dorobić* 91v, *dowiedzieć się* 79v, *dowieść* 220v, *dowieźć* 113, *doznać* 233v, *dozwolić* 104. Zdaniem H. Wróbla, przedrostek *do-* ma ogólne znaczenie terminatywności, czyli doprowadzenia akcji do punktu granicznego, przestrzennego (np. *dowieźć*) lub czasowego (np. *dorobić*)⁵¹. Czasowniki z przedrostkiem *do-* oznaczają także „czynność dodatkową wobec rezultatu takiej samej czynności”⁵², (np. *dopłacić*).

2. *na-*: *naganić* ‘zakwestionować jako niesłuszny wyrok lub prawo’ 220, *nagarnąć* 85v, *nagrodzić* 68, *nająć* 109v, *najechać* 22, *najść* 79, *nakazać* 218^b, *nakupić* 112v, *namłócić* 106, *napić* 9, *nasromocić* 86, *nawiązać* 5 || *nawięzać* 94v ‘nagradzać’, *nawodzić* 16v, *nawrócić się* ‘powrócić’ 105v, *nazwać* 110v. Przedrostek *na-* informuje „o przestrzennym przemieszczaniu się w kierunku wierzchniej części jakiegoś lokalizatora”⁵³, np. *najechać*. Derywaty z przedrostkiem *na-* wskazują także ogólnie „na pewną intensywność akcji, która się wyraża w rozmiarach dopełnienia lub wysiłku włożonym w czynność”⁵⁴, np. *namłócić*, *nasromocić*. Ponadto formacje tworzone za pomocą prefiksu *na-* wskazują na „sumowanie się porcji akcji”⁵⁵, np. *nakupić*.

3. *nad-*: *nadejść* 87. Przedrostek *nad-* w tej formacji oznacza „zbliżenie częściowe widziane z punktu docelowego, w którym znajduje się obserwator, z odcieniem oczekiwania przez tego obserwatora”⁵⁶.

4. *o-* || *ob-* (*obo-*): *obrać* 7v, *ogłądać* 104v (*ogłędać* 104v), *okazać* 83v, *opisać* 17, *opowiedzieć* 219, *opuścić* 50v, *osadzić* 3v, *osądzić* 226v, *osiodłać* 23, *ostawić* 8v, *oszpeścić* 225v, *oświadczyć* 23v, *otrzymać* 98, *ozwać się* 235v || *objawić* 22, *obronić* 236, *obrzęczyć się* 89, *obwarować* 234v, *obwieść* ‘stwierdzić za pośrednictwem urzędnika sądowego dokonanie przestępstwa lub szkody’ 226, *obwinić* 220, *obwiązać* 85v, *obowiązać się* 228v, *obżalować* 9. Według A. Krupianki, prefiks *o-* (*ob-*) modyfikuje podstawę słowotwórczą, a modyfikacja ta „zmierza w dwu zasadniczych kierunkach: przedrostek może pełnić syntaktyczną funkcję okolicznika miejsca, sposobu, miary (miejsca, np.: *ogłądać* – dziś już zleksykalizowany, *opuścić*, miejsca lub sposobu, np. *oszpeścić*) lub funkcję dopełnienia wyrażonego w bierniku”, np. *obrać*, *opisać*. Na-

⁵¹ H. Wróbel, *Współczesne i staropolskie czasowniki z przedrostkiem do-*, w: *Opuscula Polono-Slavica*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 416.

⁵² W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 92.

⁵³ A. Krupianka, *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*, Warszawa-Poznań-Toruń 1979, s. 27.

⁵⁴ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, s. 46.

⁵⁵ *Morfologia...*, s. 549.

⁵⁶ Tamże, s. 556.

tomiał w formacjach odimiennych „formant przedrostkowy o-(ob-) pełni funkcję głównie strukturalną, tzn. współdziałając z formantem sufiksальnym, wprowadza imienne części mowy w kategorię czasownika”⁵⁷.

5. *od(e)-* z prasłowiańskiego **ot-*. Niektóre czasowniki występują w podlaskich rękopisach z pierwotnym przedrostkiem *-ot-*: *ot bić* 101v || *odbić* 226, *oddać* 35, *oddarować* 235v, *odebrać* 216v, *odedrzeć* 237, *odejść* 65, *odezwać* 233, *odiskać* 68, *odjąć* 6, *ot jechać* 113, *odkazać* ‘w sposób urzędowy, potwierdzony przekazać’ 35v, *odkupić* 99v, *otliczyć* 110v, *otłożyć* 50v, *odmierzyć* 101, *odnieść* 214v, *ot powiedzieć* 110, *odpuścić* 100v, *odrzec się* 58, *odstąpić* 102, *od trzymać* 89v, *odwieść* 220v, *odwieźć* 76v, *odwrócić* 75v. Przedrostek *od-* w powyższych przykładach wyraża przede wszystkim „oddalenie się elementu lokalizowanego od granicy obszaru, z którym ten element pozostawał w bliskim kontakcie fizycznym”⁵⁸. Ponadto formacje z tym przedrostkiem oznaczają „rekompensatę skutków jakiejś akcji uprzedniej (zwłaszcza pozbycie się długu) za pomocą akcji wyrażonej czasownikiem podstawowym”⁵⁹, np. *odkupić*. Formant *od-* wnosi także znaczenie „zareagować na czyjąś uprzednią akcję, a podstawa wyraża sposób zareagowania”⁶⁰, np. *odpowiedzieć*.

6. *po-*: *pobić* 22, *pobrać* 228, *pobudować* 14, *pochwalić* 234, *poczynić* 106, *podać* 109v, *podrapać* 8v, *podrożyć* 103, *poginać* 225, *pogodzić się* 226v, *pojąć* ‘pojmać’ 3v, *pojechać* 113, *pokajać się* 106v, *pokazać* 220, *pokraść* 231, *pokupić* (winę) 3v, *polecieć* 5v, *polubić* 8v, *położyć* 219v, *pomrzeć* 112, *popłacić* 109, *poprawić* 231, *poranić* 22, *poręczyć* 235, *porwać* 226, *porzucić* 231, *posiać* 1v, *postać* 77, *postanowić* 1v, *postawić* 71v, *postąpić* ‘uczynić coś na czyjąś korzyść’ 103v, *postrzec* 106v, *poszkodzić* 226v, *potłuc* 223v, *potracić* 237, *pouciekać* 113v, *powiedzieć* 10, *powybijać* 236v, *poznać* 223, *pozwać* 10, *pozwolić* 233, *pożąć* 220v, *pożyczyć* 18v. Przedrostek *po-* informuje o „przemieszczaniu się jakiegoś elementu lokalizowanego w sposób ogólnie ukierunkowany do jakiegoś bliżej nieokreślonego obszaru”⁶¹, np. *pojechać*. Według C. Piernikarskiego, w czasownikach *położyć*, *postawić* znaczenie przestrzenne prefiksu *po-* jest dziś reliktove⁶². Czasowniki *pobić*, *podrapać*, *poranić*, *porwać*, *poszkodzić*, *potłuc* są derywatami o wyjściowej funkcji leksykalnej oznaczającej zniszczenie, uszkodzenie⁶³. W. Śmiech podaje, że najliczniejszą grupę z tym pre-

⁵⁷ A. Krupianka, *Formacje czasownikowe z przedrostkiem o-(ob-) w języku polskim*, Toruń 1969, s. 20, 94.

⁵⁸ A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 83.

⁵⁹ *Morfologia...*, s. 560

⁶⁰ Tamże, s. 562.

⁶¹ A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 33.

⁶² C. Piernikarski, *Czasowniki z prefiksem po- w języku polskim i czeskim*, Warszawa 1975, s. 35.

⁶³ Tamże, s. 55-58.

fiksem tworzą czasowniki oznaczające dystrybucyjność akcji⁶⁴, np. *popłacić*, *powybić*. Formacje z przedrostkiem *po-* charakteryzują także „akcję jako podzielną na względnie odrębne porcje odnoszące się do wielu przedmiotów”⁶⁵, np. *pobrać*. Prefiks *po-* może też pełnić funkcję tylko aspektową, np. *pogodzić się*, *pokajać się*.

7. *pod(e)-*: *podeprzeć* ‘przytoczyć na poparcie, potwierdzić, udowodnić’ 16v, *podjąć* 79v || *potjąć* 109, *podlec* 225, *podmówić* ‘namówić’ 101, *podnieść* 11v. Prefiksem *pod-* w powyższych przykładach wnosi znaczenie ‘skłonić do czego, zachęcić; zrobić coś ukradkiem’⁶⁶, np. *podmówić* oraz ‘ruch do góry’⁶⁷, np. *podnieść*, *podjąć*.

8. *prze-*: *przebaczyć* ‘przeoczyć’ 105, *przebudować* 216, *przeciąć* 219, *przedać* 230, *przejechać* 112v, *przejednać* 83v, *przekazać* 4, *prześcić* 231, *przepuścić* ‘przebaczyć, odpuścić’ 58, *prześcić* 218^bv, *przeswarzyć* 6, *przeświadczyć* 220v, *przeświadczyć* 220v, *prześcić* ‘przekonać, dowieść’, ‘wygrać np. proces’ 107v, *przezyskać* 111v. Przedrostek *prze-* informuje „o kolejnym przemieszczaniu się jakiegoś elementu lokalizowanego na danym obszarze od jednego punktu do drugiego”⁶⁸, np. *przejechać*. Ponadto formacje z przedrostkiem *prze-* oznaczają ‘przemienienie, przeniesienie z jednego (tzn. z jednej jakości, stanu, miejsca) w drugie’⁶⁹, np. *przebudować komin*, „utrata przedmiotu (lub możliwości z nim związanych) wskutek akcji podstawy”⁷⁰, np. *prześcić żupicę* a także mają znaczenie ‘prześcić’⁷¹, np. *prześcić*.

9. *przy-*: *przyć* 106 || *przyjść* 112v, *przydać* ‘dodać’ 24, *przyjechać* 108, *przyjąć* 226, *przykazać* 74, *przyłożyć* 70, *przymówić* 100v, *przynależeć* 235v, *przynieść* 97, *przypaść* 37v, *przypisać* 216, *przypuścić* ‘pozwolić, przystąpić’ 56, *przrzec* 63, *przysiąc* 3, *przystawić* 110, *przywieść* 11v, *przywłaszczyć* 2, *przyznać* 77. Zdaniem W. Śmiecha, większość czasowników z tym prefiksem oznacza ogólnie ‘zbliżanie do czegoś’, np. *przyć* || *przyjść*, ale może to być „zbliżenie całkowite – zetknięcie czegoś z czymś, zbliżenie się czegoś do czegoś”⁷², np. *przypaść*. Czasowniki z przedrostkiem *przy-* oznaczają także ‘akcję dodatkową wobec takiej samej lub innej akcji’⁷³, np. *przydać*.

⁶⁴ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, s. 19.

⁶⁵ *Morfologia...*, s. 549.

⁶⁶ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, s. 99.

⁶⁷ Tamże, s. 100.

⁶⁸ A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 129.

⁶⁹ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, s. 63.

⁷⁰ *Morfologia...*, s. 559.

⁷¹ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, s. 67.

⁷² Tamże, s. 47.

⁷³ Tamże, s. 104.

10. *roz(e)-*: *rozdzielić się* 22v, *rozegnać* 86, *rozejść* 106v, *rozeprzeć się* 229, *roześląć* 106v, *rozjąć* ‘rozsądzić, rozstrzygnąć, pojednać’ 218^a, *rozlać* 232v, *rozłożyć* 18, *rozmieszać* (płat) 22v, *rozsypać* 232v, *roztrącić* 236v, *rozwiązać* 105. Przedrostek *roz-* informuje „o przemieszczaniu się elementu lokalizowanego, które się odbywa w kierunku odśrodkowym, począwszy od jakiegoś jednego, wspólnego obszaru”⁷⁴, np. *rozegnać*. Ponadto derywaty z tym prefiksem oznaczają „likwidację stanu przedmiotu, który jest rezultatem akcji zawartej w podstawie”⁷⁵, np. *rozwiązać*. Natomiast takie derywaty z przedrostkiem *roz-*, jak np. *rozłożyć*, zdaniem W. Śmiecha, powstały „na zasadzie przeciwieństwa semantycznego w stosunku do czasowników o tych samych rdzeniach, ale z innymi przedrostkami”⁷⁶.

11. *u-*: *ubić* 49v, *uchwycić* 106v, *uczynić* 2v, *udziałać* ‘wyrządzić’ 226, *ugodzić się* 1v, *ujść* 236, *ujść* 236, *ukazać* 70v, *ukąsić* 237, *ukraść* 231, *umorzyć* 232, *umrzeć* 22v, *upaść* 228v, *urumować* ‘rugować, wyrzucać’ 231v, *urwać* 79v, *ustać* ‘przestać’ 221v, *ustąpić* 231v, *utrzeć* 106v, *uznać* 104v oraz prefiksально-paradygmatyczne: *ubezpieczyć* 227v, *umartwić* 109, *umocnić* 226v. Przedrostek *u-* „modyfikuje znaczenie podstawy czasownikowej w ten sposób, że wyraża przemieszczanie się ukierunkowane elementu lokalizowanego z obszaru uprzednio przez niego zajmowanego bez wyraźnej informacji, że chodzi o oddalanie się od granicy tego obszaru”⁷⁷, np. *ujść*. Wyrazy nie będące czasownikami ruchu w połączeniu z przedrostkiem *u-* oznaczają ‘odłączanie, oddalanie’, przy czym odłączanie to może dotyczyć części jakiejś całości⁷⁸, np. *urwać*, *ujść*. Przedrostek *u-* tworzy także czasowniki dokonane, np. *ubić*, *utrzeć*. Odprzymiotnikowe formacje prefiksально-paradygmatycznych *ubezpieczyć*, *umartwić*, *umocnić* należą do formacji kauzatywnych i oznaczają ‘stanie się jakimś’.

12. *w-*: *włożyć* 108, *wnieść* 68, *wstać* 37, *wwiązać* 103v. W. Śmiech podaje, że najczęściej czasowników z tym prefiksem oznacza ‘wprowadzenie wnिकnięcie do środka (wnętrza) czegoś. Takie znaczenie mogą mieć także derywaty pochodne od wyrazów nie będących czasownikami ruchu⁷⁹, np. *wwiązać*. Czasowniki z prefiksem *w-* oznaczają także ‘ruch do góry’⁸⁰, np. *wnieść*.

13. *wy-*: *wybić* 226, *wydać* 111, *wygnać* 218^a, *wyjąć* 219, *wyjść* 76v, *wykupić* 102v, *wyłupić* 237, *wypchnąć* 219, *wypełnić* 228, *wyposażyć* 5v, *wypowiedzieć* 231v, *wypra-*

⁷⁴ A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 89.

⁷⁵ *Morfologia...*, s. 561.

⁷⁶ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, 72.

⁷⁷ A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 96.

⁷⁸ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, s. 137.

⁷⁹ Tamże, s. 94.

⁸⁰ Tamże, s. 95.

wić 237v, wypuścić 219, wyręczyć 225, wyrumować się 231v, wyrwać 219, wyrzec się 36, wyswobodzić 228v, wysypać 106, wyszynkować 237, wytrącić 227v, wywieść 235, wywieźć 226, wyznać 63v, wyzwolić 227v, wyżywić 219. Czasowniki z tym prefiksem najczęściej oznaczają 'wydobyć (się) na zewnątrz; uzyskać co; wyznaczyć'. Znaczenie to posiadają derywaty powstałe od czasowników ruchu, (np. wyjść), jak też od innych czasowników (np. wyjąć, wykupić)⁸¹. Za pomocą przedrostka wy- tworzy się także czasowniki dokonane, np. wyrumować.

14. wz-: wzruszyć 'obalić, wyrzucić, naruszyć' 226v. Przedrostek wz- informuje, że „dana czynność przestrzenna polega na przemieszczaniu się elementu lokalizowanego począwszy od spodniej części danego obszaru w górę”⁸².

15. z- || s-: zbić 37, zbiec 3v, zbudować 91 v, zbyć 82, zdać 37v, zdrapać 105, zedrzeć 8v, zesromocić 88, zeznać 6v, zginąć 77, zgorzeć 231, zgubić 64, zjednać się 231v, zlecić 221v, złamać 236, złożyć 220v, złupić 216v, zniewolić 235, zostać 218^b, zostawić 92, zranić 7v, zwrócić 219, zżąć 229v || schować 226, skarać 234, skasować 85v, skazać 7v, skorygować 220, spalić 231, spotkać 112v, sprawić 220v, sprawować się 218^b, spuścić 226, spuścić 78, spytać 7, stargować 233v, stłuc 219, stracić 55v. Derywaty z tym przedrostkiem mają znaczenie 'zebrać razem w jednym miejscu; połączyć'. Mogą one być tworzone od podstaw nie będących czasownikami ruchu⁸³, np. złożyć. Przedrostek z-(s-) tworzy także czasowniki dokonane, np. zbudować, spalić, skasować. W. Śmiech podaje, że derywaty, w których z-(s-) pełni tylko funkcję perfektywizującą tworzą najliczniejszą grupę wśród wszystkich czasowników utworzonych za pomocą tego przedrostka⁸⁴. Natomiast w takich czasownikach jak zbić, zbiec, zbyć, zdać, zgubić prefiks z- pochodzi z prasłowiańskiego *iz- i wnosi znaczenie 'wyjść, wydobyć z czego', ponieważ ma on takie samo znaczenie jak wy-⁸⁵.

16. za-: zaaresztować 235v, zabić 23, zadać 219v, zagnać 230, zagrozić 28, zająchać 113, zająć 226, zająć 224v, zakazać 222, zalać 220v, zamienić 68, zamieszkać 'zaniechać, zapomnieć' 215, zamordować 22v, zapalić 234, zapieczętować 234v, zapisać 1, zapłacić 6v, zaręczyć 38, zasłużyć 91, zastawić 104, zastąpić 230, zarachować 3v, zaświadczyć 98, zawieść 29v, zawołać 106v, zaznać 'wezwać, zawołać' 106. Czasowniki z tym przedrostkiem oznaczają 'zagrozenie, zastawienie czego'(np. zagrozić,

⁸¹ Tamże, s. 52-53.

⁸² A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 64.

⁸³ W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, 29.

⁸⁴ Tamże, s. 32.

⁸⁵ Por. W. Węglarz, *Z przeżytków słowotwórczych w języku polskim. Szczątki prasłowiańskiego *jъz*, Rocznik Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1930-1934, I, z. 1, Kraków 1934, s. 201-236; W. Śmiech, *Derywacja prefiksalna...*, s. 35-36.

zajechać), 'dotarcie dokądś' (np. *zajść, zagnać*), 'zakryć, zapełnić, zasłonić, zatkać' (np. *zalać, zapieczętować*)⁸⁶. Przedrostek *za-* uwydatnia początkowy moment akcji⁸⁷, np. *zapalić*, wnosi znaczenie „spowodować maksymalnie złe skutki dla obiektu”⁸⁸, np. *zabić*.

Wśród wynotowanych z omawianych rękopisów formacji prefiksalnych znalazło się wiele takich form, które dziś mają formę zleksykalizowaną, np.: *okazać, otrzy-mać* itp. Nie sposób jednoznacznie stwierdzić, czy wtedy, gdy powstawały podla-skie dokumenty, formy tego typu były jeszcze motywowane przez czasowniki bez-przedrostkowe. Trudno także powiedzieć, jakie funkcje mogły pełnić w nich przed-rostki.

W podlaskich dokumentach występują też takie czasowniki, które w porówna-niu ze stanem dzisiejszym wykazują brak prefiksu: *mieniać* 'zamieniać' 24, *mienić* 'wymienić' 8v, *nagrodzić* 33 'wynagrodzić', *naleźć* 218^av, *ostawić* 102, *pojrzeć* 106v, *potkać* 23, *przedać* 230, *stawić światki* 'postawić, przyprowadzić' 104v, *ściągać się* 'rozciągać się' 28v, *wrócić zadatek* 104v. Niektóre z nich mają poświadczone oboczne formy z przedrostkiem: *spotkać, postawić*.

Z przeglądu formacji prefiksalnych wynotowanych z ksiąg miejskich Knyszyna wynika, że najbardziej produktywnymi przedrostkami są *po-* oraz *z-* || *s-*, najmniej zaś *nad*, *w-*, *wz-*. Odwołując się do badań nad polskim językiem artystycznym, np. do badań S. Rosponda nad prefiksalnymi czasownikami występującymi w wybra-nych utworach Reja i Kochanowskiego, można stwierdzić, że księgi knyszyńskie w zakresie produktywności czasownikowych formantów przedrostkowych bliskie są utworom Kochanowskiego⁸⁹. Widać to w szczególnej produktywności przedrostków *po-* i *z-* || *s-* oraz nieproduktywności *nad-*.

Wyrazy złożone

Wyrazy złożone w podlaskich księgach nie występują zbyt licznie. Największą grupę tej kategorii stanowią zestawienia, głównie nazwy miejscowości oraz świąt ko-scielnych. Te ostatnie służyły określeniu dat i terminów sądowych.

Złożenia: *długolecki* 70v, *dobrowolny* 67v, *Blasko Jednoracki* 27v, *jednoręcy* 62v, *krwawosiny* 237, *mężobójca* 217, *mężobójstwo* 217, *mięso-pust* 94, *półciwartka* 107, *półgroszek* 220, *półkłodek* 87v, *półtalarek* 108, *półwłók* 108, *półwłóczek* 34v, *Szymon Rudobrody* 8v, *samodziałka* 231, *sinokrwawy* 235v, *wojewoda* 23, *złoczyńca* 22.

⁸⁶ W. Śmiech, *Der ywacja prefiksalna...*, s. 38, 37.

⁸⁷ *Morfologia...*, s. 547.

⁸⁸ Tamże, 561.

⁸⁹ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 192.

Zrosty: *jejmość* 228.

Zestawienia: *Boże Ciało* 50v, *Boże Narodzenie* 223, *ciemno zielona* 221, *Czwartek Wielki* 77, *Dzień Świętych Dziewic* 86v, *Góra Wilcza* 59, *Jaczwież Wielka* 22, *Jednaście Tysięcy Dziewic* 35, *Kołaki Dąb* 19v, *krwawo sina* 220v, *liata bożego* 29, *Matka Boża* 61v, *Narodzenie Matki Bożej* 3v, *na ten czas* 1v || *naten czas* 104v, *miasto Nowe Ciechanowskie* 37v, *Nowe Liato* 229v, *Pan Bóg* 58, *Panna Maria Grommiczna* 89, *Poniedziałek Wielkanocny* 217v, *Stary Mięsopust* 14v, *Stary Zapust* 60v, *suche dni* 15, *uczynienie dosyć* 60v, *wiary godny* 37v || *godny wiary* 63v, *Wielki Dzień* 102, *Zjastowanie Panny Maryjej* 102.

Z badań S. Rosponda wynika, że wyrazy złożone były używane w terminologii prawniczej i przyrodniczej⁹⁰. Natomiast większość przymiotników złożonych wynotowanych przez H. Kurkowską z tekstów XVI–XVIII wieku należała wyłącznie do słownictwa poetyckiego. Jako epitety czasowniki złożone były jednym z najczęściej stosowanych środków stylistycznych⁹¹.

Wnioski

Z przeprowadzonej analizy słowotwórczej podstawowych kategorii gramatycznych wynika, że materiał ksiąg miejskich Knyszyna wykazuje specyficzne cechy, mające ścisły związek z treścią badanych rękopisów. Otóż treść ksiąg, dotycząca różnego rodzaju skarg, umów zawieranych przez mieszkańców miasta, narzuca szczególnie materiał związany z identyfikacją uczestników spraw sądowych. Dlatego w omawianych tekstach odnotowano dość dużą liczbę nazwisk. Mają one przede wszystkim strukturę rzeczownikową i przymiotnikową. Formacje tego typu, tworzone najczęściej za pomocą formantów *-owic* || *-ewic* || *-owicz* || *-ewicz*, *-ski* || *-owski*, są najliczniejsze. W tworzeniu nazwisk kobiecych najproduktywniejszy okazał się formant *-owa*.

W zakresie słowotwórstwa rzeczowników dużą produktywność wykazały także formanty *-anie* i *-enie* tworzące rzeczowniki odczasownikowe. Na ich liczne występowanie w tego typu tekstach mogła mieć wpływ tradycja średniowiecznych zapisek sądowych.

Obok *-ski* || *-owski*, *-ów* || *-owa* w formacjach przymiotnikowych produktywnym formantem jest także *-ny* tworzący przymiotniki czynnościowe, własnościowe, materiałowe, przynależnościowe i możliwościowe.

---

⁹⁰ Tamże, s. 207.

⁹¹ H. Kurkowska, *Budowa...*, s. 129.

W zakresie czasowników większą produktywność wykazują formanty przedrostowe niż przyrostkowe, przy czym z przyrostków najproduktywniejsze są *-a-* i *-owa-*, zaś z przedrostków *po-* oraz *z-* || *s-*.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że w zakresie słowotwórstwa omawiane teksty wykazują liczne podobieństwa z polszczyzną literacką. Przejawiają się one w realizacji tych samych schematów słowotwórczych. Natomiast zjawiska archaiczne i regionalne mają raczej charakter marginalny.

Używanie wyrazów zdrobniałych oraz nielicznie występujące formacje złożone wskazują, że badane teksty bliskie są językowi potocznemu.

SŁOWNICTWO

W rozdziale tym zostaną omówione wyrazy i konstrukcje rodzime, które dziś wyszły już z użycia bądź zmieniły swą postać lub znaczenie¹ oraz zapożyczenia: ruskie, niemieckie, łacińskie, czeskie i inne. W pracy przyjęto zasadę, że wyraz obcy jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio przejął go język zapożyczający. B. Walczak nazywa to w ten sposób: „sięgać retrogresywnie tylko do aktu zapożyczenia (w takim wypadku obejmuje on tylko wskazanie źródła zapożyczenia)”. Jego zdaniem, tylko akt zapożyczenia wyrazu obcego przez język polski jest faktem z zakresu historii polszczyzny². Formacje utworzone od obcej podstawy słowotwórczej za pomocą polskich formantów traktuję jako jednostki rodzime³. Materiał został sprawdzony w słownikach: staropolskim (Sstp)⁴, polszczyzny XVI wieku (SXVI)⁵, Lindego (L)⁶, wileńskim (SWil)⁷, warszawskim (SW)⁸. W razie potrzeby w *Słowniku języka polskiego* W. Doroszewskiego⁹, gwar polskich (SGP)¹⁰, (KarłSGP)¹¹ i słownikach etymologicznych.

---

¹ W rozdziale tym zamieszczam również wyrazy, których znaczenie jest niejasne i budzi wątpliwości. Nie mają one poświadczeń w słownikach języka polskiego, a konteksty, w których zostały użyte są zbyt wąskie i nie pozwalają na podanie znaczenia.

² B. Walczak, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, w: *Polczyzna północno-wschodnia II*, Białystok 1999, s. 80; zob. też Tenże, *Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim*, w: *Język, teoria, dydaktyka, Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców*, Kielce 1982, s. 176.

³ Por. B. Walczak, *Granice między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, w: *Opisać słowa*, A. Markowski (red.), Warszawa 1992, s. 228-230; B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne...*, s. 22-23.

⁴ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953 i nast.

⁵ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, M. R. Mayenowa (red.), Wrocław 1966 i nast.

⁶ S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Lwów 1854-1860.

⁷ *Słownik języka polskiego*, red. M. Orgelbrand, Wilno 1861.

⁸ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900-1927.

⁹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969.

¹⁰ *Słownik gwar polskich* opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1962-1983.

¹¹ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900-1911.

Wyrazy rodzime

biegun 'prymitywny drewniany odpowiednik zawiasów w drzwiach lub wrotach; oś, słup pionowy obracający się wraz ze skrzydłem wrót', np.: *U wielkich wrót biegun na żelazie kratą przybity* 217. Sstp podaje trzy znaczenia (1. 'goniec', 2. 'włóczęga', 3. 'odstępca'), lecz żadne z nich nie odpowiada znaczeniu *bieguna* użytemu w podlaskich dokumentach. SXVI notuje już cztery definicje (1. 'tulać', 2. 'goniec', 3. 'zbieg', 4. 'biegacz'), jednakże także nie poświadcza znaczenia omawianego wyrazu, w którym został on użyty w badanych rękopisach. Podobnie L. Natomiast SWil podaje kilka znaczeń, m. in. 'czop, czopek, wałek, na którym się co obraca, oś', np. *Biegun u wrót*. Podobnie SW. SGP poświadcza występowanie *bieguna* w powyższym znaczeniu na znacznym obszarze polskim, m.in. w okolicach Tykocina, na Mazowszu, Podlasiu.

bliskość 'pokrewieństwo, powinowactwo', np.: *żądający prawa...o dom swój własny który jemu przypadł po bliskości temu Simanowi* 37v, *co i od tego targu otszew uczyniła Stanisławowi żona jego dla bliskości swej* 50v. Wyraz poświadcza Sstp. SXVI przy czwartym znaczeniu 'prawo pierwszeństwa w dziedziczeniu (czasem szerzej: prawo dziedziczenia) na zasadzie pokrewieństwa lub powinowactwa' podaje kwalifikator: *termin prawniczy*. Ponadto potwierdzają L, SWil, SW (w tym znaczeniu jako *staropolski*).

błona 'szyba', np.: *2 izbie z ławami, z błonami sklanemi* 220. Sstp notuje w innych znaczeniach (1. 'łożysko', 2. 'plaster'). SXVI poświadcza w znaczeniu 'szyba w oknie (wykonana pierwotnie z błon zwierzęcych)'. Wyraz ten rejestruje także L oraz SWil i SW (w tym znaczeniu jako *staropolski*).

brataniec 'bratanek', np.: *mój brataniec a twój siostrzanek uczynił mi szkodę w domu* 92v, *twój brataniec ukradł mi 3 kopy gr.* 100. Wyrazu nie notują Sstp, SXVI, L, SWil. KarłSGP podaje znaczenie 'brat' w odmiance pieśni o mężobójczyni z komentarzem: „zapewne przez nieporozumienie”. Ponadto pojawiają się znaczenia 'brat cioteczny', 'brat stryjeczny' oraz w tym samym artykule hasłowym *bratunek* = 'bratanek'. SW w pierwszym znaczeniu odsyła do formy *bratanek*, w drugim do *brat*. W drugim znaczeniu przy formie *brataniec* znajduje się kwalifikator *staropolskie*. SGP podaje znaczenie 'syn brata, bratanek' oraz występowanie na dość dużym obszarze Polski (m.in. Wołyń radz-podl, Podnieśno sied, Kluki miń-maz, Kazuń Polski n-dwór, Rozbity Kamień sok-podl, Zalesie siem, Budy biel-podl, Krzyżewo wys-maz, Swierże os-maz, Kadzidło ostroł, Kozłowo nidz, Krasnopol suw).

bróg 1. 'stóg', 2. 'stodoła', np.: *potem przyszedłem i przyszrzekłem ali Aleksy idzie około broga do toku* 106. Z kontekstu nie wynika, o które znaczenie chodzi. Sstp notuje dwa znaczenia: 1. 'stóg (zboża, siana)', 2. ogólnie 'stos'. SXVI dodaje 'pomieszczenie na siano lub zboże, składające się z ruchomego daszka i czterech drągów; stodoła, szopa'. L, SWil, SW poświadczają także.

budnik 1. 'kramarz', 2. 'strażnik, policjant, stójkowy', np.: *Stanąwszy oblicznie Waszko budnik mieszczanin* 31v. Sstp 'kramarz', podobnie SXVI 'sprzedawca w budzie jarmarcznej, kramarz'. Forma została odnotowana przez L 'stróż sądowy pod budą siadywający' z cytatem z Zimorowica. SWil podaje kilka definicji. Notuje także SW. SGP informuje, że forma pochodzi z Litwy. Potwierdza to J. Karłowicz¹². Za północnokresowy regionalizm uznała tę formę Z. Kurzowa. Jej zdaniem jest to archaizm leksykalny, który zmienił znaczenie od pierwotnego 'strażnik' do 'policjant'¹³. Na podstawie kontekstu nie można stwierdzić, w którym znaczeniu została użyta w badanych tekstach powyższa forma.

chmielnik 'dozorca plantacji chmielu', np.: *z jednej strony Stanisława Królia a drugiej chmielnika Jana* 64v. W tym znaczeniu notuje tylko SXVI.

chrom 'kaleki', np.: *a twarz gdzie stronie chrom na oko* 231v. Sstp, SXVI i SW odsyłają do *chromy* 'kulawy', 'kaleki'. Ponadto SW opatruje omawiane słowo kwalifikatorem *staropolskie*. L i SWil poświadczają wyłącznie formę *chromy*.

chustka 'płat płótna lub innego materiału; szmata, a) 'odzienie, ubiór, bielizna', np.: *I chustki wszystkie ma Czechczina dzieciom wrócić przed urzędem* 74. Sstp, SXVI, L, SWil, SW poświadczają.

ciemnica 'więzienie', np.: *i kazali go osadzić do ciemnice* 94v. Sstp, SXVI, L, SWil, SW notują.

cisawy 'czerwonorudy, rdzawy, ceglasty, ryży', np.: *za tego strokatego zamieniał konia cisawego* 233v. Sstp, SXVI, L, SWil, SW potwierdzają.

czapnik 'rzemieślnik wyrabiający czapki lub kupiec handlujący czapkami', np.: *Wojciech czapnik żałował się...* 229v, *Wojciech Groszowski czapnik na roku dziś zawitem oświadczył się na Piotra Smurła* 230v, *Stanisław czapnik* 234. Forma została odnotowana w Sstp, SXVI, L, SWil, SW.

czeladź 'służba', np.: *puścił z cieladziej mego winowatego na imię Stanka Kressika* 96, *u ich czeladzi* 101, *jeli poddanie cieliacki swoją* 113. Sstp, SXVI, L, SWil, SW rejestrują.

czwarcizna 'czwarta część', 'miara powierzchni gruntu (przeważnie ok. 7 mórg)', np.: *przedali dom i ziemie na czwarciznie* 33v, *Zastawia polia czwarciznie we trzech poliach* 109v, *zastawiła czwarciznę polia* 109v. Sstp i SXVI nie notują. SW odsyła do *czwarcina* i opatruje kwalifikatorem *gwarowe*. L poświadcza, SWil jako 'czwarta część czego, np. dochodu; kwarta'. SGP podaje dwa znaczenia: 1. 'czwarta część całości' (Wys-maz, ok. Kielc), 2. 'miara powierzchni gruntu (przeważnie ok. 7 mórg)' (Więciórka myślen, Maz, Rabka-Zaryte n-tar, Czarny Dunajec n-tar, Turów radz-podl, ok. Drohiczyzna, Siemiatycze).

¹² J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, Studia nad polszczyzną kresową, t. III, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984, s. 36.

¹³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 339.

dać się ‘zdać się, udać się’, np.: *i dali się obie stronie na świątka 6v, Ten Janek dał się do świątków trzech 7v*. Sstp rejestruje w znaczeniu ‘dziać się’. SXVI podaje trzy znaczenia 1. ‘podać się pod czyją władzę (często w wyniku przegranej walki na wojnie), ulec, ustąpić’, 2. ‘zdać się’, 3. ‘pójść, udać się’. Formę poświadczają L i SW jako czasownik *staropolski*. Brak jej natomiast w SWil.

dań ‘danina’, np.: *I tę beczkę soli wziął pan Klossowski urzędnik przeszedł w dani miodowej 2v-3*. Sstp, SXVI, L, SWil, SW notują.

darować gardłem ‘ułaskawić’, np.: *nie stoję jemu na gardło i daruję honego gardłem 91v*. W powyższym znaczeniu zwrot ten został zaświadczony w SXVI pod hasłem *darować*. L notuje tylko *darować kogo czym* ‘odpuszczać mu coś’. Sstp, SWil, nie rejestrują tego zwrotu. SW notuje zwrot *darować kogo czym* jako *staropolski* w znaczeniu ‘wybaczyć, darować’.

dłuża ‘długość’, np.: *zastawiła ogród swój własny jako się w sobie ma na szerzą i na dłużą w mieście knyschinskiem 218^bv, jako się w sobie mają w szerzą wokrag i na dłużą 227v*. Potwierdzają Sstp, SXVI, L, SWil, SW jako *staropolskie*.

dociskać ‘wywierać nacisk psychiczny, zmuszać kogoś lub wymuszać coś, gnębić’, np.: *ten prawem przyrodzonym prawnie dociskał aby mu za ten dom ostatka dopłacił 233v*. W tym znaczeniu poświadczą SXVI. Sstp podaje znaczenie ‘uzyskiwać, zdobywać’. L s.v. *docisnąć*. Potwierdza SWil, SW odsyła do *docisnąć*.

doiskować ‘dochodzić, domagać się’, np.: *On jakò brat nieboszczykow tego doiskował tym dzieciom będąc bliski im o 4 kopy a kop 2 on dał dawno tego Marcina za nakład który on doiskował to jest kop 4 62v, Liecz jeśliby kto...doiskował o to i jego ku szkodzie i nakładu przywoził tedy ja i żona i dzieci nasze te wszystkie szkody winni będziemy Hrehorowi i żenie jego i dzieciom oczyszczać 70*. Sstp nie potwierdza, SXVI notuje tylko *doiskować*, podobnie SWil (w innym znaczeniu) i SW z odsyłaczem do *doiskać*. L s.v. *doiskać*.

domawiać się, ‘upominać się o coś, nalegać’, np.: *kiedy się tego domawiasz tedy się spodziewam iżeś taki jest 219, Jan zaś Malinowski z żoną swoją domawiał się iż to dawnością zaszło gdyż tego nie używa przez kilkanaście lat 224v*. W Sstp brak omawianego słowa. SXVI poświadczą. L odsyła do *domówić*, podobnie SW z uwagą, że jest to wyraz *staropolski*. SWil podaje jako ‘przymawiać się, przypominać się, z daleka z żądaniem, mową zachodzić’.

dopiero ‘teraz, obecnie’, np.: *wujku nie dopiero mię gubisz alie dawno przestań mię więcej gubić 107*. Sstp, SXVI, L poświadczają. SWil i SW rejestrują w innych znaczeniach. Wyraz ten poświadczą J. Karłowicz¹⁴, Walicki¹⁵ i Łętowski¹⁶ uważają, że jest to

¹⁴ J. Karłowicz, *Podręcznik...*, s. 39.

¹⁵ A. Walicki, *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, Warszawa 1876, s. 15.

¹⁶ A. Łętowski, *Milujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno 1915, s. 39.

provincializm litewski powstały pod wpływem ros. *тепёр'*. SGP podają dokumentację tylko wschodniopolską: wschodnia Lubelszczyzna od Zamościa do Włodawy oraz Podlasie (Biała Podlaska, Siemiatycze, Bielsk Podlaski). Do regionalizmów kresowych ten wyraz zalicza także Z. Kurzowa¹⁷. A. Obrębska-Jabłońska przesunięcie znaczenia *dopiero* ku 'teraz' traktuje raczej jako regionalną innowację przy sprzyjających warunkach lokalnych niż efekt wyłącznie wpływów ruskich¹⁸.

dopuszczyć 'pozwalać, zezwalać', np.: *a synowie temu Koziace nie dopuścili brać 5v, i ta strona jemu dopuściła 8v, Urząd dopuścił dać ławniki ku wwiązaniu tego domu 2v, Sąd jej tego dopuścił 81v, gdzie jemu to urząd dopuścił 96v*. Sstp, SXVI, L, SW potwierdzają. SWil odsyła do *dopuszczać*.

dorobić 'dokończyć, skończyć, wykończyć, wykonać robotę do końca', np.: *a tego budowania nie dorobili i oteszli ot roboty bo ten Maciej ręczył i po bracie swem Iwanie Lepcze że mieli tego dorobić według długu i litkupu a tak tego budowania nie dorobiwszy odeszli ot roboty 91v-92*. Sstp, SXVI, L, SW poświadczają. SWil odsyła do *dorabiać*.

dostać 'dotrzymać, podołać, wytrzymać', np.: *za którą ja ręczę iż prawa dostoi 215*. Sstp, SXVI, L rejestrują. SWil i SW w innych znaczeniach.

dranica 'deska łupana albo darta, łąta drzewna do pokrywania dachu', np.: *on mu dranice swoje sprzedał 236v*. Sstp, SXVI, L, SWil, SW poświadczają.

drzwiśka prawdopodobnie 'drzwi', np.: *na górze w sieni krobia i połowice drzwiśka 217*. Słowniki nie rejestrują takiej formy.

dubotołk 'garbarz', np.: *Piotr dubotołk uczynił urzędowny areszt 214v*. W słownikach takie słowo nie występuje.

dział 'część, udział, to, co się komuś prawnie według umowy należy w wyniku dziedziczenia, kupna, podziału itp. (najczęściej dotyczy części ziemi lub posiadłości)', np.: *Każdy z tych trojga dzieci mia swoja część działu uczynić z tego domu 2v*. Notują Sstp, SXVI, L, SWil, SW z kwalifikatorem *rzadko używany*.

działać 'czynić, robić, popełniać, wyrządzać, sporządzać', np.: *I potomki jego wolnym działa 36*. Sstp, SXVI, L, SWil, SW rejestrują.

dzierżeć 'trzymać', np.: *jako sam miał i dzierżał 29, tedy przet się dzierży aż do tego czasu dokąd jemu pieniądze odda 1v, ten dom...ma dzierżeć wiecznie w pokoju 69*. Poświadczają Sstp, SXVI, L, SW z uwagą *rzadko używany*. SWil odsyła do *dzierżyć*.

dziwka || **dziwka** 'córka, panna', np.: *Gdziem ten dom zastawiła we trzech kopach pol. na wyprawie dzieci nieboszyka męża mego. Annie dziewce nie własnej kupiłam suknia brunatna 2, opatrzna Zofia Hiczkowa i z synem swoim Stanisławem a Matisem dosyć uczyniła dziewce swojej Jagnieszce a małżonce mojej 25v, Iż dała zani*

¹⁷ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 349-350.

¹⁸ A. Obrębska-Jabłońska, *Studia nad słowiańskimi przysłóvkami. I. Polskie dopiero i formacje pokrewne*, Kraków 1934, s. 49.

dziwkę swoją własną i zaś mu ją odjęła 73v, na imię Dorotę dziwkę i chłopca Pawła 74. Forma *dziwka* bez zabarwienia pejoratywnego została poświadczona w SW, a także w siedemnastowiecznej polszczyźnie kresowej, np. u Chrapowickiego¹⁹. Sstp, SXVI, L, SWil nie notują formy *dziwka*.

gmiński 'dotyczący ludności miasta', np.: *Ordziej gmiński* 216, *niech jeno przyjdzie gmiński* 216, *stawił Macieja Andricha gmińskiego starego* 230. SXVI poświadcza, podaje także zestawienie *konsul gmiński* 'urzędnik miejski dla ścigania przestępców i oskarżania ich przed sądami'. Rejestruje także KarłSGP. SW poświadcza z kwalifikatorem *staropolski*. Formy nie notują Sstp, L i SWil.

Gody 'Boże Narodzenie lub okres od Bożego Narodzenia do Trzech Króli, obchodzony jako święta i jako tradycyjny termin umów i płatności', np.: *którą jemu zastawił i teraz jemu dobrowolnie postąpił od God do God* 1v, *ot Got aż do przyszłych Got* 108v, *na przyszlje gody ma oddać* 111, *od god przeszłych 78 aż do drugich god in anno 1579* 218^a. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako wyraz *staropolski*.

godzić się 'zgadzać się, być stosownym, nadawać się', np.: *ize się nie godzili słowo w słowo* 1. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

grabić 'zabierać coś przemocą, łupić', np.: *dał się grabić dwie misce i konewka cynowe* 66v. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

grzywna 'waga srebra (rzadziej złota), służąca również jako środek płatniczy (w Polsce równa ok. 200 g)', np.: *która ugoda umocniona wedlie prawa grzywien 14 do czasów naznaczonych* 219v, i *winą 14 grzywien w statucie opisaną* 221v. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

gumno 'boisko, klepisko; stodoła', np.: *wedla Paluchowicz gumna* 21, *powiedziała iżem ja kazała bom szkodę miała w gumnie* 81v, *zgrabiwszy słomą i jął grabić żyto na gumią i jął zbierać do fartucha rzadno moje rozesał na gumnie na które miał żyto nosić* 106v, *jam potem przyszedł do gumnia* 106v, *wrota do gumna* 217. Poświadczą Sstp, SXVI, a także L, podając dwa znaczenia: 1. 'plac w środku zabudowania stodołowego', 2. 'klepisko'. SW dodaje znaczenie 'stodoła' oraz 'zabudowania gospodarskie'. SGP różnicuje znaczenia geograficznie: 'stodoła' – w pld.-wsch. Małopolsce, na pld. Mazowszu; 'klepisko' – na Śląsku aż po powiaty wadowicki i oświęcimski; 'podwórze' – we wschodniej Lubelszczyźnie, na Mazowszu między Bugiem a Wisłą. K. Nitsch podaje, że *gumno* w znaczeniu 'klepisko' występuje w polsce południowo-zachodniej. Poza tym obszarem wyraz ten albo jest nie znany (tak np. u tzw. Mazurów spod Wielenia), albo znany jest jako 'kawał pola przylegający do zabudowań', albo jako 'podwórze gospodarcze' lub 'stodoła'²⁰. Z obserwacji Z. Kurzowej

¹⁹ U. Sokółska, *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północo-wschodnich. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*, Białystok 1999, s. 88.

²⁰ K. Nitsch, *Z historii i geografii wyrazów polskich*, w: *Wybór pism polonistycznych*, II, Wrocław-Kraków 1955, s. 60-61.

wynika, że na kresach północno-wschodnich najpowszechniejszym znaczeniem tego wieloznacznego wyrazu jest 'stodoła'²¹.

hamowanie 'powściąganie; zagrządzanie drogi, zatrzymywanie (przeważnie o ruchu ludzi i pojazdów)', np.: *a w tem hamowaniu nam niemale szkody poczynił* 113v. W Sstp brak omawianego wyrazu. Notują L, SXVI, SWil, SW.

imienie 'majątek, posiadłość', np.: *pojechał od nas przez polie przecz ku swojemu imieniu* 113. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako wyraz staropolski.

isty 'pewny, niewątpliwy; ściśle określony, zdecydowany', np.: *A Tarussa miał iste nauki ot Niewiarowskiego a ot Slawskich* 23, *dał istemu Andrzejowi mieszkanie dobrowolne* 37v. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil jako przymiotnik *provincialny* (na Szląsku) zamiast 'istotny', SW dodaje znaczenie 'takusienki, ten sam'.

iściec 'właściciel, 'wierzyciel, 'powód', np.: *a temu Matisowi isczowi tej ziemie dał i zapłacił pół kopy* 5, *Macie litkup na to albo ludzie przy kiem to się dziejało? Oni powiedzieli niechaj do tego iscza u którego ją kupili* 7, *Jan na to wydał iscza, który z jej mężem tą studnie z Grzegorzem robił* 28. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

iściony '?', np.: *ize bito tego wie przza iścionego i zdech* 104v. Słowniki nie rejestrują takiego słowa.

jagoda 'policzek, lico', np.: *okazał ran dwie jedna sina z liewej strony na jagodzie...* 227, *i okazała rane na jegodzie* 229. Występowanie tego rzeczownika potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

jaśnie 'jasno, wyraźnie, otwarcie', np.: *Gdzie to jaśnie wysławiał przed tymi dobrymi ludźmi na jednaniu* 100v. Poświadczają Sstp, SXVI, SWil, SW w tym znaczeniu mało używany.

jąć 'zacząć', np.: *jął się żałować przed namiestnikiem wójtowskim liegwójtem* 3v, *i jął ją trzymać za głowę, a ona jego tez jęła a nie biła, a tak oboje jęli się wodzić* 8v, *jęła jej pytać* 71. L notuje w XVI i XVII w. Rejestrują Sstp, SXVI, SWil odsyła do *imać*, SW.

jednacz 'rozjemca, pośrednik', np.: *A naten czas byli jednacze za te głowę ojca naszego* 59, *k temu i jednacze którzy przy tem byli wszystkiego tego doznali* 214v. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

jednać 'godzić kogo', np.: *jeno on mnie jednał za moje pieniądze* 6, *Kazali jednać Pietrzykowskiego* 1, *Urząd skazał jednać za dwie niedzieli tę Lewkową* 84, *i jednał go za to* 214v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

jednanie 'zgoda, godzenie, pogodzenie; ugoda, umowa; rozejm', np.: *Gdzie to jaśnie wysławiał przed tymi dobrymi ludźmi na jednaniu* 100v, *albo jednanie to złamała* 214v. Forma została odnotowana w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

jedno 'tylko', np.: *jedno ten synowiec w tem wolen używać* 58, *ja nie mam nic od ciebie ani twego domu nie trzymam jednom ja ten dom kupiła* 70v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako staropolski, odsyła do *jeno*.

---

²¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 358.

jeno 'tylko', np.: *ja jego nie chce oddaliać jeno niechaj mię słuchają* 5v, *Pisarz nie zapisał jeno wyznał iż mi kazali zapisać 1, iżem jemu nic więcej nie winien jeno* gr. 6 18v. Poświadczają Sstp, L, SXVI odsyła do *jedno*, SWil, SW.

juże 'już', np.: *I ma juże ten Lukian dobrowolnie pożywać aż jemu odda pieniądze* 1v, *Panowie wyrozumiawszy iż cyrograf juże zastarzały...* 109. Poświadczają Sstp, SXVI odsyła do *już*. L rejestruje tylko formę *już*. SWil nie poświadczają, SW notuje z kwalifikatorem *staropolski*, ponadto odsyła do *już*.

kaźń 'więzienie', np.: *kazali go osadzić do mesckiej kaźni* 3. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil – w tym znaczeniu jako *przestarzały*, SW jako *staropolski*.

kinąć 'cisnąć, rzucić', np.: *hon potem na mię kinał włócznia na mię* 113. Formę rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako wyraz *staropolski*.

kinąć się 'udać się', np.: *I kinieli sie obie stronie do świątków* 6v. Notują L, SWil, SW. Sstp, SXVI poświadczają *kinąć* bez zaimka zwrotnego.

kita 'sноп lnu lub konopi zawierający 12 garści', np.: *lnu kit 2 214*. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kletka 'szafas, składzik', np.: *u kietki w podwórzu łańcuch i kółko żelazne* 217. S. Urbańczyk przypuszcza, że znaczenie tej formy, znane też polszczyźnie, właściwe było tylko ziemiom ruskim²². Sstp, SXVI odsyłają do *klatka*. W SXVI omawiana forma została poświadczona dwa razy: w *Żywotach filozofów* M. Bielskiego i *Kronice polskiej* M. Strykowskiego. Notują także L, SWil, SWil odsyła do *kleta*.

klucznik 1. 'człowiek, któremu powierzono klucze od czegoś, nadzór na czymś, zawiadujący domem, dobrem dworu, majątku ziemskiego, szafarz', 2. 'dozorca żupy solnej', np.: *Przet...Chwiedorem starym klucznikiem* 22. Z kontekstu nie wynika, w którym znaczeniu został użyty w podlaskich rękopisach omawiany wyraz. Formę poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kłaść (co na kogo) 'zarzucać komuś [co]', np.: *ja na ni żadnego złodziejstwa nie kładę jeno mi się szkoda stała na poliu* 7v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil w innych znaczeniach, SW jako *staropolski*.

kocielnik 'kotlarz', np.: *Ten Matis stawił świat trzech Kaspra a kocielnika Wojciecha Draszda* 9v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil z odesłaniem do *kotlarz*, SW jako *mało używane*.

koleśnik 'kołodziej, stelmach', np.: *opowiadał się na Bartosza Kolięśnika* 215v. Nie poświadczają Sstp. Notują L, SXVI, SWil, SW.

komorne 'czynsz za najem lokalu', np.: *Niechaj oni sobie chowają dzieci i domu niechaj pożywiają i tego komornego co jest przy nim 74, aż do wykupienia ma dzierżać i używać mocą zastawy a nie inszem prawem wespół i z komornem 218^a, które mieli dać za komorne wedle obligacji ich 218^b*v. Sstp nie notuje. Poświadczają L, SXVI, SWil, SW.

²² S. Urbańczyk, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, w: *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 301-302.

komornica ‘chłopka bezrolna mieszkająca kątem w cudzej izbie’, np.: *jeśli by ich komornica prała albo wzięła od niej Josphowa może Bartosz Kollakowic komornicę wygnać z domu jeśli zechce* 218^a. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

komornik ‘urzędnik na dworze, osoba spełniająca funkcję zastępcy sędziego; wysłaniec do specjalnych zleceń, poseł’, np.: *komornik ziemstwa bielskiego pokładał opisanie ksiąg prawa skażni* 71v, *przyjechał komornik KJMci i żądał podwoły wedle ustawy w mieście knyschinskiem* 216. Forma została odnotowana przez Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

koniarz ‘pracownik stajenny’, np.: *u koniarza Bajkowskiego* 96v. Sstp rejestruje formę *konarz*, poświadczą także L, SXVI, SWil w znaczeniu ‘lubiący konie’ i ‘handlujący końmi’, SW.

konne ‘?’, np.: *konnego gr.* 2 219v. Słowniki nie notują tej formy.

kopania ‘niecka’, np.: *ona jemu soli rozsypała z kopani* 232v. Nie poświadczą tej formy Sstp i L. SXVI odsyła do formy *kopań*. SWil rejestruje tylko rzeczownik *kopanka*. SW odnotowuje wyrazy *kopanka* i *kopań*, ten ostatni, w znaczeniu ‘duża niecka drewniana (szczególnie do czyszczenia zabitych wieprzy), opatrzony został kwalifikatorem *staropolski*.

korzec ‘naczynie stanowiące miarę ciał głównie sypkich, o różnej pojemności (zależnie od okolicy, od 54 do 280 litrów); też odpowiednik hebrajskich miar *corus*, *batum*’, np.: *100 gr za pół korca żyta* 109. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kotlarz ‘rzemieślnik zajmujący się wyrobem i sprzedażą kotłów i naczyń miedzianych lub mosiężnych’, np.: *żałował na Matisowego komornika na kotlarza* 19. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kradziejstwo ‘złodziejstwo’, np.: *jeśli kiedy tarussa poczynił jakie morderstwa albo kradziejstwa* 23, *aby był zdan ku w obwinieniu kradziejstwa* 236. Poświadczą Sstp, L, SXVI odsyła do *kradziejstwo*, SWil i SW do *kradzież*. W SW forma została odnotowana jako *staropolska*.

krobia ‘kobiałka z kory, koszyk pleciony z łyka, pudło drewniane’, np.: *na górze w sieni krobia i połowice drzewisk* 217. Notuje Sstp, L od XVI w. u Mączyńskiego, Skargi, Potockiego, Morsztyna, Syreniusza. Natomiast Sławski SE poświadczą od wieku XIV. SGP podaje za Karłowiczem²³ z Litwy, Tykocińskiego i okolic Białej Podlaskiej. A. Łętowski podaje, że na Litwie tym wyrazem nazywają ‘koszyk, plecionkę ze słomy, przeznaczoną do chowania i przewożenia rzeczy’²⁴. Jako regionalizm północnokresowy podtrzymywany przez języki ruskie słowo to traktuje Z. Kurzowa²⁵. Ponadto notują SWil i SW.

²³ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. II, Kraków 1900–1911, s. 479.

²⁴ A. Łętowski, *Miłujmy język ojczysty*, s. 103.

²⁵ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 377.

krygowy ‘przymiotnik od *kryg* (wyrażenie *krygowa uzda* znaczy ‘wędzidło na narowiste konie’), np.: *o uzdeczkę którą sprzedał krigową nową* 97. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako wyraz *staropolski*.

kuna ‘dyby, okowy, kajdany’, np.: *siedzieć w kunie przez tydzień* 221. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kupia ‘przedmiot handlu, towar’, np.: *przedaliśmy ten plac wyżej mieniony z ogrodem tylnym jako wolną kupią swoją ze wszystkim tym jako się w sobie ma* 69v. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kuplenina (być może od błr., ros., ukr. *kupla* ‘kupowanie, kupno, zakup’), np.: *Tedy ten Stanisław nie kupleniną alie zastawą daje temu Koczowi jeśli żeby to od niego odeszło* 55v. Słowniki nie znają takiej formy.

lice ‘niezbity dowód winy, przede wszystkim rzecz ukradziona znaleziona przy złodzieju; także zeznanie świadka’, np.: *nie mając żadnego lica przy nich naliezonego skazali temu Wojciechowi przysiąc za te sługi 10, ani żadnego lica nie było przy niej* 11v, *prosilili urzędu aby to lica okazano było które by tu przy tym więźniu jest* 77. Forma została odnotowana w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

litkupnik ‘pośrednik handlowy lub świadek umowy o kupno-sprzedaż’, np.: *pokazał tak od urzędu łomzieńskiego jako i od litkupników jako ten dom słusznie kupić* 218^b. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SW jako wyraz *staropolski*. SWil nie notuje.

macierz ‘matka’, np.: *nabięsy do domu z macierzą swą* 237. Sstp i SXVI odsyłają do formy *mać*. SW notuje z kwalifikatorem *staropolski* i odsyła do *matka*. L i SWil także poświadczają.

mitwicki ‘przymiotnik od *mitwisz* (*mitwisz* ‘rodzaj sukna’), np.: *wzięli z niej suknię metphiczka, rańtuch...* 81v, *giernak mietficzki* 236v. Notuje tylko SXVI w formie *mitwicki*.

mężobójca ‘zabójca, morderca’, np.: *jawnem głosem powoływał przerzeczonego mężobójcę* 217, *skazał go urząd wedlie prawa jako mężobójcę* 217. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

mężobójstwo ‘zabójstwo, morderstwo’, np.: *na miescu gdzie się mężobójstwo stało* 217. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

miałko ‘drobno, bez grudek’, np.: *mnie trzeba miałko mlieć a wiam trzeba mlieć miąższo* 101. Sstp nie poświadcza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

miana ‘zamiana, wymiana’, np.: *Miana koniem Łukasz czigan z Żidem* 215, *których miana z obudwu stron jest do ksiąg urzędowych zapisana* 233v. Potwierdzają Sstp, L, SXVI. SWil odsyła do *zmiana*, *zamiana*. SW w tym znaczeniu opatruje kwalifikatorem *staropolski*.

miarka 1. ‘jednostka miary pojemności’, 2. ‘naczynie służące jako jednostka miary pojemności’, 3. ‘norma ilościowa, dawka’, np.: *nazwała mię złodiejką abym miała miarki we młynie zboża kraść* 220v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

miasto 'zamiast', np.: *miasto strzeżenia skrzyniey wylupiuli zamek* 237. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

miąszo 'grubo', np.: *mnie trzeba miałko mlieć a wiam trzeba mlieć miąszo* 101. Brak formy w Sstp. SXVI odsyła do *miąszo*. Notuje L, SWil jako przysłówek nieużywany, SW jako *staropolski*.

miecznik 1. 'rzemieślnik wyrabiający miecze, płatnerz, też zatrudniony przy ich ostrzeniu i polerowaniu', 2. 'urzędnik dworski noszący miecz przed panującym; później też tytułarny urzędnik ziemski', np.: *Jaswinski miecznik* 230, *opowiedział żelżywość swoją na Andrzeja miecznika* 230. Na podstawie kontekstu nie można wskazać, w którym znaczeniu została użyta omawiana forma w podlaskich rękopisach. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

mieniać 'zamienić', np.: *zeznał iż mieniał domem i ogrodem* 17, *jako ten Walenty kowal mieniał domem* 24, *Wolen dać, darować, przedać, mieniać, trzymać do wolej swojej* 34. Forma została odnotowana w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

mienianie 'zamiana', np.: *Zeznanie Walentego kowala a Marcina czarnego żonę o mienianie domów* 24. Formy nie rejestrują Sstp i SWil. Występuje ona natomiast w L, SXVI, SW.

mienić 'twierdzić', np.: *Ta to Regina nie chciał mi dać mieniąc iż ja to nie dam tej sumy bo swoich szat mam z potrzebę* 11, *jeśliby miał namowy jaki dowód tak jako na żalobie mieni* 16v, *a ja to jemu zapłacę to co tu mieni przed prawem* 18v. Potwierdzą Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

mieniony 'wymieniony', np.: *Przed temi pany wyżej mienionymi* 7v, *Stanąwszy oblicznie przed urzędem wyżej mienionym Jacko Świetlik* 9, *przed tymi służebniki wyżej mienionymi* 11, *a którego to wyżej mienionego Stanisława dom i ogród przemieniony od przereczonego Mikołaja Bambola...* 17. Sstp s.v. *mienić*, L – brak, notuje SXVI, natomiast SWil i SW w innych znaczeniach.

mienowany 'wymieniony', np.: *Zaliożyli panowie zakład między mienowanymi* 5v. Sstp s.v. *mianować*. Pozostałe słowniki poświadczają wyłącznie formę *mianowany*.

mięso pust 'ostatki, karnawał, zapusty', np.: *Stało się we środę po Starym Mięso-puście* 14v, *ot tych Mięso-pust aż drugich Mięso-pust* 94. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

miotac 'rzucić', np.: *Pan wójt z liawniki skazali iż nie przyjdzie przysięgi jeno losy miotał* 3. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil SW odsyła do *miotnąć*.

mosiędzowy 'przymiotnik od mosiądz', np.: *zginęło skrzynie...lichtarz mosiędzowy* 237. Potwierdzą Sstp, L, SXVI, SW jako mało używany i Sstp, z odsyłaczem do *mosiężny*.

nadawek || **naddawek** 'grunt dodatkowo nadany, położony i wymierzony poza zasadniczym łanem lub włóką', np.: *przedali ćwiartkę ziemie we trzech poliach...za kop dwie liczby pol. i z nadawkami* 60, *zastawił naddawek w mieście knischinskiem* 233. Formę *nadawek* notuje wyłącznie Sstp, natomiast *naddawek* SXVI, L, SWil i SW odsyłają do *naddatek*.

nadejść ‘napotkać, natrafić, spotkać’, np.: *i nadszedł go tego Szymana a hon co bije by że mi to jawnie wyznawał* 86v. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *nadchodzić*, SW.

naganić ‘postawić zarzut, poddać w wątpliwość, oskarżyć, potępić’, np.: *bronil się testamentem nieboscika Stanisława Roska którego strona po przeczytaniu naganiła* 220. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *naganiać*, SW.

naganiony ‘uznany za nieważny’, np.: *testamentu z księgami nie skorygowali przeto jest naganiony i kasowany* 223v. Notują Sstp s.v. *naganić*, SXVI, L s.v. *naganić*. Brak formy w SWil i SW.

nagarnąć ‘?’, np.: *Urząd ich prośbę uczynił i założył między niemi pod kopą gr. jeśliby która strona nagarnęła słowy albo bojem* 85-85v. Rejestruje Sstp, np. *gadką nagarnąć* ‘wypowiedzieć pytanie, zagadnąć’. Pozostałe słowniki notują w znaczeniach niepasujących do kontekstu, w którym omawiana forma została użyta w podlaskich rękopisach.

nagrodzić ‘naprawić wyrządzoną komuś szkodę lub krzywdę, wziąć na siebie jakieś cierpienie za popełnione zło’, np.: *gdzieby miał jakie przenağabanie tedy mu bandzie powinien ten dom przed prawem odiskać i szkody nagrodzić* 68, *a gdy dowiedzie będzie mu winien Stanisław robotę nagrodzić* 223v. Sstp nie rejestruje. Poświadczają L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *nagradzać*, SW.

najemnik ‘odnajmujący coś u kogoś, biorący coś w najem, dzierżawca, najemca’, np.: *jako też jednając pierwszego najemnika któremu ten Daniel był najął* 231v, *gospodarz może najemnikowi przed czasem najem wypowiedzieć* 231v. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

najęcie ‘wzięcie czegoś od kogo lub oddanie czegoś komu lub wynajęcie do usług na pewien czas za umówioną zapłatą’, np.: *któremu dał za strawę iż przez 1 dzień święty u niego byli i za najęcie wozu gr.* 6 76v. Forma została odnotowana w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

najmować ‘brać kogo za opłatą do pracy’, np.: *ten Stanisław za ich niedorobieniem szkodzi sobie co najmował gdy już zimna poszli na tę ich robotę tak wielie jako kop 1 bez półtrzynaćie* 92. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW z odsyłaczem do *nająć*.

nakład ‘koszt, wydatek’, np.: *gdziem go ja budowała moim własnym nakładem 2, A jeśliby ten Matis na ten dom i na ten półwłók ziemie jakie zapisy albo cyrografy albo długi tedy je we wszydkiem zastępuje bez żadnego nakładu* 32v, *wyznał jest dobrowolnie iż opatrznemu Janowi Koczowi mieszczaninu knissinskiemu wrócił za 2 kopie długu gotówką liczby pol. i na nakłady na tamten mieszczanin które wyłożył ten Kocz na półwłóczek* 35v, *ku szkodzie i nakładu przywodził* 70. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

nakładek ‘koszt, wydatek’, np.: *A ten nakładek który wyda na co ma jemu wrócić* 107, *Nakłatki Mężyńskiego Stanisława* 111, *żałował się o naklatki które nałożył w tem*

domu 111. Sstp, SXVI, SWil nie poświadczają tej formy. Notuje L i SW z odsyłaczem do *nakład*.

nakładać ‘płacić, łożyć pieniądze na co, ponosić kosztą’, np.: *na którą studnię mój ociec nakładał 223v, iż mu wiader nie tłukł ani też ociec też jego na to nakładał 223v, a dowód jako na to nakładał ociec Dmosikow za tydzień 223v*. Forma została poświadczona w Sstp, L, SXVI, SWil. SW odsyła do *nałożyć*.

nakupiony ‘przekupiony’, np.: *ten Strzeżewski prosiłem panów coby nie byli świątki nakupione 112v*. Sstp, L, SWil, SW nie rejestrują tego wyrazu. SXVI podaje znaczenie ‘kupiony w wielkiej ilości’.

naleźć ‘znaleźć’, np.: *i znalazłem ślad chłopca służy tego Mikiczicza 7v, i nie naliezione honego w tym domu 92v, Jeśli ty nie dasz tedy inszego najdę który mi da na to pieniędzy 11*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *znajdywać*, SW.

nałożyć ‘ponieść koszty’, np.: *A jeśli by co na to nałożył tedy ja temu Sebastiano-wi wszystko sownie nagrodzę 32v-33, Gdzieby ten Stanisław nałożył gr. 1 tedy mu ten Drohiczanin ma sowitością nakładać 55v*. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

napaść ‘zaczepka, niesłuszne napastowanie, prześladowanie kogo’, np.: *gdzie to Pan Bóg raczył dopuścić tę napaść na nas 97v, sąd skazał temu Janowi Pluskaczowi płacić trzecia część tej napaści co przyszło na ni 98v*. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

naród 1. ‘potomek, potomstwo’, 2. ‘rodzina, ród’, np.: *i ot namniejszego jego narodu tego Szymanowicza 107v*. Wyraz został poświadczony w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

nawiązka ‘odszkodowanie, kara pieniężna’, np.: *Nawiązki k temu przydał gr. 2 8, Prawo skazało nawiązkę żonie Gudosowej 84, a gdzie nie przejednasz tedy zapłacisz co jest wedlie prawa nawiązkę i przykładkę 219*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

nawiązać ‘płacić karę pieniężną, nawiązkę’, np.: *jeśli by nie zapłacił tedy mia ten Josko nawiązać gr. na gr. 5, ma nawiązać półtrzyrna gr. i przejednać jego 83v, Prawo skazało aby ją za to nawiązała 85, kazali go nawiązać rublem 94v, a tą dobrą zioną nawiązał rublem gr. 100*. W znaczeniu ‘płacić, nagrodzić’ notuje wyłącznie L. Sstp odsyła do *nawiązać* (inne znaczenie), SXVI także w innym znaczeniu, SW poświadczają formę *nawiązać* (inne znaczenie), SWil nie poświadczają ani *nawiązać* ani *nawięzać*.

nawodzić ‘naprowadzać; kaptować, pozyskiwać, zjednywać’, np.: *iż nie wie o tym koniu ani nawodził żadnego człowieka 16v*. Słowo zostało poświadczone w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

nawrócić się ‘wrócić, powrócić’, np.: *jako się nawróci z wliszu 105v*. Notują Sstp s.v. *nawrócić*, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *nawracać*, SW.

niebaczny ‘nierozważny, nie zdający sobie sprawy ze złych skutków swego postępowania’, np.: *iż com mówił tom źle mówił na nię nie z mojej myśli alie z głupiego a nie baczno rozumu 100v*. Sstp nie notuje, L s.v. *baczny*. Rejestrują SXVI, SWil, SW.

niebytność 'nieobecność', np.: *Ten isty Frączek musiał płacić tem to istem przereczonym siostram bez niebytności swego brata Sobiecha* 13v, *iz w niebytności mojej złupiono mi komorę* 214, *żeby mu żonę w niebytności jego odwiózł* 225. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

niespor '?', np.: *jednac do niesporu pana Phalczewskiego* 1. Słowniki nie znają tego wyrazu.

niesporny 'nie podlegający sporowi, bezsporny', np.: *pilnował roku tego dnia złożonego aż do niespornej godziny 9, trzeciego dnia o niespornej godzinie przed urzędem obżałował* 10. Słowo nie zostało poświadczane w Sstp i SWil. Notują L s.v. *sporny*, SXVI, SW.

niestanie 'niestawienie się w sądzie w wyznaczonym terminie', np.: *a w tym pan podstarości i z pany wespołek ostawili prawego tego Trojana według niestania roku tego to Macieja Jurkowicza* 9, *Gdzie go urząd uczynił wolnego od tej przysięgi według niestania jego* 17. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako *staropolski*.

Nowe Lato 'dzień pierwszego stycznia rozpoczynający rok kalendarzowy i obchodzony jako świąteczny, Nowy Rok', np.: *Które się mu obligował oddać w roku terazniejszym na przyszłe święto Nowego Liata gdy się pocznie 1580 rok a gdzieby zarazem nie oddali to jest w dzień Nowego Liata abo nazajutrz tedy sowicie to jest kop 20 mają zapłacić* 218^b, *obligowała się na przyszłe Nowe Liato gdy się pocznie rok 1580 wykupić* 229v-230, *od roku terazniejszego Nowego Liata aż do drugiego takowegoż święta* 232. Sstp i SWil nie potwierdzają. Notują L s.v. *nowy*, SXVI, SW jako *staropolski* w znaczeniu 'podarunek noworoczny, gwiazdka, kolęda'.

obaczyć 'zobaczyć', np.: *urząd to obaczywszy* 55. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

oblicznie 'osobiście', np.: *Staniąwszy oblicznie opatrny Stanisław Bogdanik* 5, *Przyszetwszy oblicznie sławetny Mikołaj Luczkowicz* 12. Forma została odnotowana Sstp, L, SXVI, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolski*.

obliczność 'oblicze', np.: *Przed oblicznością sławetnych panów...* 12, *żądali aby był ten więzien ukazany przet obliczność ich* 77. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako *staropolski*.

obranic 'zranić', np.: *pies jego onę ujadł w rękę i obranił* 236. Notują Sstp, SXVI z odsyłaczem do *obranion*, SW (w innym znaczeniu). L, SWil nie rejestrują tej formy.

obrzęczyć się 'przyjąć na siebie odpowiedzialność prawną, zapewnić, zaręczyć', np.: *ci to przereczeni mieszcianie obrzęczyli się za tą przereczoną sumą* 89. Poświadczają Sstp s.v. *obrzęczyć*, L, SXVI, SWil, SW.

obrócić [w pożytek || ku pożytku] 'mieć korzyść', np.: *Jeśli on sobie tych 2 beczek nie obrócił w pożytek niechaj podniesie prawo o te 2 beczki soli* 3, *ku swojemu pożytku obrócić* 30. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

obowiązać ‘zobowiązać kogoś do czegoś, nałożyć na kogoś obowiązek’, np.: *które kop czternaście obowiązał był na domu swem dziedzicznym* 218^bv. Kontekst jest tu niejasny, dlatego nie można jednoznacznie stwierdzić, czy w takim właśnie znaczeniu został użyty ten czasownik. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *obowiązywać*, SW.

obowiązać się ‘zobowiązać się’, np.: *Tedy się obowiązał przed urzędem dać dobrowolne wwiązanie w część włóki miesckej* 85v, *obowiązał się przed tymi rękojmiami skasować zapis z ksiąg* 85v, *na co obowiązał się postanowić z Bobrówki Augustyna ławnika* 215, *obowiązał się sumę odłożyć a gdzie nie odłoży tedy dom na upad* 229v. Potwierdzają Sstp s.v. *obowiązać*, SXVI, SWil, SW jako *staropolski*. L nie notuje.

obwieść ‘stwierdzić za pośrednictwem urzędnika sądowego dokonanie przestępstwa lub szkody’, np.: *jako to jest urzędem obwiedziono i pokazało się to iż ten Jakub na ten czas odjechał z domu* 215, *którem ja rany urzędem obwiodła* 220v, *iż mu żonę zbił zranił co urzędem obwiodł* 226, *on na niego żałobę uczynił przed urzędem i ławnikami obwiodł* 230v. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil odsyła do *obwodzić*, SW w tym znaczeniu z kwalifikatorem *staropolski*.

obyczaj ‘sposób postępowania, zachowania się człowieka lub grupy ludzi; nawyk, przyzwyczajenie’, np.: *a tem obyczajem spuścił tan Mikołaj Bajka* 30v, *i słusznem dowodem i obyczajem sprawił przet urzędem* 14, *tem obyczajem jako on sam trzymał tak też ten Jakub woliem ten swój dom sprzedać, mieniać...* 57, *którym obyczajem ten dom sprzedał* 70v. Wyraz został poświadczony w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

obżalować (się) ‘oskarżyć, obwinić’, np.: *Jacko Świetlik obżalował się na Matisa i dał jemu wine iż poznał u jego żony rantuch kolieński* 9, *trzeciego dnia o niespornej godzinie przed urzędem obżalował* 10. Formę bez zaimka zwrotnego notują wszystkie słowniki, natomiast z zaimkiem: Sstp s.v. *obżalować*, SXVI w znaczeniu ‘użalić się, poskarżyć się’, SW z kwalifikatorem *staropolski* w znaczeniu ‘nażalić się’. L i SWil nie notują takiego wyrazu.

oddarować ‘odwzajemnić, odplącić’, np.: *żądał mię abym mu tego tego konia darował a on mię obiecował się oddarować* 233v, *dowodził iż mi się obiecował oddarować* 233v, *że mi miał oddarować za tego konia* 235v, *umarł nie oddarowawszy* 235v. Sstp nie poświadczają takiej formy. Notują SXVI, L, SWil odsyła do *oddarowywać*, SW opatrzył kwalifikatorem *mało używany*.

odiskać ‘odzyskać’, np.: *gdzieby miał jakie przenagabanie tedy mu bandzie powinnien ten dom przed prawem odiskać i szkody nagrodzić* 68. Sstp nie notuje. Rejestrują L, SXVI, SWil z uwagą *przestarzały* odsyła do *odszukać*, *odszukiwać*, SW z kwalifikatorem *staropolski*.

odjąć ‘odebrać, wydrzeć, wziąć, zabrać’, np.: *on miał jemu pieniądze odjąć idący w drodze z Gdańska* 6, *powiedziałem jemu przed temi dobrymi ludźmi aby ten dom ode mnie odjął* 18, *Iż dała zani dziwkę swoją własną i zaś mu ją odjęła* 73v, *a przy tem boju odjęli mi* 20 gr. 89. Notują Sstp, L, SXVI, SWil z odesłaniem do *odejmować*, SW.

odpór 'odpowiedź na powództwo', np.: *Pan wójt i z liawniki wyrozumiawszy żalił i odpór skazał...* 3, *Matis popielnik na to odpór dał* 1, *Ten Szymon na to odpór dał* 7v, *czyniąc odpór tej żalobie powiedział* 70v. Nie poświadcza Sstp. Notują L, SXVI, SWil, SW w tym znaczeniu *staropolski*.

odrzekać się 'mówić, oświadczać, że się nie chce mieć z kimś lub czymś nic wspólnego, że się nie chce czegoś czynić lub czegoś posiadać; nie chcieć czegoś, rezygnować', np.: *od niego odrzekam się bo jest nie syn mój alie bekart do tej majętności nic nie ma* 58. Notują Sstp s.v. *odrzekać*, L s.v. *odrzec* się, SXVI, SWil, SW odsyła do *odrzec*.

odwieść się 'obronić się, uniewinnić się, wytłumaczyć się; dowieść niewinności swojej przed sądem', np.: *Ta Wojciechowa odwiodła się z walki* 27v, *Urząd wedlie prawa iż nie może niewiasty przeświadczić alie bliższa sama się odwieść skazał urząd za tydzień Kwasikotowej przysięgę* 220v, *Urząd zrozumiawszy iż niewiasty żadnej przeświadczyć nie może alie bliższa sama się odwieść skazał...* 220v, *ani odwiodł się juramentem* 221v. Rejestrują Sstp, L s.v. *odwieść*, SXVI, SWil z odsyłaczem do *odwodzić*, SW w tym znaczeniu jako *staropolski*.

ojczyzna 'ojcowizna', np.: *iżeby ona jego oddaliła od ojczyzny* 5v, *ona po śmierci ojca mego przywłaszczyła ku sobie moją własną ojczyznę* 2, *brata swego na imię Marcina Rimkowicz czyni wolnem na ojczyźnie swej tą przyczyną iż dosyć uczynił jej za wiano* 35v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil w innych znaczeniach, SW w tym znaczeniu jako *staropolski*, ponadto odsyła do *ojcowizna*.

okrom 'oprócz, poza, z wyjątkiem', np.: *jako 20 kop gr. okrom nakładów* 98, *skazali płacić za 4 niedziele te 5 beczek soli okrom żadnych nakładów* 99v. Sstp nie poświadcza. Pozostałe słowniki notują.

okrom(i)a 'oprócz, poza, z wyjątkiem', np.: *zapłacili ojczyźnie ich która na nie służyła okromia tej siostry Doroty* 13v, *tedy jemu ma oddać te 2 kopie temu Potapowiczu okroma żadnego przykładu* 105v. Sstp nie poświadcza. Rejestrują L, SXVI, SWil z uwagą *przestarzałe*, SW jako *staropolski*.

omieszkanie 'opóźnienie, zwłoka, przeszkoda', np.: *skazali ten dłuok zapłacić bez omieszkania* 93v. Notują Sstp, L s.v. *omieszka*, poza tym w objaśnieniu s.v. *omieszkać*, SXVI, SWil odsyła do *omieszka*, SW w tym znaczeniu mało używany.

onegdziejszy '?', np.: *iż onegdziejszego czasu przysięgając pochwalił się na mię powiedając* 234. Takiej formy słowniki nie rejestrują.

opatrzać 'patrzeć, dostrzegać, rozważać, rozpatrywać', np.: *z urzędu posłano ławniki i rackie aby rany opatrzeni u tego służebnika pańskiego* 87. Poświadczają Sstp, L s.v. *opatrzyć*, SXVI, SW z uwagą *staropolski*. Nie notuje SWil.

opatrzny 'roztropny, przezorny, zapobiegliwy', np.: *Przed opatrznymi mieszczanami knyssyńskimi...* 29, *żaliował na opatrznego Szczepana* 2v, *Opatrzni mieszczanie Walent y kowal a Marcin Czarny zeznali* 24. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

opiekać się 'troskliwie zajmować się kimś, bronić, doglądać, strzec kogoś lub czegoś', np.: *żeby się ją opiekąła jako swą własną* 229. Notują Sstp, L, SXVI, SWil jako *przestarzałe*, odsyła do *opiekować się*, SW.

opiekalnik 'ten, kto się kimś lub czymś troskliwie zajmuje, broni, dogląda, strzeże', np.: *gdziem ja onego opiekalnikiem w domu swem była zostawiła* 237. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil z odesłaniem do *opiekun*, SW jako *staropolskie*.

opieszkiem '?', np.: *musiał płacić...bez niebytności swego brata Sobiecha bo nam byli należli prawem opieszkiem* 13v. Słowniki nie znają takiej formy.

opisać się 'zobowiązać się', np.: *spichlerz mi spaliła ku temu arendy powinnej ostatka nie dopłaciła tako się sama opisała* 231v. Sstp nie rejestruje. Notują L s.v. *opisać*, SXVI, SW, SWil odsyła do *opisywać*, tu: *opisywać się* 'obowiązać się na piśmie do czego' z kwalifikatorem *provincjonalne*.

opośle 'za, poza, z tyłu', np.: *a nieboszyk Walenty oposlie idzie za niami* 113. Sstp, L, SXVI, SWil nie notują. Poświadczą tylko SW jako *gwarowe*.

opowiadać się 'mówić o sobie, podawać informacje na temat swojej osoby', np.: *opowiadał się i oświadczał na Stanisława Kazobaja iż nie wiem sposobem dom stryja mojego Simana Kołakowskiego posiadł i dzierży* 216, *opowiadał się i oświadczał na sławetnego Macieja* 217v. Notują Sstp s.v. *opowiadać*, L s.v. *opowiedzieć*, SXVI, SWil, SW z odesłaniem do *opowiedzieć*.

oprza 'odparcie zarzutów; postępowanie sądowe', np.: *iż na tem cyrografie nie masz żadnego tego długu zapłaconego temuż Szuzszkiemu który mienił na oprzy jakoby Matis miał płacić 1, Urząd wysłuchawszy żalobe i oprza a zeznanie tego światka skazali* 7v, *Ten Janek na przeciwko tej żalobie oprzą uczynił* 16v. Poświadczają Sstp, SXVI. W pozostałych słownikach forma nie została odnotowana.

osiadłość 'posiadłość, mienie, posesja', np.: *niech ukaże Lienart Sokołowski albo żona jego jaką osiadłość* 220, *chcąc i na ten czas osiadłość pokazać* 220. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako *mało używane*.

osocznik 'oskarżyciel, często fałszywy oskarżyciel, potwarca', np.: *potjął się płacić długu...Demianowi osocznikowi knisinskiemu* 90. Nie notuje Sstp. Poświadczają L, SXVI, SWil z uwagą *figurycznie* 'potwarca, obmówca', SW jako *mało używany*, poza tym *przenośnie* 'obmówca, oszczerca'.

ostać 'zostać', np.: *iż ostał jemu ta 50 gr. 1v, a która strona ostanie winna tedy... 1v, a ten Szymon ostał praw od tego boju* 7v, *i ostała winna temu istemu panu Cedrowskiemu...* 109. Słowo zostało poświadczone w Sstp, L, SXVI, SWil jako *przestarzałe* z odesłaniem do *zostać* oraz w SW z uwagą *staropolskie*.

ostawić 'zostawić', np.: *nic sobie nie ostawując* 4v, *i ostawili jego przy tej krowie* 7, *i ostawili tego Szymona i z bratem młodszym i siostrą Anną przy ich części tego domu* 2v, *a pół kopy ostawił do czasu wiedle umowy i litkupu* 102. Nie rejestruje tylko SWil.

otszew ‘?’, np.: *i uczyniła otszeph temu targowi mówiąc... 50v, co i od tego targu otszew uczyniła 50v*. Słowniki nie poświadczają takiego słowa.

otwarzać ‘?’, np.: *on mię złodziejem nazwał powiedając abym miał cudze konie otwarzać i pęta z nich brać 219, jakobym miał tego nazwać który cudze konie otwarza jako ten Janek Blaskowego mlinarza konia otworzył 219*. SWil nie rejestruje takiej formy, natomiast pozostałe słowniki notują ją, ale w znaczeniach nie pasujących do kontekstu, w którym została użyta w podlaskich rękopisach.

owβanik ‘?’, np. *żaliował się na Wawrzyńca na owβanika o krowię 7*. Sstp, L, SXVI, SWil nie poświadczają. SW podaje dwa znaczenie 1. ‘ciastka’, 2. ‘koń (w zagadkach)’.

ozwać się ‘przemówić, wystąpić w jakiejś sprawie, zabrać głos, wyrazić opinię’, np.: *syn nieboszczykow to jest Łukasz ozwał się któremu przyrodzonym prawem przynależali i Stanisławem Ozarkiem dziadem swem wziął to ode mnie obiecują sie mnie zastąpić 235v*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *odzywać się*, SW.

pamiętne ‘opłata sądowa’, np.: *A Timosz pilnował godzinie z południa i dał pamiętne 6, I dał pamiętne 7, pamiętne zapłacono 68, i na to dał pamiętne 75v*. Rejestrują Sstp, L, SXVI cf *pamiętny*, SWil w innym znaczeniu, SW w tym znaczeniu jako *staropolski*.

pilność ‘zapał, chęć, gorliwość, dokładność, staranność, wytrwałość, troskliwość; trud, praca, zamięłowanie; uwaga, skupienie, staranie’, np.: *A ten Wawrzyniec Gumowski uczynił pilność wedle postępu prawa 102, Stanisław Ozzarek czynił pilność na przeciw Szczęsnemu Prusikowi iż... 218^b, Wojciech młynar uczynił pilność przeciw Matisowej rudnikowej 222v, Którą pilność Paweł Wosgint dał sobie do ksiąg zapisać dliatego aby się jaką ekscepcją prawa ten Gincza nie wymawiał 227*. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

pirwej ‘najpierw’, np.: *to com pirwej zeznawał na prawie dobrowolnie po wtóre i po trzecie i po czwarte zeznawam 23*. Rejestrują Sstp, L, SXVI cf *pierwej*, SWil w postaci *pierwej*, SW w takiej formie jako *staropolski*.

plemienik ‘potomek w linii męskiej’, np.: *przedał Hryczowi Rakowiczu plemienikowi 34v, a z drugiej strony Andrzeja Lazowskiego plemienika swego 56v*. Forma została poświadczona w Sstp, L, SXVI, SWil z kwalifikatorem *przestarzałe*, SW jako *mało używane*.

plemię ‘potomstwo (zwłaszcza w linii męskiej), wszystkie następne pokolenia (zazwyczaj konkretnego protoplasty); także dzieci: synowie i córki’, np.: *Alie tén Hryczko Raczkowicz sam sobie wolność od wszystkich plemienia swego czyni 34v*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

pleśniwy ‘siwy, szary’, np.: *przydał jemu koń pleszniwy 78, zmieniał koniem pleszniwym 225*. Słowo zostało odnotowane w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

pobór ‘opłata na rzecz państwa lub władcy, podatek, czynsz, danina’, np.: *przez wszelakich czynszów, poborów i ustaw miesckich 218^b, ani stąd czynszu i poboru żadnego płacąc 227v*. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

pochwalić się ‘odgrażać się zapowiadając zabójstwo, zranienie przeciwnika lub podpalenie jego dobytku, zapowiadać zemstę’, np.: *Wojciech Koczmir żałował się na Marcina barwiera iż onegdziejszego czasu przysięgając pochwalił się na mię powiedając niewinnie mię przywodziś pamiętaj że cię za to Bóg skarże bo nie wiesz co się stanie. W tem czasie zapalono mi beło dom a tak mniemam iż on. A gdy się strona nie znała a dowodu nie było skazał urząd barwierzowi samowtór przysięc jako się nie pochwalił ani on zapalił za tydzień* 234. M. T. Lizisowa podaje, że czasownik ten pochodzi od rzeczownika *pochwałka*. Stwierdza ona, że *pochwałka* i *pochwalić się* są regionalizmami kresowymi znanymi w języku polskim najwcześniej ze *Statutu litewskiego*²⁶. Zdaniem W. Kubackiego, zwyczaj grożenia zemstą sięga czasów, kiedy publiczny wymiar sprawiedliwości „mocno szwankował”. Wówczas poszkodowany „dochodził swoich krzywd prywatnie, często przy pomocy rodziny lub przyjaciół. W Koronie ten specyficzny rodzaj wymierzania sprawiedliwości nazywał się *odpowiedzią* (z tego zwyczaju szczególnie słynęło Mazowsze, które długo było samodzielnym księstwem), a na Litwie *pochwałką*”²⁷. Sstp i SXVI notują w innych znaczeniach, L s.v. *pochwalić*, SWil odsyła do *pochwalać się*, czyli *przestarzale* ‘odgrażać się’, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie*.

począć ‘zacząć’, np.: *alem początku nie widział kto kogo począł bić* 7v, *jakom począł u Tarussy służyć takom łotrem został* 22v. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil odsyła do *poczynać*, SW.

poczynać ‘zaczynać’, np.: *jeśli kiedy Tarussa poczynął jakie morderstwa albo kradziestwa* 23. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW z odsyłaczem do *począć*.

podezwanie ‘?’, np.: *urząd tę cynę wziął do siebie dawszy temu Jakubowi gr. 15 dlia jakiego podezwania* 66v. Słowniki nie notują takiej formy.

podkluczy ‘?’, np.: *Piotr podkluczy mieszczanin knysinski żaliował się...* 3v, *Żałował się Piotr podkluczy przed urzędem miesckiem* 111. W słownikach nie występuje takie słowo. L i SW notują *podklucznik* ‘pomocnik klucznika, podpiwniczny’.

podkomorzy ‘urzędnik wywodzący się z urzędników nadwornych dawnych książąt dzielnicowych, po zjednoczeniu kraju sędzący spory graniczne między szlachtą; np.: *JM pan Piotr Chwalczewski starosta zabielski i knisinski potkomorzy kaliski zaliożył na terażniejszy rok...* 113v. Forma występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

podle ‘obok; np.: *z jednej strony podlie Budra a z drugiej strony Babika* 27v, *z jednej strony podlie Kośmidra z drugiej strony podlie Andrzeja Kośmidra* 54v-55, *leży podle domu tegoż Marcina* 71v. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

²⁶ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu litewskiego*, Kielce 1984, s. 200, 129-133.

²⁷ W. Kubacki, *Z Mickiewiczowskiej palestry*, Pamiętnik Literacki LIII, z. 1, 1962, s. 122-124; zob. też K. Górski, *Kilka wyrażen prawniczych w języku Mickiewicza*, *Język Polski* XXVIII, 1948, s. 129-133; A. Pawiński, *Odpowiedź według obyczaju rycerskiego w prawie polskim*, Ateneum, t. 4, 1896, s. 392-398.

podmówić ‘namówić zachęcając do czegoś złego’, np.: *i żeby miał ten Wojciech Walendzik podmówić ich aby jemu przedali szanek słođu* 101. Sstp nie poświadcza. SXVI w innym znaczeniu. SWil odsyła do *podmawiać*, w podobnym znaczeniu notują L i SW.

podśędek ‘urzędnik sądowy ziemstwa, zastępca sędziego ziemskiego’, np.: *boja-rzyn pana Masalskiego podśędka grodzieńskiego* 225. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SW. SWil nie notuje.

podstarości ‘zastępca starosty grodowego, pełniący niekiedy w jego imieniu władzę sądowniczą, egzekwujący wyroki sądowe i czuwający nad stanem obronnym zamku’, np.: *przed panem Janem Maczkowiczem podstarościm* 9, *a w tym pan podstarości i z pany wespołek ostawili prawego tego Trojana według niestania roku tego to Macieja Jurkowicza* 9. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil odsyła do *podstarosta*, SW.

podstąpienie ‘oszukanie’, np.: *Boję się od was jakiego podstąpienia* 97v. Sstp nie poświadcza. Potwierdzają L s.v. *podstąpić*, poza tym w objaśnieniu s.v. *podstęp*, SXVI, natomiast SWil podaje znaczenie ‘podejście pod co i zbliżenie się aż dokąd’ oraz ‘oszukanie’ z kwalifikatorem *nieużywane*. SW notuje w znaczeniu podobnym do podanego w SWil.

podwika ‘chusta na głowę, też przepaska na włosy’, np.: *zginęło skrzynie...pudwik* 3 237. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil z uwagą *przestarzałe*, SW.

podwoda ‘powinność dostarczania środków transportu panującym i ich przedstawicielom, zamieniana niekiedy na czynsz pieniężny; też udział w tym podwożeniu; też koń i wóz do tego użyty’, np.: *jako podwody piesie wydał* 111, *i wydał jemu tako wielie z tego siedliska na podwody, na miosty, na kominy jako kopa gr. bez dwu gr.* 111, *przyjechał komornik KJMci i żądał podwody wedle ustawy w mieście knyschinskiem* 216. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

podwojski ‘woźny miejski lub sądowy’, np.: *będąc pozwany przez Jana podwojskiego o zranienie nie stał na co stawila podwojskiego który zeznał iż pozywał* 218^b, *z urzędu przydan mu był Jan Mikos podwojski* 218^b, *stawila posła który zeznał iż Cabajkę pozywał Jana Mikosa podwojskiego* 218^bv. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

pograbion ‘?’; np.: *wyręczyli konia Chwieczkowi Pulianowi który był z urzędu pograbion od Matisa Andricha* 218^a. Słowniki nie rejestrują takiego wyrazu.

pojrzyć ‘spojrzeć’, np.: *jam nań nie mógł pojrzyć iże moja krew* 106v-107. Forma została poświadczona w Sstp, L, SXVI, SWil z odesłaniem do *pozierać*, *pojrzenie*, SW.

pokładać ‘kłaść’, np.: *pokładał opisanie ksiąg prawa skaźni* 7lv, *cyrograf pokładał* 109, *na temże i cyrograf pokładał* 109, *na co list pana Gajowskiego pokładał iż tak jest* 219. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

połowica ‘połowa’, np.: *przedał połowicę domu swego* 20, *darował połowice majątności* 58, *którą jemu zastawił ten Bohusko połowicę domu* 63. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako *staropolskie*.

pomiara ‘mierzenie, rozmierzanie’, np.: *Jedno woli żeby była pomiarą 55v, a jeśli to polie by odeszło na dwor pomiarą tedy oni pieniądze mają wrócić 104.* Notują Sstp, L, SXVI, SWil jako *przestarzałe*, SW z uwagą *staropolskie*.

pomieniony ‘wspomniany, wymieniony’, np.: *przed urzędem wyżej pomienionym 215v, wyrozumiawszy...słuszny wywód kupna domu pomienionego 219v.* Występuje w Sstp w postaci *pomienion s.v. pomienić*, L *s.v. pomienić*, SXVI, SWil. SW nie notuje.

pomocne ‘opłata na rzecz sądu’, np.: *A ten Wawrzyniec Gumowski uczynił pilność wedle postępu prawa i skazania i pomocne założył 102.* Rejestrują Sstp, L, SXVI *cf pomocny*, SWil jako *przestarzałe* i SW z uwagą *staropolskie*.

ponowić się 1. ‘pojawić się, zaistnieć’, 2. ‘powtórzyć’, np.: *Tamo ten isty Czech zasię ponowil się na nas 113v.* Sstp i L nie poświadczają. Rejestrują SXVI, SWil *ponowić* z odesłaniem do *ponawiać*, SW w znaczeniu ‘odnowić się, rozpocząć się na nowo’.

popielnik ‘człowiek zajmujący się uzyskiwaniem potażu z popiołu drzewnego’, np.: *Który dom leży z jednej strony popielnika Matisa 21v.* Forma została odnotowana w Sstp, L, SXVI *cf popielarz*, SWil, SW.

poręka ‘poręczyciel’, np.: *Druga poręka po kowaliu Białemu którzy go ręczyli Matis popielnik, Matis Drapka...Trzecia poręka po Janie Keczu którzy ręczyli po niemu Paweł kowal Biały... 87v, Ten Matis Hanczowicz prosił urzędu aby ci mieszczenie Tomek a Matis byli zasłużona poręka 99v.* Notuje Sstp, SXVI, L, SWil, SW w innym znaczeniu.

porucznik ‘ten, któremu zlecono coś do wykonania lub udzielono pełnomocnictwa do działania w imieniu mocodawcy; namiestnik, zarządca, włodarz, zastępca, pomocnik; opiekun, administrator’, np.: *iż ci wyżej mienoni porucznicy uczciwi mieszczenie skazano i dano im za 4 niedziele postawić do prawa tego to Macieja cieślę 71v.* Sstp nie notuje. Forma występuje w L, SXVI, SWil, SW.

poruka ‘poręczenie’, np.: *Szlachetny Teofil Brzozowski komornik ziemstwa bielskiego pokładał opisanie ksiąg prawa skażni...na przeciwko uczciwym mieszczanom Marcina Zielonego, Wojciecha Drascza w porucze niektórego podanego własnego Marcina cieśle tego szl. Teofila Brzozowskiego w 10 kopach liczby pol. 71v.* Poświadczą SXVI. W pozostałych słownikach omawiane słowo nie występuje.

postanowić ‘mianować, wybrać do pełnienia jakiejś funkcji’, np.: *Łukasz Wołoz postanowił sobie za plenipotentą szlachetnego Macieja Woynę na przeciw Wojciechowi Gownowi o rany i gwałt tak jako szerzej w księgach zapisano 226, a iż się wziął na iscza od którego te dobra mu na roku dzisiejszem sam miał postanowić o co prosi aby postanowił 228v.* Sstp nie poświadczą. Notują L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *postanawiać*, SW.

postąpić ‘oddać do użytkowania, użyczyć, udostępnić’, np.: *się ugodził z Lukianem z Rudy mielnikiem...o te rolia którą jemu zastawił i teraz jemu dobrowolnie postąpił od God do God 1v, ma dobrowolnie im postąpić 74, Sąd skazał aby mu te kop 5*

wrócił abo ćwiertki postąpił 82, A gdy jem dosyć uczyni mają jemu postąpić dobrowolnie tego domu 103v. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil z odesłaniem do *postępować*, SW jako *staropolskie*.

postęp 'działanie prawne', np.: *Pan wójt jemu zasię skazał przysięga według postępu prawa* 6. Sstp nie rejestruje. Notują L, SXVI. SWil i SW w innym znaczeniu.

postępek 'działanie prawne, postępowanie sądowe', np.: *potem panowie urząd wyrozumiawszy postępek rzeczy słusznej i k temu zeznanie...* 101v. Sstp nie notuje. Słowo występuje w L, SXVI, SWil, SW jako *staropolskie*.

postronny 'obcy, nie swój, nie nasz', np.: *obrał sobie dwa świątki postronne* 98v. Forma nie została odnotowana w Sstp. Pozostałe słowniki rejestrują ją.

postrzygacz 'ten, kto tnie lub ścina, a) rzemieślnik, który wykańcza sukno, b) ten, kto strzyże owce', np.: *z drugiej strony Waśka postrzygacza* 67v, *Jan Waśka postrzygacza syn* 214, *żałowała się na Jana postrzygacza* 232v. Z kontekstu nie wynika, w którym znaczeniu zostało użyte omawiane słowo w badanych rękopisach. Forma występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

poszkodzić 'zniszczyć coś, spowodować stratę w czymś', np.: *w niebytności jego poszkodzili mu warzywne rzeczy w ogrodzie* 226v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

potkać 'spotkać', np.: *potkał na drodze człowieka* 23. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *spotykać*, SW.

potkanie 'spotkanie', np.: *gdziekolwiek siędzie na gospodzie, albo na biesiadzie albo na podkaniu sromoci mie* 8. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil z odesłaniem do *spotkanie*, SW jako *staropolskie*.

powiadać 'mówić', np.: *alie to prawdziwa rzecz powiadam* 22v, *A Stanisław powiada prawda jest* 72v. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW odsyła do *powiedzieć*.

powinowastwo 'obowiązek, powinność', np.: *wszystki utraty i powinowastwa powinowata strona ma płacić* 1v. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil jako *przestarzałe*, SW.

powinowaty 'zobowiązany do czegoś', np.: *wszystki utraty i powinowastwa powinowata strona ma płacić* 1v. Sstp nie notuje. Słowo zostało poświadczane w L, SXVI, SWil w znaczeniu 'pokrewny, bliski', SW jako *staropolskie* z odsyłaczem do *powinny*. Ponadto SWil i SW notują *powinowat* 'powinny, obowiązany, należy'

pozłocisty 1. 'pokryty cienką warstwą złota, złocony', 2. 'koloru złota' np.: *pas swój srebrny pozłocisty* 229v. Trudno na podstawie kontekstu wskazać, w którym ze znaczeń został użyty omawiany przymiotnik w podlaskich dokumentach. Wyraz nie został odnotowany w Sstp. Poświadczają go L, SXVI, SW, SWil w dwóch znaczeniach: 1. okryty złotem, od złota jaśniejący, 2. *figurycznie* 'bogato ubrany, bogacz'.

pożytek 1. 'korzyść, materialna, dochód', np.: *Ten to Matis wolen będzie ten dom dać, darować, przemieniać i ku swojemu pożytku obrócić* 12, *Znam się k temu iżem ci ja u niego kupił dom za 6 kop gr. których jemu nie zapłacił jeszcze i trzymałem j i brałem z niego pożytki* 18, *którego połowicy ogroda ma używać od aktu terażniejszego ze wszystkimi przynależnościami i pożytkami* 218^av; 2. 'płody rolne; urodzaj, plon;

również o przychówku zwierząt hodowlanych i innych dobrach rosnących i rozmnażających się na ziemi (ziemiopłodach)', np.: *a pożytki z pola zbierze 30v.* Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW jako *staropolskie*.

pożywać 'używać, użytkować, korzystać z czegoś', np.: *I ma już ten Lukian dobrowolnie pożywać aż jemu odda pieniądze 1v, A gdy ten Stanisław będzie pożywał z tego domu i ogroda i z polia pożytków tedy winien bandzie płacić wszydki podatki KJM tak stróża i gramota służyć wszelakie 30v, jeśliże chcesz chować te dzieci tedy i domu pożywaj 74.* Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil w innych znaczeniach, SW z odśylaczem do *pożyć* 'użyć czego, skorzystać z czego' jako *staropolskie*.

półdziesiąta 'dziewięć i pół', np.: *przedał za półdziesiąty kopy 68v.* Poświadczają Sstp, L i SWil w postaci *półdziesiąta*, SXVI jako *połdziesiąty* cf *pułdziesiąta*, SW jako *mało używane*.

półgroszek 'moneta srebrna 1/96 część grzywny', np.: *jeszcze pułgroszkow czterech com dała posłowi 220.* Notują Sstp, L, SWil, SW.

półkłodek 'naczynie i miara pojemności równa połowie kłody', np.: *winien półkłodek miodu 87v.* Potwierdzają Sstp, SXVI w postaci *połkłodek*, SW jako *staropolskie*. Słowo nie występuje w L i SWil.

półósma 'siedem i pół', np.: *za sumę pieniędzy półósmy kopy liczby pol. 68.* W postaci *półósma* notują Sstp, SXVI (z o jasnym w członie pół-) cf *pułosma*. Nie rejestrują L, SWil, SW.

półpięta 'cztery i pół', np.: *przedał dom swój własny za półpięty kopy gr. liczby pol. 20v.* Poświadczają Sstp, SXVI jako *połpięty* cf *pułpięta*, L i SWil w postaci *półpięta*, SW *półpięta* jako *gwarowe*.

półsiódma 'sześć i pół', np.: *przedał dom z ogrodem...za półsiódmy kopy gr. liczby pol. 21v.* W postaci *półsiódma* rejestruje Sstp, natomiast L, SXVI, SWil, SW w postaci *połsiódma*.

półsotniaście '?', np.: *wydaliśmy półsotniaście gr. 108.* Słowniki nie notują takiego hasła.

półszosta 'pięć i pół', np.: *ci to przerweczeni mieszczanie maja dać i obligują półszósty kopy gr. 88v.* Rejestrują Sstp, L w postaci *półszosta*, SXVI jako *połszosta* cf *pułszosta*, SWil, SW.

półtalarek 'pieniądz wybity na połowę wszelkiego talara', np.: *a potem byli dali dwa półtalarki 108.* Poświadczają L, SXVI, SWil, SW. Brak formy w Sstp.

półtoruniaście 'jedenaście i pół', np.: *była winna...półtoruniasty kopy gr. i półtoruniaście gr. 101v, Ten szlachetny Jan wedle przezysku tej sumy na tej Szczepanowej wdowie kwituje ją za tę półczwartej bez półtoruniaście gr. ize jemu dosyć uczyniła 110.* Notują Sstp w postaci *półtorunaście*, SXVI. L, SWil, SW nie poświadczają.

półtrzecia 'dwa i pół', np.: *Iżem jej zastawiła siekiera w półtrzecie groszy jako za 8 groszy szacując 3, przedali dom z ogrodem za półtrzeci kopy pol. liczby 37.* Rejestrują Sstp, L, SXVI (z o jasnym w członie pół-), SWil, SW.

półtrzynaćcie ‘dwanaście i pół’, np.: *ten Stanisław za ich niedorobieniem szkodziu sobie co najmował gdy już zimna poszli na tę ich robotę tak wielie jako kop 1 bez półtrzynaćcie 92*. Sstp odnotowuje w postaci *półtrzecianaście*, SXVI jako *połtrzecianaćcie*. L, SWil, SW nie rejestrują.

półwłóczek ‘miara powierzchni pola stanowiąca połowę włóki i wynosząca ok. 8 ha’, np.: *darował Wojciecha Jankowskiego poliem we wszytkich trzech poliach półwłóczkiem 26v, przedanie domu na półwłóczku 28v*. Poświadczają Sstp, L, SXVI cf *pułwłóczek*, SWil s.v. *półwłócze* (zdr. *półwłóczek*), SW odsyła do *półwłók*.

półwłók ‘miara powierzchni pola stanowiąca pół włóki’, np.: *A jeśli by ten Matis na ten dom i na ten półwłók ziemie jakie zapisy albo cyrografy albo długie tedy je we wszydkiem zastępuje bez żadnego nakładu 32v, a które y półwłók ziemie leży... 33*. Formę w tej postaci notuje wyłącznie SW z kwalifikatorem *gwarowa*. Sstp, L, SXVI rejestrują hasło *półwłóczek*, SWil *półwłócze*.

prawo ‘sąd’, np.: *Gdzie tego Wysoczkiego stawiono przed prawo 9, Ten Jan pilnował prawa przez 3 dni 10, a drugie wydał na prawo gr. 17 pol. liczby 2v, Prawo rzecz słuszną uznawszy w tem należy temu Matisowi... 35, i na to prawu ma przysięc 37*. Notują Sstp, L, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolskie* i odsyłaczem do *sąd*.

prosniec ‘słup, pał’, np.: *prosniec na ogrodzie wyjęto 219*. Poświadczą wyłącznie Sstp.

przebaczyć ‘przeoczyć, przegapić; zapomnieć’, np.: *gdy płaciła tę kopę gr. temu Matisowi przebaczyła tego cyrografu który była dała na siebie 105*. Rejestruje Sstp w znaczeniu ‘przemysleć dokładnie’, L, SWil, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie* z odesłaniem do *przeoczyć*.

przedać ‘sprzedać’, np.: *i na to miejsce sprzedał mi rańtuch 9, lepiej ci abyś i sprzedał niżli jego kto miał wziąć 16v, sprzedał dom z ogrodem 17v, tej Dorocie sprzedał ten dom 30v, Wolen dać, darować, sprzedać, mieniać, trzymać do wolej swojej 34*. Potwierdzają Sstp, L, SWil z odsyłaczem do *przedawać*, SW.

przedanie ‘sprzedaż’, np.: *Liecz jeśli by kto z bliskich naszych nie dbając o to dobrowolne przedanie nasze placu ... 70*. Notują Sstp, L s.v. *przedać*, SWil, SW.

przedażny ‘na sprzedaż’, np.: *Zeznanie Stanisława Skupa Kutlinowskiego mieszczanina o dom sprzedażny 19v*. Sstp nie poświadczą. Forma występuje w L, SWil, SW.

przedrapany ‘?’, np.: *okazał ran cztery pierwsza na obliczu odcięta z liewej strony pod okiem skodliwa pod okiem prawej strony trzy przedrapanych 222v, i okazał ran dwie jedna na nosie przedrapana druga... 224*. Sstp, L, SWil, SW nie poświadczają. Rejestrują czasownik *przedrapać* ‘skałeczyć, zranić, paznokciem’.

przedsię ‘w dalszym ciągu, mimo to’, np.: *tedy przet się dzierży aż do tego czasu dokąd jemu pieniądze odda 1v*. W tym znaczeniu poświadczą Sstp, L, SWil, SW w innych znaczeniach.

przemieniać ‘przeobrażać, przekształcać’, np.: *Wolen ten dom dać, darować, przemieniać na wieczność* 17v, *Gdzie ten Paweł temu Wojciechowi przydał na ten dom, który przemieniał Wojciechowi kop gr: 2 i 15 gr. liczby pol. 24v*. Notują Sstp, SWil, SW z odsyłaczem do *przemienić*.

przemienianie ‘przeobrażanie, przekształcanie’, np.: *Zeznanie przed tym urzędem tego dnia o przemienianie domów* 17. Sstp notuje w znaczeniu ‘miganie, migotanie’, L wyłącznie *przemienienie s.v. przemienić*, SWil, SW.

przemieniony ‘przeobrażony, przekształcony’, np.: *a którego to wyżej mienionego Stanisława dom i ogród przemieniony od przerzeczonego Mikołaja Bambola...* 17. Sstp, SWil, SW nie rejestruje. L *s.v. przemienić*.

przenagabanie ‘napastowanie, niepokojenie, nękanie, przeszkadzanie’, np.: *gdzieby miał jakie przenagabanie tedy mu bandzie powinien ten dom przed prawem odiskać i szkody nagrodzić* 68, *ubezpieczyć od wszelakiego przenagabania prawnego* 216, *ślubując pokój sami od siebie i potomstwa swego i od insych wszelakich osób i przenagabania prawnego* 227v, *podjął się go bronić od wszelakiego przenagabania prawnego* 233. Sstp potwierdza. Poświadczają L *s.v. przenagabać*, SWil, SW jako *staropolskie*.

przepuścić ‘dopuszczać, zeznać, dozwolić’, np.: *A jeśli Pan Bóg ranie przepuścił pierwej na mię śmierć niż na moją żonę tedy ma żonę moją chować aż do śmierci albo jeśli by też jaki niedostatek Pan Bóg przepuścił tedy mię ma aż do śmierci chować* 58, *a za ostatek urząd skazał był przysięgę com ja na prośbę JMści przepuścił* 217v. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie*.

przerzeczony ‘wspomniany, wymieniony, nadmieniony’, np.: *a którego to wyżej mienionego Stanisława dom i ogród przemieniony od przerzeczonego Mikołaja Bambola...* 17, *ci to przerweczeni bracia Stanisław a Siman wolni będą ten dom z ogrodem przedać...* 19v, *w tej to przerweczonej sumie* 71v, *Przerweczony Marcin spuścił ten półwłóczek przerweczonemu Mikołajowi* 78. Notują Sstp *s.v. przerwec*, Linde tak samo, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

przeświadczyć ‘?’, np.: *Które by się między jemi na siebie sięgnęły albo przerweczczyli by namniejszym dzieciątkiem bandą winni winę płacić* 6, *Urząd wedlie prawa iż nie może niewiasty przerweczczyć alie bliższa sama się odwieść skazał urząd za tydzień Kwasiotowej przysięgę* 220v, *Urząd zrozumiawszy iż niewiasty żadnej przerweczczyć nie może alie bliższa sama się odwieść skazał...* 220v. Słowniki nie notują takiego hasła.

przewieść ‘dokazać, dopiąć, przeprowadzić?’, np.: *Jeśli by się między siobą wadzili albo jakie rozterki czynili świadomieni przewiedli przed pany ona albo on na siebie tedy kopa panu starości winna strona* 5v, *któraby strona przewiotła na się tedy mają zapłacić tę kopę gr. winy zaklatnej* 8, *o które przewiotł litkupem* 107. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

przezysk ‘rzecz lub pieniądze wygrane w sądzie’, np.: *Ten szlachetny Jan wedle przezysku tej sumy na tej Szczepanowej wdowie kwituje ją za tę półczwartę bez półtoruniaście gr. ize jemu dosyć uczyniła 110, żądał powód aby strona pozwana była skazana w przezyskach swego prawa skodami na upad 218^b, Urząd Olka w przezysku skazał 234. Poświadczają Sstp, L, SWil w l. mn. przezyski, SW jako staropolskie.*

przezyskać ‘wygrać sprawę sądową’, np.: *Ten Siman zeznał przezyskując prawem tego domu 2v, dosyć uczynił za ten koń który przezyskał na nim prawiem 111v. Słowo zostało poświadczone w Sstp, L, SW z uwagą staropolskie. SWil – brak.*

przyczynca ‘sprawca, winowajca’, np.: *żeby on miał być przyczyncą zginienia konia jego 226v. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW w znaczeniu ‘orędownik’.*

przydać ‘dodać, dołożyć’, np.: *i przydałem na ten dom i na ogród temu Stanisławowi 2 kopie gr. liczby i monety pol. 17, Gdzie ten Paweł temu Wojciechowi przydał na ten dom, który przemieniał Wojciechowi kop gr. 2 i 15 gr. liczby pol. 24v, Gdzie ten Roj przydał temu Jackowi 3 kopy gr. 32, przydał jemu nadto kop 2 i gr. 20 68. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.*

przydany ‘dodany’, np.: *które rany Jan Kostro z urzędu przydany oglądał 222v, ławnik z urzędu przydany 223. Notują Sstp i L s.v. przydać, SWil, SW.*

przydatek ‘dopłata, zwłaszcza przy obrocie nieruchomościami’, np.: *A iż jego dom podlejszy wziął Serafin przydatku 2 kopie i gr. 20 68, którego też przydatku jest dał Grzegorz Mściborowski 78v, wziął przydatku gr. 10 233v. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.*

przykład ‘jakaś opłata sądowa, czy też wydatki, kosztą’, np.: *i przykład mają jemu wrócić 104, tedy jemu ma oddać te 2 kopie temu Potapoiczu okroma żadnego przykładu 105v. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW w tym znaczeniu z uwagą staropolskie.*

przykładka ‘dokładka, dodatek, przyczynek’, np.: *a gdzie nie przejednasz tedy zapłacisz co jest wedlie prawa nawiązkę i przykładkę 219, niech mi przykładki zwróci 220, iż się zaraz miała upominać tego kiedy insze przykładki brała 220, za które rany i przykładki zarazem Sumowski zapłacił 220v, na co z urzędu przydan był ławnik przysiężny stanisław Jabłonowski ku egzekucyjej czynieniu za rany i za przykładki 227. Sstp nie notuje. Poświadczają L, SWil z uwagą nieużywane w znaczeniu ‘rzecz dodana, powiększona’, SW.*

przynależność ‘wszystko to, co do nieruchomości należało’, np.: *którego połowicy ogroda ma używać od aktu terażniejszego ze wszystkimi przynależnościami i pożytkami 218^v. Sstp nie rejestruje. Potwierdzają L, SWil w tym znaczeniu w l. mn. przestarzałe, SW.*

przypowiadany ‘?’, np.: *bo ten pies o tem nigdy nie był przypowiadany 236. Takigo hasła słowniki nie notują.*

przypuścić ‘dopuścić, pozwolić przystąpić’, np.: *strona go przypuściła ku przysiędze 56, przypuścił do siebie ku połowice tej ćwierce Stasia pasierba swego w dom swój własny 75v. Potwierdzają Sstp, L, SWil z odesłaniem do *przypuszczać*, SW.*

przyrodzony 'powinowaty, krewny', np.: *Nic sobie nie ostawując ani zienie ani dzieciom ani żadnemu krewnemu przyrodzonemu i nieprzyrodzonemu 17, dzierży i używa majątność pozostałą po niegdy będącem Łukaszu Gottardzie która prawem przyrodzonym na syna jego Marcina należy 218^a, prawem przyrodzonym były przy-sądzone 220. Rejestrują Sstp, L, SWil z kwalifikatorem przestarzałe, SW jako staro-polskie.*

przysłuszać 'przynależeć do czego, należeć do kogo', np.: *przedał opatrznemu Stanisławowi Kolakowi trzecią część morga za kop 2 ze wszystkim jako przysłusza z płotami 28. Notują Sstp, L, SWil, SW jako staropolskie.*

przyszczyć 'pilnie uważać, strzec', np.: *potem przyszedłem i przyszczyłem ali Aleksey idzie około broga do toku 106. Sstp nie notuje. Potwierdzają L, SWil, SW z uwagą staropolskie.*

przywodzić 'doprowadzać', np.: *ku szkodzie i nakładowi przywodził 70. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW z odesłaniem do przywieść.*

radzki 'rajca', np.: *rackich mieszkich 16, przet ławniki i przet rackiem 14, Cimoch racki...jest zeznał 67, z urzędu postano ławniki i rackie aby rany opatrzali u tego słu-żebnika pańskiego 87, Chwiedor racki 87v, Jeronim kuszniierz racki 50. Sstp, L, SW nie notują. SWil w innym znaczeniu.*

ranie 'rano', np.: *A jeśli Pan Bóg ranie przepuścił pierwej na mię śmierć niż na moją żonę 58. Sstp, L, SWil – brak. SW z kwalifikatorem gwarowy.*

rękojmia 1. 'gwarant, poręczyciel, żyrant, np.: *A ten pan Matis na tym domu jako żadnych zapisów inszych ani spierunków ani długów nie ma dał rękojmię po sobie przed prawem Wojciecha Drzascza, Adama Węgrowskiego iż jeśliby kto k temu co mi przybliżał tedy ci rekojemce mają tego Matisa stawić ku prawu a jesliby nie stawili tedy sami w tem prawie odpowiadać 35v, jako rękojmię ugodzili tego Hrycza 85v, obwią-zał się przed przed tymi rękojmiami skasować zapis z ksiąg 85v, 2. 'poręczenie, gwa-rancja', np.: *Rękojmia tych którzy siedzieli dla tych ran 87v. L, SWil, SW poświadczają oba znaczenia.**

rękojemstwo 'gwarancja, poręczenie, zapewnienie', np.: *ja już wyzwalam z ręko-jemstwa Iwana Grodnianina 217v, Urząd skazał aby Sokółowski osiadłość albo ręko-jemstwo dał po sobie 220, którego puścił bez rękojemstwa 226v. Notują Sstp, L, SWil, SW z uwagą staropolskie.*

robotny 'pracowity', np.: *robotny Jakub Mikiczicz darował Wojciecha Jankowskie-go poliem 26v, Robotny Haczko Iwanowicz wyznał dobrowolnie 27. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.*

rok 'termin sądowy', np.: *Urząd złożył rok prawa obiema stronoma jako na dzień dzisiejszy wtorkowy 9, nie stawil na rok do prawa 9, skazał roki przysięgi 80, na ty roki wyżej opisane 89, on na roku tamtem wedle obligacji swojej w księgach wójtow-skich zapisanej... 217v. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW w tym znaczeniu z kwalifika-torem staropolskie.*

rozeprzeć się ‘wszczynać postępowanie sądowe, toczyć spór na drodze sądowej’, np.: *tedy prawem mają się rozeprzeć żadnych dylacji na pomoc nie biorąc* 229. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW jako mało używane.

rozjść ‘rozsądzić’, np.: *Stanisław Ozżarek mieszcianin tykociński z Szczęsnem Prusikiem rozjęli sobie rok od aktu terażniejszego za 2 niedzieli* 218^a, *na to się zezwoliwszy rozjęli sobie rok do dwu niedziel od aktu* 229v, *rozjęli sobie rok do trzeciego dnia od aktu* 230v. Notują Sstp w znaczeniu ‘odłożyć, odroczyć, ustalić na później’, L, SWil z odsyłaczem do *rozejmować*, SW.

rozkazanie ‘polecenie, zarządzenie, nakaz’, np.: *Tak biłem i zabiłem jednego do śmierci a drugim poranił z rozkazania pańskiego* 22. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

rozmieszać tu: ‘rozebrać’, np.: *w nocy sami rozmiesali płot na znak tego iżeby się miał sam z tego konia zbić* 22v. Takiego znaczenia słowniki nie potwierdzają.

rozsądek ‘rozsądzenie, decyzja, rozstrzygnięcie’, np.: *dozwolili tego prawa na rozsądek do przyjazdu szczęśliwego JM pana starosty* 18. Sstp notuje wyłącznie *rozsąd* ‘wyrok sądowy’. Poświadczają L, SWil w znaczeniu ‘rozeznanie, zdanie, wyrok’ jako *przestarzałe*, SW z uwagą *staropolskie*.

rozterk ‘niezgoda, niesnaska’, np.: *Jeśliby się między siobą wadzili albo jakie rozterki czynili...tedy kopa panu starościu winna strona* 6. Występuje w Sstp, L, SWil, SW z odesłaniem do *rozterka*.

rudnik ‘górnik’, np.: *to jest Matis rudnik ławnik* 214v, *za swego własnego plenipotenta sławetnego Macieja-rudnika* 218^b. Sstp, L, SWil, SW potwierdzają.

rumowa sól ‘sól kopalna, lodowata’, np.: *a rumowej nie warzonej soli beczkę tejże krolewieckiej miary po 4 zł. pol. sprzedawać* 221v, *a rumowej kamiennej soli nie ważonej beczkę...przedawać* 222, *rumowa sól w tej to żupie...przedawana będzie* 222. Sstp, L, SW – brak. Notuje SWil.

rychło ‘prędko, szybko, wcześniej’, np.: *czemu Czech tak rychło pojechał do domu swego* 112v. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

rzanca ‘rządca, władca’, np.: *Poczynają się Akta albo sprawy sądów Miasta Knisinskiego z urzędu dane od urodzonego pana piotra Chwaliczowskiego rzance zamków i dworów Króla Jego Mości...16, z ramienia JMci pana Piotra Chwalczewskiego rzance a sprawce zamków i dworów* 22. Poświadczają Sstp, L, SWil z odesłaniem do *rządca*, SW jako *staropolskie*.

śędzina ‘faska, czyli naczynie drewniane z jednym dnem’, np.: *stołek mały, śędzina i stawnicka* 217. W tym znaczeniu formę potwierdzają L, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolska*.

sienka ‘być może jest to zdrobnienie od *sień*’, np.: *na pliacu bartłomiejowskiem zręb cały, sienka 1 strona zepsowana a drugiej połowice nie masz* 217. Takiej formy słowniki nie rejestrują. SW podaje zdrobnienie od *sień* w postaci *sionka*.

siestrzanek ‘siostrzeniec’, np.: *mój brataniec a twój siestrzanek uczynił mi szkodę w domu* 92v, *twój tobie siestrzanek to mówił i ja mówię* 105. Sstp podaje dwa znacze-

nia: 1. 'syn siostry w stosunku do ciotki lub wuja, siostrzeniec', 2. 'syn krewnej należącej do tego samego rodu'. Notuje L, SWil, SW w postaci *siostrzanek* jako mało używane.

sięgnąć się 'porwać się, targnąć się', np.: *Które by się między jemi na siebie sięgneli albo przeświaczyli by namniejszym dzieciątkiem bandą winni winę płacić* 6. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

skazać 'zawyrokować, wydać sąd', np.: *Urząd wysłuchawszy žalobe i oprza nie mając żadnego lica przy nich naliezonego skazali temu Janowi i Wojciechowi przysiąc za ty sługi* 10v, *Urząd skazał płacić* 10v, *skazała iż jej ukradła w domu gr. 80 pol.* 11v. Rejestrują Sstp, L, SWil z odsyłaczem do *skazywać*, SW.

skazanie 1. 'wyrok, decyzja podjęta w postępowaniu sądowym lub pojednawczym', 2. 'wydanie wyroku, decyzji, ogłoszenie wyroku', np.: *A skazanie było temuż Andrzejowi ten dom jako najemny zdać* 37v, *wedlie skazania urzędowego a wedlie słów nieuczciwych ten Piotr Philipczyk temu Jakubowi* 66v, *Ten Chwieczko te skazanie przyjął* 93, *A ten Wawrzyniec Gumowski uczynił pilność wedle postępu prawa i skazania i pomocne założył* 102. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

skażń 'sentencja, wyrok, dekret', np.: *Gdy przyszedł dzień trzeci ten Jan i Wojciech uczynili skażni dosyć jako im prawo skazało* 10v, *gotowa była prawo podnieść według skażniej* 11v, *Ten to Janek według skażniej urzędu pilnował przysięgi* 17, *komornik ziemstwa bielskiego pokładał opisanie ksiąg prawa skażni* 71v. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

składny 'złożony, składowy', np.: *mieliśmy składnych pieniędzy na potrzeba w drodze* 113v. Sstp notuje wyłącznie w odniesieniu do *kroku*, *składny*, czyli 'wymyślny, taneczny'. Poświadczą L, SWil jako *przestarzałe*, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

skobl 'haczyk u drzwi, o który wrzeczędz zakładają', np.: *skobl i kłotkę stłuczono* 214. Potwierdzają Sstp, L, SWil w postaciach: *skobel*, *skubel*, *skóbl*, SW w formie *skobel*.

skrzynnik 'stolarz', np.: *od Marcina skrzynnika* 41v, *świadki wydał skrzynika Marcina* 72v, *Marcin Skrzynnik wójt żałował się na Michała Króla* 86. Sstp, L, SWil nie notują. Słowo występuje tylko w SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

slluczek '?', np.: *jako nie przedawała slluczka zielonego z dziecięcia Hricowej* 218^av. Żaden słownik nie rejestruje takiej formy.

slawętny 'sławny, słynny, wzięty, znamienity', np.: *Przed slawetniami pany urzędu miesckiego...* 12v, *stanąwszy przed urząd slawetnych panów* 21. Poświadczają Sstp, L, SWil podaje jeszcze jedno znaczenie: 'tytuł dawany dawniej mieszczanom, jak szlachcie urodzony, a kmieciom pracowity', SW.

sluszny 'stosowny, odpowiedni', np.: *gdzie ja na to mam dowód sluszny* 7v. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

służebnica ‘sługa, służąca’, np.: *Stanąwszy robotna Oxima służebnica uczciwego księdza plebana...żaliowała się 27v, też mi służebnicę w domu moim zbił 229v*. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW z odesłaniem do *sługa*.

służebnik ‘sługa, służący’, np.: *pan Wapilski służebnik pana Lewickiego 1, A przy tem też byli służebnicy pana Iwana Jochczika 11, służebnikowi JM pana Piotra Chwalczewskiego starosty knissynskiego 69v*. Notują Sstp, L, SWil, SW.

solanka ‘beczka solna’, ‘miara objętości’, np.: *żałował się na Matisa Drohiczanina o chmielu wantuch w którym wantuchu było solanek kop półtory a każdą solankę sobie szacował po półtory gr. 55v-56, pożyczyłem jemu dwu solanek żyta 95v, i kupili tamo 30 solanek chmielu 103*. Sstp nie poświadcza. L podaje znaczenie ‘beczka solna’, SWil dodaje jako prowincjonalne ‘miara objętości gospodarska, więcej niż ósma część beczki, mierzy nią się sól, kartofle itp.’. Również SW podaje oba znaczenia, przy czym formę *solanka* w znaczeniu ‘miara objętości’ opatruje kwalifikatorem *gwarowa*.

sowicie ‘podwójnie’, np.: *A jeśli by co na to nałożył tedy ja temu Sebastianowi wszysdko sowicie nagrodzę 32v-33, tedy winni będą zapłacić za tą przereczoną sowicie 89*. Notują Sstp, L, SWil w znaczeniu ‘obficie, nieskąpo, hojnie, z nadmiarem, bogato’, SW.

sowitość ‘podwojenie, podwójność’, np.: *Gdzieby ten Stanisław nałożył gr. 1 tedy mu ten Drohiczanin ma sowitością nakładać 55v, jako się opisał zł. pol. 10 pod sowitością...dać i zapłacić 217v*. Sstp nie rejestruje. Poświadczają L, SWil w trzech znaczeniach: 1. *dwójnasobność*, 2. *hojność*, 3. *prowizja, procent*, SW.

spełna ‘pełno, zupełnie’, np.: *ślubował za dobry i spełna to jest za 50 przednią ano był zły chmił i niespełna 72v, A światkowie zeznali że mu ślubował za dobry i spełna kiedy mierzono tedy tylko 36 było 73*. Sstp notuje tylko przymiotnik *spełny* ‘pełny, kompletny, zupełny’. Poświadczają L, SWil, SW z osylaczem do *spełnie*.

spierunek ‘?’, np.: *A ten pan Matis na tym domu jako żadnych zapisów inszych ani spierunków ani długów nie ma dał rękojmię 35v*. Słowniki nie rejestrują takiej formy.

spólny ‘wzajemny, obustronny’, np.: *Gdzie ten to isty Jan Kuńczik ma włókę z Oniskiem kramarzem spólną 59v, nie tych parobków słót jeno spólny 101*. Poświadczają Sstp, L, SW. Nie notuje SWil.

sprawca ‘ten, kto kieruje i zarządza, rządca, przełożony’, np.: *z ramienia JMci pana Piotra Chwalczewskiego rzance a sprawce zamków i dworów 22, Piotrowi Chwalczewskiemu sprawcy zamków i dworów JKM Wielkiego Księstwa Litewskiego 71v, beł obwinion od sprawce żupy naszej goniądzkiej 221v, ażeby poddani nasi od sprawce tamtej żupy naszej obciążeni nie byli 222*. Słowo występuje w Sstp, L, SWil, SW.

sprawić (się) ‘usprawiedliwić (się), uniewinnić (się)’, np.: *i słusziem dowodem i obyczajem sprawił przet urzędem 14, nazwała mię złodziejką abym miała miarki we młyynie zboża kraść czego się ja słusziem chcę sprawić 220v, na co żądał aby mu był*

przydan poseł miejski ku przywołaniu Jana Twarozika aby się tego sprawił 216v. Rejestrują Sstp (bez zaimka się), L, SWil z odsyłaczem do sprawić, SW.

spuścić 'odstąpić coś, scedować, złożyć, zbyć', np.: *a tem obyczajem spuścił ten Mikołaj Bajka 30v, który półwłóczek Stanisławowi Zakrzewskiemu spuścił i zdał i sprzedał 59v, Przerzeczony Marcin spuścił ten półwłóczek przerzeczonemu Mikołajowi 78*. Występuje w Sstp, L, SWil z odsyłaczem do spuszczać, SW z uwagą staropolskie.

sromocić 'lżyć, łajać, zniesławiać, zawstydząć', np.: *gdziekolwiek siedzie na gospodzie, albo na biesiadzie albo na podkaniu sromoci mie 8, tak wiele mi nasromocił 86, uderzyła na mię nożem i sromociła ją 85*. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

sromota 'hańba, wstyd', np.: *aby wedle statutu beta tę jej sromotę nagrodziła 81v*. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

sromotny 'haniebny, zawstydzający, obelżywy', np.: *zadawa mi słowa sromotne 8, iż sobie zadawali słowa sromotne 8v, iż ty nieuczciwe a sromotne słowa mówiła a tego nie dowiodła 88*. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

stać na gardle 'chcieć kogo zabić', np.: *Zienku stoisz temu Janowi na gardłu 91v*. Sstp rejestruje *stać na szkodzie* 'szkodzić', L *stać komu na gardło*, SWil *następować na gardło*, SW *stać komu na gardło* z kwalifikatorem staropolskie.

starosta 'urzędnik w dawnej Polsce', np.: *pod kopą gr. panu starościu 5v, żądajęcy prawa u JM pana starosty knyssyńskiego 37v, wedle żaloby pierwszej która była przed JM panem starostą 98v, wszem wobec i każdemu z osobna dygnitarzom urzędnikom zwłaszcza starostam i dzierżawcom naszym 222*. Notują Sstp, L, SWil, SW.

starości 'starosta', np.: *pana Piotra Chwalczewskiego starościu knissinskiego 58v*. Słowniki poświadczają wyłącznie w znaczeniu 'do starosty należący'.

starszy 'przełożony, zwierzchnik', np.: *bo u nas był za ojca i za starszego 113, panie Jakubie wolno jemu bo jest nasz starszy 113*. Występuje w Sstp s.v. *starý*, SWil, SW. L nie poświadcza.

stateczny 'roztropny, rozważny', np.: *przedał dom opatrzonemu Sebastianowi Puzikowicz mieszczaninu statecznemu 57v*. Notują Sstp, L, SW.

stawnica 'beczka bliżej nie znanej objętości', np.: *stawnic 2 217*. Rejestrują Sstp, SWil w innych znaczeniach, SW z kwalifikatorem *gwarowe*. L nie notuje.

strawa 'wikt', np.: *któremu dał za strawę iż przez 1 dzień święty u niego był i za najęcie wozu gr. 6 76v, jeno strawie pobrali celadnię 112v, i strawa z woza pobrana 113v*. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

strokaty 'pstry', np.: *zamieniał konia strokatego 233v, za tego strokatego zamieniał konia cisawego 233v*. Sstp nie potwierdza. Poświadczają L, SWil, SW jako *mało używane*.

stróża 'powinność pełnienia straży w grodzie, rychło zastąpiona daniną świadczoną w naturze lub pieniądzech', np.: *A gdy ten Stanisław będzie pozywał z tego domu*

i ogroda i z polia pożytków tedy winien bandzie płacić wszydki podatki KJM tak stróża i gramota służyć wszelakie 30v, stróży gr. 4 219v. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

synowiec 'bratanek, syn brata', np.: *Andrzejowi Zakrzewskiemu synowcu swemu 28v, Darowanie domu Piotr Kuropatwa syniowcowi swemu Hriczku Lazowczu 57v, synowcowi swojemu...darował połowicę majątności 58, jedno ten synowiec w tem wolen używać 58.* Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

swarzyć się 'spierać się, kłócić się, sprzeczać się', np.: *a zatem jęli się swarzyć i uchapili się za łeb 215v.* Notują Sstp, L, SWil, SW.

szamotać 'szarpać kogo, rzucić kim', np.: *iż mnie on zbił, szamotał 215v.* Sstp nie poświadcza. Potwierdzają L, SWil, SW.

szanek 'miara zbożowa', np.: *przedał dom z ogrodem na Grodzieńskiej ul. za 5 kop gr. liczby pol. i za sanek żyta 17v, gdzie ten Matis miał dać liphy od tego żyta 2 solanek i sanek żyta 95v.* Sstp nie notuje. Poświadczają L w l. mn., SWil, SW.

szczęśny 'szczęśliwy', np.: *do szczęśnego przyjazdu JM pana starosty 18, 19.* Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

szerza 'szerokość', np.: *zastawiła ogród swój własny jako się w sobie ma na szerzą i na dłużą w mieście knyschinskiem 218^bv, jako się w sobie mają w szerzą wokrag i na dłużą 227v.* Poświadczają Sstp, L, SWil, SW z uwagą staropolskie.

szier 'surowy', np.: *Iż ja trzymam ten dom jako mój własny, gdzie go ja budowała z sziera korzenia 2.* Słowniki nie notują takiej formy.

szkodować 'tracić', np.: *A ten Koczik nie ma nic na tem stracić ani szkodować 55v, tak jako by ten Sebastian nic na tem nie szkodował 57v, aby na tem ten Trinis nic nie szkodował 60, ten Stanisław za ich niedorobieniem szkoduje sobie co najmował gdy już zimna poszli na tę ich robotę tak wielie jako kop 1 bez półtrzynaćie 92.* Notują Sstp w znaczeniu 'wyrządzać szkodę', L 'szkodę podejmować, w szkodę popadać, szkodę brać', SWil, SW.

szurzyn 'szwagier', np.: *żałował się na Marcina na Rimkowicz na swego szurzina o piosag 7, Janowi Golassewi swemu szurzinowi 13v, Wojciechowi Stroczikowi surzinowi jego 227v.* Sstp rejestruje dwie postaci tej formu: *szurzy* oraz *szurzyn* w znaczeniu 'krewny, powinowaty'. L poświadcza tylko *szurzy* w znaczeniu 'szwagier', podobnie SWil z kwalifikaterem *przestarzałe* i SW jako *staropolskie*.

szwiec 'szewc', np.: *Przyszedszy oblicznie opatrny Andrzej szwiec 65v, trzeci Andrzej swiecz Gincza 112v.* Występuje w Sstp, L, SWil z kwalifikaterem *przestarzałe*, SW jako *gwarowe*.

ściągać się 'rozciągać się w przestrzeni, ciągnąć się w dal', np.: *I ma temu Wojciechowi ten Jakub Mikiczic zawieźć tej półwłóczkiej we wszytkich trzech poliach tak jako się ściągają 29v, A ten półwłóczek ściaga się między Stanisławem Zakrzewskim a między Matisem Topiczewskim 28v.* Wszystkie słowniki notują. Czasownik ten wy-

stępował także w polszczyźnie wieków późniejszych w znaczeniu 'odnosić się', np. u Gdacjusza²⁸, Bohomolca²⁹, filomatów³⁰.

ścigać 'dochodzić', np.: *Ten Matis Kaluta ścigał swych szkód które miał na tej soli* 103. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

śmiertny 'niebezpieczny, szkodliwy', np.: *piąta rana śmiertna* 87. Występuje w Sstp, SWil z kwalifikatorem *nieużywany*, SW jako *staropolski*. L nie notuje.

świadomie 'świadomość, sumienie, wiedza (o czym)', np.: *I dla lepszegop świadomia prosili obie strony o pieczęć miescką* 63v, *a dla lepszego świadomia dali się sobie opisać w księgi miesckie* 108v, *i dla lepszego świadomia opisali to w księgi miesckie knissinskie* 109v. Rejestrują Sstp, SWil, SW z uwagą *staropolskie*. L nie poświadczają.

świadomo 'świadczanie', np.: *I dał Oziabeł świadomego soliter z kope* 6v. Sstp nie rejestruje. Poświadczają L, SWil, SW.

świerzopa 'klacz', np.: *wziął woły 2 i świerzopę* 214, *gdym jachał do boru świerzopę moją własną odjęła* 234. Zdaniem M. T. Lizisowej, wyraz ten i od niego pochodne, np. *świerzopie* (stado) można traktować jako „peryferyczne archaizmy prasłowiańskie utrzymywane w polszczyźnie kresowej pod wpływem języków ruskich”³¹. Notują Sstp, L, SWil z uwagą *przestarzałe, pospolite*, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

tasznik 'rzemieślnik robiący taszki, tj. sakiewki', np.: *Grigiel taśnik* 214v. W tym znaczeniu rejestruje wyłącznie Sstp. L, SWil, SW notują w innych znaczeniach.

tkanka 'pas ozdobnej tkaniny używany do bramowania szat, do przewiązywania włosów, także czepiek kobiecy', np.: *wzięli z niej suknię metphiczkę, rańtuch, czepiec tkanką szpyk potszyty* 81v, *iż mię w tem biciu złupiła z rańtucha w któr ym beło zawiązane gr. 7, trzewiki i tkankę* 223, *która też opowiedziała slika zginienie ważności kopa gr. i tkanaka czepiec gr. 10* 232. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

tok 'klepisko, obejście, zagroda', np.: *potem przyszedłem i przystrzekłem ali Aleksy idzie około broga do toku i jął grabić żyto na toku* 106, *aliż Aleksy na toku stoi* 106v, *w spichlerzu tok nowy* 217. Rejestruje Sstp w znaczeniu 'naczynie na płyny, beczka'. Poświadczają Walicki (wyraz używany na Litwie, Wołyniu Podolu i Ukrainie)³². Linde cytuje z Dudzińskiego oraz D. S. Tomaszewskiego (XVIII/XIX w.). SWil i SW traktują jako prowincjonalizm, SGP poświadczają (w znaczeniu 'klepisko') występowa-

²⁸ H. Borek, *Język Adama Gdacjusza*, Wrocław 1962, s. 143.

²⁹ J. Węgier, *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań 1972, s. 107.

³⁰ Z. Kurzowa, *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego w XIX w. (Słowotwórstwo i słownictwo)*, Kraków 1963, s. 158.

³¹ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, s. 165.

³² A. Walicki, *Błędy nasze w mowie...*, s. 153.

nie głównie na terenach wschodnich. Do regionalizmów kresowych zaliczyła ten wyraz także Z. Kurzowa, podając występowanie na Wileńszczyźnie (Łopatowszczyzna, Bogusze, Hołowacze, Wilejka, Święciany), w okolicach Suwałk, Sokółki, Białegostoku, Bielska Podlaskiego, Siemiatycz, Białej Podlaskiej, Włodawy, Chełma, Hrubieszowa, Zamościa, Rudnika, Rawy Ruskiej oraz Buczacza; biał., ros., ukr. *tok* 'klepisko, gumno'³³.

trawić 'zjadać, konsumować', np.: *ich słudzy trzej nocując u mnie gdzie też stali i trawili w mym domu* 10. Sstp, L, SWil notują w innych znaczeniach. SW podaje jako *mało używane*.

trudność 'przeszkoda, przeciwność', np.: *i podał jemu jemu dobrowolnie bez żadnego zatargu i bez trudności* 92, *Jam na ten czas dla trudności nie mogłem opisu tego otrzymać* 98. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

trzos 'sakwa (opasywana)', np.: *Ale o pieniądzach nie wiem nic co ich miał w trzosie* 112v. Notują L, SWil, SW.

trząść 'przetraszać, rewidować', np.: *którego on nieurzędownie trzął* 214v. Rejestrują L, SWil z uwagą *figurycznie*, SW.

twardość 'pisemny dowód, dokument stwierdzający czyjeś uprawnienia, przywilej', np.: *iz nie czynił mi żadnego testamentu ani żadnej twardości mi nie opisał* 2. W tym znaczeniu potwierdza wyłącznie Sstp.

uchapić 'ująć, pojąć, schwytać', np.: *a zatem jęli się swarzyć i uchapili się za łeb* 215v. Poświadczają Sstp *cf* *uchopić*, L, SWil, SW.

ugodzić (się) 'dojść do porozumienia, dogadać się', np.: *ize się ugodził z Lukianem z Rudy mielnikiem...o te rolia którą jemu zastawił i teraz jemu dobrowolnie postąpił* 1v, *Potem ten Kaluta z nim się ugodził i jechali wspolek tamże* 103, *A w tem sobie opis w czas ugodzili* 35, *jako rękojmię ugodzili tego Hrycza* 85v. Sstp notuje *ugodzić* w znaczeniu 'uderzyć, zadać cios'. Potwierdzą L, SWil z odsyłaczem do *ugadzać*, SW.

ujęść 'ugryźć', np.: *pies jego onę ujadł w rękę* 236, *acz ją pies ujadł ale on o tem nie wiedział* 236. Rejestrują Sstp, L, SWil z odesłaniem do *ujadać*, SW.

umocowany 'pełnomocnik', np.: *sam przez się ani przez swego umocowanego nie stanął* 217, *strona pozwana sam przez się ani przez swego umocowanego nie stanął* 218^b. Sstp – brak. Notują L, SWil, SW.

upad 'utrata czegoś', np.: *żądał powód aby strona pozwana była skazana w przyszkach swego prawa skodami na upad* 218^b, *skazani na upad* 221, *obowiązał się sumę odłożyć a gdzie nie odłoży tedy dom na upad* 229v. Występuje w Sstp, L, SWil i SW rejestrują w innych znaczeniach.

upokój 'czynność czasownika upokoić', np.: *Prawo skazalio płacić i bratnią cziąstkę dla upokoju ich* 13v. Sstp, L, SWil nie rejestrują. SW poświadczają jako *staropolskie*.

³³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 441.

urodzony 'o pochodzeniu i pozycji społecznej, tytuł grzecznościowy szlachcica, szlachetny, wielmożny', np.: *Poczynają się Akta albo sprawy sądów Miasta Knis-sinskiego z urzędu dane od urodzonego pana piotra Chwaliczowskiego rzance zamków i dworów Króla Jego Mości...16, na urodzonego Andrzeja Bylinę 37v.* Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW z kwalifikatorem *mało używany*.

urośli 'dorosły', np.: *mają ta ista siostra młodsza chować aż do urosłych lat 13v.* L i SWil nie notują. Sstp podaje dwa znaczenia: 1. (o drzewach) 'ten co wyrósł, wyrosły', 2. 'wybitny, szanowny, odgrywający ważną rolę'. SW podaje znaczenie 'ten, co urósł'.

urumować się 'usunąć się, ustąpić z drogi, przestać zawadzać', np.: *skazał aby Józef Dąmbrowski z żoną swoją z domu Daniela Borowskiego urumował się 231v.* Sstp nie notuje. Występuje w L, SWil, SW.

utrata 'stracenie, strata', np.: *wszystki utraty i powinowastwa powinowata strona ma płacić 1v, Skody też i utraty które by sobie stąd mieć mianował przerzeczony Jarząbkowski zarazem przez przysięgi jeno na proste słowo jego zapłacić 218^b, któremu szkody i utraty już przez niedziel 4 nie robiąc wielkie podjąłem 225v.* Sstp nie poświadcza. Notują L, SWil, SW.

uważyć 'rozważyć, bacznie rozmyślić', np.: *Urząd między sobą tę rzecz uważyw-szy tego Olechna wolnego uczynili 67v.* Sstp nie potwierdza. Rejestrują L, SWil z ode-słaniem do *uważać*, SW.

wacek 'sakwa, torba, worek, mieszek, sakiewka', np.: *wzięli z niej suknię metphicz-kę, rańtuch, czepiec tkanką szpyk potszyty, kosulka koleńska, zapaśnik, pas, wacek 81v.* Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

wadzić się 'kłócić się', np.: *Jeśli by się między siobą wadzili...tedy kopa panu staro-scie winna strona 6.* Forma została odnotowana w Sstp, L, SWil, SW.

wczas 'wygoda; spokój; komfort', np.: *dogadzając wczasowi poddanych 221v.* Sstp – brak. Potwierdzają L, SWil, SW.

wespołek 'razem, wspólnie', np.: *Jakub Mikiczicz miescanin knyssynski wespołek i swoją żoną Anną...zeznali 29, którzy tamo z nimi wespołek byli 6v, zeznał wespołek i z swoją małżonką 19v.* Notują Sstp, L, SWil z kwalifikatorem *przestarzałe*, SW jako *staropolskie*.

wezgłowie 'poduszka', np.: *rzeczy spisane po nieboszcze Barbarze Prokopce na przód poduska...wezgłowie rzemiannie 236v.* Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

wiano 'posag', np.: *brata swego na imię Marcina Rimkowicz czyni wolnem na oj-czyźnie swej tą przyczyną iż dosyć uczynił jej za wiano 35v, uczynienie dosyć wiano Dzierzałkowic 59v, Iż jej dość uczynił brat jej za wiano które miała zostawione po matce 59v.* Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

widnie 'widno', np.: *już widnie było przed rańscem 90v.* Takiej formy nie rejestrują słowniki.

wiekuisty 'wieczny', np.: *I zastępuje ten isty Marcin Bielboth pokój wiekuisty 13v-14, I zastępuje ten isty Lukian i ta ista Kolenkowa temu swemu zięciowi pokój wiekuisty od swoich inszych bliskich...* 14. Notują Sstp, L, SWil, SW.

wina 'grzywna, kara', np.: *zaliżyli zakład...pod pańską winą i wójtowią, bogmi-strzowią i radziecką i pod beczką piwa 6, i winą 14 grzywien w statucie opisaną 221v.* Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

winowaty 'dłużny, powinny, winny', np.: *puścił z cieladzej mego winowatego na imię Stanka Kressika 96.* Potwierdzają Sstp, L, SWil jako przestarzałe, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

włócznia 'kopia', np.: *zastawił włócznia 19.* Notują Sstp, L, SWil, SW.

włoka 'miara powierzchni gruntu ornego wynosząca 30 morg', np.: *Tedy się obwiązał przed urzędem dać dobrowolne wwiązanie w część włóki miesckej 85v, Gdzie ten to isty Jan Kuńczik ma włokę z Oniskiem kramarzem spółną 59v, zastawił trzecią część włóki 80, jeśliby te włóki nie bely wykupione...* 227v. L podaje interesujący cytat zaczerpnięty z opracowania S. Grzepskiego (*Geometria, to jest miernicka nauka po polsku krótko napisana*, Kraków 1566), wyjaśniający regionalny zakres użycia słowa *włoka*: „W Prusiech, w Mazowszu, na Litwie, na włóki mierzą, w Wielkiej Polsce na szlady, w małej Polsce i w Rusi na lany”. Ponadto formę rejestrują Sstp, SWil, SW.

wniesienie o majątku ruchomym 'włączenie do wspólnej własności', np.: *wniesieniem swem onego darowała 234v, i ono wniesienie któremu była żona darowała 234v.* Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

woźny 'pierwotnie pomocnik sędziego, później woźny sądowy, tj. niższy urzędnik sądowy doręczający pozwy, odbywający wizje lokalne itp.', np.: *Gdzie to w czas i w godzinę urzędowi bielskiemu komornikowi i woźnemu i sliachcie objawił 22, I przy tym Hieronimie był szlachetny Szczęsny Zakoński woźny ziemski powiatu gonieczkiego zeznał 111v, mając przy sobie szlachetnego Marcina Wiszowatego woźnego ziemskiego 221.* Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

wójtostwo 'okrąg sądowy podlegający wójtowi', np.: *Przed...urzędnikiem panów Iwachnowiczów wójtostwa kalinowskiego 22.* Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

wrócić 'odać właścicielowi to, co zostało zabrane lub wypożyczone', np.: *Iżem jemu dał ku zachowaniu dwie beczce soli a nie chce mi ich wrócić 2v, wyznał jest dobrowolnie iż opatrznemu Janowi Koczowi mieszczaninu knissinskiemu wrócił za 2 kopie długu gotówką liczby pol. i na nakłady na tamten mieszczanin które wyłożył ten Kocz na półwłóczek 35v, Ten Trinis zadatek wrócił 57, dokąd nie wykupi albo nie wróci tych 4 kop 63v.* Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

wwiązanie 'wejście lub wprowadzenie kogoś w posiadanie nieruchomości, też dokument uprawniający do objęcia nieruchomości', np.: *Ten Siman prosił urzędu aby mu dano z urzędu ławniki ku wwiezowaniu tego domu 2v, dopuścił jemu dobrowolne wwiązanie 69, dali wiazanie temu szlachetnemu Teofilowi Brzozowskiemu w dom*

Marcina Zielonego 71v, i przydał urząd na wwiązanie w dom Jana Costra... 223v. Notują Sstp, L s.v. *wwizać*, SWil, SW z kwalifikatorem *prawnicze*.

wwiaz '?', np.: *aby beła podane wwiaz i dzierzawę 223v.* Słowniki nie rejestrują takiej formy.

wyjść 'wybawić, wyzwolić', np.: *ize jego wyjął od przysięgi 111v.* Poświadczają Sstp, L, SWil z odesłaniem do *wyjmować*, SW w tym znaczeniu z kwalifikatorem *staropolskie*.

wyrozumieć 'zrozumieć', np.: *wyrozumiawszy żałobę i odpór 3.* Występuje w Sstp, L, SWil z odsyłaczem do *wyrozumiewać*, SW.

wyszynk 'sprzedaż napojów przez szynkarza', np.: *twój mąż kupił u mnie sześć kos za kopę gr. na borg naten czas kiedy król JM był w Knissinie na wyszynk o czemeż ty i sama dobrze wiedziała 95.* Sstp nie poświadczą. Notują L, SWil, SW.

wyszynkowanie 'szynkując po części sprzedanie wszystkiego, wypróżnienie naczynia', np.: *K temu darował na Walendzinej gr. 10 które została winna za wyszynkowanie miodu pitego 96v.* Nie rejestrują Sstp i L. Poświadczają SWil i SW.

wywieść się 'udowodnić słusność swojej sprawy, oczyścić się z zarzutów', np.: *tedy się słusnie wywiódła 215v, Prusikowi urząd skazał gdy już słuszną obronę kupna z ksiąg łomzienskich na dom który ma od Łukasza Gottarda Krzyżewskiego tu w mieście knyschinskiem na ulicy Skolnej pokazał i wywiódł się aby domu tego dopłacił 219.* Potwierdzają Sstp, L, SWil z odsyłaczem do *wywozić*, SW.

wyznać się 'przyznać się przed sądem (do winy, występku, długu itp.)', np.: *Tak pan Mikołaj wyznał przet urzędem i wyznał się 77, A pan Jakub kazał to sobie opisać izę się wyznał 110v.* Rejestrują Sstp, L, SWil z odesłaniem do *wyznawać*, SW w tym znaczeniu z kwalifikatorem *staropolskie*.

wzdanie 'zlecenie, powierzenie sprawy', np.: *na wzdaniu wszystkich praw 225v.* Poświadczają Sstp, L s.v. *wzdać*, SWil, SW jako *staropolskie*.

zachojca 'osoba wstępująca w spór sądowy zamiast pozwanego', np.: *od żony swojej stawil zachojcę to jest Dorotę 215, skazał ... aby od aktu terażniejszego za tydzień zachojcę postawił 233v, jest gotów ... zachojcę któryby onego z aresztu wyzwolił postanowić 234v.* Notują Sstp cf *zachodźca*, L, SW jako *staropolskie*. SWil nie poświadczą.

zachować 'przechować', np.: *jeno on mnie jednał za moje pieniądze, którem jemu dał zachować 6.* Rejestrują Sstp, L, SWil z odsyłaczem do *zachowywać*, SW.

zachowanie 'przechowanie', np.: *Iżem jemu dał ku zachowaniu dwie beczce soli a nie chce mi ich wrócić 2v.* Potwierdzają Sstp, SWil, SW. L poświadczą formę *zachow*.

zadac 'zadatek dać', np.: *zadatek jemu zadał 35.* Występuje w Sstp, L, SWil z odsyłaczem do *zadawać*, SW.

zajmac 'brać (bydło) w szkodzie na zabezpieczenie odszkodowania', np. *którą ja gdym z ogrodu zajmała ona wsedszy w dom mój mnie zbiła 224.* Poświadczają Sstp, L z odsyłaczem do *zająć*, SW jako *gwarowe*. SWil nie notuje.

zakład ‘zabezpieczenie w postaci pieniędzy albo majątku ruchomego lub nieruchomości’, np.: *założyli zakład z obu stron pod kopę gr. któraby strona przewioła na się tedy mają zapłacić tę kopę gr. winy zaklatnej 8, wstępu do tego placu i domu mieć nie będziem pod zakładem na urząd Dwora Knysyńskiego 69v.* Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

zakon ‘prawo, ustawa’, np.: *jest dobra cnotliwa mieszkająca wedłuk zakoniu kościoła bożego z małżonkiem swoim 100v.* Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

zamesznik ‘garbarz od zamszu’, np.: *Pawła zamesznika w księgach zapisanej sumy kop czterech...które były położone i dane w ręce Pawła zamesznika 218^{bv}, wedle opisu i obligacji tego Stanisława także też strony zamesznika 220v.* Sstp nie notuje. Poświadczają L, SWil, SW jako *mało używane*.

zamianek ‘to, co może być dane za coś innego, przedmiot zamiany’, np.: *Zamianek domu Jana Roja a Jacka Kusia mieszczańów 32, dał jemu dom zamiankiem 105v.* Sstp notuje wyłącznie formę *zamianka*. Poświadczają L jako *nieużywane*, SWil z odsyłaczem do *zamian*, SW jako *staropolskie* z odesłaniem do *zamian*, *zamiana*.

zamieszkać ‘zaniedbać kogoś, coś, zaniechać zrobienia czegoś, zlekceważyć’, np.: *a gdzieby zamieszkał zapłacić tedy sowicie 215.* Rejestrują Sstp, L, SWil w tym znaczeniu *przestarzałe*, SW w tym znaczeniu *staropolskie* i *gwarowe*.

zapaśnik ‘rodzaj fartucha, okrycie sięgające od pasa w dół chroniące odzież od zabrudzenia’, np.: *wzięli z niej suknię metphiczkę, rańtuch, czepiec tkanką szpyk potszyty, kosulka koleńska, zapaśnik, pas, wacek 81v.* Poświadczają Sstp, L i SWil w innym znaczeniu, SW jako *gwarowe* z odesłaniem do *zapaska*.

zaprza ‘zaparcie, zaprzeczenie’, np.: *strona pozwania zaraz się jęli zaprzy 111v.* Sstp nie rejestruje. Potwierdzają L z kwalifikatorem *nieużywane*, SWil jako *przestarzałe*, SW jako *staropolskie*.

zarękawie ‘część odzieży okrywająca rękę, przszyta lub przypinana do szaty lub pancerza’, np.: *rzeczy spisane po nieboszcze Barbarze Prokopce naprzód poduska...zarękawie potszyte futrem 236v.* Występuje w Sstp, L z kwalifikatorem *nieużywane*, SWil, SW jako *mało używane*.

zasiewek ‘zasiewanie, zasianie i to, co zasiano’, np.: *zasiewek żyta ... zastawił 235v.* Sstp nie rejestruje. Notują L, SWil, SW.

zasię ‘znowu, zaś’, np.: *Pan wójt jemu zasię skazał 6, Potem zasie powiedzieli 1, konie mi były zginęły ale się wróciły zasia 112, Tamo ten isty Czech zasię ponowił się na nas 113v.* Poświadczają Sstp, L z odsyłaczem do *zaś*, tak samo SWil i SW.

zastarzały ‘zadawniony’, np.: *Panowie wyrozumiawszy iż cyrograf już zastarzały... 109.* Występuje w Sstp, L s.v. *zastarzyć*, SWil, SW.

zastawa ‘zastaw’, np.: *iżem ja nigdy tej zastawy nie miał 19, Tedy ten Stanisław nie kuplienią alie zastawą daje temu Koczowi jeśli żeby to od niego odeszło 55v, żałował sie na Bohuska Pawła o zastawę domu którą jemu zastawił ten Bohusko po-*

łowicę domu 63, to sobie ma na zastawę 216. Rejestrują Sstp cf zastaw, L, SWil, SW jako mało używane.

zastawka 'zastawidło, zastawnik, stawidło, narząd do zamykania otworu, przez który wodę puszczają', np.: *i przedziemy zastawce grobią do gór u której piasek brali* 113. Tak wąskie znaczenie podaje tylko SWil. Sstp, L, SW poświadczają ogólne znaczenie 'zasłona, to, co drugą rzecz zastawia, zasłania'.

zastawnik 'biorący zastaw; który co zastawia, zastawiający', np.: *Widząc jego pokorę i prośbę tych dobrych ludzi odpuściła jemu tę winę i nie wzięła żadnych zastawników* 100v. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

zastąpić 'zabezpieczyć w procesie nabywcę lub rzecz nabytą od pretensji osób trzecich', np.: *Ta przereczona Urszula zastąpiła syna i zięcia swego i powiedziała iżem ja kazała bom szkodę miała w gumnie* 81v. Notują Sstp, L, SWil z odsyłaczem do zastępować, SW jako staropolskie.

zastępować 'zabezpieczyć przed pretensjami', np.: *I zastępuje ten Jakub Mikiczicz temu Wojciechowi Jankowskiemu pokój od swoich krewnych i bliskich wiecznie i na wieki 29-29v, A ten opatrzny Stanisław Worsa zastępuje i zastępować chce od wszystkich jak też i od krewnego i od niekrewnego* 26, *I zastępuje ten isty Lukian i ta ista Kolenkowa temu swemu zięciowi pokój wiekuisty od swoich inszych bliskich...* 14. Poświadczają Sstp, SWil, SW z odsyłaniem do zastąpić. L – brak.

zawity 'nieodwołalny, ostateczny, zawity (rok) – ostatni z terminów dopuszczonych przez prawo w danej sprawie, na którym powinien zapaść wyrok', np.: *będą winni zapłacić na roku zawitem żadną się rzeczą nie wymawiając* 218^a, *ona dziś na roku zawitem wedlie skażni urzędowej o rzeczy w księgach zapisane nie płatna* 218^a, *Na roku dziś zawitem* 218^b. Rejestrują Sstp, L z odsyłaczem zawić, zawiąć, SWil, SW jako staropolskie.

zawždy 'zawsze, stale', np.: *którą żalobę tedy ten Mokiej zawždy przed urzędem mieszkim przekładał* 95. Poświadczają Sstp, L, SW jako staropolskie i gwarowe. Nie notuje SWil.

zazwać 'wezwać, zawołać', np.: *A potem zazwała mię gospodyni jeść* 106. Notują Sstp, L, SWil, SW jako staropolskie.

zbawiać 'pozbawiać kogoś czegoś', np.: *aby go żywota zbawił* 22v. Występuje Sstp, L, SWil, SW z kwalifikatorem staropolskie.

zbyć 'pozbyć, postradać', np.: *Iż dlatego tych pieniędzy kop 5 nie chcę mu dać iż on mię zbył z pola tego* 82. Potwierdzają Sstp, L, SWil z odsyłaczem do zbywać, SW.

zdrapać 'zederzeć, zerwać', np.: *kożuch jemu zdrapał* 101v, *i suknią zdrapał na nim do końca na sztuki* 104v. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

zedel 'ława', np.: *które rzeczy są stołów 3, zedel, ławy...* 220. Występuje w Sstp cf zydel, L, SWil, SW jako mało używane.

zelrywość ‘hańba, potwarz’, np.: *pozwany przez posła Simana o zelrywość nie stał* 216, *Wojciech młynarz opowiedział zelrywość swoją* 220v, *Milewska opowiedziała zelrywość swoją na Bieniasza Jamiołkę* 224v. Sstp nie rejestruje. Notują L, SWil, SW.

zepsowanie ‘zepsucie, zniszczenie’, np.: *w sieni komory zepsowanie* 220. Poświadczają Sstp, L s.v. *zepsować*, SW z kwalifikatorem *mało używane*. SWil nie notuje.

zepsowany ‘zepsuty, zniszczony’, np.: *na pliacu bartłomiejewskim zrąb cały, sienka I strona zepsowana a drugiej połowice nie masz* 217, *będąc pozwany przez Jana posła o owce psem zepsowane nie stał* 217v. Sstp i SWil nie potwierdzają. Poświadczają L s.v. *zepsować*, SW z kwalifikatorem *mało używane*.

zezwoić się ‘zgodzić się, zdać się (na kogo); dojść do porozumienia, dogadać się, uzgodnić’, np.: *na to się zezwoiwszy rozjęli sobie rok do dwu niedziel od aktu* 229v. Sstp notuje bez zaimka *się* z cytatem: *Przethosz szye mystrze zezwołyły ym myecz, dopuszczily y daly*. Przy słowie *szye* znajduje się kwalifikator oznaczający zapisy osobliwe, podejrzanе lub zepsute. Być może nie jest to zapis osobliwy, a zaimek zwrotny *się* przy czasowniku *zezwołyły* występował już w staropolszczyźnie. *Zezwoić się* potwierdzają L, SWil, SW jako *staropolskie*.

zgorzeć ‘spłonąć’, np.: *iż nie jej winą zgorzał* 231. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

zgotować się ‘być gotowym do działania’, np.: *iż się nie zgotował na rzecznika* 220, *a iż sie nie zgotował prosił sobie na dylację do dwu niedziel na prokuratora* 233. Występuje w Sstp, L, SW jako *staropolskie*. SWil nie poświadcza.

zjednać się ‘załatwić spór w drodze ugody stron, pogodzić się, pojednać się’, np.: *iżem zjednał się a nie przysięgał* 231v. Rejestrują Sstp, L, SWil z odsyłaczem do *zjednywać*, SW z uwagą *staropolskie*.

złodziejstwo ‘kradzież’, np.: *ja na ni żadnego złodziejstwa nie kładę jeno mi się szkoda stała na poliu* 7v, *iż jemu nie dawał winy o złodziejstwo* 7v. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

złożyć ‘uzgodnić, umówić, ustalić’, np.: *Urząd złożył rok prawa obiema stronoma jako na dzień dzisiejszy wtorkowy* 9. Potwierdzają Sstp, L, SWil z odesłaniem do *składać*, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

złupić ‘obrabować, odrzeć, obrać, złupić’, np.: *iż w niebytności mojej złupiono mi komorę* 214, *komorę mu złupiono* 215, *złupił mię z sukni i czapki* 216, *iż mię w tem bicu złupiła z rańtucha* 223. Notują Sstp, L, SWil, SW.

złupienie ‘obrabowanie’, np.: *przy tym odarcie a złupienie zamordowanego Chylińy* 221. Występuje w Sstp, L s.v. *złup*, SWil, SW jako *mało używane*.

zmartwić ‘?’, np.: *iże wszystkie opisy zmartwił i wniwecz obrócił i kwitował* 109. Sstp nie rejestruje. L, SWil, SW notują w znaczeniach nie pasujących do kontekstu, w którym została użyta forma w podlaskich rękopisach.

znać się ‘przyznać się’, np.: *Znam się k temu iż u mnie zastawił jedną beczkę soli* 2v, *Ten Matis znał się k temu długu* 7v, *Jeśli się zna ku nim albo nie* 11, *Strona się nie znała* 230. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW z kwalifikatorem *mało używane*.

znowsza ‘?’; np.: *swemu ojczymowi ma znowsza postawić izbę* 75v. Słowniki nie rejestrują takiej formy.

zobopolny ‘obopólny, wzajemny’, np.: *sąd niech jemu dopuścić jeno tysiądy zobopolne* 98v. Sstp nie notuje. Poświadczają L, SWil, SW.

zrąb być może: ‘prosta budowla z belek poziomo układanych, opierająca się o pionowe słupy’, np.: *na pliacu bartłomiejowskiem zrąb cały, sienka 1 strona zepsowana...* 217. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

żałoba ‘skarga’, np.: *wyrozumiawszy żałobę i odpór 3, jeśliby miał namowy jaki dowód tak jako na żałobie mieni* 16v, *żałoba Francza Mielkowicza na Matisa Drohiczanina* 55v, *Żałoba Krupinej Małgorzaty na Jana Nakropistego* 70v, *uczyniła żałobę na Paśka* 221. Notują Sstp, L, SWil, SW jako *staropolskie* i *gwarowe*. Z. Kurzowa traktuje wyraz ten jako archaizm semantyczny utrzymywany w niektórych polskich gwarach oraz w polszczyźnie północnokresowej³⁴.

żałować (się) ‘składać skargę’, np.: *żałował się na matkie swoją* 5v, *Piotr Kuropatwa żałował na Matisa Drohiczanina...* 7v. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

żenność ‘?’; np.: *a żeności ma kosić na poły* 38v. Słowniki nie notują takiej formy.

żupa ‘kopalnia soli’, np.: *chcąc aby żupy nasze krakowskie w których jest skarb nieprzebrany soli ku lepszemu pożytkowi przywiedzione były* 221v, *ażeby poddani nasi od sprawc tamtej żupy naszej obciążeni nie byli* 222. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

żupnik ‘upoważniony przez panującego generalny zarządca żupy solnej, też jej dzierżawca płacący panującemu zgodną z umową należność’, np.: *jakośmy to żupnikowi naszemu gonieźdzkiemu zlicili* 221v, *polieciliśmy żupnikowi naszemu* 222. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

żywot 1. ‘życie’, np.: *aby go żywota zbawił* 22v, *Gdzie ta małżonka moja Agnieszka za żywota tej Zofjej Hiczkowej matki swojej...* 25v; 2. ‘brzuch, łono’, np.: *żywota zdeptanie nogami* 220v. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

Wyrazy zapożyczone

Pożyczki wschodniosłowiańskie

bojarzyn (rus. *bojarinъ, boľjarinъ*), np.: *jego darował z tąż służbą którą i sam służył to jest koniem jako należy na bojarzyna* 29, *Bartłomiej Mikiczicz bojarzyn służyący koniem* 7, *obrał tego jednego Stanisława Bogdanika bojarzyna* 7v. M. T. Lizisowa podaje, że wyrazy *bojar* i *bojarzyn* w polszczyźnie uchodzą za pożyczkę ruską

³⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 457.

z przejętym ze strus. znaczeniem 1. 'członek najwyższej warstwy społecznej, magnat', 2. 'członek grupy ludności osobiście wolnej, obowiązanej do pewnych powinności wobec kniazia'³⁵. T. Minikowska powołując się na nowsze słowniki etymologiczne języka rosyjskiego, stwierdza, że *bojarin* jest ogólnosłowiańskim derywatem od prasłowiańskiego *bojъ. Dowodem na to ma być m.in. stp. znaczenie 'wojownik'³⁶. Występowanie tej formy poświadcza także Z. Kurzowa w tekstach AWK³⁷. A. Brückner słowo *bojarzyn* uważa za najstarszą pożyczkę z języków ruskich³⁸. Formę notują Sstp, SXVI, L, SWil, SW.

giermak 'szeroki, ciężki płaszcz z szarego, surowego sukna wełnianego domowego wyrobu, także kapota, burka', np.: *opowiedział też giermaka zdrapanie 227, rzeczy spisane po nieboszcze Barbarze Prokopce naprzód poduska...giermak 236v*. Potwierdza J. Karłowicz jako *jarmiak, armiak*³⁹, w tej samej formie poświadcza także Z. Kurzowa w polszczyźnie wileńskiej⁴⁰. Formę *jarmak* jako element kresowy odnotowuje również S. Hrabec⁴¹. T. Minikowska podaje, że w XVI w. częstsza była forma *giermak*. Ponadto informuje ona o tur.-tat. źródle omawianego wyrazu (*ärmäk* 'odzież z sierści wielbłądziej'), z którego do polszczyzny dotarł on przez Ukrainę (strus. *armjakъ, ermjakъ, ormjakъ*)⁴². Notują L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *jermiak*, SW jako *mało używane*. Sstp nie rejestruje.

grabież 'zabieranie czegoś komuś przemocą, łupienie, rabunek; konfiskowanie', np.: *Iżem ja zapłacił panu Klossowskiemu za moim domowym grabieżem jeśli on sobie tych dwóch beczek nie obrócił w pożytek 3*. Zdaniem T. Minikowskiej, jest to wyraz zagadkowy, gdyż nie występuje przed wiekiem XVI, brak go w gwarach i innych językach zachodniosłowiańskich. T. Minikowska zgadza się z przypuszczeniem wysuniętym przez SISE⁴³, że forma ta jest pożyczką ruską (strus. *grabežъ*). Taką hipotezę potwierdza także wczesne (pocz. XII w.) pojawienie się wyrazu *grabežъ* w tekstach strus., jego częste poświadczenia w strus., „przynależność do kręgu wyrazów pejoratywnych, wreszcie silne związki z kresami trzech XVI-wiecznych pisarzy, z których Klonowic i Sarnicki związani byli z terenami pld.-wsch., a Strykowski z pfn.-wsch.”⁴⁴. Notują L, SXVI, SWil, SW. Sstp nie poświadcza.

³⁵ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, s. 38.

³⁶ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa-Poznań-Toruń 1980, s. 27.

³⁷ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 336.

³⁸ A. Brückner, *Wpływy języków obcych na język polski*, w: *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 407.

³⁹ J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny...*, s. 43.

⁴⁰ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 364.

⁴¹ S. Hrabec, *Elementy kresowe...*, s. 40.

⁴² T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, s. 62.

⁴³ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1-5 (z. 1-22), Kraków 1952-1976.

⁴⁴ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, s. 53.

gramota (ukr. błr. *hramota*, rus. *gramota* ‘list, dokument, przywilej carski’) ‘opłata za obowiązek jeżdżenia z listami’, np.: *A gdy ten Stanisław będzie pozywał z tego domu i ogroda i z polia pożytków tedy winien bandzie płacić wszydki podatki KJM tak stróża i gramota służyć wszelakie* 30v. Z ustaleń T. Minikowskiej wynika, że *gramota* wywodzi się z grec. formy *γράμματα* ‘pismo’, która jest l. mn. od *γράμμα* ‘litera’. Do polszczyzny wyraz ten wszedł za pośrednictwem ruskim⁴⁵. Notuje L, SXVI, SW z kwalifikatorem *mało używane*. Sstp i SWil – brak.

horodniczy (ukr. *horodničyj*, błr. histor. *haradničyj*) ‘zarządca, naczelnik, komendant grodu lub zamku’, np.: *Przed...Stanisławem horodniczem od Jasphil* 29, *Stanąwszy oblicznie slachetny Francek horodniczy* 2v. T. Minikowska stwierdza, że na ruskie pochodzenie tego słowa „wskazuje już postać fonetyczna *h* zamiast *g* oraz pełność *-oro-*”⁴⁶. Forma ta znalazła poświadczenie także w Statucie litewskim⁴⁷ oraz w AWK⁴⁸. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kaftan (tur. *kaftan* ‘szata zwieczchnia ozdobna’), np.: *kaftana zdrapanie* 229. S. Hrabec przypuszcza, że słowo to do polszczyzny weszło za pośrednictwem ruskim (por. ukr. *kaftan*)⁴⁹. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kaleta (z tur. *kalta* ‘sakwy’) ‘skórzana torba, woreczek na pieniądze lub drobniactwo’, np.: *odarcie a złupienie zamordowanego Chylińy capki serokiej, delie ciemno zielonej, kaliety, ubrania zamsowego nadto i trzewików* 221. Wyraz został przejęty przez polszczyznę za pośrednictwem ukr. *kałyta*⁵⁰. Potwierdzą Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kuma ‘matka chrzestna’, np.: *nie chodź do naszej kumy* 215v. Zdaniem T. Minikowskiej, wyraz *kum* uważany jest za pożyczkę ruską. W języku strus. *kumr* ‘kmoť’ znany jest od XIII w. W tekstach strus. odnotowana jest także forma *kuma* ‘kmoťra’ (XII–XIII w.)⁵¹. Sstp i SXVI nie rejestrują. Notują L, SWil, SW.

mielnik (ukr. *mělnyk*, ros., błr. *mělnik*) ‘młynarz’, np.: *Przed sławetnemi panem Marcinem Zielonem bogmistrzem knissinskiem Blaskiem mielnikiem etc.* 1v, *ize się ugodził z Lukianem z Rudy mielnikiem* 1v, *i siał urząd poslia do mielnika dla wypytania prawdziwej rzeczy. Mielnik tako powiedział...* 101v, *Protestacja Wojciecha mielnika* 221. Według Minikowskiej, *mielnik* jest pożyczką ukraińską. Przemawia za tym historia i geografia wyrazu⁵². Forma obecna w polszczyźnie północnokresowej z błr. *mełnik*⁵³. SGP podaje występowanie tego wyrazu w powiecie rudeckim, buczackim,

⁴⁵ Tamże, s. 53.

⁴⁶ Tamże, s. 57.

⁴⁷ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, s. 60-62.

⁴⁸ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 362.

⁴⁹ S. Hrabec, *Elementy kresowe...*, s. 40.

⁵⁰ Tamże, s. 40.

⁵¹ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, s. 83-84.

⁵² Tamże, s. 89.

⁵³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 387.

w okolicach Chełma, Hrubieszowa i Łańcuta. Notują Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *młynarz*, SW jako gwarowe z odesłaniem do *młynarz*.

pasynek (ukr., ros. *pásynok*, błr. *pasýnak*) ‘pasierb’, np.: *A ten Janek bojarzyn Malinowskiego pasynek nie był ani pilnował tej przysięgi* 17. Notuje L w znaczeniu ‘syn prawnuka, praprawnuk’ z Jabłonowskiego, SWil, SW dodaje gwarowe znaczenie ‘pasierb’. SGP potwierdza występowanie formy *pasynek* w znaczeniu ‘pasierb’ w okolicach Grodna, Lidy, Łunińca i Bielska Podlaskiego. Forma poświadczona także w polszczyźnie północnokresowej⁵⁴. Sstp i SXVI nie potwierdzają.

pop ‘ksiądz prawosławny’, np.: *Który dom leży z jednej strony Mikosa a z drugiej strony popa ruskiego* 31, *między Andrzej sewszcem a między popem* 63v. Wyraz ten jest pożyczką z stwniem. *phaffo*, *pfaffo* ‘ksiądz, duchowny’⁵⁵. W XV w. pojawia się znaczenie ograniczone do ‘księdza prawosławnego’. T. Minikowska tak zawężone znaczenie traktuje jako semantyczny rutenizm (ros., błr. *pop*, ukr. *pip*)⁵⁶. Notują Sstp w znaczeniu ‘kapłan’, L, SXVI też w znaczeniu ‘ksiądz w ogóle’, SWil, SW.

przissada (błr. *prysády*) ‘aleja, szpaler drzew po obu stronach drogi’, np.: *tak jako sam miał i dzierżał wespolek i sianożęcią i przissada* 29, *wespolek i sianożęcią i z przissadą* 54. Łętowski notuje tę formę jako wyraz używany wyłącznie na Litwie⁵⁷. Występuje także u Syrokomli: *Wieś dzięki swojej widnej nad brzegiem Niemna przysadzie szczyci się kuźnią*⁵⁸. Polskie słowniki nie notują tego wyrazu.

rubl (ros. *rubl*) ‘jednostka pieniężna składająca się z określonej ilości srebra lub dwudziestu groszy, może także jednostka wagi srebra’, np.: *temu Jacobowi sądzono rubl gr.* 67, *nawięzkę żenie gudosowej gr. rubl* 84v, *kazali go nawięzać rublem* 94v, *a tą dobrą zioną nawiązał rublem gr.* 100. L, SWil rejestrują wyłącznie formę *rubel*. SW potwierdza słowo *rubl* jako *staropolskie*.

sianożęć ‘łąka do koszenia’, np.: *dzierżał wespolek i sianożęcią* 29, *zastawił trzecią część włóki w jednym poliu z końca w koniec i sianożęciami* 80. Z. Kurzowa ustaliła, że wyraz znany był staropolszczyźnie XVI–XVIII w., a w wieku XIX ograniczył swoje występowanie do kresów. Stanowi adaptację polską błr. *senażać*, ukr. *sinożat*⁵⁹. Notują Sstp, L w trzech znaczeniach: 1. ‘łąka’, 2. ‘koszenie siana’, 3. ‘kosiarz’, SWil, SW.

sioło ‘wieś’, np.: *Iż Janowi z Macies sioła który że zastawił półwłóczek w kopach...* 65v, *i zapłacił temu Janowi sioła Krayczey i ziemie jego powrócił* 65v. Notują Sstp, L z XVI–XVIII w. (Strykowski, Statut litewski, Twardowski, Volumina legum), SWil, SW z Mickiewicza i Wójcickiego, SGP z Suwałk, Białej Podlaskiej, Krasnegostawu,

⁵⁴ Tamże, s. 403.

⁵⁵ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1988, s. 37.

⁵⁶ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, s. 102.

⁵⁷ A. Łętowski, *Miłujmy język ojczysty...*, s. 240.

⁵⁸ J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli...* II, s. 187.

⁵⁹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 427.

Lubaczowa, Przeworska oraz Milna brodzkiego. S. Hrabec zalicza *sioło* z ukr. *sełó* do elementów kresowych⁶⁰. Z. Kurzowa uważa, że *sioło* neutralne znaczenie ‘wieś’ zachowuje w polszczyźnie kresowej oraz wschodniopolskich gwarach, natomiast w ogólnej odmianie języka polskiego nacechowane jest literacko; błr. *sjałó*, ros., ukr. *sełó* ‘wieś’⁶¹.

skazka (ros. *skazka*) ‘klechda, powieść, bajda’, np.: *zeznał iż Piotr Filipczyk mieszczanin knissinski uczynił mi dosyć za ból który mi sprawia skazakami* 8. Sstp i L nie notują. Poświadczają SWil i SW.

skowroda ‘patelnia’, np.: *i naliazłem znak jeden to jest skowrodę* 214, *powieda że tę skowrodę wzięła i jest jej własna* 215, *aby ona miała niesłusznie skowrody tej dostać* 215v. Sstp nie potwierdza. Notują SWil i SW (jako gwarowe z Ochockiego i Słowackiego), SGP z Suwalszczyzny, okolic Sejń, Tykocina, Ostrołęki, Białegostoku i Grajewa. Także Z. Kurzowa traktuje tę formę jako regionalną, błr. *skavarada*, ros., ukr. *skowrodá* ‘niegłębokie, okrągłe naczynie, w którym smaży się potrawy’⁶².

sošnik (błr. *sašnik*, ukr. *sošnyk*) ‘część sochy (pług) służąca do spulchniania ziemi’, np.: *gdzie ten Piotr ma wrócić temu Oziabłowi 18 par sošników* 4, *sošników par* 2 215v. Sstp nie rejestruje. Notują L, SWil, SW. SGP podaje występowanie w okolicach Sejń, Suwałk, Augustowa, Grajewa, Sokółki, Białegostoku, Bielska Podlaskiego, Ostrołęki, Siemiatycz, Siedlec, Łukowa, Radzyna Podlaskiego, Włodawy, Chełma. Wyraz odnotowała Z. Kurzowa jako regionalizm północnokresowy⁶³.

swieszczennik (ukr. *svjaščényk*, ros., błr. *svjaščénnik*) ‘kapłan w kościele wschodnim między diakonem i episkopem’, np.: *przedał pół włóki ziemie uczciwemu ojcu Hiłmatowi swieszczenniku knissinskiemu* 4v, *a po śmierci ojca Ihnata swieszczennika św. Spasa wolna będzie żona* 4v. Z. Kurzowa podaje, że jest to wyraz bardzo często używany w AWK⁶⁴. Poświadczą L, SWil, SW. Nie rejestruje Sstp.

szyłk (por. ukr., ros., błr. *šlyk* ‘rodzaj czapki’) ‘rodzaj nakrycia głowy; kaptur, kołpak’, np. *wzięli z niej suknia metficka, rańtuch, czepiec, tkanka, szyłk, potszyty* 81v, *która też opowiedziała slika zginienie ważności kopa gr. i tkanaka czepiec gr.* 10 232, *jakowej slika nie brała ani w domu była* 233. Z ustaleń T. Minikowskiej wynika, że *szyłk* wywodzi się z języków ruskich, w których powstał jako skrót słowa *bašlyk* ‘kaptur, czapka’, pochodzącego z języków tureckich (por. tat. *bašlyk* ‘nakrycie głowy’) ⁶⁵. Formę tę jako kresową traktują także S. Hrabec⁶⁶. Notują L, SXVI, SWil, SW jako *staropolskie*. Sstp nie poświadczą.

⁶⁰ S. Hrabec, *Elementy kresowe...*, s. 86.

⁶¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 428.

⁶² Tamże, s. 429.

⁶³ Tamże, s. 431.

⁶⁴ Tamże, s. 434.

⁶⁵ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, s. 116.

Pożyczki germańskie

barwierz (niem. *Balbier*) 'farbiarz, wałkarz', np.: *barwierzowi zł. 1 co sam jednal* 219v, *żałował się na Marcina barwierza* 234. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW z kwalifikatorem *mało używane*.

beczka 'duże naczynie z drewnianych klepek, kadź', np.: *tak jako od beczki zamorskiej soli płacić będzie powinien* 222, *wziął beczkę soli za kopię gr. u Honaczka kuszniernia* 5, *I tę beczkę soli wziął pan Klossowski urzędnik przeszył w dani miodowej* 2v-3, *niechaj podniesie prawo o te 2 beczki soli* 3. Zdaniem A. Karszniewicz-Mazur, jest to stara pożyczka germańska z okresu X-XI w. (dziś bawarskie *Butschen* 'małe naczynie z uchem i przykrywką', daw. 'rodzaj beczki, w której wożono sól')⁶⁷. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

borg (stwniem. *bor(a)gēn*) 'kredyt', np.: *twój mąż kupił u mnie sześć kos za kopę na borg* 95. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

bruk (śrwniem. *brucke, brücke* 'most; drewniany pomost; rusztowanie' lub śrdlnniem. *brugge* 'bruk, nawierzchnia kamienna') 'nawierzchnia ulicy wyłożona kostką kamienną lub drewnianą', np.: *iż on idącego z dworu na bruku w rynku potkawszy zbił* 227. Etymologia niezbyt pewna⁶⁸. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

budować (śrwniem. *būden* 'uderzać, klepać'⁶⁹), np.: *gdziem go ja budowała moim własnym nakładem* 2. A. Karszniewicz-Mazur nie wyklucza możliwości powstania tej formy w wyniku derywacji⁷⁰. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

burmistrz || **bogmistrz** (śrwniem. *burgmeister, bürgermeister*) 'urzędnik stojący na czele rady miejskiej', np.: *Przet...Marcinem Zielionym burmistrzem knissinskim* 4v, *Pan wójt i z burmistrzem kazali szukać* 1, *Sławetny Siman krawiec z Ciechanowca burmistrz miasta Nowego Ciechanowskiego* 37v || *bandą winni winę płacić panu i wójtowi z bogmistrzem wespółek z tech radą inszą* 6, *stawszy Marcin Koczmierowicz przet wójttem i bogmistrzem i przed inszem urzędem* 7, *Przed sławetnymi panem Marcinem Zielonem bogmistrzem knissinskiem* 1v. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

cech (śrwniem. *zeche*) 'związek, stowarzyszenie, zgromadzenie rzemieślników wykonujących ten sam lub pokrewny zawód', np.: *cechmistrzowa cechu sweczkiego* 103. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

cechmistrz (śrwniem. *zechmeister*) 'przełożony cechu rzemieślniczego', np.: *żałował na stanisława Bieliamina cechmistrza iżem mi puścił z cieladzej mego winowatego na imię Stanka Kressika nie obwieściwszy mnie* 96, *Stanisław Szmal cechmistrz znał się k temu* 96. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

⁶⁶ S. Hrabec, *Elementy kresowe...*, s. 43.

⁶⁷ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapożyczenia...*, s. 29.

⁶⁸ Por. A. Karszniewicz-Mazur, *Zapożyczenia leksykalne...*, s. 45.

⁶⁹ T. Lehr-Splawiński, *Buda i wyrazy pokrewne*, *Język Polski* XXII, 1937, s. 111-117.

⁷⁰ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapożyczenia leksykalne...*, s. 45-46.

clo (śrwniem. *zol*) ‘opłata pobierana przez państwo przy przewozie towarów przez jego granice’, np.: *Wolne ku temu czynimy każdego który takową sól w żupie naszej goniądzkiej kupować będzie od cła wszelakiego 222, coby ją z Podlasia przez granicę do Wielkiego Księstwa Litewskiego wiozł cła tam na tych miejscach gdzie teraz od zamorskiej soli cła płacą tak jako od beczki zamorskiej soli płacić będzie powinien 222*. Z ustaleń A. Karszniewicz-Mazurwynika, że Germanie termin ten przejęli z łaciny „wraz z innymi pojęciami i ich nazwami dotyczącymi organizacji miejskiej”⁷¹. Forma została odnotowana w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

cyna (śrwniem. *zin*) ‘metal barwy srebrzystej używany do pokrywania powierzchni wyrobów z żelaza i miedzi w celu ochrony ich przed korozją oraz jako składnik stopów’, np.: *urząd tę cynę wziął do siebie 66v*. Występuje w Sstp, L, SXVI cf *cena*, SWil, SW.

czynsz (śrwniem. *zins*) ‘okresowa opłata za użytkowanie nieruchomości’, np.: *sam dawał czynszu dwanaście gr. litewskiej monety 29, będzie płacić czynsze i wszelakie podatki z tego polia 30v, wolen będzie używać z temi podatki, czynszami jako ona używała 34*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

fant (śrwniem. *pfant*) ‘przedmiot pełniący rolę zastawu’, np.: *mają zapłacić pieniądze gotowemi a nie żadnem fantem 218^b, ku odkupieniu fantu swego 228, przy padł rok ku odkupienia fantu 230v*. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

fartuch (śrwniem. *vortuoch*) ‘okrycie robocze’, np.: *i ją zbierać do fartucha 106v, rzeczy spisane po nieboszcze Barbarze Prokopce naprzód poduska...fartuch 236v*. Sstp poświadcza w formie *fertuch*. Notują L, SXVI, SWil, SW.

fila (stwniem. *hwil*, nwniem. *Weile*) ‘chwila’, np.: *po malej fili powiedziała 110v, ali po malej phili przyjechał ich więcej 112v*. Sstp odsyła do *chwila*. L, SXVI, SWil nie rejestrują. SW notuje jako *gwarowe*.

flis (niem. *Flösse* ‘spływ rzeczny’, *flössen* ‘spuścić na wodę, spowodować, żeby coś płynęło’) ‘spuszczanie statków wodą’, np.: *albo jako się nawróci z wliszu ten Matis tedy jemu ma oddać te 2 kopie 105v*. Nie rejestruje Sstp. Poświadczają L, SXVI, SWil, SW.

forta (śrwniem. baw. *phorte* ‘brama’), np.: *wrota do gumna forta u nich zawias 3 217*. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

fortel (śrwniem. *vorteil* ‘korzyść; prawo pierwszeństwa; sztuczka, podstęp’) ‘wybieg, podstęp’, np.: *żadną się rzeczą nie wyjmując ani fortelem prawnym 228v*. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

furman (śrwniem. *vuorman*) ‘człowiek powożący końmi, woźnica, stangret’, np.: *żałował na Jana Lisznia i na Wojciecha Wroblia furmany z Krakowa 10, Wsem wobec i każdemu z osobna mieszczanom kupcom furmanom 221v*. Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

⁷¹ Tamże, s. 49.

futro (śrwniem. *vuoter* ‘podszewka; futryna; pokarm’) ‘skórka zwierzęca z sierścią; wyprawione okrycie wierzchnie uszyte z futra’, np.: *zapłacił mój syn temu Stanisławu to futro 102, zarękawie potszyte futrem 236v*. A. Karszniewicz-Mazur podaje, że forma ta zaświadczona jest od XIV w., stpol. i dial. ‘podbicie, podszewka; pasza dla bydła; futryna’⁷². Forma została poświadczona w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

gwalt (śrwniem. *gewalt*) ‘przemoc’, np.: *przyszedszy do jego domu z kordem uczynił mi gwalt i goście mi rozegnał 86, Łukasz Wołoz postanowił sobie za plenipotenta szlachetnego Macieja Woynę na przeciw Wojciechowi Gownowi o rany i gwalt tak jako szerzej w księgach zapisano 226*. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

hamować (śrwniem. *hamen*) ‘zatrzymywać, powściągać’, np.: *i jął nas hamowiać a my się jęli około wozów wiarowiać broniąc się 113*. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie*.

jarmark (śrwniem. *jårmarket* ‘doroczny targ’), np.: *gdym jechał do Łomży na jarmark 233v*. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kapusta (stwniem. *chapuz, chabuz*), np.: *przysięgą o kapustę albo rozsądę którą mię była obwinila 220*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

klamka (śrwniem. *klame, klanme*), ‘ruchoma, zwykle metalowa rączka przy zamku u drzwi’, np.: *u piekarni wrzeciędzow 2, kółko i klamka 217*. Sstp nie poświadcza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

koliczo (od niem. miasta *Kolonia*) ‘płótno koleńskie’, np.: *z kolicza prześcieradło 10*. Słowniki nie rejestrują takiej formy.

komin (śrwniem. *kamin*), np.: *I wydał jemu tako wiele z tego siedliska na podwoły, na miosty, na kominy jako kopa gr. bez dwu gr. 111, ma w też sumę przebudować komin 216*. A. Karszniewicz-Mazur podaje, że „jest to stara wędrowna pożyczka (występuje w językach wsch., zach. i pdśłow.) z łac. *camīnus* ‘piec, kominek, szczeliny wulkaniczne’(gr. *kaminos*). Do pol. mogła się dostać przez śrgniem. *kamin* ‘palenisko, komin’⁷³. Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

koszt (śrwniem. *kosta, kost* ‘wartość, cena, wydatki; jadlo utrzymanie’) ‘suma pieniędzy wydatkowana na kupno lub opłacenie czego’, np.: *Kazali jednać Pietrzykowskiego za ty noże i za koszt który szacował sobie 1, wziąwszy pewną wiadomość o koszcie w prowadzeniu dalekiem soli do Goniądza 222*. A. Karszniewicz-Mazur podaje, że forma weszła do polszczyzny z śrwniem. *kosta, kost*⁷⁴. Natomiast według W. Doroszewskiego⁷⁵, w przejściu tej pożyczki pośredniczył czeski (czes. *košť* z nm. *kosten*). Sstp nie potwierdza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

kosztować (śrwniem. *kosten* ‘wydawać, kosztować’, później ‘próbować’), np.: *za tego konia który mię 6 kop kosztował 235v*. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

⁷² Tamże, s. 58.

⁷³ Tamże, s. 74.

⁷⁴ Tamże, s. 75.

⁷⁵ Słownik...

kramarz (śrwniem. (gniem.) *kramoere*, *krāmer*) ‘kupiec, handlarz, właściciel kramu’, np.: *Jan Kunczik kramarz* 59v. A. Karszniewicz-Mazur przypuszcza, że forma ta może być również derywatem rzeczownika *kram*⁷⁶. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

krypa (niem. *Krippe* ‘żłób, kosz, plecionka’) ‘galar, czółno’, np.: *kryp* 2 217. Sstp i SXVI nie rejestrują. Potwierdzają L, SWil, SW.

landwójt (śrwniem. *lantvoget*) ‘zastępca wójta’, np.: *Przet sliawetnemi pany Jackiem liagwojtem na miescu wójtowskim będącem* 4v, *jął się żałować przed namiestnikiem wójtowskim liegwójttem* 3v. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

lichtarz (śrwniem. *liuhtére* ‘świecznik’), np.: *zginęło skrzynie...lichtarz mosiędzo- wy* 237. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

lifa (goc. *leihwan*) ‘nadwyżka, procent, zysk’, np.: *gdzie ten Matis miał dać liphy od tego żyta 2 solanek i sanek żyta* 95v, *nie winien dać tej liphy* 95v. Występuje w Sstp, L, SXVI z odesłaniem do *lichwa*, SW jako *staropolskie*. SWil poświadczają wyłączenie postaci *lichwa*.

litkup (śrwniem. *Litkouf*) ‘dobicie targu, zapicie kupna, targu’, np.: *Gdzie ja mam zeznanie litkup dobre ludzie* 3v, *Macie litkup na to albo ludzie przykiem to się dziejało* 7, *należy temu Matisowi Drohiczaninowi zapłaty z tego domu według ich litkupu* 35, *i na to zadał 5 kop przy litkupie* 50v. A. Karszniewicz-Mazur podaje, że jest to wyraz staropolski sprzed XVI w., rozpowszechniony w dialektach małopolsko-mazowieckich w znaczeniu ‘mercipotus, napój gorący pity przy zawieraniu kupna’⁷⁷. Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

los (śrwniem. *loz*) ‘kartka z numerem, kostka, gałka, której wyciągnięcie rozstrzyga o wygraniu lub niewygraniu’, np.: *Pan wójt z liawniki skazali iż nie przyjdzie przysięgi jeno losy miotał* 3, *urząd między obie stronie puścił liosy o 3 gr. Gdzie się lios wyjął się tego Piotra* 4. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

łotr (śrwniem. *lot(t)er* ‘nicpoń’), np.: *jakom począł u Tarussy służyć takom łotrem został* 22v. W staropolszczyźnie występowanie tego wyrazu ograniczone było do terenu Mazowsza i Małopolski⁷⁸. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

mila (stwniem. *mila*) ‘miara odległości, której wielkość zależała od kraju i czasu’, np.: *we trzech miliach przet Trokami* 23. Jest to wyraz pochodzenia łacińskiego rozpowszechniony w językach europejskich za pośrednictwem stwniem. *mila*⁷⁹. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

morg (śrwniem. *morgen*) ‘miara powierzchni gruntu’, np.: *przedał mork polia* 5, *zeznanie o pół morga* 21, *Przedanie trzecią część morga* 28. A. Karszniewicz-Mazur

⁷⁶ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżyżenia leksykalne...*, s. 75.

⁷⁷ Tamże, s. 82.

⁷⁸ L. Moszyński, *Geografia niektórych zapóżyżeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954, s. 26.

⁷⁹ K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

podaje, że w staropolszczyźnie zwłaszcza na Mazowszu *mórg*, *morga* ‘30-ta część włóki’ wyparło *jutrzynę*⁸⁰. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

pieniądz (stwniem. *pfenning*) ‘środek płatniczy przyjmowany w zamian za dobra i usługi lub zwalniający od zobowiązań’, np.: *Możesz dać pieniędzy do czasu jeśli sługi za to 11, licząc po 8 pieniędzy w gr. 20v*. Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

plac (śrwniem. *pla(t)z*) ‘miejsce’, np.: *iz ta studnia jest moja własna i na moim pliacu 28, przedaliśmy ten plac wyżej mieniony 69v*. Forma została zaświadczona w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

pop (stwniem. *phaffo*, *pfaffo* ‘ksiądz, duchowny’) ‘ksiądz prawosławny’, np.: *Który dom leży z jednej strony Mikosa a zdrugiej strony popa ruskiego 31, między Andrzej sewszem a między popem 63v*. A. Karszniewicz-Mazur podaje, że wyraz niemiecki uważany jest za pożyczkę gocką z formy *papa ‘duchowny’. Nie wyklucza ona także pośrednictwa czeskiego w przejmowaniu tej formy przez język polski⁸¹. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

rada (stwniem. *rāt*, nwniem. *Rat* ‘rada, porada’) ‘w miastach na prawie niemieckim naczelnym organ samorządu miejskiego, składający się z burmistrza i rajców’, np.: *panom radam 5v, w tej radzie będący 37v, i przed wszystką radą miescką 14v-15*. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

rańtuch (nwniem. *Randtuch* a. *Regentuch*) ‘chusta noszona na głowie lub plecach’, np.: *poznał u jego żony rańtuch kolieński 9, i na to miejsce sprzedał mi rańtuch 9, wzięli z niej suknię metphiczkę, rańtuch... 81v, iz mię w tem biciu złupiła z rańtucha 223*. M. Krajewska podkreśla trudności w wyjaśnieniu etymologii tej formy. Jej zdaniem, najbardziej prawdopodobnym źródłem pochodzenia *rańtucha* jest forma *Regentuch*⁸². Sstp nie poświadczają. Rejestrują L, SWil, SW.

ratusz (śrwniem. *rāthūs*) ‘budynek będący siedzibą miejskich władz administracyjnych, dawniej także sądu miejskiego’, np.: *ten ma zapłacić winy na ratusz kop 3 38, którego konia był zostawił w Kamiencu u kowalia w ratuszu mieszkającego 96v*. Jest w Sstp, L, SWil, SW.

resa (być może z nm. *Riess* ‘rowek w grunwadze, w który wpada blejczyk na sznurku’, *grunwaga* ‘deszczułka trzygraniasta, mająca przez środek na nici uwiązany ołów, służy przy budowaniu linii pionowej, czyli prostopadłej do poziomu’, *blejczyk* ‘sztuczka ołowiu na cienkim sznurku zawieszona w środku grunwagi’), np.: *kól dwie*

⁸⁰ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżyczenia leksykalne...*, s. 88.

⁸¹ Tamże, s. 37. Do wyrazów, które do polszczyzny dotarły za pośrednictwem czeskim formę *pop* zaliczył T. Lehr-Splawiński, zob. Tenże, *Wzajemne wpływy językowe polsko-czeskie*, w: *Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*, Lwów-Warszawa 1938, s. 94 oraz M. Basaj i J. Siatkowski, zob. *Przeгляд wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XII, 1973, s. 28-29.

⁸² M. Krajewska, *Zapóżyczenia niemieckie w tekstach XVI wieku. Rzeczowniki złożone z drugim członem -tuch*, *Poradnik Językowy* 1988, s. 203-204.

jedno z *resami* drugie przez *ress* 217. W takim znaczeniu notują L, SWil, SW jako *starpolskie*. Nie poświadcza Sstp.

spichlerz (śrwniem. *spīchaere, spīcher, speicher*) 'budynek do przechowywania zapasów zboża', np.: *był przydan ławnik ku oglądaniu i podaniu rzeczy w domy Borawskiego i a spichlerzu 217, w spichlerzu to nowy 217, widział...gdy spichlerz otwierał 230, iż jej arendował spichlerza 231, gdy mi spichlerz spaliła 231v*. Notują Sstp, L, SWil w postaci *spichlerz*, SW z odsyłaczem do *spichrz*.

stodoła (stwniem. *stadal*) 'budynek gospodarczy na wsi do przechowywania zboża, siana', np.: *seł do drugiej stodoły 106v, że mi owsa beło nabrano z stodoły 230v*. M. Basaj i J. Siatkowski nie wykluczają pośrednictwa czeskiego w przejmowaniu tego wyrazu⁸³. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

szacować (śrwniem. *schatzen, schetzen*) 'określać wartość materialną czegoś', np.: *Iżem jej zastawiła siekiera w półtrzenie groszy jako za 8 groszy szacując 3, Kazali jednać Pietrzykowskiego za ty noże i za koszt który szacował sobie 1, a każdą solankę sobie szacował po półtora gr. 56, których dóbr oni szacują na sto kop gr. 219v*. Potwierdzają Sstp, L, SWil, SW.

szeląg (nm. *Schilling*) 'moneta wartości 1/3 grosza bita w Polsce do połowy XVI w., w XVII i XVIII w. drobna miedziana moneta różnej wartości w zależności od czasu', np.: *zostało gr. 11 i szeląg 91v, wziął od chłopca półtrzeci kopy i półszosta grosza i szeląg pruski 92v*. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

szkoda (stwniem. *scado*) 'to, co zostało utracone wskutek zniszczenia, zabrania', np.: *powiedziała iżem ja kazala bom szkodę miała w gumnie 81v, mój brataniec a twój siestrzanek uczynił mi szkodę w domu 92v, o szkodę, którą podjął w Kamieńcu dlia ochronienia konia 96v, szkodę mi niemałą uczyniła 224*. Słowo zostało zaświadczone w Sstp, L, SWil, SW.

szufel (śrwniem. *schüfel(e)*) 'wklęsła łopata do przerzucania lub zgarniania materiałów sypkich', np.: *sufel 217*. Sstp nie notuje. L rejestruje wyłącznie postać *szufla*, podobnie SWil. SW traktuje formę *szufel* jako *gwarową* i odsyła do *szufla*.

ślosar (śrwniem. *slozzer*) 'rzemieślnik wyrabiający zamki, klucze itp. drobne przedmioty z metalu', np.: *Janek ślosar żałował się... 219*. Sstp odsyła do *ślusarz*, L notuje *ślosarz*, podobnie SWil i SW. Ten ostatni ponadto odsyła do *ślusarz*.

talar (nwniem. *Taler*) 'srebrna moneta', np.: *iżem wziął ot urzędu...długu swego własnego 6 talarów 70, iż jemu nie chce oddać 2 beczek soli i talara 71*. Sstp nie poświadcza. Jest w L, SWil, SW.

talerz (śrwniem. *telier, telier, teller, teler*) 'naczynie stołowe okrągłe, płaskie lub wgłębione w środku, używane do podawania potraw', np.: *I w tem mi zginęło trzewiki nowe i czapka nowa i talierzów 4 216v*. Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

⁸³ M. Basaj, J. Siatkowski, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XV, 1976, s. 11.

waga (śrwniem. *wāge*) ‘urządzenie do pomiaru masy lub ciężaru ciał’, np.: *przedawana będzie i na potem wagą obwarowana* 222. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

wantuch (nwniem. *Wagentuch* ‘plandeka’) ‘grube płótno, płachta, wór’, np.: *żałował się na Matisa Drohiczana o chmielu wantuch w którym wantuchu było solanek kop półtory* 55v-56. M. Krajewska podaje, że forma ta znana jest w całej Polsce. Jej zdaniem, *wantuch* jest zapożyczeniem dawnym, ponieważ powszechnie występuje w gwarach oraz tekstach staropolskich⁸⁴. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

wargielt (śrwniem. *wërgëlt*) ‘opłata pieniężna jako rekompensata za popełniony czyn przestępczy lub jako odszkodowanie za wyrządzoną szkodę’, np.: *za oszpeccenie oblicza stronie obrażonej połowicę wargieltu w prawie opisanego* 225v, *gdzieby mu Matis przerzeczony wargieltu to jest kop 5 na rok naznaczony nie zapłacił...* 229v. Potwierdzą Sstp, L, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

wart (niem. *wert*) ‘mający pewną cenę pieniężną, kosztujący pewną ilość pieniędzy’, np.: *za ten koń który był wart kop 6 gr.* 110v. Sstp nie notuje. Występuje w L, SWil, SW.

wiarować (śrwniem. *waren*) ‘chronić, zabezpieczać’, np.: *i jęł nas hamowiać a my się jęli około wozów wiarowiać broniąc się* 113. Sstp i L odsyłają do *warować*. SWil rejestruje *warować*, SW traktuje to słowo jako gwarowe w znaczeniu ‘wierzyć’, notuje także *warować*.

wójt (śrwniem. *voget, vogt, voit*) ‘w miastach lokowanych na prawie niemieckim dziedziczny zwierzchnik administracji miejskiej z atrybucjami sądowymi’, np.: *Przet sliawetniami pany Stanisławem Magnussem wójtem knissinskiem* 4v, *Pan wójt i z liawniki wyrozumiawszy żalobę i odpór skazał...* 3, *żądał opisu świadków u wójta i u burmistrza* 1. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

wrzeciądz (niem. *Retting*) ‘łańcuch’, np.: *3 wrzeciądze* 217, *u górnych drzwi wrzeciądz i zapadka* 217, *u piekarni wrzeciądzow* 2, *kółko i klamka* 217. Potwierdzą Sstp, L, SWil jako *przestarzałe*, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

Pożyczki łacińskie

akt (łac. *actus*) ‘czynność, dokument’, np.: *Poczynają się Akta albo sprawy sądów Miasta Knissinskiego* 16, *za dług osądzony za chłopca wdlie akta* 5 *kop gr. pol. z części swojej zapłacił* 96, *za tydzień od aktu poprawiła* 215v, *od aktu za niedziel* 2 228v. L podaje cytaty od XVI w. (Otwinowski), notują też SXVI, SWil, SW. Sstp nie poświadczają. D. Moszyńska podaje, że *akt* najczęściej występował w znaczeniu prawniczym ‘dokumenty, protokół, zarządzenie urzędowe’ i w tym też znaczeniu używany był wy-

⁸⁴ M. Krajewska, *Zapożyczenia niemieckie...*, s. 204-205; zob. też M. Karaś, *Ze studiów nad zapożyczeniami obcymi w gwarach polskich*, Poradnik Językowy 1969, s. 63.

łącznie w liczbie mnogiej⁸⁵. W podlaskich dokumentach w powyższym znaczeniu *akt* występuje zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej.

aktor (łac. *actor* 'artysta') 'oskarżyciel, powód', np.: *który strony aktora po trzykroć przywoływał* 234v. Notują L, SXVI, SWil, SW. Sstp – brak.

allegacja (łac. *allegatio* 'pośrednictwo, opodatkowanie') 'powołanie się na coś, przytoczenie na dowód, przypomnienie', np.: *Urząd wyrozumiawszy allegacie i odpór z obudwu stron* 234v. Sstp nie poświadcza. Rejestrują L, SXVI, SWil, SW jako *mało używane*.

apelacja (łac. *appellatio* 'odwołanie się') 'odwołanie się do sądu wyższej instancji', np.: *ona sobie apellatią wzięła do mię* 95, *jako beł rok złożon po apelati* 229. Sstp nie rejestruje. L, SXVI, SWil, SW notują.

arenda (łac. *arenda* 'dzierżawa'), np.: *dług który była Barbara Prokopka za arendę domu Gątkowskiego winna zł. 13 ten mi dostatecznie zapłaciła* 217v, *ku temu arendy powinnej ostatka nie dopłaciła* 231v. Sstp nie potwierdza. Występuje w L, SXVI, SWil, SW.

areszt (łac. *arrestum* 'rodzaj kary'), np.: *Piotr dubotołk uczynił urzędowny areszt* 214v, *przerzeczona Anna uczyniła areszt...sądowny na ostatek pieniędzy* 227, *a gdzieby też to za wolą widziało się przerzecomu Chwieczkowi areszt uczynić będzie wolno* 230. Sstp nie notuje. Potwierdzają L, SXVI *cf* *areszt*, SWil, SW.

atentować (łac. *attentare* 'napastować') 'naruszać cudze prawa, napastować, nagabywać, napadać', np.: *Strona nie atentowała roku* 225v. Sstp, L i SXVI nie rejestrują. Jest w SWil i SW.

bakalarz (łac. *baccalaureatus* 'pierwszy tytuł naukowy uniwersytetów'), np.: *szlachetnemu Joannesowi Zamoszczkiemu bakalarzowi szkoły knyssinskiej* 230v, *rzczony bakalarz pliace pomienione będzie dzierzał i używał* 230v. Wyraz wszedł do języka polskiego przed wiekiem XVI⁸⁶. Zaświadcza Sstp, SXVI z odsyłaczem do *bakalarz*, L, SWil, SW.

centuria (łac. *centuria* 'oddział') 'sto, setka', np.: *postanowiliśmy centurę i nową żupę w Goniądzu* 222. Sstp nie rejestruje. Notują L, SXVI, SWil, SW w innym znaczeniu.

cyrograf (łac. *chirographum* 'rękopis, zapis') 'zobowiązanie na piśmie, kwit', np.: *Na który dług mam i okazuję cyrograf tego Matisa 1, Gdzie też i cyrograw tu przed urzędem okazał* 18. Sstp – brak. Występuje w L, SXVI, SWil w tym znaczeniu z kwalifikatorem *przestarzałe*, SW jako *staropolskie*.

dekret (łac. *decretum* 'wyrok, zarządzenie'), np.: *Stanisław deketu nie przyjmował* 219, *Stanisław nie przyjmując dekretu apelował sobie do wyższego prawa* 220v, *Kwasikotowa będąc gotową przysiąc wedlie dekretu wyżej opisanego* 221, *a Ursulia będąc pilna dekretu dała to do ksiąg zapisać* 224v. Sstp nie potwierdza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

⁸⁵ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 84.

⁸⁶ Tamże, s. 81.

doktor (łac. *doctor* ‘nauczyciel’) ‘lekarz’, np.: *Który się mieni służebnikiem być pana Krzysztofa Iszpana doktora JKM 76*. Forma ta wchodzi do polszczyzny w średniowieczu⁸⁷, poświadczają ją Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

dygnitarz (łac. *dignitarius* ‘przełożony’), np.: *wszem wobec i każdemu z osobna dygnitarzom urzędnikom zwłaszcza starostam i dzierżawcom naszym 222*. Sstp nie poświadcza. Rejestrują L, SXVI, SWil, SW.

dylacja (łac. *dilatatio* ‘odroczenie’) ‘odnowienie, zwłoka’, np.: *mąż i opiekun od żony swojej prosił na dylatiją prawa za 2 niedzieli 220, niech ukaże Lienart Sokołowski albo żona jego jaką osiadłość tu w Knyszynie tedy mu dylatia pójdzie 220, strona powtóre dylati żądała 220, a potem dalsza dilatia nie pójdzie 230v*. Sstp nie poświadcza. Występuje w L, SXVI, SWil, SW.

egzekucja (łac. *executio* ‘wykonanie, spełnienie, prawne dochodzenie czegoś’), np.: *na co z urzędu przydan był ławnik przysiężny Stanisław Jabłonowski ku egzekucyjcy czynieniu za rany i za przyklatki 227*. Sstp nie notuje. Poświadczają L, SXVI, SWil, SW.

egzekwować (łac. *exequi* ‘dochodzić swego prawa’), np.: *a gdzieby nie zapłaciła tedy urząd będzie exequował wedlie prawa 217v, urząd wyrozumiawszy prawny porządek skazał exequować Hieronimkę wedlie prawa w sumie... 218^a*. Sstp nie potwierdza. Jest w L, SXVI, SWil, SW.

ekscepcja (łac. *exceptio* ‘wyjątek, warunek, zarzut’) ‘odwołanie’, np.: *Którą pilność Paweł Wosgint dał sobie do ksiąg zapisać dlatego aby się jaką exceptią prawa ten Gincza nie wymawiał 227*. Sstp nie rejestruje. Notują L, SXVI, SWil, SW.

ewiktor (od łac. *evinco* ‘zwyctyżyć, dopiąć czego, wymóc’) ‘dający ewikcję, czyli gwarancję’, np.: *żałował się od pryncypała swego Jakuba Zielonki na ewiktora swego to jest Dorotę 215*. D. Moszyńska dla tej formy nie znalazła odpowiednika łacińskiego⁸⁸. Sstp – brak. Rejestrują L, SXVI, SWil, SW.

indykacja (łac. *indicatio* ‘wskazanie’), np.: *żądał aby w dobra albo zastawy które tu ma u Pawła Kamińskiego indikatia a areszt był podan 237v*. Sstp, L, SXVI nie notują. Poświadczają SWil, SW.

instancja (łac. *instantia* ‘obecność, naleganie’) ‘instancja sądowa’, np.: *proszę aby instanti odpowiadał 220*. Sstp nie rejestruje. Notują L, SXVI, SWil, SW.

instygator (łac. *instigator* ‘podżegacz, sprawca’) ‘oskarżyciel publiczny’, np.: *A ten isty instigator nieboszczyka pana Pawła nie przyganając sądem apelował do JM pana Piotra Chwalczowskiego 109*. Sstp nie notuje. Potwierdzają L, SXVI, SWil, SW.

introdukcia (łac. *introductio* ‘wprowadzenie’), np.: *introductia listu KJM o sól 221v*. Sstp i SXVI nie rejestrują. Jest w L, SWil, SW.

⁸⁷ Tamże, s. 76.

⁸⁸ Tamże, s. 76.

intromisja (łac. *intromissio* ‘wnikanie, sądowe wprowadzenie w posiadanie nieruchomości’), np.: *jako tu mam intromisję w rzeczy w księgach zapisane* 215v, *miał zeznanie i intromisią urzędową czynić* 219v, *Intromisia z urzędu przez ławniki zesłane...podana* 225, *przed urząd dopuścili dobrowolnej intromisij w przerzeczzone włóki* 227v. Sstp – brak. Poświadczają L, SXVI, SWil, SW.

inwentarz (łac. *inventarium* ‘wykaz’), np.: *ma stanąć i urzędowi inwentarz rzeczy pobranych okazać* 228. Sstp nie potwierdza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

jurament (łac. *iuramentum* ‘przysięga’), np.: *ani odwiódł się juramentem* 221v. Sstp i L nie rejestrują. Notują SXVI, SWil, SW.

jurysdykcja (łac. *iurisdictio* ‘sądownictwo’) ‘wymiar sprawiedliwości, sądownictwo’, np.: *odstępując prawa swojego na czas jurysdykcji* 229v. Sstp nie poświadczają. Notują L, SXVI, SWil, SW.

kanclerz (łac. *cancellarius* ‘sekretarz’), np.: *pana kanclerza korunnego* 216. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

klauzula (łac. *clausula* ‘zakończenie’) ‘warunek, zastrzeżenie’, np.: *która zastawa i obligatia we wszystkich clauzulach i conditiach swych potwierdzona i umocniona* 227v. Sstp nie potwierdza. Forma została zaświadczona w L, SXVI, SWil, SW.

kolacja (łac. *collatio* ‘składanie, porównanie’) ‘posiłek (wieczorny)’, np.: *prosił...do siebie w dom na kolacja* 22v. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

komendarz (łac. *commendarius*) ‘tymczasowy administrator beneficjum kościelnego’, np.: *Żałoba księdza Adama komendarza knisinskiego od księdza plebana tamże knisinskiego* 93v. Sstp nie poświadczają. Rejestrują L, SXVI, SWil, SW.

komora (łac. *camera* ‘sklepienie, dach’, gr. *χαμάρα* ‘t.s., też: kryte pomieszczenie’), np.: *teraz komorę opaliwszy dom spustoszywszy uciekł* 230, *rzeczy opisane w domu Borowskiego w komorze* 231. Jest to pożyczka jeszcze prasłowiańska⁸⁹. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kondycja (łac. *conditio* ‘umowa, warunek’) ‘stan, położenie, stanowisko społeczne; żądanie, warunek; obowiązek, zajęcie’, np.: *któregożkolwiek stanu i conditi będącym* 222, *która zastawa i obligatia we wszystkich clauzulach i conditiach swych potwierdzona i umocniona* 227v. Sstp nie potwierdza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

kontradycja (łac. *contradictio* ‘sprzeciw’) ‘sprzeczność; sprzeciwianie się, stawianie oporu’, np.: *przez wszelakiej konradyciej* 219v, *co on także miał dzierżeć przez wszelakiej kontradyciej przyjaciół jej* 234v. Sstp – brak. Występuje w L, SXVI, SWil, SW.

koszula (łac. *casula* ‘płaszcz z kapicą; habit; ornat’) ‘sztuka bielizny noszona najczęściej bezpośrednio na ciele’, np.: *przez nie zginęła karwatka z muszlami podbita rańtuchy dwa kolieńskie, koszula kolieńska* 10, *sarpał i kosulię zdrapał* 229v. D. Mozyńska podaje, że *koszula* bardzo licznie występowała w polszczyźnie jeszcze przed

⁸⁹ Tamże, s. 89.

wiekem XVI⁹⁰. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW. Zdaniem W. Doroszewskiego, koszula do polszczyzny weszła za pośrednictwem czeskiej formy *košile*⁹¹.

krata (łac. *crates, cratis* ‘plecionka, płot’), np.: *krata żelazna l 217, U wielkich wrót biegun na żelazie kratą przybit y 217*. Sstp nie potwierdza. Poświadczają L, SXVI, SWil, SW.

kwit ‘poświadczenie pisemne odbioru długu’, np.: *A tak ja wziął ty pieniądze które było jemu położono za dom w skrzynce miesckej na co dawam kwit pot swoją pieczęcią 70*. Zdaniem D. Moszyńskiej, *kwit* jest zapożyczonym z łaciny imiesłowem (łac. *quietus* ‘spokojny, wolny od zobowiązań’) zsubstantywowanym jako rzeczownik r. męskiego⁹². Natomiast M. Skibicki nie wyklucza, że forma ta może być pożyczką niemieckiego compositum *kwitbryf* z opuszczonym drugim członem. Wysuwa on takie przypuszczenie na podstawie faktu, że forma *kwitbryf* poświadczona jest w języku polskim już w XV w., czyli wcześniej niż *kwit*⁹³. W Sstp zapis *quidbriff* z 1437 r. Notują L, SXVI, SWil, SW.

kwitacja (łac. *quietatio* ‘uspokojenie’) ‘pokwitowanie’, np.: *na co cyrograf pokazował i quitatią z pięciu zł. wziętych 219v*. Sstp nie rejestruje. Potwierdzają L, SXVI, SWil, SW.

moneta (łac. *moneta* ‘mennica, pieniądz’) ‘pieniądz kruszcowy, zwykle w kształcie płaskiego krążka z wybitym na nim godłem państwowym lub wizerunkiem i napisem oznaczającym wartość’, np.: *za 8 kop pol. monety 28v, i 4 białe monety 76*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

munimentum (łac. *munimentum* ‘szaniec, osłona, opieka’) ‘dokument prawny, akt urzędowy’, np.: *ma położyć munimenta na przeciwko panu Jakubowi Czechowi o uwłaszczenie rzeczy 113v, a Szczęsny Prusik urzędowne munimenta na dom który ma od Łukasza Krzyszewskiego pokazać 218^a*. Nie występuje w Sstp i SWil. Notują L, SXVI, SW.

obligacja (łac. *obligatio* ‘poręka’) ‘zobowiązanie, obowiązek’, np.: *i do ksiąg pod tąż obligatią przypisać pozwoliła 216, on na roku tamtem wedlie obligatii swojej w księgach wójtowskich zapisanej... 217v, tedy wedlie obligatii ich sprawować się 218^b, która zastawa i obligatia we wszytkich clauzulach i conditiach swych potwierdzona i umocniona 227v, pod takąż obligatią rozjęli sobie rok 230v*. Sstp – brak. Rejestrują L, SXVI, SWil, SW.

pleban (łac. *plebanus* ‘zarządzający parafią’) ‘proboszcz’, np.: *Stanąwszy robotna Oxima służebnica uczciwego księdza plebana...żaliowała się 27v*. Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

⁹⁰ Tamże, s. 20.

⁹¹ Słownik....

⁹² Tamże, s.34.

⁹³ M. Skibicki, *Z badań interferencji języka niemieckiego na język polski*, Polonica V, 1979, s. 176; zob. też P. Smoczyński, *Sposoby przejmowania przez język polski kompositów niemieckich*, RKJ WTN VI, 1966, s. 39-46.

plebania (łac. *plebania* 'dom plebana'), np.: *ot księdza plebanij knissinskiej* 93v. Sstp nie rejestruje. Potwierdzają L, SXVI, SWil, SW.

plenipotencja (śr. łac. *pleni potentia* 'upoważnienie, pełnomocnictwo'), np.: *ja zapłacił ten dług panu Szujzskiemu któremu pan Wapilski dał na mnie plenipotencia* 1. Sstp nie potwierdza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

plenipotent (łac. *plenipotens* 'pełnomocnik'), np.: *będąc zupełnem plenipotentem od Jakuba Zielonki żalował się* 215, *zięć własny szlachetnej paniej Katarzyny Rzepickiej mając zupełną moc i zliczenie od szlachetnego Jadama Bańkowskiego plenipotent a w księgach zapisane zeznał jawnie* 217v, *za swego własnego plenipotenta sławetnego Macieja rudnika* 218^b. Sstp – brak. Forma została zaświadczona w L, SXVI, SWil, SW.

prokurator (łac. *procurator* 'rządca') 'adwokat, obrońca, rzecznik', np.: *Żaliował się pan Jan Zelgowski imieniem nieboszczyka Pawła będąc prokuratorem żaliował się na Pawła i na Matisa na Paluchowicza* 109, *A ten isty prokurator apelował sobie do JM pana* 109v, *strona odpowiedziała jako prokurator* 110, *nie stał sam przez się ani przez swego prokuratora* 221, *a iż sie nie zgotował prosił sobie na dylację do dwu niedziel na prokuratora* 233. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

protestacja (łac. *protestatio* 'sprzeciw, opór') 'oświadczenie sądowe skierowane przeciw czemu, protest, sprzeciw', np.: *Matis Andrlich czynił protestacją na pomocniki swoje* 217v, *Protestatia Wojciecha mielnika* 221. Sstp nie potwierdza. Notują L, SXVI, SWil, SW.

pryncypał (łac. *principalis* 'początkowy, pierwotny') 'zwierzchnik, szef', np.: *żałował się od pryncypała swego Jakuba Zielonki* 215, *od Jana pryncypała swego rzekł* 234v. Forma poświadczona w XVI wieku⁹⁴. Sstp – brak. Jest w L, SWil, SW.

rata (łac. *rata* 'umówiona część') 'część należności pieniężnej płatna w oznaczonym terminie', np.: *Dał jemu ostatnia ratę gr. 40 38, i rozłożyłem jemu ten dług na trzy raty* 18. Forma poświadczona w XVI wieku⁹⁵. Sstp nie rejestruje. Potwierdzają L, SWil, SW.

regestr (łac. *register* 'rejestr', *registrum* 't.s., spis'), np.: *na co rzeczy spisanych regestr pokładał* 215v, *za insze rzeczy wymienione na regestrze sumnieniem za tydzień od aktu poprawiła* 215v, *przyniósł regestr rzeczy spisanych* 219v. Forma poświadczona w XVI wieku⁹⁶. Sstp nie rejestruje. Notują L, SWil, SW.

statut (łac. *statutum* 'postanowienie'), np.: *Urząd wysłuchawszy tego Wawrzyńca zeznanie wedle stanu kapłańskiego i opisaniu statutu za rany przykazał mu... 79v, aby wedle statutu była tę jej sromotę nagrodziła* 81v, *i winą 14 grzywien w statucie opisaną* 221v. Jest to pożyczka szesnastowieczna⁹⁷. Sstp nie poświadcza. Występuje w L, SWil, SW.

⁹⁴ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń...*, s. 78.

⁹⁵ Tamże, s. 15.

⁹⁶ Tamże, s. 46.

⁹⁷ Tamże, s. 50-51.

sukcesor (łac. *successor* ‘następca’) ‘spadkobierca’, np.: *w czym się nie miała szkoda dzieje sukcesorom tej majątności* 218⁹⁸. Sstp i L nie rejestrują. Forma poświadczona w XVI wieku⁹⁸, w SWil, SW.

suma (łac. *summa* ‘całość’) ‘pewna liczba pieniędzy, kwota’, np.: *za sumę pieniędzy półósmy kopy liczby pol. 68, albo dokąd jemu ta ista Szczepanowa przerzeczoną summę wróci* 109v, *aż do zwrócenia sumy niżej opisanych* 227v. Forma została poświadczona w Sstp, w XVI wieku⁹⁹, L, SWil, SW.

szkoła (łac. *schola*) ‘instytucja, której zadaniem jest kształcenie; budynek mieszczący taką instytucję’, np.: *z jednej strony Kloszka a z drugiej strony szkoły* 24v, *A potem gdy się tego chłopca dowiedzieli u mistrza w szkolie tedy posłano z urzędu Jedama Wagrowskiego i Stanisława Worsza do szkoły* 92v, *szlachetnemu Joannesowi Zamosczkemu bakałarzowi szkoły knyssinskiej* 230v. M. Basaj i J. Siatkowski przypuszczają, że może to być bohemizm¹⁰⁰. Rejestrują Sstp, L, SWil, SW.

testament (łac. *testamentum*) ‘akt zawierający ostatnią wolę człowieka na wypadek śmierci’, np.: *jeno się testamentem bronię ojcowskim i macierzyńskim* 7, *jeśliby miała testament tego nieboszczyka męża swego po śmierci jego* 2, *bronil się testamentem nieboszka Stanisława* 220. Wprowadzone do polszczyzny w wieku XV¹⁰¹. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

uniwersał (łac. *universalis* ‘powszechny, różnorodny’) ‘list powszechny, odezwa, manifest’, np.: *introducitią listu KJM o sól na Podlasiu postanowionej i uniwersału* 221v, *aby ten uniwersał nasz wszędzie...publikować* 222v. Forma występowała w XVI wieku¹⁰². Potwierdzają L, SWil, SW. Sstp nie notuje.

wikary (łac. *vicarius* ‘zastępca, namiestnik’), np.: *Personaliter stanąwszy przed urzędem ksiądz Michał wikary z Krypna żałował się na Wawrzyńca* 79. Występuje w Sstp, L, SWil, SW. Występowanie poświadczone w XVI wieku¹⁰³.

Pożyczki czeskie

dziesięcina (czes. *desětina*) ‘dawny podatek na rzecz kościoła, wynoszący dziesiątą część zbiorów, płacony przez ludność w naturze, później w pieniądzu’, np.: *A ten Hrin ma dziesięcina płacić snopowa* 94, *dziesięciny gr. 20* 219v. J. Reczek przyjmuje, że jest to przejęty czeski wyraz z łac. *decima*¹⁰⁴. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

⁹⁸ Tamże, s. 76.

⁹⁹ Tamże, s. 16.

¹⁰⁰ M. Basaj, J. Siatkowski, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XV, 1976, s. 39.

¹⁰¹ ■. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń...*, s. 53.

¹⁰² Tamże, s. 78.

¹⁰³ Tamże, s. 43.

¹⁰⁴ J. Reczek, *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 115.

grosz (czes. *groš*) ‘moneta srebrna 1/48 grzywny’, np.: *dała jemu trzeci grosz 9v, i upominała się jemu tego czwartego grosza 9v, ręczył po niemu bratu swojemu Grzegorzewi kowalewi sto groszy bez grosza za żyto 93*. Poświadczają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

herb (czes. *erb, herb*) ‘godło, oznaka szlachectwa, odróżniająca jeden ród szlachecki od drugiego, także ród szlachecki’, np.: *i zabił tego człowieka i pot hierb schował 23*. Występuje w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kapłan (czes. *kaplan*) ‘ksiądz, duchowny katolicki’, np.: *szedłem na posiedzenie do karczmy dla uczciwego posiedzenia jako uboży kapłan 79*. Z. Klemensiewicz podaje, że wyraz ten zanim dotarł do polszczyzny najprawdopodobniej przebył drogę: łacina – język niemiecki – język czeski. Jednakże objaśnienie w szczegółach tej wędrówki nastęrcza trudności¹⁹⁵. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kościół (czes. *kostel*) ‘świątynia’, np.: *poliecił na kościół 5v, wedle kościoła ruskiego 32, hona nie chce z tem Sobiechem w małżeństwie mieszkać wedle przysięgi jawnie w kościele ozonionej mieszkać 93v*. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kucharz ‘ten, kto zawodowo gotuje i przyrządza potrawy, kto prowadzi kuchnię’, np.: *który dom leży z jednej strony Janczika kucharza 5*. W. Doroszewski podaje taką drogę tej formy: niem. *koch* z łac. *coquus*, przez czes. *kuchář*¹⁹⁶. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kusznierz (czes. *kušniř*) ‘rzemieślnik zajmujący się szyciem i naprawą futer, kołnierzy, czapek futrzanych itp.’, np.: *wziął beczkę soli za kopię gr. u Hlonaczka kusznierza 5, Łukasz kusznierz żałował na Grzesia kowala 10v*. Źródłem tej formy jest śrwniem. *kürsenaere, kürsner*. A. Karszniewicz-Mazur stwierdza, że dla tej pożyczki przyjmuje się pośrednictwo czeskie¹⁹⁷. Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

łańcuch ‘szereg połączonych ze sobą ogniw, zwykle metalowych, tworzących rodzaj sznura, mający różne zastosowanie’, np.: *u kietki w podwórzu łańcuch i kółko żelazne 217*. T. Czarniecki podkreśla, że w przejmowaniu tego wyrazu z śrwniem. *lann-zug pośredniczył język czeski¹⁹⁸. Notują Sstp, L, SXVI odsyła do *łańcuch*, SWil, SW.

małżonka (stczes. *malženka*) ‘żona’, np.: *z małżonką swoją Katarzyną 20, sam służbę służył wspołek i swoją małżonką 29, Stanisław Skup... zeznał wspołek i swoją małżonką 19v*. A. Karszniewicz-Mazur stwierdza, że ostatecznym źródłem pożyczki jest forma staro-wysoko-niemiecka (por. *gimahalo* ‘narzeczony, mąż’, *gimahala* ‘narzeczona’ do germ. **mahla-*). W języku polskim forma ta pojawiła się za pośred-

¹⁹⁵ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 133.

¹⁹⁶ *Słownik...*

¹⁹⁷ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapożyczenia leksykalne...*, s. 80.

¹⁹⁸ T. Czarniecki, *Pośrednictwo czeskie w staropolskich pożyczkach z niemieckiego*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej IX*, 1970, s. 40.

nictwem staroczeskiego *malženka*, będącego „częściowym tłumaczeniem złożenia stwniem. (por. nwniem. *Mahl-weib*, czes. *mal-ženka*)¹⁰⁹. Natomiast K. Długosz-Kurczabowa wyjaśnia, że wyraz ten jest tworem hybrydalnym. Morfem *mał-* jest pochodzenia germańskiego: *mahal*, *māl* ‘umowa’, a *žona* jest rodzimego pochodzenia¹¹⁰. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

masztalerz (czes. *masztal* i *marsztal* ‘stajnia’) ‘stajenny mający nadzór nad służbą stajenną, końmi i uprzężą, np.: *wyznał rany Marcina mastalierza* 216. Rejestrują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

mistrz (czes. *mistr*) ‘człowiek przewyższający innych biegłością w jakiejś dziedzinie; człowiek obierany za wzór, nauczyciel; rzemieślnik z dyplomem, np.: *żaliował się przed Stanisławem przed wójtem na Kiliana na mistrza* 3v, *A potem gdy się tego chłopca dowiedzieli u mistrza w szkole tedy posłano z urzędu...* 92v, *ślubował być służyć miastu knissinskiemu mistrzem sdprawiedliwości* 15. Źródłem tej formy jest (śrwniem. *meister*). Przyjmuje się, że *mistrz* do polszczyzy wszedł za pośrednictwem czeskim¹¹¹. L. Moszyński podaje stczeskie *mistr* || *mistr*¹¹². Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

msza (czes. *mše*) ‘jedna z form liturgicznych nabożeństwa w wyznaniach chrześcijańskich’, np.: *w niedzielny dzień po mszy* 95v. G. Korbut opowiada się za pośrednictwem czeskim w przejmowaniu tej pożyczki ze stwniem. *měssa*¹¹³. Natomiast A. Karszniewicz-Mazur uważa, że jest to bezpośrednia pożyczka z łac. *missa* ‘nabożeństwo ofiarowania’, a pośrednictwo stwniem. i stczes. jest niepewne, choć „przemawia za nim ogólny kierunek rozprzestrzeniania się terminologii chrześcijańskiej u Słowian Zachodnich”¹¹⁴. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

oblicze ‘twarz’, np.: *I okazał ran cztery pierwsza na obliczu odcięta* 222v, *za oszpecenie oblicza stronie obrażonej połowicę wargieltu* 225v. S. Urbańczyk przypuszcza, że pochodzenie tego wyrazu może być czeskie¹¹⁵. M. Basaj i J. Siatkowski uznają tę formę za rodzimą, ponieważ ma ona nawiązania w innych językach słowiańskich, a w języku staroczeskim występuje zupełnie wyjątkowo¹¹⁶. Potwierdzają Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

¹⁰⁹ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżycczenia leksykalne...*, s. 32.

¹¹⁰ K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny...*

¹¹¹ G. Korbut, *Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*, Prace Filologiczne IV, 1893, s. 397, 488; zob. też M. Basaj, J. Siatkowski, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej X, 1971, s. 6.

¹¹² L. Moszyński, *Geografia niektórych zapóżycczeń...*, s. 66, por. M. Krajewska, *Wyrazy złożone z drugim członem -mistrz w tekstach XVI wieku*, Poradnik Językowy 1986, s. 253-262.

¹¹³ G. Korbut, *Wyrazy niemieckie w języku polskim...*, s. 372-373.

¹¹⁴ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżycczenia leksykalne...*, s. 33.

¹¹⁵ S. Urbańczyk, *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*, cz. I, *Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady pisma św.*, Kraków 1946, s. 131.

¹¹⁶ M. Basaj, J. Siatkowski, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XI, 1972, s. 5.

ponieważ (czes. *poněvadž, poňavadž, poněvaž, poňaż*), np.: *iż ponieważ znasz się do tego żeś bił...abyś wedle prawa do ty dnia przejednał* 219, *ponieważ że wzajem sobie dar uczynili czego on nie mógł to jest nieboszczyk Michał Czuczerej czynić...tedy już ona nie ma do tego nic* 234v. Zdaniem M. Basaja i J. Siatkowskiego, bohemizm ten wchodzi do języka polskiego na początku XVI w. W latach czterdziestych szesnastego stulecia dosyć się przyswoił, choć w porównaniu z rodzimymi *bo, bowiem, abowiem* nadal był raczej wyjątkowy¹¹⁷. Brak w Sstp. Pozostałe słowniki notują.

poruczyć (czes. *poručiti*) ‘poręczyć’, np.: *I na to poruczył się za ten dług Andrzej Liazowski brat jego* 5, ‘nakazać’, np.: *pan Jakub Cedrowski poruczył sprawować wszystkie swoje długi szlachetnemu panu Janu Zelgowskiemu* 108v. Z. Klemensiewicz uważa, że wyraz ten swoją fonologiczną postacią (*u* za *ę* lub *q*) zdradza czeskie pochodzenie¹¹⁸. M. Basaj i J. Siatkowski są zdania, że jest to bohemizm leksykalny, który pojawił się pod koniec XV w.¹¹⁹. Sstp – brak. Notują L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *poruczać*, SW.

rynek (czes. *rynk*) ‘plac targowy w centrum miasta, często z ratuszem pośrodku, stanowiący zasadniczy element kompozycyjny miasta’, np.: *a potem mi zapłacił 20 gr. na Rynku 7, który dom jest w Rynku 71 v, jeszcze na rynku biegając wywoływał* 86. A. Karszniewicz-Mazur podaje, iż za Kleczkowskim¹²⁰ przyjmuje się możliwość pośrednictwa czeskiego w przejmowaniu tej formy z śrwniem. *rinc*¹²¹. Potwierdzą ją Sstp, L, SWil, SW.

szlachta (czes. *šlachta, šlechta*) ‘stan społeczny wywodzący się z rycerstwa, wyodrębniony w Polsce w XIII–XIV w’, np.: *Ci to wyżej opisano panowie tak szlachta jako urząd... 23, Urząd potem na żądanie szlachetnej Zofii z dziećmi jej przy sliachcie pomienionej skazał Paška...221*. A. Karszniewicz-Mazur przypuszcza, że w przejmowaniu tej formy (por. stwniem. *slahta, sclahta*; śrwniem *slahte* ‘pochodzenie, ród’) mógł pośredniczyć język czeski¹²². M. Basaj i J. Siatkowski uważają, że wpływ czeski ogranicza się tu do semantycznego. W Czechach stwniem. *slahta* ‘ród’ upowszechniło się w niemieckim znaczeniu rodu w ogóle, a ponadto przybrało słowiańskie znaczenie rodu zacnego, rodowitości. Do Polski dostało się jedynie jako ‘ród zacnych, „urodzonych”¹²³ Rejestrują Sstp, L, SWil z odesłaniem do *szlachcic*, SW.

¹¹⁷ M. Basaj, J. Siatkowski, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XII, 1973, s. 27.

¹¹⁸ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 135.

¹¹⁹ M. Basaj, J. Siatkowski, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XII, 1973, s. 32.

¹²⁰ A. Kleczkowski, *Wyrazy niemieckie w stroczeskim i staropolskim*, w: *Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski*, Kraków 1927-1928, s. 331-345.

¹²¹ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżyczenia leksykalne...*, s. 99.

¹²² Tamże, s. 40.

¹²³ M. Basaj, J. Siatkowski, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XV, 1976, s. 40.

suchedni (stczes. *suché dni*) ‘zapłata kwartalna; kwartał’, np.: *Postąpili jemu na każde suchedni z każdego domu po 2 pieniądze białe* 15. M. Basaj i J. Siatkowski przypuszczają, że jest to pożyczka staroczeska, przejeta w okresie chrystianizacji Polski¹²⁴. Notuje L, SWil w tych znaczeniach *przestarzałe*, SW. Sstp nie poświadcza.

śmiertelny ‘podlegający śmierci; powodujący, przynoszący śmierć’, np.: *człowiek śmiertelny* 216, *na śmiertelnej pościeli* 216. Zdaniem J. Łosia¹²⁵ i Z. Stieberta¹²⁶ jest to pożyczka słownikowa z języka czeskiego, ponieważ język polski nie przyjął sposobu tworzenia przymiotników za pomocą sufiksu *-telny* na wzór czeski, lecz poszczególne słowa. M. Basaj podaje, że *śmiertelny* pojawia się w języku polskim w XV w., choć występuje wówczas jeszcze forma *śmiertny*¹²⁷. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

Wielka Noc (stczes. *Velika Noc*), np.: *wyszedł z Warszewy przet wielka noca w poniedziałek* 76v, *ot Wielkiej Nocy aż do drugiej Wielkiej Nocy* 104. J. Reczek wysuwa przypuszczenie, że forma ta jest tworem zachodniosłowiańskim, a może nawet tylko czeskim¹²⁸. Sstp notuje pod hasłem *wielki*. L rejestruje *Wielka noc* i *Wielkanoc*, SWil i SW wyłącznie *Wielkanoc*.

więzień ‘człowiek odbywający karę więzienia, człowiek uwięziony’, np.: *Stało się wyznanie tego to więźnia* 76v, *którzy przyjechali za tym więźniem* 77. Na czeskie pochodzenie tego wyrazu zwrócił uwagę S. Urbańczyk¹²⁹. Poświadczają Sstp, L, SWil, SW.

władać ‘rządzić kimś, panować nad kimś’, np.: *a ja niechaj będę wolna władać* 5v. Jest to bohemizm w języku polskim ze względu na śródgłosową grupę *-ła-*, której w wyrazach polskich odpowiadało *-ło-*¹³⁰. A. Sieczkowski uważa, że takie formy jak *władać*, *błagać*, *własny*, *brama* uznać należy nie za pożyczki, ale za postaci szeszczone (nazywa je bohemizmami częściowymi lub półbohemizmami)¹³¹. Notują Sstp, L, SWil, SW.

zwiastowanie ‘powiadomienie Maryi przez archanioła Gabriela, że pocznie i porodzi syna’, np.: *Zjastowanie Panny Maryjej* 102. J. Reczek stwierdza, że ten wyraz, nie poświadczony w staropolszczyźnie, w języku polskim może być użyty wyłącznie na oznaczenie przyniesienia wiadomości przez anioła Gabriela NMP lub jako nazwa święta. Natomiast w języku staroczeskim zakres użycia tego rzeczownika był szerszy¹³². Występuje w Sstp, L, SWil, SW.

¹²⁴ Tamże, s. 20.

¹²⁵ J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. II, s. 30.

¹²⁶ Z. Stieber, *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, Studia staropolskie, t. III, Wrocław 1956, s. 110.

¹²⁷ M. Basaj, *Bohemizmy w polskich przekładach dzieł B. Georgevichiusa*, Poradnik Językowy 1960, s. 182.

¹²⁸ J. Reczek, *Bohemizmy leksykalne...*, 80.

¹²⁹ S. Urbańczyk, *Z dawnych stosunków...*, 162-163.

¹³⁰ J. Reczek, *Bohemizmy leksykalne...*, s. 81.

¹³¹ A. Sieczkowski, *Próba klasyfikacji bohemizmów spotykanych w języku polskim*, *Slavia Occidentalis*, t. XX, z. 2, 1960, s. 144.

¹³² J. Reczek, *Bohemizmy leksykalne...*, s. 97-98.

Pożyczki węgierskie

czekan (węg. *czakany*) ‘broń w kształcie osadzonego na lasce topora’, np.: *ran skodliwych 3 prawie śmiertelnych czekanem przebitych 216, jedna na wierzchu głowy czekanem przebita 216*. Sstp nie rejestruje. Potwierdzają L, SXVI, SWil, SW.

kord (węg. *kard*) ‘krótki miecz’, np.: *przez nie zginęła mi karwatka z muszlami podbita rańtuchy dwa koięńskie, koszula koleńska, noże dwoje, gr. 20 i z kolicha prześcieradło kort i szabla 10, przyszedzsy do jego domu z kordem uczyniel mi gwałt i goście mi rozegnał 86*. S. Urbańczyk wyraz ten zaliczył do nazw przedmiotów pochodzenia orientalnego, które weszły do polszczyzny za pośrednictwem języka ukraińskiego¹³³. Natomiast zdaniem H. Rybickiej, *kord* pochodzi z języka perskiego (*kard* ‘nóż bojowy’), a do polszczyzny dotarł za pośrednictwem węgierskim¹³⁴. Jest w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

szabla (węg. *szablya*) ‘rodzaj białej broni o wygiętej jednosiecznej kładzie’, np.: *przez nie zginęła mi karwatka z muszlami podbita rańtuchy dwa koięńskie, koszula koleńska, noże dwoje, gr. 20 i z kolicha prześcieradło, kort i szabla 10*. H. Rybicka podaje, że *szabla* pochodzi z języka tureckiego (tur. *saiv*), a język węgierski pośredniczył w przejściu tej formy przez język polski¹³⁵. Forma została odnotowana w Sstp, L, SWil, SW.

Pożyczki litewskie

boćwina ‘nac buraczana lub buraki’, np.: *iż mi Janowa Smurłowa boćwinę na ogrodzie porwała 226*. Sstp nie poświadcza. Notują L, SXVI w postaci *botwina*, SWil, SW. SGP z okolic Białej Podlaskiej, Augustowa, Sejn, oraz Wileńszczyzny (Łopato-wszczyzna). Poświadcza też Karłowicz¹³⁶.

gryka (lit. *grėkiai*) ‘roślina z rodziny rdestowatych’, np.: *i też grykie która posiał 1v*. SłSE podaje, że wyraz ten jest wczesną (XII–XIII w.) pożyczką z litewskiego, wywodzącą się ze strus. *gręka*, *greča*. K. Nitsch podaje, że nazwa ta istniała na Mazowszu już we wczesnym średniowieczu, w wieku XII występowała też nad dolnym Niemnem. Etymologia *gryki* „łączy się ściśle z pochodzeniem samego zboża. Pokrewieństwo nazwy mazowieckiej z ruską poprzez litewską wyznacza kierunek drogi, jaką *gryka* przysłała do tych krajów od Greków”¹³⁷. SGP poświadcza na całym Mazowszu z Podlasiem, Augustowskim i Suwalskim. Potwierdza także Z. Kurzowa w polszczyźnie wileńskiej¹³⁸. Notują Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

¹³³ S. Urbańczyk, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń...*, 301.

¹³⁴ H. Rybicka, *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa 1976, s. 23, 49.

¹³⁵ Tamże, s. 49.

¹³⁶ J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny...*, s. 35.

¹³⁷ K. Nitsch, *Mazowieckie wyrazy przyrodnicze*, w: *Wybór pism polonistycznych*, II, s. 88–89.

¹³⁸ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 357–358.

Pożyczki włoskie

batalia (wł. *battaglia*) ‘bitwa, akcja, potyczka’, np.: *aż batalie prawne przeszły* 228. Sstp i SXVI nie rejestrują. Występuje w L, SWil i SW z odsyłaczem do *bitwa*.

żupan (wł. *giubbone*) ‘suknia, którą kładzino pod kontusz’, np.: *okazał rękawa zdrapanie u żupana czarnego* 232. Potwierdzają Sstp w innym znaczeniu, L, SWil, SW.

żupica ‘odzienie spodnie, chałat, kitel, tunika bez rękawów; suknia’, np.: *Aliem za nie dała jemu żupicę* 215v, *a iż te poznałem u Pawła tego żupicę jedną* 231. Sstp nie potwierdza. Rejestrują L, SWil, SW jako *staropolskie*.

Pożyczki francuskie

kuzyn (fr. *cousin*) ‘bliższy lub dalszy krewny, powinowaty’, np.: *przedał..Janowi Golasewi swemu kuzynowi* 13v. SXVI nie poświadcza. L notuje formy *kuzyna*, *kuzynka*, *kuzyneczka*. Poświadczają SWil, SW.

Pożyczki południowosłowiańskie

karwatka (od nazwy Chorwatów) ‘suknia krótka’, np.: *przez nie zginęła mi karwatka z muszlami podbita* 10, *prosiłem jej aby mi dała pieniędzy na zastawę na karwatkę* 11, *wziął ten Andrzej karwatkę u tego syna Lewkowego i zgubił ją* 64. Sstp – brak. Występuje w L, SXVI, SWil jako *przestarzałe*, SW z kwalifikatorem *staropolskie*.

Pożyczki tureckie

delia (tur. *degilej*) ‘dawne okrycie, rodzaj długiego płaszcza’, np.: *odarcie a złupienie zamordowanego Chyliny capki serokiej, delie ciemno zielonej, kaliety, ubrania zmsowego nadto i trzewików* 221, *okazał delie luńskiej zdrapanie* 229. Sstp nie rejestruje. Notują L, SXVI, SWil, SW.

Wnioski

Z dzisiejszego punktu widzenia wyrazy rodzime wyekscerpowane przeze mnie z podlaskich rękopisów są archaizmami. Jednakże badając słownictwo rodzime z perspektywy szesnastowiecznej, możemy stwierdzić, że zdecydowana większość wyrazów występujących w omawianych tekstach to wyrazy spotykane w szesnastym stuleciu lub w wiekach późniejszych. Zostały one poświadczone w SXVI lub L, SWil, SW.

W knyszyńskich dokumentach zostały odnotowane także takie słowa, których nie rejestrują słowniki, np.: *drzwiska*, *dubotołk*, *iściony*, *komne*, *kuplienina*, *niespor*,

onegdziejszy, opieszkiem, otszew, podezwanie, podkluczy, pograbion, półsotnia-
ście, przeświaczyć, przypowiadany, sienka, slluczek, sierunek, sier, widnie, wwiąż,
znowsza, żenność oraz takie, które zostały poświadczane w słownikach, ale w innym
znaczeniu, np.: *nagarnąć, nakupiony, nawięzać* (w takim znaczeniu, jak w podla-
skich rękopisach notuje wyłącznie L), *ojczyzna* (w takim znaczeniu, jak w podla-
skich rękopisach notuje wyłącznie SW), *otwarzać, owβanik, racki, rozmieszać, sta-
rości, zmartwić*.

W szesnastowiecznych tekstach z Podlasia występują także takie wyrazy lub od-
cienie znaczeniowe, które w wiekach późniejszych zostały uznane za gwarowe, nie
jest wykluczone, że część z nich już w wieku XVI miała charakter prowincjonalny:
czwarcizna, dopiero w znaczeniu 'teraz, obecnie', *krobia, gumno* w znaczeniu 'stodoła',
oposłe, pochwalić się w znaczeniu 'odgrażać się', *ranie, solanka* w znaczeniu 'miara,
objętość', *stawnica* w znaczeniu 'beczka bliżej nieznannej objętości', *szwiec, świerzop-
pa, tok, zajmąć* w znaczeniu 'brać (bydło) w szkodzie na zabezpieczenie odszkodo-
wania', *zamieszkać* w znaczeniu 'zaniedbać, zlekceważyć', *zapaśnik*, a także być może:
sól rumowa, zastawka w znaczeniu 'zastawidło, zastawnik, stawidło, narząd do za-
mykania otworu, przez który wodę puszczają'. Niektóre z przytoczonych wyżej przy-
kładów, a także formy *mielnik, pasynek, przissada, sioło, skowroda, sosznik, żałoba*
w znaczeniu 'skarga' znalazły potwierdzenie także w polszczyźnie północnokresowej.

W omawianych tekstach największą grupę zapożyczeń stanowią pożyczki nie-
mieckie. Są to wyrazy bardzo stare, w większości zapożyczone przed wiekiem XVI,
głównie związane z życiem praktycznym: organizacją i ustrojem miast, handlem,
rzemiosłem, budownictwem itp. B. Nowowiejski stwierdza, że wzmógłony napływ
germanizmów wiązał się nie tylko z nowymi potrzebami nazewniczymi¹³⁹, ale także
z nietrwałą czternastowieczną modą na niemczyznę, kiedy to „przejmowano słowa
niemieckie i bez żadnej potrzeby, dla czystej fantazji”¹⁴⁰.

Wśród występujących w podlaskich dokumentach latynizmów zdecydowa-
ną większość stanowią pożyczki szesnastowieczne. Niektóre z nich są jeszcze dość
świeże, o małym stopniu przyswojenia. Świadczą o tym zapisy typu: *apelati, dilatia,
exceptiā, instanti*. Materiał wynotowany z knyszyńskich rękopisów potwierdza
zatem tezę D. Moszyńskiej, że o ile w zasobie leksykalnym stropolszczyzny na plan
pierwszy wysuwały się zapożyczenia z języka niemieckiego, o tyle w wieku XVI naj-
licniejszą grupą zapożyczeń są pożyczki łacińskie¹⁴¹.

Ponadto warto zauważyć, że większość z zaprezentowanych latynizmów to
terminy prawnicze. Zdaniem A. Brücknera, obok szkoły, mównicy sejmowej i pry-

¹³⁹ B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego...*, s. 11.

¹⁴⁰ A. Brückner, *Wpływy języków obcych...*, s. 375.

¹⁴¹ D. Moszyńska, *Rzeczowniki pochodzenia łacińskiego w Statutach Stanisława Sarnickiego*,
Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, Filologia Polska VIII, Toruń 1970, s. 55.

watnej, medycyny to właśnie szranki sądowe były niewyczerpanym „źródłem coraz to nowych latynizmów”¹⁴².

W języku polskim ksiąg miejskich Knyszyna widać także wpływy języków wschodniosłowiańskich. Ze względu na czas (wiek XVI i XVII to czas szczególnie silnego oddziaływania języków ruskich na polszczyznę¹⁴³) i miejsce (obszar silnie zróżnicowany etnicznie i językowo) powstania omawianych tekstów spodziewać by się w nich można większej liczby rusycyzmów. Jednakże w porównaniu z pożyczkami germańskimi, czy łańskimi zapożyczenia wschodniosłowiańskie nie stanowią zbyt licznej grupy wyrazów obcego pochodzenia. Wynotowane z podlaskich rękopisów zapożyczenia ruskie to nie tylko typowe rutenizmy leksykalne, ale także orientalizmy przyswojone przez polszczyznę za pośrednictwem ruskim, np.: *giermak*, *kaftan*, *kaleta*.

Niektóre z występujących w podlaskich dokumentach zapożyczeń dostały się do języka polskiego za pośrednictwem języka czeskiego. Przyczyny tego zjawiska związane są z przyjęciem chrześcijaństwa i dużym wpływem kulturalnym Czechów: „polskie średniowiecze ulega bardzo silnemu urokowi czeskiej kultury i literatury, a także właśnie języka”¹⁴⁴. H. Rybicka stwierdza, że język ten pełnił rolę swoistego „filtra”¹⁴⁵. W wieku XVI moda czeska z wolna zaczyna ustępować włoskiej, jednakże wpływy czeskie nadal trwają¹⁴⁶.

Zapożyczenia z innych języków są nieliczne i stanowią marginalną grupę wśród wyrazów obcego pochodzenia występujących w podlaskich rękopisach.

---

¹⁴² A. Brückner, *Wpływy języków obcych...*, s. 397-399.

¹⁴³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 347.

¹⁴⁴ Tamże, s. 134; por. także Z. Stieber, *Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego*, w: *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 312-314.

¹⁴⁵ H. Rybicka, *Losy wyrazów obcych...*, s. 10, por. także S. Urbańczyk, *Rozwój słownictwa słowiańskiego w związku z rozwojem średniowiecznych społeczeństw słowiańskich*, w: *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 78-79.

¹⁴⁶ B. Walczak, *Między snobizmem i modą, a potrzebami języka czyli o wyrazach obcego pochodzenia w polszczyźnie*, Poznań 1987, s. 17.

UWAGI KOŃCOWE

Przedmiotem rozważań w niniejszej pracy był język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna. Interesowały mnie cechy języka typowe i zgodne z polszczyzną ogólną drugiej połowy XVI w. oraz takie, które już wówczas odczuwane były jako archaiczne bądź rzadkie. Równie ważkim problem podjętym w pracy było ustalenie, które z występujących w omawianych tekstach zjawisk można uznać za regionalne. Chodziło tu o wskazanie cech dialektu mazowieckiego, zjawisk ukształtowanych w wyniku kontaktu języka polskiego z językami ruskimi oraz właściwości, które Z. Kurzowa określa następująco: „stojące na pograniczu systemu polskiego i białoruskiego, wynikające z tendencji białoruskich, realizowanych na gruncie polskim. Punktem wyjścia w tym procesie jest dostosowanie się do siebie dwu języków bliskich sobie w ten sposób, że mówiący chcąc przejść na drugi język i nie dysponując w swoim zasobie pewnymi jego elementami, muszą się albo tych elementów nauczyć, albo podstawić w ich miejsce najbliższe elementy własnego języka”¹. Jest to problem istotny, ponieważ w szesnastym stuleciu na Podlasiu ukształtowała się specyficzna sytuacja etniczna i językowa, w której Z. Kurzowa widzi przedłużenie stosunków ludnościowych i językowych panujących w Wielkim Księstwie Litewskim (doprowadziły one do powstania dialektu północnokresowego). Mazowiecka odmiana języka polskiego zetknęła się tu z gwarami wschodniosłowiańskimi, a nawet w niewielkim stopniu bałtyckimi (gwary litewskie). Jednakże B. Nowowiejski zwrócił uwagę na odmienną genezę i mechanizm powstania obu typów polszczyzny, co miało przecież wpływ na ich późniejszy rozwój.

Szczegółowa analiza podlaskich dokumentów opierająca się na konfrontacji wyekscerpowanego materiału z omówionymi w części wstępnej opracowaniami języka polskiego XVI w. stwarza podstawę do sformułowania spostrzeżeń i wniosków na temat szesnastowiecznej polszczyzny Podlasia reprezentowanej przez knyszyńskich pisarzy.

---

¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 490.

Analiza językowa omawianych dokumentów wykazała przede wszystkim, że język knyszyńskich pisarzy ma wiele cech wspólnych z polszczyzną ogólną XVI w. Obserwujemy w nim te same zjawiska, procesy i tendencje rozwojowe, które działały w XVI wieku, np. zbliżona wymowa samogłosek *o* i *ó*, *e* i *é*; odnosowanie *ę* przed spółgłoskami płynnymi i w wygłosie; występowanie form bez przegłosu analogicznego i formy *powiedać*; ścieranie się wariantywnych końcówek w zakresie fleksji rzeczowników, zaimków, przymiotników i czasowników oraz dążność do ujednolicenia odmiany, ponadto formy stopnia najwyższego przymiotników z przedrostkiem *na-*, np. *ku swojemu pożytku nalepszemu* 21v; odmiana liczebników 5–10; czasowniki iteratywne z przyrostkiem *-wa-* oraz *-ywa-*, np. *wyznawam* 59, występowanie czasu zaprzeczonego, np. *wyjął się jej los, który sobie obrala była* 3; czas przyszły z konstrukcjami imiesłowowymi. W zakresie słowotwórstwa, składni i słownictwa język pisarzy knyszyńskich wykazał najwięcej podobieństw z polszczyzną literacką, które przejawiają się w realizacji tych samych schematów słowotwórczych i składniowych oraz w licznym występowaniu w nim ogólnopolskiego słownictwa, oczywiście z perspektywy szesnastowiecznej.

Ze względu na peryferyjne położenie Podlasia w stosunku do ogólnopolskiego centrum językowego w polszczyźnie urzędowej Knyszyna zachowane zostały pewne cechy konserwatywne. Wynikają one prawdopodobnie z wolniejszego przeprowadzania w niej zmian niż w języku literackim. Widać to w zakresie fleksji w zachowaniu w niektórych przypadkach pierwotnych końcówek, choć w wieku XVI w tych samych przypadkach były już w użyciu końcówki nowe, wtórne, np.: utrzymująca się końcówka *-u* zamiast *-owi* w celowniku l. poj. rzeczowników męskich, np. *k temu naszemu listu* 70, *ku dworcu* 57; w celowniku l. mn. deklinacji żeńskiej wyłączna końcówka *-am*, np. *żonam* 24v, *siostram* 13v; a w narzędniku l. mn. deklinacji nijakiej tylko *-y*, np. *słowy* 38, *świadectwy* 219v; ponadto przejawem konserwatywności językowej jest biernik l. poj. równy mianownikowi rzeczowników męskich żywotnych oraz określających je przymiotników i zaimków, np. *na tamten mieszcza- nin* 35v, *kupił wół ten* 38, *przydał jemu koń pleszniwy* 78; *-i* jako końcówka miejscownika l. poj. rzeczowników męskich miękko tematowych, np. *o mężu* 224v; dopełniacz l. mn. rzeczowników męskich z końcówką zerową, np. *zawias* 3 217; końcówka *-ech* w miejscowniku l. mn. rzeczowników żeńskich, np. *w sieniech* 217; dość liczne, choć w szczątkowej postaci, występowanie form liczby podwójnej, np. *obiedwie stronie* 59v, 230v, *dwie izbie* 220 oraz niezłożonych form przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych, np. *żyw* 49v, 224v, *praw* 7v; końcówka *-e* w cel. przymiotników żeńskich, np. *przeciwko tejże ćwiarcinie należące sł. Panu Marcinowi* 109v oraz w dop., cel., i msc. l. poj. zaimków żeńskich, np. dop. – *moje* 36, cel. – *je* 29v, 224, *te* 9, msc. – *swoje* 15; częste występowanie staropolskiego zaimka *ten isty* oraz archaicznych postaci: *tamo*, *tako*, *jako*, *tegdą*, archaiczna odmiana liczebnika *dwa*; złożone formy 3 os. l. poj. czasu przeszłego, np. *jest wyznał* 77v; stare rozkazniki na *-i*, np. *Wojcie-*

chu kupi u nas sanek siodu 101; rekcja przyimka *po* z celownikiem i miejscownikiem, np. *ręczył i po bracie swem* 91v, *ręczył po niemu bratu swojemu Grzegorzewi kowalewi* 93; w zakresie składni – podmiot w mianowniku przy orzeczeniu zaprzeczonym, np. *nie było upominanie żadne* 110; syntetyczny okolicznik miejsca wyrażony miejscownikiem, np. *który więzieniu siedzi* 11; wyrażenie przyimkowe z + biernik w funkcji okolicznika miejsca, np. *z jene strone Łukasza Nakropistego a zdrugą dworu* 218^bv; przynależnościowa przydawka w celowniku, np. *Przysięga Mikołaju Gowienku* 111, *on jemu połowicy da pokój* 107; imiesłowy równoważnik zdania połączony współrzędnie ze zdaniem głównym, np. *Urząd wyrozumiawszy, iż ten Paweł poznasz sam nie stanął a ten Jan pilnował i ostawili tego Jana prawego* 10; składnia przytoczenia, np. *Żaliował się przed Stanisławem wójtem na Kiliana na mistrza, iż mi pobrał swawolnie w domu moim cziesy* 3v.

Polszczyzna pisarzy miejskich Knyszyna wykazuje także cechy lokalne. Z jednej strony odnajdujemy w języku omawianych dokumentów ślady dialektu mazowieckiego (ludność mazowiecka brała udział w kolonizowaniu Podlasia), np. mieszanie samogłosek *i*, *y*, np. *opyssu* 1, *nycz* 5, *thedi* 5, *sinowie* 5v, *pital* 22; *ę* bliskie nosowemu *a*, mazurzenie, oboczność *ke*, *ge* || *kę*, *gę*, np. *knissinskiem* 1v, 4, *polskey* 5, *drugey* 12v, 25, *cziastrkie* 13v, *grykie* 1v, *na matkie* 5v; przejście *xv* > *f*, np. *lyphy* 95v, *phyli* 110v; końcówka celownika deklinacji męskiej *-ewi*, np. *zięciewi* 14, *Mikołajewi* 77, 78, *koniewi* 110; występowanie przedrostka *naj-* w stopniu najwyższym przymiotników oraz zaimka *iny*, który K. Nitsch uznaje za gwarową formę pochodzenia mazowieckiego; z drugiej natomiast są to cechy językowe charakterystyczne dla obszarów wschodniopolskich. Należą do nich: *â* pochylone zbliżone w wymowie do *a* jasnego, początki spływania *é* z *i*, *y*, np. *niktore* 22, *kussnyrzowa* 37; rozszczepiona wymowa nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi, np. *czenscz* 228; realizacja tylnej nosówki jako *u*, np. *przedemnu* 72v; miękkie *l*, np. *liath* 13v, *ursulia* 21; mieszanie *l* i *ł*; wahania *r* || *ř*; być może końcówka biernika l. poj. *-q* w rzeczownikach żeńskich twar-dotematowych, np. *tę siekierq* 3, *na Barbarzq Bartoszowq* 28; zrównanie biernika z mianownikiem l. poj. rzeczowników żeńskich, określających je przymiotników i zaimków oraz rzeczowników męskich na *-a*, np. *stargowiał izba* 5v; zrównanie biernika z dopełniaczem l. poj. rzeczowników żeńskich i męskich na *-a*, np. *miała niesłusznie skowrody tej dostać* 215v; występowanie końcówki *-i* zamiast ogólnopolskiego *-e* w bierniku l. mn. rzeczowników żeńskich, np. *za 4 niedzieli* 229; używanie w pozycji bezakcentowej form dłuższych zaimków, np. *używał jego* (tzn. 'domu') 2; mieszanie form zaimków z nagłosowym *ń-* i bez *ń-*, np. *u jego – z niej majątności*; formy czasu przeszłego bez końcówek osobowych, w których wykładnikiem osoby jest zaimek osobowy, np. *Iż ja ten dom kupił* 227 oraz formy hiperpoprawne z podwojoną końcówką, np. *Jam potym szłam*; łączenie form czasownika w 3 os. l. poj. r. męskoosobowego z podmiotem niemęskoosobowym, np. *dzieweczki zeznali*; konstrukcja *u mnie* jest w znaczeniu 'ja mam'; imiesłów w funkcji samodzielnego skła-

dniowo orzeczenia, np. *I uczyniwszy targ i pieniądze wzięwszy. Potem ten Stanisław...* 103; ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem, np. *I przychodził z jem do mnie w dom mój i targował u mnie tego konia, gdzie ten Jan z tym gościem targowali u mnie tego konia i dawał zani kop 4 à jam jego nie chciał dać jeno 5 kop i powiedział lepiej ci abys i sprzedał...* 16v. Podobne fakty językowe poświadczono zostały w polszczyźnie północnokresowej. Zdaniem badaczy polszczyzny kresowej, powyższe cechy językowe zostały ukształtowane w wyniku kontaktu języka polskiego z językami wschodniosłowiańskimi.

Na koniec warto zwrócić uwagę na właściwości wynikające z przynależności omawianych tekstów do piśmiennictwa administracyjno-prawniczego. Z konfrontacji podlaskich dokumentów z księgami sądowymi i miejskimi XVI w.² wynika, że pewne specyficzne cechy są wspólne tym tekstom. Przejawiają się one głównie w warstwie składniowej i leksykalnej, a mianowicie chodzi tu przede wszystkim o używanie stałych, szablonowych zwrotów i konstrukcji składniowych oraz stosowanie terminologii prawniczej. W knyszyńskich dokumentach, podobnie jak i w innych tekstach o charakterze administracyjno-prawnym z tego okresu są w użyciu zarówno stare rodzime terminy z zakresu sądownictwa, np. *kaźń, prawo, oprza, rękojmia, odpór, rok*, jak też zapożyczone z łaciny, np. *aktor, apelacja, dekret, obligacja, dylacja, intromisja, prokurator, testament* itp. Ponadto inne, mniej ważne cechy językowe obecne w omawianych dokumentach także można wiązać z przynależnością knyszyńskich rękopisów do wymienionego kręgu piśmiennictwa, np. stosowanie złożonych form czasu przeszłego, które, jak wykazała A. Kowalska pod koniec szesnastego stulecia były specyficzną cechą stylu kancelaryjnego³, czy liczne formacje z formantami *-anie* i *-enie*, których występowanie prawdopodobnie było spowodowane kontynuowaniem tradycji średniowiecznych zapisek sądowych⁴.

---

² W. Kuraszkiewicz, A. Wolff, *Zapiski i roty pol. XV–XVI w. z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950; F. Piekosiński, *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, Acta Historica VIII i XII, Kraków 1885, 1909; B. Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, w: *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. XI i XII, Kraków 1921; S. Sarnicki, *Statuta i metryka przywilejów koronnych*, Kraków 1594; B. Groicki, *Artykuły prawa majdeburckiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, Warszawa 1954; A. Kowalska, *Język polski w szesnastowiecznych...*, tejsze, *Uwagi o języku Księgi wójtowskiej Będzina z lat 1572–1645*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach nr 31, Prace Językoznawcze III, Katowice 1966.

³ A. Kowalska, *Dwuczłonowe formy...*, s. 358.

⁴ A. Kowalska, *Język polski ...*, s. 73.

BIBLIOGRAFIA

Słowniki

- Długosz-Kurczabowa K., *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900-1911.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900-1927.
- Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, Lwów 1854-1860.
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952-1976.
- Słownik języka Adama Mickiewicza*, Górski K., Hrabec S. (red.), Wrocław 1962-1983.
- Słownik gwar polskich* opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1962-1983.
- Słownik języka polskiego*, W. Doroszewski (red.), Warszawa 1958-1969.
- Słownik języka polskiego*, Orgelbrand M. (red.), Wilno 1861.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, Mayenowa M. R. (red.), Wrocław 1966 i nast.
- Słownik staropolski*, Urbańczyk S. (red.), Wrocław 1953 i nast.

Spis literatury cytowanej

1. Ampel T., *Elipsa i powtórzenie w żywej mowie*, w: Skubalanka T. (red.), *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 177-182.
2. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny I*, (red.) Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.
3. Bajerowa I., *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.
4. Bajerowa I., *Polska oboczność e || o w przymkach i przedrostkach*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej I*, 1955, s. 162-202.
5. Bargieł M., *Rozwój prapolskich grup spółgłoskowych *-(s)tč-, *-(z)dč-*, *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego IX*, 1963, s. 76-112.
6. Bargieł M., *Samogłoski nosowe w rękopisach polskich pierwszej połowy XVI wieku*, *RKJ ŁTN II*, 1955, s. 159-192.
7. Bartuła Cz., *Z badań nad składnią polską na tle porównawczym*, Kielce 1981.
8. Basaj M., *Bohemizmy w polskich przekładach dzieł B. Georgevichiusa*, *Poradnik Językowy* 1960, s. 166-187.
9. Basaj M., Siatkowski J., *Przeгляд wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, *RKJ ŁTN X–XII*, 1964–1966, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej VI–XV*, 1967-1976.
10. Benni T., Łoś J., Nitsch K., Rozwadowski J., Ułaszyn H., *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1923.
11. Boleski A., *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956.
12. Borek H., *Język Adama Gdaczusza*, Wrocław 1962.
13. Borek H., *Język Andrzeja Kochanowskiego na podstawie Eneidy z r. 1590*, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu*, nr 4, *Językoznawstwo I*, Opole 1957, s. 101-142.

14. Brajerski T., *Oboczność powieść || powieść w języku polskim XIV--XVI w.*, Slavia Occidentalis XX, Poznań 1960, s. 35-45.
15. Brodowska-Honowska M., *Historyczne procesy przekształceń polskiego celownika w formy przyimkowe*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej I, Warszawa 1955, s. 1-58.
16. Brückner A., *Wpływy języków obcych na język polski*, w: *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa 1974.
17. Buttler H., *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*, Warszawa 1976.
18. Bystron J., *Nazwiska polskie*, Lwów-Warszawa 1936.
19. Bystron J., *O użyciu genetivu w języku polskim*, Rozprawy Wydziału Filologicznego AU XXII, Kraków 1893, s. 64-67.
20. Citko L., Dacewicz L., *Typy strukturalne antroponimów w XVI-wiecznym województwie podlaskim*, w: *Antroponimia słowiańska*, Warszawa 1996, s. 83-91.
21. Cybulski M., *Język piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego. Ortografia, fonetyka, fleksja*, Łódź 1988.
22. Czarnecki T., *Pośrednictwo czeskie w staropolskich pożyczkach z niemieckiego*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej IX, 1970, s. 38-44.
23. Dobrzycki S., *Przysłówki na -o i -ę utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XV*, Prace Filologiczne VI, 1907, s. 56-150.
24. Doroszewski W., *Język T. T. Jeża*, Warszawa 1949.
25. Doroszewski W., *O kulturę słowa*, t. I, Warszawa 1964.
26. Doroszewski W., *Monografie słowotwórcze. I. Formacje z podstawowym -k- w części sufiksальной*, Warszawa 1928.
27. Dunaj B., *Iteratiwa typu bierać, pisywać w języku polskim*, Kraków 1971.
28. Estreicher S., *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 40-118.
29. Furdal A., *O przyczynach zmian głosowych w języku polskim*, Wrocław 1964.
30. Gawroński A., *O przyimku dla w dzisiejszej polszczyźnie*, w: *Szkice językoznawcze*, Warszawa 1928, s. 155-185.
31. Górski K., *Kilka wyrażań prawniczych w języku Mickiewicza*, Język Polski XXVIII, 1948, s. 129-133.
32. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Grzegorzczkowska R., Laskowski R., Wróbel H. (red.), Warszawa 1998.
33. Grappin H., *Histoire de la flexion du nom en polonais*, Wrocław 1956.
34. Grappin H., *Les noms de nombre en polonais*, Kraków 1950.
35. Grappin H., *Rzeczowniki słowne od iść i czasowników pochodnych*, Język Polski, XXXVIII, 1958, s. 161-172.
36. Grappin H., Nitsch K., *O końcówce -ę biernika żeńskiego liczby pojedynczej przymiotników*, Język Polski XXVIII, 1948, s. 169-172.
37. Groicki B., *Artykuły prawa majdeburckiego. Postępek sądów około karamia na gardle. Ustawa płacej u sądów*, Warszawa 1954.
38. Grzegorzczkowska R., *Czasowniki odimienne we współczesnym języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
39. Grzegorzczkowska R., *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa 1979.
40. Harrer-Pisarkowa K., *Przypadek dopełnienia w polskim zdaniu zaprzeczonym*, Język Polski XXXIX 1959, s. 9-32.
41. Hrabec S., *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń 1949.
42. Hrabec S., *Język rękopisów Mickiewicza w porównaniu z językiem dzieł drukowanych*, w: *Materiały Sesji Naukowej Obchodu Roku Mickiewiczowskiego*, PAN, Warszawa 1955.
43. Jędrzejewska M., Stieber Z., *Przedrostki stopnia najwyższego na-, naj- w dawnej polszczyźnie i dzisiejszych gwarach*, Język Polski XXXI, 1951, s. 155-158.

44. Jodłowski S., *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979.
45. Jodłowski S., *O formach w oddziale, w zwierciadle i w oddziale, w zwierciadle*, *Język Polski* XV, 1930, s. 129-142.
46. Jodłowski S., *Substantytywacja przymiotników w języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.
47. Kaczmarek L., *O trzech regionalizmach w języku Jana Siestrzyńskiego*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* V, 1965, s. 307-311.
48. Kalina A., *Historia języka polskiego*, t. I, *Formy gramatyczne*, Lwów 1883.
49. Kamińska K., *Pisownia druków polskich XVI wieku*, *Prace Polonistyczne* XI, Wrocław 1953, s. 5-28.
50. Kamińska M., *Psalterz floriański. Monografia językowa, cz. 1, Ortografia, fonetyka, fleksja imion*, Wrocław 1981.
51. Karaś M., *Kilka uwag o polszczyźnie kresowej początku XVI w.*, *Język Polski* LIII, 1973, s. 104-112.
52. Karaś M., *Ze studiów nad zapożyczeniami obcymi w gwarach polskich*, *Poradnik Językowy* 1969, s. 6-66.
53. Karłowicz J., *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan. Studia nad polszczyzną kresową III*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 33-81.
54. Karpluk M., *Cechy regionalne oraz rutenizmy morfologiczne i składniowe w języku Macieja Strykowskiego (2. połowa XVI w.)*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XXIII, 1985, s. 23-47.
55. Karpluk M., *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
56. Karplukówna M., *Orzeczenie w zdaniach rozpoczynanych spójnikiem aby*, *Język Polski* XLIX, 1969, s. 272-290.
57. Karszniewicz-Mazur A., *Zapożyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1988.
58. Kempf Z., *Dativus a allativus*, *Roczniki Humanistyczne* XVII, 1969, s. 131-142.
59. Kempf Z., *Mowi król pogański do króla Ezechiasza. Najstarsza semantyka przyimków do i ku*, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu*, nr 4, 1957.
60. Kempf Z., *Próba teorii przypadków, cz. I*, Opole 1978.
61. Kempf Z., *Rozwój i zanik polskiego partitiwu*, *Język Polski* L, 1970, s. 181-194.
62. Kleczkowski A., *Wyrazy niemieckie w staroczeskim i staropolskim*, w: *Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski*, Kraków 1927-1928, s. 331-345.
63. Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 1980.
64. Klemensiewicz Z., *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej*, *Prace Filologiczne* XV, 1930, s. 1-130.
65. Klemensiewicz Z., *Niektóre właściwości składniowe chłopskiej mowy potocznej*, *Język Polski* XLVI, 1966, s. 245-255.
66. Klemensiewicz Z., *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, Warszawa 1953.
67. Klemensiewicz Z., *Próba charakterystyki dwu naczelnych funkcji przedrostka w polskim czasowniku*, w: *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU*, t. LII, 1951, s. 651-654.
68. Klemensiewicz Z., *Szczątki niezłożonej odmiany przymiotników w staropolszczyźnie*, *Prace Filologiczne* XII, 1927, s. 119-129.
69. Klemensiewicz Z., *Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego*, w: *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961.
70. Klemensiewicz Z., *Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1964.
71. Koneczna H., *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965.
72. Koneczna H., *O budowie zdania Imiępana Paskowego słów kilkoro. 2. Orzeczenia na -no, -to*, *Poradnik Językowy* 1956, s. 345-356.
73. Koneczna H., *O budowie zdania Imiępana Paskowego słów kilkoro. 3. Orzeczenia składające się z verbum finitum czasowników niezwrótnych w formie III os. l. poj. + zaimek się*, *Poradnik Językowy* 1956, s. 385-391.

74. Koppens R., *O czasie zaprzeszłym w języku polskim*, Poradnik Językowy, 1904, s. 21-23, 37-41.
75. Korbut G., *Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*, Prace Filologiczne IV, 1893, s. 345-560.
76. Kowalska A., *•wucłonowe formy 3. osoby czasu przeszłego w XVI w.*, Język Polski XLVII, 1967, s. 349-359.
77. Kowalska A., *•dzieje końcówki -im w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego w języku polskim*, Prace Językoznawcze I, Katowice 1969, s. 39-56.
78. Kowalska A., *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł w języku polskim*, Katowice 1976.
79. Kowalska A., *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Tarnowskich Gór*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
80. Kowalska A., *Końcówka -ej w odmianie rzeczowników rodzaju żeńskiego w języku polskim*, Prace Językoznawcze II, Katowice 1973, s. 59-81.
81. Kowalska A., *Uwagi o języku Księgi wójtowskiej Będzina z lat 1572-1645*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach nr 31, Prace Językoznawcze III, Katowice 1966, s. 25-48.
82. Krajewska M., *Wyrazy złożone z drugim członem -mistrz w tekstach XVI wieku*, Poradnik Językowy 1986, s. 253-262.
83. Krajewska M., *Zapożyczenia niemieckie w tekstach XVI wieku. Rzeczowniki złożone z drugim członem -tuch*, Poradnik Językowy 1988, s. 200-205.
84. Kreja B., *Budowa słowotwórcza a budowa fonetyczna wyrazów*, Język Polski L, 1970, s. 25-33.
85. Kreja B., *Oboczne formy zaimkowe jego || go, jeji || ji w języku polskim*, Poznań 1962.
86. Kreja B., *Oboczność tobie || ci w języku staropolskim*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej V, 1965, s. 347-353.
87. Krupianka A., *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*, Warszawa-Poznań-Toruń 1979.
88. Krupianka A., *Formacje czasownikowe z przedrostkiem o-(ob-) w języku polskim*, Toruń 1969.
89. Kryński A. A., *Z historii wyrazów*, Prace Filologiczne V, 1899, s. 136-147.
90. Książek-Bryłowa W., *Wariantywność fleksji w historii i gwarach języka polskiego*, Lublin 1994.
91. Kubacki W., *Z Mickiewiczowskiej palestry*, Pamiętnik Literacki LIII, 1962, s. 113-142.
92. Kucala M., *Rekcja pośrednia w staropolszczyźnie*, Studia z polskiej składni historycznej I, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 71-83.
93. Kucala M., *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.
94. Kucala M., *Rola zaimków i przymiotników w powstaniu męskoosobowego acc.-gen. plur.*, w: *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 87-92.
95. Kucala M., *Staropolskie przykłady podwajania ruchomej końcówki czasu przeszłego*, Język Polski L, 1970, s. 295-296.
96. Kuraszkiewicz W., *Nazwiska na -owic w Warszawie XV-XVI w.*, Język Polski XXXL, 1951, s. 23-29.
97. Kuraszkiewicz W., *•boczność -'ev-||-•v- w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, Wrocław 1951.
98. Kuraszkiewicz W., *•pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, Wrocław 1953.
99. Kuraszkiewicz W., *•podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*, Warszawa 1970.
100. Kuraszkiewicz W., *Staropolska zmiana prepozycji ot na od wedle nad, pod, przed*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej IV, 1963, s. 5-22.
101. Kuraszkiewicz W., *Studia nad polskimi samogłoskami nosowymi*, Kraków 1932.
102. Kuraszkiewicz W., *Uwagi o gen. - acc. pl. męskich form osobowych w XVI w.*, Język Polski XLI, 1961, s. 288-295.
103. Kuraszkiewicz W., *Znaczenie druków renesansowych w rozwoju polskich samogłosek nosowych*, Język Polski XXXIII, 1953, s. 245-254.

104. Kuraszkiewicz W., Wolff A., *Zapiski i roty pol. XV–XVI w. z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950.
105. Kurkowska H., *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, Wrocław 1954.
106. Kurzowa Z., *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego w XIX w. (Słownictwo i słownictwo)*, Kraków 1963.
107. Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa-Kraków 1993.
108. Kurzowa Z., *Nowe uwagi o genezie i chronologii czasu przeszłego na -ch*, *Język Polski* LXVIII, 1988, s. 203-210.
109. Kurzowa Z., *Polskie rzeczowniki męskie na -o na tle słowiańskim*, Wrocław-Kraków-Warszawa 1970.
110. Kurzowa Z., *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 r.*, Warszawa-Kraków 1985.
111. Kurzowa Z., *Staropolskie nazwy osobowe na -o*, *Onomastica* XII, 1967, s. 176-231.
112. Kurzowa Z., *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja i składnia)*, Kraków 1972.
113. Lehr-Spławiński T., *Buda i wyrazy pokrewne*, *Język Polski* XXII, 1937, s. 111-117.
114. Lehr-Spławiński T., *Wzajemne wpływy językowe polsko-czeskie*, w: *Szkice z dziejów rozwoju i kultur języka polskiego*, Lwów-Warszawa 1938.
115. Leszczyński Z., *Dativus absolutus w tekście polskim z połowy XVI wieku*, *Slawistyczne studia językoznawcze*, 1987, s. 175-179.
116. Leszczyński Z., *Studia nad polskimi grupami spółgłoskowymi. I. Gwarowe grupy z j na tle polszczyzny ogólnej*, Wrocław 1969.
117. Leszczyński Z., *Szesnastowieczny tekst kresowy w dzisiejszym odbiorze*, *Folia Linguistica* XXIII, 1990, s. 83-94.
118. Lindert B., *Dialektyzmy i archaizmy fleksyjne w tekstach polskich XVI wieku zapisanych w księdze raddziekiej miasta Puchaczowa*, *Slavia Occidentalis* XXVII, 1968, s. 121-132.
119. Lindert B., *Wpływy mazowieckie w języku polskim na kresach północno-wschodnich Polski na początku XVII w.*, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* XXX, 1972, s. 213-215.
120. Lizisowa M. T., *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu litewskiego*, Kielce 1984.
121. Łętowski A., *Miłujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno 1915.
122. Łoś J., *Gramatyka polska, cz. I, Głosownia historyczna*, Lwów-Warszawa-Kraków 1922.
123. Łoś J., *Pisownia polska w przeszłości i obecnie*, Kraków 1917.
124. Łukowicz M., *Deklinacja i koniugacja w dziele Mikołaja Reja Apokalipsis*, *Sprawozdania Komisji Językowej AU*, V, Kraków 1894, s. 1-71.
125. Majewska-Grzegorzczak R., *Uwagi o odrzeczownikowych nazwach czynności z sufiksem -ka. Typ belferka, stolarka*, *Poradnik Językowy* 1958, s. 1-7.
126. Mańczak W., *XVI-wieczne wyrażenia typu pisał jest, pisali są*, *Język Polski* XLVIII, 1968, s. 298-301.
127. Minikowska T., *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa-Poznań-Toruń 1980.
128. Moszyńska D., *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
129. Moszyńska D., *Rzeczowniki pochodzenia łacińskiego w Statutach Stanisława Sarnickiego*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, Filologia Polska* VIII, Toruń 1970, s. 55-68.
130. Moszyński L., *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954.
131. Muszyński L., *O fleksji rzeczowników u Piotra Skargi na podstawie fragmentów Rocznych dziejów kościelnych...*, *RKJ ŁTN* XIV, Łódź 1968, s. 165-183.
132. Nitsch K., *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI wieku*, *Język Polski* XXXIII, 1953, s. 225-244.

133. Nitsch K., *Dialekty języka polskiego*, Wrocław-Kraków 1957.
134. Nitsch K., *Inny i jego odmiany*, Język Polski XX, 1936, s. 71-75.
135. Nitsch K., *Polskie chy, chi i hy, hi*, w: *Wybór pism polonistycznych, polonistycznych I*, Wrocław 1954.
136. Nitsch K., *Polskie dialekty kulturalne*, w: *Wybór pism polonistycznych I*, Wrocław 1954.
137. Nitsch K., *Przyczynki do charakterystyki polskich czechizmów*, w: *Wybór pism polonistycznych I*, Wrocław 1954.
138. Nitsch K., *Wpływ prowincji ruskich na polszczyznę literacką*, Język Polski I, 1913, s. 79-83.
139. Nitsch K., *Z historii i geografii wyrazów polskich*, w: *Wybór pism polonistycznych II*, Wrocław-Kraków 1955.
140. Nitsch K., *Z historii polskich rymów*, Warszawa 1912.
141. Nitsch K., *Z zagadnień języka Mickiewicza*, w: *Wybór pism polonistycznych I*, Wrocław 1954.
142. Nowowiejski B., *Język polski Białostocki - odmiana polszczyzny kresowej?*, w: *Polshczyzna północno-wschodnia II*, Białystok 1999, s. 23-40.
143. Nowowiejski B., *Zapóżyżenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996.
144. Obrębska A., *Tajemnicze s we wszystkim*, Język Polski XVII, 1932, s. 115-120.
145. Obrębska-Jabłońska A., *Dialektologiczna problematyka badań slawistycznych na Białostocku*, Acta Baltico-Slavica I, Białystok 1964, s. 197-205.
146. Obrębska-Jabłońska A., *Studia nad słowiańskimi przysłóvkami. I. Polskie dopiero i formacje pokrewne*, Kraków 1934.
147. *Odrodzenie w Polsce. Historia języka*, Mayenowa M. R., Klemensiewicz Z. (red.), t. III, cz. 1, 2, Warszawa 1960, 1962.
148. Oesterreicher H., *Imiesłów bierny w języku polskim*, Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU, LXI, nr 6, Kraków 1926.
149. Ostrowska E., *Do historii drukarni krakowskich i druków Rejowych*, Język Polski XLV, 1965, s. 93-102.
150. Ostrowska E., *Samogłoski nosowe w staropolskich tekstach z Mazowsza*, Język Polski LII, 1972, s. 265-267.
151. Pasoń A., *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976.
152. Pawiński A., *Odpowiedź według obyczaju rycerskiego w prawie polskim*, Ateneum, IV, 1896, s. 392-398.
153. Peplowski F., *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
154. Petr J., *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
155. Piekosiński F., *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507-1795)*, Acta Historica VIII i XII, Kraków 1885, 1909.
156. Piernikarski C., *Czasowniki z prefiksem po- w języku polskim i czeskim*, Warszawa 1975.
157. Pisarkowa K., *Historia składni języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984.
158. *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, Studia Staropolskie pod red. K. Budzyka 3, Wrocław 1956 [autorzy: A. Gieysztor, Z. Klemensiewicz, W. Kuraszkiewicz, T. Lehr-Splawiński, M. R. Mayenowa, T. Milewski, K. Nitsch, S. Rospond, Z. Stieber, W. Taszycki, S. Urbańczyk].
159. *Polshczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, Wiśniewska H., Kosyl Cz. (red.), Wrocław 1984.
160. Pomianowska W., *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.
161. Puzynina J., *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (słowotwórstwo, semantyka, składnia)*, Warszawa 1969.
162. Reczek J., *Bohemizmy leksykalne w języku polskim dokońca XV wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

163. Reczek S., *Na tropach słów*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
164. Rittel T., *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego trybu przypuszczającego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
165. Rospond S., *Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej*, Wrocław 1957.
166. Rospond S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1973.
167. Rospond S., *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961.
168. Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław 1949.
169. Rybicka H., *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa 1976.
170. Rzepka W. R., *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985.
171. Rzepka W. R., *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
172. Rzepka W. R., *Z dziejów form fleksyjnych rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVIII wieku: celownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego*, *Slavia Occidentalis* XLIII, 1986, s. 135-158.
173. Safarewiczowa H., *Oboczność ja imeju i u menja jest w języku rosyjskim dziś i dawniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.
174. Safarewiczowa H., rec. M. Kuncewiczowa *Leśnik*, *Język Polski* XXXVIII, 1958, s. 44-52.
175. Sarnicki S., *Statuta i metryka przywilejów koronnych*, Kraków 1594.
176. Satkiewicz H., *Produktywne typy słotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa 1969.
177. Semkowicz W., *Paleografia łacińska*, Kraków 1951.
178. Sieczkowski A., *Próba klasyfikacji bohemizmów spotykanych w języku polskim*, *Slavia Occidentalis* XX, 1960, s. 139-147.
179. Siekierska K., *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław 1974.
180. Skibicki M., *Z badań interferencji języka niemieckiego na język polski*, *Polonica* V, 1979, s. 171-184.
181. Skubalanka T., *Fleksja a język pisarza*, w: *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci prof. M. Szymczaka*, Wrocław 1988, s. 363-371.
182. Skulina T., *O staropolskiej oboczności mieście || miestce*, *Język Polski* XLI, 1961, s. 30-36.
183. Skulina T., *Rozwój grup spółgłoskowych zwarto-szczelinowych w języku polskim*, Poznań 1964.
184. Skulina T., *Staropolska oboczność Wociech || Wojciech*, *Poradnik Językowy* 1960, s. 113-123.
185. Słoiński S., *O języku Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1949.
186. Smoczyński P., *Sposoby przejmowania przez język polski kompositów niemieckich*, *RKJ WTN* VI, 1966, s. 39-46.
187. Smolińska B., *Polshczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983.
188. Smułkowa E., *Problematyka badawcza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego*, *Studia nad polszczyzną kresową* V, 1991, s. 151-164.
189. Smułkowa E., *Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski*, *Z polskich studiów słowistycznych*, seria 7, 1988, s. 359-406.
190. Sokółowska T., *Funkcje składniowe imiesłówów nieodmiennych w języku polskim XVII w.*, Wrocław 1976.
191. Sokółska U., *Siedemnastowieczna polshczyzna kresów północno-wschodnich. Słotwórstwo, słotwnictwo, frazeologia*, Białystok 1999.
192. Sokółska U., *Składnia siedemnastowiecznej polshczyzny kresów północno-wschodnich*, w: *Polshczyzna północno-wschodnia* II, Białystok 1999, s. 211-267.
193. Stankiewicz S., *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej*, Wilno 1936.
194. Stieber Z., *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966.
195. Stieber Z., *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1952.

196. Stieber Z., *Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego*, w: *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974.
197. Szczepankowska I., *Składnia XVIII-wiecznej polszczyzny kresowej wobec wpływów obcych (na materiale korespondencji K. S. Radziwiłła)*, w: *Polshczyzna północno-wschodnia II*, Białystok 1999.
198. Szlifarszteinowa S., *Przymiotniki dzierżawcze w języku polskim*, Wrocław 1960.
199. Szwejkwowska H., *Imiesłów czynny przeszły na -szy*, *Język Polski* XIV, 1929, s. 71-75.
200. Szydłowska-Cegłowa B., *O przyimkach bez i przez w XVI wieku*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XI, 1972, s. 69-87.
201. Śmiech W., *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.
202. Śmiech W., *O polskich przysłówkach od przymiotnikowych na -o, -e*, RKJ ŁTN V, 1957, s. 61-76.
203. Śmiech W., *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź 1967.
204. Śmiech W., *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *s̥, *z̥, *ʒ̥*, Łódź 1953.
205. Taszycki W., *Dawność tzw. mazurzenia w języku polskim*, Warszawa 1948.
206. Taszycki W., *Imiesłowy czynne teraźniejszy i przeszły I w języku polskim*, *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU LXI*, nr 5, Kraków 1924.
207. Taszycki W., *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU LXII*, nr 3, 1925.
208. Taszycki W., *Przeście chw- > f- w staropolszczyźnie*, *Sprawozdania PAU XLVIII*, 1947, s. 40-45.
209. Taszycki W., *Staropolskie formy czasu przeszłego robilech, robilichmy*, *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności XLVII*, Kraków 1946, s. 7-10.
210. Taszycki W., *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego*, cz. II. *Przeście ja > je*, Lwów 1934.
211. Trypućko J., *Język Władysława Syrokomli (Łudwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. I-II, Uppsala 1955-1957.
212. Trypućko J., *Nie dostrzeżona dotychczas końcówka narzędnika l. mn.*, *Język Polski* XXXI 1951, s. 160-165.
213. Turska H., *Jeszcze w sprawie widzę pana starosty*, *Język Polski* XXVIII 1948, s. 105-111.
214. Turska H., *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodniej Rzeczypospolitej*, Wilno 1930.
215. Turska H., *Mianownik l. mn. typu chłopy, draby w języku ogólnopolskim*, *Język Polski* XXXIII, 1953, s. 129-155.
216. Turska H., *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, *Studia nad polszczyzną kresową I*, 1982, s. 19-121.
217. Ulanowski B., *Księgi sądowe wiejskie*, w: *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. XI i XII, Kraków 1921.
218. Urbańczyk S., *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, w: *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968.
219. Urbańczyk S., *O staropolskim przedrostku na- || naj-*, *Język Polski* XXXII, 1952, s. 28-30.
220. Urbańczyk S., *Rozwój słownictwa słowiańskiego w związku z rozwojem średniowiecznych społeczeństw słowiańskich*, w: *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.
221. Urbańczyk S., *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*, cz. I, *Biblia Królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.*, *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU LXVII*, nr 2, Kraków 1946, s. 88-171.
222. Urbańczyk S., *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1962.
223. Urbańczyk S., *Zdania rozpoczynane wyrazem co w języku polskim*, *Prace Komisji Językowej PAU*, nr 28, 1939.
224. Walczak B., *Granice między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, w: *Opisać słowa*, Markowski A. (red.), Warszawa 1992, s. 222-232.

225. Walczak B., *Między snobizmem i modą a potrzebami języka czyli o wyrazach obcego pochodzenia w polszczyźnie*, Poznań 1987.
226. Walczak B., *Wpływy języka francuskiego na system gramatyczny polszczyzny*, *Studia Polonistyczne*, t. III, 1976.
227. Walczak B., *Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim*, w: *Język, teoria, dydaktyka*, Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców, Kielce 1982, s. 172-194.
228. Walczak B., *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, w: *Polszczyzna północno-wschodnia II*, Białystok 1999, s. 69-107.
229. Walicki A., *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, Warszawa 1876.
230. Weiss-Brzezinowa M., *Regionalizmy kresowe w pamiętniku Rusieckiej*, *Zeszyty Naukowe UJ*, z. 5, Kraków 1965, 119-175.
231. Węgier J., *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań 1972.
232. Węglarz W., *Z przeżytków słowotwórczych w języku polskim. Szczątki prasłowiańskiego *jъz*, *Rocznik Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 1930-1934, I, z. 1, Kraków 1934, s. 201-236.
233. Winkler-Leszczyńska I., *Czasowniki typu siać, grzać w polszczyźnie*, *RKJ ŁTN VIII*, 1962, s. 185-196.
234. Wiśniewska H., *Polszczyzna potoczna a urzędowa w XVII-wiecznych księgach lubelskich*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XVI*, 1977, s. 117-135.
235. Wiśniewska H., *Polszczyzna przemysła wieków XVII-XVIII*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
236. Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, *Acta Baltico-Slavica XI*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 7-80.
237. Wiśniewski J., *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, *Acta Baltico-Slavica I*, Białystok 1964, s. 115-135.
238. Wojtyła M., *Oboczność końcówek I os. l. mn. czasu teraźniejszego czasownika -m ||-my w historii języka polskiego*, *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze*, z. 35, 1971, z. 125-150.
239. Wróbel H., *Zasadach opisu słowotwórczego polskich czasowników prefiksalnych*, w: *Studia Gramatyczne II* red. Laskowski R., Topolińska Z., Wrocław 1978, s. 105-119.
240. Wróbel H., *Współczesne i staropolskie czasowniki z przedrostkiem do-*, w: *opuscula Polono-Slavica*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 415-421.
241. Zagrodnikowa A., *Rywalizacja dwu typów czasu przyszłego złożone go: będę pisał – będę pisać. Próba interpretacji statystyczno-stylistycznej*, *Język Polski LII*, 1971, s. 346-358.
242. Zaleski J., *Język Aleksandra Fredry*, cz. 1, 2, Wrocław 1969, 1975.
243. Zaleski J., *Wyrazy zdrobniałe w polszczyźnie XVI w.*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego XVII*, *Filologia 4*, Kraków 1958, s. 93-189.
244. *Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej*, oprac. Klemensiewicz Z., Pisarkowa K., Twardzikowa J., Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.
245. *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek)*. Wybór przykładów, oprac. Klemensiewicz Z., Pisarkowa K., Kalkowska A., Oszywianka K., Twardzikowa J., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.
246. Zwoliński P., *Liczebniki zespołowe typu samotrzeć w języku polskim na tle słowiańskim i indoeuropejskim*, Wrocław 1954.
247. Żelazko K., *Wybrane zagadnienia ze składni rządu czasowników w Pamiętnikach J. Ch. Paska*, *Poradnik Językowy* 1958, s. 182-188.
248. Żwak I., *Słowotwórstwo przymiotników polskich w jedenastojęzycznym słowniku A. Kalepina z 1590 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984.

W serii „Białostockie Studia Językoznawcze” ukazały się:

- Irena Szczepankowska, *Nomina attributiva w gwarze łomżyńskiej* (1998).
Urszula Sokólska, *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich (słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia)* (1999).
Elżbieta Awramiuk, *Systemowość polskiej homonimii międzyparadygmatycznej* (1999).
Urszula Andrejewicz, *Polskie zaimki rzeczowne w ujęciu gramatycznym* (2001).
Lilia Citko, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.* (2001).
Barbara Falińska, *Leksyka dotycząca hodowli na mapach Ogólno słowiańskiego Atlasu Językowego* (2002).
Irena Szczepankowska, *Studia nad polszczyzną doby stanisławowskiej* (2004).

W przygotowaniu:

- Natalia Szydłowska, *Język polski w XIX-wiecznych kościelnych pismach urzędowych z diecezji węgierskiej, augustowskiej i łomżyńskiej.*